

www.ahliamontada.com

کتابخانه
گلوبل
جہانگیر
منٹلی

ومرکزانی
عومەر عهلی غهفور

رؤبهرت ب.دارت

بۆدابهزاندنی چۆرهما کتیب:سەردانی: (مُنْتَدَى إِقْرَأِ الثَّقَافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنْتَدَى إِقْرَأِ الثَّقَافِي)

پدای دانیود کتایهای مختلف مراجعه: (منتدی اقرا الثقافی)

www.iqra.ahlamontada.com

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردی ، عربی ، فارسی)

ئەو كتيبانەى جيهانيان گۆرى

رۆبەرت ب. داونز

له عەرمبىه وه: عومەر عەلى غەفور

ناوهندی ئاویر بۆ چاپ و بلاوکردنهوه
ژمارهی بلاوگراوه: 218

ئهو كتيبانهی جیهانیان گۆری

رۆبهرت ب. داونز

له عهده بیهوه: عومەر عهلی غهفور

دهرهینانی هونهری ناوهوه: خهلیل هیدایهت مام شیخ

بهرگ: ناکار جهلیل کاکهوهیس

تیراژ: (۱۰۰۰) دانه

نرخ: (۶۰۰۰) دینار

شوینی چاپ: چاپخانهی رۆژه لآت/ههولیر

له بهر ئهوه بهرایه تی گشتی کتیبخانه گشتیهکان ژمارهی سپاردنی (۷۱) ی سالی ۲۰۱۵ ی بی
دراوه.

مافی له چاپدانهوهی پاریزراوه بۆ خانهی ئاویر

ناوهندی ئاویر
بۆ چاپ و بلاوکردنهوه
ناونیشان: ههولیر-پشت پاریزگا-بهرانبهر دهرگای قهانات

ژمارهی موبایل: 07504209495 - 07504242101

ئیمیل: Nawendi.awer@yahoo.com
فیس بوک: www.facebook.com/nawendiAwer

هیزی گهوره ی کتیب

ئەم کتیبە باس لە شازدە کتیبی مەزن دەکات کە
رێڕەوی میژووێان گۆری. ئەو نووسەرە نەمرانە،
هەر لە (کۆپەرنیکۆس) و (ھاریت بیچەر ستۆ)وە تا
دەگاتە (داروین) و (فرۆید) و (ئەنیشتاین)
خەلکیان دژی ستەم و روژاند، جەنگیان دەست
پیکرد و بۆچوونەکانی مروۆقیان لە بارە ی خۆی و
دنیاوە ئاوە ژوو کرد.

کتیب چه که

کتیب به درېژای میژووی تو مارکراوی مرؤفایه تی هیژکی گه وره ی چ له پیناو خیر و چ له پیناو شه پدا پیشان داوه. وا له خواره وه باسی شازده کتیب له گرنگترین کتیبه کانی هموو سه رده مه کان ده که یین، که کاریگه رییان له سه ر میژوو و نابووری و کولتور و مه ده نیه ت و بیری زانستی هه بووه، له سه رده می ری نیسانسه وه تا نه مرؤ.

نه وانه کتیبی زؤر به هیژن، له وانه: کتیبی "خه باته که م" *Mein Kampf* می هیتلەر، که پیشبیینی نه و مرگ و ویرانکاریه ی کرد له جهنگی جیهانی دووه ده که ویته وه. کتیبه به ناوبانگه که ی هارفی ده رباره ی سوپی خوین که تیوری پزشکی و چاره سه ری گورپی. تیوره که ی نه نیشتاین له باره ی گویره یی (یا خود ریژه یی) (النسبیه)، که سه ره تای چاخی نه تو می ده ست پیکرد. نه م کتیبانه به وردی له م کتیبه دا باس کراون که له لایه ن دکتور دوانز سه رؤکی پیشووی کتیبخانه ی نه مریکی و سه رؤکی کتیبخانه ی زانکؤی ئیلینویزه وه دانراوه.

به پروونی باسی هه ژمونی گه و ره و به ریلای نهو کتیبانه و ژماره یه ک کتیبیتر ده کات، له وانه تیۆره که ی نیوتن له باره ی یاسای کیشکردن که بوو به به ردی بناغه له تیۆری زانستی نه مرۆدا. کتیبی "بنه چه ی ره گه زه کان" ی داروین که زۆر له پیاوانی که نیسه گومانیان وابوو له گه ل بنه ماکانی ته وراتدا لیک ده دات. هه ره ها کتیبی "کوخه که ی مام سام" که نهو کتیبه یه کیک بوو له هۆ سه ره که کانیه لگه رسانی شه پی ناوخۆی نه مه ریکا. لیکدانه وه کانیه فرۆید بو خه، نهو دانهره مه زنه ی کوده تابه کی له هزری مرۆفی سه رده م له باره ی خودی خۆی هینایه کایه .

خستنه پرووی نهو کتیبانه کاریگه ریه گه و ره ی کتیب له پیشکه و تنی مرۆفایه تی پیشان ده دات.

پيشه‌كى

وه همىكى باو هه يه كه پيى وايه كتيبه‌كان كۆمه‌لى تهنى بيگيانى سر و سستن و هيج كاريگه‌ريه‌كيان نيه. تاييه‌تن به شويته داخراوه‌كان و هيمنى تيؤرى كه نيسه و زانكوكان و شويئانئيرى هه لاتن له جيهانى مادى خراپه‌كار. به پيى ئه م بيؤكه زؤر هه‌له‌يه، كتيبه‌كان پرن له تيؤرى نازانستى و گرنگيه‌كى ئه وتؤيان بؤ پياوى كارى سه‌سه‌خت نيه.

باباى وه حشىي دارستان تيگه‌يشتنئىكى واقيعيانه‌ترى هه بوو كاتيئك له به‌رده‌م لاپه‌ره‌ي چاپكراودا ده‌نوشتايه‌وه به‌هؤى تواناي بيسنورى له گواستنه‌وه‌ي نامه‌كاندا. به‌درئىي ميژوو به‌لگه‌كه‌له‌كه‌كه‌ده‌بن له‌سه‌ر ئه‌وه‌ي كتيب پاك و بئى زيانه و شتىكى بيئرخ نيه، به‌لكو زؤربه‌ي جاران خاوه‌ن جو‌له‌ي گه‌وره و زيندووه و تواناي گورپنى ريره‌وى رووداوه‌كاني به‌شئوه‌يه‌كى ريشه‌يي هه‌يه، جا هه‌ندى جار به باري خير و هه‌ندى جار به باري شه‌پدا.

بیکتاتورەکانی ھەموو سەردەمێک لە ناخی خۆیاندا تێروانگی دانایانەیان بۆ ھیزی مەزنی کتیب ھەیە. ھەرکات و لە ھەرکۆی دەسەلاتە ملھور و زۆردارەکان ویستبیتیان بەرھەڵستییەکان بوەستین و بۆچوونەکان بکوژن، یەکسەر بئ سئ و دوو بیریان بۆ لەناوبردنی کتیبەکانی سەر بە دژەبۆچوونەکان و زۆریە جاریش فەوتاندنی دانەرەکانیان چوو. بەلام بەپێچەوانەی ئەمەو، ملھورەکان ئاوریان لە بەرژەوھندی خۆیان داوھتووە و دەستیان بەسەر ئەو خەلکە، یان ھەندی کتیبی دیاریکراودا گرتووە، وەک کتیبی "خەباتم"ی ھیتلەر و کتیبی "سەرمایە"ی کارل مارکس و ئەو کتیبە قەبانەیی لنین و ستالین نووسیویان. کەس باشتر لە زۆردارەکە دەرک بە ھیزی ھەلەکینەری شاراوھە کتیب ناکات.

لە ھەندی بۆنەدا ئەم بیرۆکەییە لەنیو نەتووە دیموکراتەکاندا پراکتیزە دەکری. بۆ نمونە ئەو ھەست بەشوکرکردنە بەرفراوان و باوھەرنەکردنە چەند سالیک لەمەوبەر لەنیو تاکەکانی گەلی ئەمەریکی و دۆستانیان لە دەرەو دەروست بوو کە ئیدارەیی حکومەتی ویلايەتە یەگرتووەکان لە کتیبخانەکانی پرسگەکان لە دەرەو، لە بەرنامەییەکی زەبەلاحی سانسۆرکردنی کتیبدا کاری کردو، لە ھەندی شویتیش بەکردەو سوتاندنی کتیب. کاردانەوھە ئەو بەرادەییەک توند بوو کە سەرۆک ئایزنهاوەر خۆی ھاتە ناو بابەتەکە و ھەولیدا پەریزی حکومەتی ئەمەریکی پاک بکاتەو و وتارە بەناویانگەکەیی بەناوی "مەچۆ ریزی کتیب سوتوتیان"ی پیشکەش کرد.

خەلک لە ھەموو جیبەک بە غەریزەیی خۆیان بینویانە کتیب وەک چۆن بۆ سەدەکانی رابردوو پتویست بوو، بۆ روشنگیری و شارستانیتی نویتیش، پتویست و بنچینەییە.

ئامانج لەم کتیبە روونکردنەوھە توانای بەھیزی کتیبە، ئەویش لەپتی قسەکردن لەسەر چەند نمونەییەکی دیاریکراو.

يەكەم شت پىئويستە ئەوۋە روون بىي كە مەبەستمان نىە لىستىك بەناوى "باشترىن كىتىب" يان "مەزىنترىن كىتىب" پىشكەش بىكەين، كىردنى ئەم جۆرە لىستانە ئارەزوويەكى خۆشە بۆ كات بەسەرىردن لەلايەن رەخنەگرانى ئەدەب و دانەران و بلۆكاران و پىاوانى فېركىردن و سەرپەرشتى كىتىبخانەكان كە راسپاردەكانيان لە زانستە ئەدەبىيەكاندا قەتيس دەبىي. بەلكو مەبەست دۆزىنەوہى ئەو كىتىبانەيە قىوولترىن كارىگەرىيان لەسەر مېژوو و ئابوورى و كەلتور و مەدەنىيەت و بىرى زانستى كىردو، نىزىكەى لە سەردەمى رېنىسانسەوہ تا ناوہراستى سەدەى بىستەم.

دىارە لەمەدا كىشە لە ھەلبۇزاردندايە، لەخۆوہ كۆمەلى ئاونىشان بەخەيالدا دىين، بەوہىش ھەلبۇزاردن جۆراوچۆر دەبىي و زۆربەيان لەكاتى بەكارھىنانى ژمارەى رىزى يەكەمدا دەسپىنەوہ، لەبەرئەوہى پىئويستە ئەو كىتىبە خاوەن كارىگەرىيەكى مەزن و بەردەوام بىووبى لەسەر ھىزى و كىردراى مرقۇ، نەك بۆ نەتەوہيەكى دىارىكرائو بەتەنيا، بەلكو بۆ زۆرترىن بەشى دنيا. كاتىك مرقۇ دەست بۆ ئەم تاقىكردەنەوہ سەختە دەبات، ئاونىشان دواى ئاونىشان دەسپىتەوہ.

لەبەر ھۆگەلىكى كىردارى نەرىت وايە مشتومپەكە لە بازىنەى كىتىبەكانى زانست و مادە كۆمەلايەتىيەكاندا سنووردار دەكرى و بوارە فراوانەكانى وەك ئاين و فەلسەفە و ئەدەب دەخىرنە لاوہ. خۆ روودەدات كارىگەرىيى شاكارە ئاينى و ئەدەبىيەكان زۆر لە كارىگەرىيى سەرچەم جۆرەكانىتر بەھىزتر بىي، بەلام مرقۇ چۆن دەتوانى كارىگەرىيى كىتىبىكى وەك وەرگىزانى پاشا جەيمس بۆ تەورات بزانى؟. بەكارھىنانى ھەر ئامانچىك لەسەر ئاستىكى نابابەتى، لەتەك ئەم جۆرە كىتىبە سەيرەدا ناگونجى. يان ئەدەبى شىكسپىر و ملىتون كە كۆسپى سەخت دروست دەكات، لەبەرئەوہى كارىگەرى لەسەر كۆمەلگە تەواو سەرتاپاگىرە، بەشىئوہيەك

زمان و ئەدەب و فەلسەفە و شتیوازی بیرکردنەوه و ئەخلاق و هەموو رووه‌کانی ژیان دەگرێتەوه.

وا دابنێ بابەتی ئاین و فەلسەفەیش بەکۆن و نوێیانەوه بخەینە نێو ریزبەندی کتیبەکه، ئەوکاتە ژمارەیه‌کی زۆر کتیبمان لەبەردەم که‌له‌که دەبن: تەورات (وه‌رگێرانه‌که‌ی پاشا جەیمس و دواى Douay)، تەلمۆد و قورئان و بووزایی پیرۆز و کتیبە هیندۆسیه‌کان، کۆنفۆشیوس و فەیلەسوفه‌کانی گریک و سەینت ئۆگستین و سەینت تۆماس ئەکیونوس و مارتین لۆسەر و عەمانوئیل کانت و زۆر کتیبێتر.

خۆ ئەگەر له‌ رووی کاریگه‌ریه‌وه سه‌یری کتیبەکان بکه‌ین، هەردوو کتیبی "زانست و تەندروستی" ی ماری به‌یکه‌ر ئێدی و کتیبی مۆرمۆن Mormon ی جۆزیف سمیث دەبینین. (مۆرمۆن رییازیکه‌ له‌ ویلایه‌تی ئوتاوا له‌ ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئەمەریکا په‌یدا بوو و بانگه‌شه‌ی بۆ فرەژنی ده‌کرد). ره‌نگه‌ له‌مه‌یش دژواتر هه‌لبژاردنی گه‌وره‌ترین شاکاره‌کان بێ له‌ که‌له‌پوری ئەده‌بییدا: خه‌یال و دراما و شیعەر و په‌خشان که‌ هه‌ستی جیهانیان بزواندوه. ئەوکاتە راسته‌وخۆ ناوی کۆمه‌لی نووسه‌ری کلاسیکی گریک و رۆمان به‌خه‌یالدا دێن، هه‌روه‌ها که‌سانی وه‌ک دانسی و چۆسەر و رابیلیه‌ و سێرفانتس و مۆلییر و شکسپیر و میلتۆن و گۆته‌ و هین و دیستۆفسکی و ده‌یانێتر، که‌ ره‌نگه‌ له‌ پله‌یه‌کی نزمتردا بن.

له‌ و کتیبانه‌یتر که‌ کاریگه‌ری قوولیان هه‌بووه‌ کتیبی گه‌شتنامه‌کانن که‌ له‌ سه‌رده‌می مارکۆ پۆلۆه‌ ئاسۆی مروفیان فراوان کردووه‌ و کاریان بۆ پان و پۆپی جیهانه‌که‌ی کردووه‌. گه‌رۆکی بیۆینه‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌راست، مارکۆ پۆلۆ، له‌ سه‌ده‌ی سیازده‌یه‌مدا ولاتانی رۆژه‌لاتی ته‌ی کرد که‌ ئەوروپا هیچی له‌ باره‌یانەوه‌ نه‌دزانی و تۆماریکی ورۆژینه‌ری له‌ باره‌ی سه‌رکێشی و دۆزینه‌وه‌کانی به‌جیه‌پشت. هه‌روه‌ها گوتاره‌که‌ی کریستۆفه‌ر کۆلۆمبس له‌ ساڵی ۱۴۹۲ که‌ تێیدا باسی گه‌شته

به رایبه کانی بو ئه مه ریکا دهکات و ده سته جی بو چه ند زمانیکی جیاواز ته رجه مه کرا و له دهوله تانی نه وروپا چاپ کرا و به ته بیعه تی حال وروژاندن و چپژنکی نژدی به خشی. ماوه یه کی که م دوای نه مانه وتاره کانی نه مریگو فیسیژفی هاتن که پرسسایرکی زیاتری پتویست کرد و له سالی ۱۵۰۷ به ناگه داری مارتین والدسسیموله له کتیبه که ی "پیشه کی سیستمه کانی گهردون" *Cosmographiae Introductis* چاپ کرا و نه و کتیبه بووه مایه ی نه وه ی دنیا نویه که ناو بنری "نه مه ریکا". نه و سه ده یه ی به دوای نه وه دا هات به ناویانگترین قونای گه شت و نوزینه وه کان بو له میژوی تو مارکراودا. لیشاویک نه ده بی گه شتنامه ی چاپکراوی به خووه بینی، که نژبه یان له سه ده ی سازده یه مدا ریچارد ها کلویت له کتیبه به ناویانگه که ی *Principal Navigations, Traffics and Discoverier of the English Nation* دا کوی کردنه وه. ههروه ها هه ندیکیشیان سامویل پورکاس له کتیبی *Pilgrims* کوی کردنه وه.

له بواری کۆچ و گه شتیشدا نابی کتیبه خه یالییه په تیه کان له بیر بکه ین، له وانه کتیبی "به ده وری جیهان له هه شتا رۆژدا" ی جول فیرن (۱۸۷۲)، نه و کتیبه به شتیه یه ک خه یالی وروژاند که هیچ کتیبیکتر نه یوروزاندوه. سالی (۱۹۴۳) یش ویندل ویلکی کتیبی "یه ک جیهان" ی نووسی و به شداریه کی گه وری کرد له به خشینی تیروانینیکی ده ره کی نیوده وه له تی به ها ولاتیانی و رۆلکی له بیژکه ی ریکخستنی "نه ته وه یه کگرتوه کان" دا بینی.

شتیکی خو شه نه گه ر سه رنج بده یه نه وه وه ولانه ی پیشتر بو سنووردارکردنی نه و کتیبانه ی کاریگه ری گه وریه یان بووه دراوین و به راوردیان بکه ین. سالی ۱۹۳۵ هه ریه ک له ئیدوارد ویکس و جۆهین دیوی و چارلز ا. بێرد هه ریه که ی لیستیکیان بو گوڤاری *Publishers Weekly* ناماده کرد. هه ریه ک له وانه ۲۵ کتیبیان

ھەلبۇزارد كە لە سالى ۱۸۸۵ ھە دەرچوون، كە بە بىرۋاى ھەرىكە كە يان كارىگە رىي كە و رە يان بووھ . كۆتا لىستى ھەلبۇزاردراۋ پە نجا ناۋنىشانى لە خۆ دە گرت، كە تەنھا چوار لە وانە كۆزە نككىيان لە سەر بوو، ئە وانىش "سەرمايە" ى ماركس، "سەرنجىك بۆ دواوھ" ى بىلانى، "لقى زىرەن" ى فرىزەر و "تىكچوونى خۆرناۋ" ى شىنجلەر بوون، لە كاتىكدا ۲۹ ناۋنىشانىيان تەنبا بەك دە نككىيان ھىتابوو . لە ناۋ ئەو كىتابنەى لە و ماوھىيە ى ھەلبۇزاردوھ و لەم دانراوھ دا تاۋتۈنى دەكە ين كىتابە كە ى ماكىندەرە، كە ھەرىكە لە وىكس و دىۋى و بىرد باسىيان نە كىردوھ، لە كاتىكدا كىتابە كە ى ھىتلەر تەنبا بىرد باسى كىردبوو . تەنبا كىتابە كە ى ماركس لە لاين ھەمويانە ۋە ھەلبۇزاردراۋبوو .

چەند سالىك پاش ئەوھ (سالى ۱۹۳۹) مالكۆلم كاۋلى و بىرنارد سمىث ھەولنىكى ھاۋشىۋە ى ئەمە يان دا بۆ ھەلبۇزاردنى ئەو كىتابنەى عەقلىيان كۆپۈين . بە ھاۋكارىي دەستە بەكى بۇزاردە لە پىاۋانى فىركىردن و رەخنە گر و وانە بىژ و رىكلامكارانى ئەمە رىكى ۱۲ ناۋنىشان ۋەك سەرلىست دەستنىشان كران، كە بە لاى ئەو گرۈپپە ۋە گىرنگىرەن لە پىكەتەننى عەقلى ئەمە رىكى ھاۋچەرخدا، بە لام ۱۳۴ كىتابىترىشيان ۋەك راسپاردە دانابوو . كۆتا ھەلبۇزاردن بەم شىۋە بە بوو:

فرۆيد: لىكدانە ۋە ى خەون .

ئادەمز: فىركىردنى ھىنرى ئادەمز .

تېرنەر: پىشەنگ لە مېژۋى ئەمە رىكىدا .

سەمنەر: رىنگە كانى گەل Folkways .

فېلبىن: پىرۋە ى كار .

دىۋى: تۈيژنە ۋە بەك لە تىۋرى لۆژىكى .

بواس: عەقلى مرقۋى سەرە تاى .

بىرد: تەفسىرى ئابوورىيانە بۆ دەستور .

رىچارز: بىنە ماكانى رەخنى ئەدەبى.

پارىنگتون: تەوزمە سەرەككە كان لە ھزرى ئەمەرىكىدا.

لېنن: دەولەت و شوپش.

شىنجلەر: تىكچوونى خۆرئاوا.

لەناو ئەم كىتابىنە یشدا وىكس و دىوى و بىرد رايان وايوو كىتابە كانى فرۆيد و ئادەمز و تىرنەر و شىنجلەر بىنە ھەلبۇردن.

نووسەرى ئىنگلىزى (ھۇراس شىپ) یش ھەولیدا لىستىك بەناوى ئەو كىتابىنە بىكات كە گەرەتەرىن كارىگە رىيان ھەبوو، بەبى ديارىكردى كات و شوپن و بابەتە كان، تا لە كىتابە كەى "ئەو كىتابىنەى جىھاننان جولاند" (۱۹۴۵) بەكارى بىنى. شىپ راي لەسەر ھەلبۇردنى دە كىتاب گىرسايەو، كە ئەمانە بوون:

تەورات.

ئەفلاتون: كۆمار.

ئۆگەستىن: شارى خودا.

قورئان.

داننى: كۆمىدىيائى ئىلاھى.

شانوگەرە كانى شكسپىر.

بەنيان: پىشكەوتنى ھەج.

مىلتون: ئەندامىتى دىگەى تاوانە كانى ئەسىنا.

داروین: بىنە چەى رەگەزە كان.

ماركس: سەرمايە.

لەم كىتابە كەى ئىمەدا تەنیا ئەم دوو كىتابەى دووايى دەستىنىشان كراون.

لەمەى رابورد دەردەكەۋىي كە كۆدەنگى ئەسەر كىتئىكى ديارىكراۋ ئاستەمە و
 ھەلبۇزاردنەكە شىتىكى تا رادەيەكى زۆر كىسى و زۆر بابەتتەيە. لەگەل ئەۋەيشدا
 ھىواخۋازىن مافى تەۋاۋمان بە قسە كىرەلەسەر ھەر كىتئىكىيان دابى.
 جىيى خۆيەتى ئەۋەيش بلىين كە ھەندىن كىتئىكىيەتتە بەۋردى دىراسە كران، بەلام لەبەر
 ھۆيەك لە ھۆكان خرانە لاۋە.

بۆ نمونە لەنىۋ كىتئە كلاسىكىەكانى نىستەدا كىتئىكى "كارگەى جەستەى مرقۇف"
 (۱۵۴۲)ى ئەندىراس فىالىوس ھەيە، شائىلى شوئىنىكە لە مېژۋى پزىشكىدا شان
 بەشانى كىتئەكەى ھارفى. ھەرۋەھا كىتئەكانى لىبىنزلە ماتماتىك و فىزىيادا
 ھاۋشانى "بەماكانى ماتماتىك"ى ئىسھات نىوتن. لە زانستە كۆمەلەيەتتەكاندا
 كىتئىكى "پىشەنگ لە مېژۋى ئەمەرىكىدا"ى فرىدرىك جاكسون تىرىز كىتئىكى
 نايابە و لە بۋارى خۆيدا بايەخى لە كىتئىكى "تەۋەرى جوگرافى بۆ مېژۋى"ى
 ماكىندەر كەترنە. كىتئىكى "مانىفستە سىۋەى"ى ماركس و ئەنگلز ھىزىكى
 بزۋىنەر بوۋ بۆ گۆرۋانى كۆمەلەيەتى بۆ ماۋەى پتر لە سەدەيەك، بەلام كالتەر و لە
 بەلگەنامەكانىدا پەرىپوتەر رەنگە لەۋ مەۋەيەدا كەم ھەژمونتر بوۋىي لە كىتئىكى
 "سەرمایە"ى ماركس. ھەندى رەخنەك كىتئىكى "گروپى مالدىن"ى سۆرۋ-يان لە
 "ياخىبوۋنى مەدەنى" پى باشترە. لەكەل ئەۋەيشدا بەكەمىيان كارىگەرىي كەتر
 بوۋە.

لە كىتئە كارىگەرەكانىتر كىتئىكى "ژىانى واشنتون"ە (۱۸۰۰) لە دانانى پارسون
 ماسون كە بۆ ماۋەى شەش ۋەچەلەستەنى ئاراستەكردنى ھىز و كەلەپورى
 ئەمەرىكى دەدات (بەتايىت لە ھالەتنى ئەبراھام لىنگۋىندا)، ھەرۋەھا كىتئىكى
 "جەنگەلەكان"ى ئەپتون سىنكلەير (۱۹۰۰)، كە كۆمەلەئى شتى جىداخى لە
 بۆرسەى گرىبەستەكان لە شارى شىكاگو دا دۆزىۋە و بوۋە ماىەى چاكسازىەكى
 رىشەيى.

کاتی مرقۇ ئەم شازدە کتیبە پۈر جولەیه دەخاتە روو، ھەمیشە ئەو پۈرسیارەمان بەزەیندا دئ: ئایا ئەو سەردەمەکانن کە کتیبیان دروست کردووہ یان بەپتچەوانەوہ؟ واتە ئایا ھەژموونداری کتیبیکی دیاریکراو لەبەرئەوہ بووہ کات لەبار بووہ و ئایا ئەو کتیبە ھەمان گرنگی لە سەردەمیکیترا دەبی؟ یان ئایا دەکرئ لە میژووہیکیترا بنووسرئ؟ ئاستەمە لەو دەرەنجامە ھەلبێن کە کاتەکان کتیبیان بەرھەم ھیتاوە تا رادەیک لە ھەموو لایەنیکوہ، بەلام ناکرئ ئەو کتیبە لە سەردەمیکیترا میژوویدا بنووسرئ، یان ئەگەر دەریکەوتایە ھەمان ئەو گرنگیە دەبوو.

رۆر نمونەمان لەبەردەستن: ماکیافیلی کتیبی "میر"ی بۆ رزگارکردنی نیشتمانە نازیزەکە لە دەستدریژی بیگانە دانا. کاتیک ئادەم سمیٹ کتیبی "سامانی گەلان"ی دادەنا ئینگلتەرە ئامادە بوو تا ئەوپەری توانای خۆی ئابورییە بازگانی و پیشەسازیەکە ی فراوان بکات. ھەرۆھە کتیبی "زانینی گشتی" (الادراك العام)ی تۆماس پین، ئاگری شوپشی ئەمەریکی ھەلگیرساند کە گەیبوو و ئامادە بوو بۆ تەقینەوہ لە ھەر کاتیکدا. ھەرۆھە "کوخەکە ی مام تۆم"ی ھاریت بیچەر سستو ھەمان رۆلی لە ھەلگیرسانی شەری ناوخوای ئەمەریکا دا. ئەگەر دۆخی خراپی باو لە پیشەسازی ئەوروپا و بەتایبەت سیستمی کارگە ئینگلیزیەکان لە سەدە ی تۆزدە یەمدا، زەخیرە ی کارل مارکس بۆدانانی کتیبەکە ی "سەرما یە" کە می دەکرد.

کتیبی "کاریکەری ھیزی دەریایی لەسەر میژوو"ی شازادە ی دەریا ماھان بووہ پائەنەر بۆ لیکچوونیکی دەریایی نیوان ھیزە جیہانیەکان لە سالی ۱۸۹۰. بەلام فشاری سەرکیشیی فروانخوازی و داگیرکردن پیشتر ھەبوو. ئەگەر ئەو پاشاگەردانییە نەبوا یە کە پاشا جەنگی جیہانیی بەکەم بالی بەسەر ئەلمانیا دا کیشابوو، ھیتلەر وە کە نەمساییەکی مال سپیکەرەوہ ی نەناسراو دەمایەوہ.

له لایه کیتروه وهك ئه و حه بانه‌ی درهنگ کاریگه‌رییان درده‌که‌وی، هه‌ندی کتیب چه‌ند سالتیک پاش دره‌چوونیان کاریگه‌رییان به‌ته‌واوی دره‌که‌وتوووه. بۆ نمونه جیهان کاتیک دره‌کی به‌گرنگی کتیبه‌کانی ئاده‌م سمیث و کارل مارکس کرد که هه‌ردووکیان مردبوون. نیو سه‌ده پاش مردنی سوۆر مه‌هاتما گاندی له هیند و باشوری ئه‌فریقا ریبازه‌که‌ی له بانگه‌شه‌کردن بۆ یاخیبونی مه‌ده‌نی په‌یره‌و کرد. ئه‌گه‌ر سه‌ره‌لدانی قوتابخانه‌ی ئه‌لمانی بۆ سیاسه‌تی فراوانبوونی جوگرافی نه‌بوايه، تیۆره‌کانی ماکینده‌ر که ده‌یان سال پیشتر دایریشتبوون ئه‌و بایه‌خه شایسته‌یه‌ی پی نه‌ده‌درا.

دنیای مرقۇ

۱- "میر"

Niccolo Machiavelli نیکولو ماکیافیلی

توکارایی سیاستی هیز

ماکیافیلیم بۆ ماوهی پتر له چوار سده دهك شتیکی شهیتانی و ناپاك و بیروهشت و پیس له زهینی دنیا دا جیگیر بوویوو. باوکی نه و چه مکه، واته نیکولای ماکیافیلی، ره مزکی به ناوبانگ بوو بۆ سیاستوانی پیلانگیپر و فیلباز و دوو پرو و بی رهوشت و پرنسیپ و ئاره زووباز، که هه موو فه لسه فه که ی کورت ده بیته وه له وهی "ئامانج جۆری نامرازه که ی خهلق ده کا".

هه موو جیهان باوه ری و ابوو بالاترین یاسای ماکیافیلی گونجانی سیاسییه. له سده ی حه فده یه مده ده سته واژه ی ئۆلد نیک Old nick وهك کونیه یه ك جاری بۆ شهیتان و جاری بۆ ماکیافیلی به کار ده هات.

ئهی که سیک نیه به رگریه ك له م تۆمه تباره بکات؟

ئهو ناوبانگه خراپه ی ماکیافیلی خه ریکه بلئین هه ره مووی په یوه ندی به کتیبیکه وه هه یه به ناو نیشانی "میر" که سالی ۱۵۱۲ نووسیویه تی، به لام تا سالی ۱۵۳۲ واته پینج سال پاش مردنی، بلا نه بوویه وه.

هیچ کتیبیک له و سهرده مه ی تییدا نووسراوه دانابری. ئه مه راستیه که رهنگه هیچ کتیبیک نه توانی وهك کتیبی "میر" به و شیوه یه روونی بکاته وه. له گه ل ئه وه یشدا کتیبی "میر" وهك هه ر کتیبیکی مه زن په ند و وانه ی بۆ هه موو سهرده میك تی دایه. شتیکی که م نه بی له باره ی ژبانی ماکیافیلی به ر له سالی ۱۴۹۸ نازانین کاتیک له ته مه نی بیست و نو سالی دا وه زیری کۆماری فلۆرنسه Florence بووه و ماوه ی

ھەژدە سال خزمەتى ھۆكۈمەتى ئەۋشارەي كىردۈھ. بە ئەركى دىپلۇماسى چوۋتە توسكانى Tuscany، پاشان چىپاكانى ئەپنن Apennine ى بېرۈھ بۆ رۇما. پاش ئەۋەيش بۆ ئەۋديو چىپاكانى ئەلپ. ھەرىكە لە كۆنتىسە كاترىنئادەم سمىپفۇرز و زۆردارى سىنا پاندۆلفۇ پېتروچى، فەردىناندى ئەرجۆنى، پاشاى فەرەنسا لوىسى دوازەيەم، ئىمپراتۆر ماكسىمىليان، پاپا جۆليوسى دوۋەم و سىزار بۆرجىاي ناسىۋە.

كىشمەكىشى سىاسى لەنتوان فلۆرنسە و دەۋلەتەشارەكانىترى ۋەك پىزا و مىلان و ناپۆلىدا بەردەۋام لەئارادا بوو. سىياسەت لەۋ سەردەمەدا بېئەندازە خراپ بوو. ماكىافىلى قوتابىيى زىنگ لە بوارى تۆئىزىنەۋە لە سىروشتى مەۋقە، لە سەرتەي ئەزمونى خۆي لە بوارى سىياسەتدا، لە چەندىن بۆنەدا توانا و لىھاتوۋى لە بەئەنجامگەياندى دانوستانە سەختەكاندا پىشان داۋە. پاش ئەۋەيش، بېگومان، واقىعەبىۋون و گائەتەكردى بە كاروبارە سىياسىيەكان لەسەر راھىئان بنىات ناۋە، لەبەرئەۋەي فېر بوو جگە لە چاۋچىنۆكى و خۆپەستى گۆي بە ھىچ پائەنرېك نەدا. ماكىافىلى لەسەر دەستى ئىسپانیا تۆرەيەكى لە رەۋپەرۋەي بەختدا بەركەۋت. ئەۋە بوو مېدىكلەكان Medicis كۆماريان لەناۋ برد و دەسەلاتيان لە فلۆرنسە گېراپەۋە. بەۋەۋەۋە ماكىافىلى دەرگرا، بەند كرا و ئەشكەنجە درا و سەرەنجام بۆ مولكە بچوكەكەي لە گوندېك لەزىك سان كاسيانۆ دوور خراپەۋە و لەۋئى، ھەندى ماۋەي كورت كورت نەبى، دەستبەسەر بوو تا مردنى لە سالى ۱۵۲۷. كاتەكانى لەۋ ماۋە دوور و درىژەدا بە دانانى كىتەبەكانى "مىر" و "گفتوگۆكان" و "ھونەرەكانى جەنگ" و "مىژۋوى فلۆرنسە" ۋە بەسەر دەبرد، كە ھەر ھەموۋيان ۋەك بنەما باس لە سىياسەتى كۆن و ھاۋچەرخ دەكەن.

ئاستەمە ھىچ جۆرە سۆزىك سەبارەت بە كاروبارى گىشتى لە سىروشتى مېكىافىلىدا بدۆزىتەۋە، بەلام بەرانبەر يەك شت ھەستى بە كارتىكرانىكى قىۋول دەكرد. ئەۋ

نیشتمانپهروه ریکی ره سەن و به جۆش و خروشهوه تامه زۆی نهوه بوو ئیتالیا وهك دهوله تیکی بههیز ببینی. نهوكاته ئیتالیا له سهره تاكانی سهدهی شازدهیه مدا له نه هامة تیهکی وا کاره ساتباردا دهژیا، كه تا رادهی گریان دلی هه موو كه سیکی نیشتمانپهروه ری په ریشان ده کرد.

له سهروه ختی ماکیا فیلیدا گۆرانیکی گه وری سیاسی و ئابووری و لاهوتی به پینگه وه بوو بۆ ئیتالیا. پاش خهباتیکی سهخت له هه موو شوپنیک له ئینگلته را و فره نسا و ئیسپانیا به کیتی نه ته وهی روویدا. به لام له ئیتالیا بیرۆکی ریکخستنی نه ته وهی یان فیدرالی، هیشتا نه ناسرابوو. نهو دهوله ته حوکمرانی پینچ په کهی سیاسی گه وری ده کرد، كه بریتی بوون له میلان و فلوره نسه و فینیس و دهوله تی که نیسه و ناپۆلی. فینیس گه وری ترین و به هیزترینان بوو. فرهی به شه سیاسی هکان سه رچاوهی لاوازیه کی به رده وام بوو بۆ ئیتالیا. له رووی پراکتیکیشه وه بووه بایسی پیلانگیزی و ده ستیوه ردانی بیگانه. په لاماره کان له رتی پاشای فره نسا شارلی هه شته م له سالی ۱۸۹۴ ده ستیان پیکرد. پاش چهند سالیك له تیکشکان و پاشه کشه ی، لویسی حوته م و فره دیناند پاشای نه راجوان له سه ر دابه شکردنی مه مله که تی ناپۆلی له به ینی خۆیاندا ریک که وتن و ئیمپراتۆر ماکسیمیلیان هیزه کانی نارد بۆ په لاماردانی فینیس. هه روه هئاده م سمیپوپای نه لمانیا و سویسرا و فره نسا و ئیسپانیا به نئو خاکی ئیتالیا دا ده چوون و شه ریان له سه ر ده کرد.

له و کاتانه دا شه ره تایبه ته کان و رق و کینه ی میلی و دزی و راوپوت و کوشتن له ولاتدا بلاو بوون و هه ر کۆماریک به گۆ کۆماریک تر دا ده چوو، هه ریه که یان په لاماری نه ویتریانی ده دات و کۆماره کان نه یانده توانی به ره یه کی گشتی له به رانه ر دوژمنانی بیگانه پیکبیتن. که نیسه یش له به ره وه ی له خرابترین قوناغی میژوویی

خۆيدا بوو و لە سەرھەلداڻى رىكابەرىك بۆ دەسەلەتە دىنبايەكەي دەترسا، بۆ ئىتالىا پەرتەوازەيى لە يەكگرتوويى بەچاكتەر دەزانى.

رەنگە ماكيافىلى لە شوينى خانەنشىنكردنە ناچارىەكەو رىونتر لە ھەر كەسىكتىر ھەستى بەو مەترسىيە كەردىبى كە ھەرپەشەي لە نىشتمانە ئازىزەكەي، ئىتالىا دەكرد و ئەو نەگەتياڻەي بەرۆكيان گرتبوو و گەيشتەتتە ئەو قەناعەتەي تاكە ئومىدى رىزگارى لە بوونى سەر كەردەيەكەي مەزىندايە، سەر كەردەيەكەي نۆز بوپىر و زىندوو كە دەسەلەتەي خۆي بەسەر دەولەتۆكە ئىتالىا كەندا بسەپىنى و لە بۆتەي نەتەو ھەي كەدا جۆشيان بەدا كە بتوانى بەرگى لە خۆي بەكات و بىگانە خويىنتالەكان لە ولات بەكاتە دەرەو. دەبى ئەم سەر كەردەيە لە كوئى دەست بەكەوئى؟ "مىر" بىرۆكەي ماكيافىلى بوو لە بارەي جۆرى ئەو سەر كەردە ئاواتەخوازە و وردكردنەو ھەي ئەو رىگەيەي پىويستە بۆ بەدەيتانەي سەر كەوتن بىگرتتە بەر.

ئەگەرچى كىيى "مىر" بۆ (لۆرنزو دى مېدىكى) Lorenzo de Meedici
 ھاكىمى نوپى فلۆرەنسە تەرخان كراو، بەلام پالەوانى كىيەكە سىزار بۆرجيا
 Cesare Borgia كورپى پاپا ئەلىكسەندەرى شەشەمە، كە كاردينالىكى
 ھەفدە سالان و سەر كەردەيەكەي جەنگى بەتوانا و شىكتەرى رۆمانيا و
 دىكتاتورىكى دلپەق بوو كە سۆز و بەزەيى نەدەزانى.

ماكيافىلى سالى ۱۵۰۲ نىردەيەكەي نارد بۆ كۆشكەكەي. ھەك نىقنزدەلى
 ماكيافىلى "بەسەرسامبەو دەبىيىنى چۆن بۆرجيا بەپى بۆنە و ھەلكەوت
 زىرەكانە بەنۆرە و رىايى و فىل، قسەي لوس و شىرىن ھەروەھا كارى خويىنپىژانە
 بەكار دىنى. ھەروەھا چۆن چۆنى خويىنساڻانە غەدر و دووپوويى دەكرد. چۆن
 چۆنى بۆ درىژەدان بە ملكەچى ئەوانەي تىكى شكاندبوون دىڻانە تۆقاندنى بەكار
 دەھىنا، ھەروەھا چۆن زۆردارانە چىنگى لەو ولاتانەي داگىرى دەكردن توند
 دەكرد".

سىزار بەگرتنە بەرى جووت كەسايەتى و دلپەقى و بىتمانەبى سەر كە وتنى گەورەى بە دەست هېنا، بە لام سەر كە وتنىكى كاتى بوو. ما كىيا فىلى نىشتمانپە و ەرىكى بە غىرەت و ەزى لە رۇمى كۆمارى بوو، بە لام كاتىك دۆخى ياخى و پەشتوى ئىتالىاي بىنى گەشتە ئەو باو ەپەى، سىزارى بۇرچيا ئەو سەر كە دە نمونەبىيە دە تىوانى ئىتالىا لە و پاشا گەردانىيە رزگار بكات.

بەم شىو ە خەونىبىنى بە نەتە و ەبەكى بە كگرتوو، جۆش و خروشى نىشتمانى پى بەخشى. لە بارىكىشدا دەركى بە پىوستىەكانى ساتە و ەختى سەخت و ەلى زىرپىنى بەردەم حاكمە نوپىە كە دە كرد، ەموو چالاكى و ەماسى خۆى بۇ دانانى كىتەبى "مىر" تەرخان كرد و لە شەش مانگى كۆتايى سالى ۱۵۱۲دا نووسى. پاش ماو ەبەك لەو ە، بە دىارينا ەبەك ەو ە پىشكەشى كۆشكى لۆرىنزوى كرد، تىيدا نووسى: "كاتى بىنىم لە تىوانادا نىبە دىارىەك پىشكەش بكىرى باشتەبى لە رەخساندى ەلى تىگەبىشتن لە كورتەرىن كاتدا، ەموو ئەو ەى لەو سالى دوور و درىزانە و لە جەرگەى ماندووتى و ەترسىەكاندا فىرى بووم، (لەم كىتەبەدا) پىشكەش دەكەم".

ئامانجى بنەپەتى لە "مىر" ئەو ەبە بەرژە و ەندى دە و لەت ەموو شت بە دىدەتتى. چەندىن ئاستى جىاواز لە ئەخلاق لە ژيانى گشتى و ژيانى تايبە تىدا ەن. لە بەرئەو ە و بابابى سىياسى شىاو ە كە لە پىناو بەرژە و ەندى گەلدا، پەنا بۇ ئەنجامدانى كارى توندوتىژى و فىلبازى ببات كە لە مامەلە تايبەتەكاندا بە تاوان دادەنرىن. لە بەرئەو ە ما كىيا فىلى ئەخلاقى لە سىياسەت جىا كەردەو ە.

كىتەبى "مىر" رىبەرى مىرەكانە (يان و ەك ەندى گوتويانە، كىتەبىكى پىوستە بۇ نۆرداران) تا فىرىان بكات چۆن چۆنى بەگەنە دەسەلات و پارىزگارى لى بەكەن. دەسەلاتىك كە بۇ بەرژە و ەندى حاكم نىبە بەلكو بۇ خىرى گەلە، تا حكومەتىكى

سەقامگىر و پارىژداو لە شۆپش و پەلامارى بۆ دابىن بىكات. ئەى بە چ ئامرازىك سەقامگىرى و ئاسايش بە دەست دىن؟

بە كەمىك چاوپۆشىن لە پاشايەتتە مېراتىيەكان بۆ گىرمانە كوردنى ئەوئى حاكم وردىبىنى و زىرەكەكى ئاسايشى ھەيە و دەتوانى بەلادەستى خۆى بەسەر حكومەتدا بىپارىژى. ئەو كۆپىنچە پاشايەتتى نوئى كۆپىنچەكى ئالۆزە. ئەگەر ئەو ناوچانەى تازە شكاون لە ھەمان رەگەز و زمانى دەولەتە زالبووەكە بن، ئەو حوكمكردن تا رادەيەك ئاسان دەبى، بەتايبەت ئەگەر پابەندى دوو بنەما بن "يەكەمىيان لەرەگەو ھەلكىشانى خويىنى زنجىرەى رەچەلەكى مېرانى پېشوو، دوو مېشىيان ئەنجامنەدانى گۆرپانكارى لە ياساكان يان باجەكاندا". "بەلام ئەگەر گەلان دەولەتتىكان داگىر كرد كە زمان و دابونەرىت و ياساكانى لە ھى گەلە بەزىوھەكان جىياواز بوو، ئەو زەحمەتتەكان چەندقات دەبن و زالبوون بەسەرياندا پېويستى بە بەخت و بەرپۆھەردىكى گەرە ھەيە".

ماكىفېلى دىرژەى دەدانى و دەلى، بەكۆك لە رىگەكانى زالبوون بەسەرياندا ئەوئەيە حاكم خۆى لە ناوچە داگىر كراوھەكەدا نىشتەجى بېيت و سەنتەرى كۆلۆنئىالىزە كوردن يان بۆ بىنژى (كە خەرجى لە ھىشتەنەوئى سوپايەكى داگىر كەر كەمترە)، ئۆستايەتى لە گەل دراوسى لاوازترىنەكە بىكات و ھەولى لاواز كوردنى دراوسى بە ھىزترىنەكە بدات. كاتىك لوىسى دوازە دەيەم ئەم بنەمايانەى پشتگوى خست، لە پەلامارەكانىدا شكستى ھىنا.

لە بارەى "چۆنئىتى حوكمكردنى بەشە ئىدارىەكان"، ماكىفېلى سى رىگە دەخاتە روو كە دەكۆرئ لەرپىيانەوئە دەست بەسەر ئەو دەولەتۆكانەدا بگىرئ كە وا راھاتوون بەپىي ياساكانى خۆيان و بەسەرىستى بژىن: يەكەمىيان و ئىران كوردن يان و دوو مېيان نىشتە جىبوونە لە ناوياندا. سىيە مېش رازىبوونە بەوئى بەگۆرەى ياساكانى خۆيان بژىن و ناچار بگىرئ سەرانە بدەن، حكومەتەكانىشىيان بە تاقمىكى بچوك لە

دائىشتوانەكەي بسپىرى ئەگەر بتوانن دۆستايەتتەي باقىي خەلكەكەت بۆ مسۆگەر بىكەن". سەلامەتتەرىنىشىيان دوو رىنگە چارەي بەكەمن.

سەرەراي ئەمەيش، ئەگەر شارىك يان پارىزگايەك كە تازە داگىر كرابى، دەقى بە ژيان لەژىر حوكمى مېرىكدا كە وەچەكانى رىشەكەيش كراون گرتىبى، ئەوا بۆ ئەو ھاۋلاتيانەي وا راھاتوون بەكەم گوپرايەل نەبن و دووەمىش لە حاكمە كۆنەكەيان دامالراون، مەحالە بە ھەلبىژاردنى حاكمىك لەنىو خۇياندا رازى بن. لەبەرئەوھى ناشرانن چۆن بەئازادى بژىن، بەھىۋاشى چەكدار دەبن، بەوھىش كەسىكى بىنگانە بەئاسانى دەتوانى بىياختە ژىر بالى خۆي و بۆ بەرژەوھەندىي خۆي بەكارىان بىنى.

ماكىافىلى پاش ئەو قسە لەسەر "مېرنشىنە نوپكان" دەكات، ھۆشدارى دەدات و دەلى: "دەبى ئەو لەبەرچاۋ بى كە جەماوەر ساتساتە، لەكاتىكدا بەئاسانى ئىغرا دەكرىن بۆ قبولكردى شتىك، بەئاستەم دەتوانى لەسەر ئەو ئىغرايە جىگىر بكرىن. لەبەرئەوھە دەبى شتەكان بەم شىۋەيە رىك بخرىن: ئەگەر خەلك بەخۆشى باوھەريان نەھىنا، دەبى بەزۆر ناچارى باوھەرىنان بكرىن".

پاش ئەو دانەر دەست دەكات بە ستايش و پىياھەلدانى ژيانى سىزار بورجىا بەوھى سەركردەيەكى جەربەزە و تاكانەيە و پاساۋ بۆ غەدر و كوشتەكانى دىننىتەوھ. دەلى: "كاتى بىر لە ھەموو كارەكانى دۆق دەكەمەوھ، نازانم چۆن لۆمەي بىكەم، بەلام لەباتىي ئەو پىم وايە پىۋىستە ئەو ۋەك حاكمىكى نمونەيى پىشكەش بىكەم كە پىۋىستە ئەوانەي بەخت يان ئامانجى كەسانىتەر دەيانگەيەنىتە دەسەلات، چاۋى لى بىكەن، لەبەرئەوھى خاۋەن رۇچىكى بالا و خەۋنىكى دوورمەردا بوو، نەدەكرا رەفتارى خۆي بەشىۋەيەكىتەر رىك بجا.. لەبەرئەوھە لەسەر ئەو كەسەي پىي وايە پىۋىستە جىپىي خۆي لە دەۋلەتۆكە نوپكەيدا قايم بىكات، پىۋىستە كار بۆ پەيداكردى دۆست بدات و چ بە زەبرى ھىز بى يان بە گزى زال

بىي، ھەر ھەھە ۋا بىكات خەلك ھەم خۆشيان بۆيت ۋە ھەم لىيشى بىرسن، ۋا بىكات سەربازەكانى لەدوايە ۋە بېرۆن ۋە رىزى بگرن، ھەموو ئەوانە رىشەكىش بىكات كە خاۋەن ھىزىيان عەقلىكى ۋان رەنگ بى زىيانى پى بگەين، سىستىمى كۆن بە سىستىمى نوئى بگۆرى، دلرەق ۋ چاكەكار ۋ عەقل بالا ۋ ئازاد بى ۋ لەشكرى بىۋەفا تىك بىشكىنيت ۋ لەشكرىكى نوئى دروست بىكات، پارىزگارى لە دۆستايەتتى پاشا ۋ مېرەكان بىكات بەشېۋەيەك ناچارىان بىكات بەجۆشە ۋە يارمەتى بەدەن. بىسلەمنە ۋە لە ھەي زىيانى پى بگەين ۋ نەتوانن نمونەيەكى زىندووتر لە كارەكانى ئەو پىاۋە بدۆزنە ۋە".

ئەو كەسەيش دەۋلەتۆكەيەكى داگىر كىردوۋە "پىۋىستە پەلە بىكات ۋ ئەو زىيانانەي پىۋىستە بىيانگەينەئى بەيەك زەبىر بىيانگەينەئى تا ناچار نەبى رۆزانە تازەيان بىكاتەۋە، بەلكو بە بەردەۋامنە بوونىان خەلك دلنبا بىكاتەۋە، پاش ئەۋە بە دەم چەوركىردن بىيانباتە پال خۆي... پىۋىستە ئەو دەمچەوركىردنە كەم كەم بىبەخشىرى تا بەتەۋاۋى چىزىيان لى ۋەربىگىرى".

تىرس لە سزا تەنيا يەكىكە لە ۋ نامرازانەي پاشاي دانالە ھوكمكىردنى رەعيەتەكەيدا بەكارى دىنى. پىۋىستە مېر پەيوەندى دۆستايەتى لەگەل گەلەكەي ھەبى، ئەگىنا لەكاتى تەنگانەدا ھىچ سەرچاۋەيەك نابى يارمەتى بەدات.. با كەس ئەۋ پەندە كۆنەم بۆ باس نەكات كە دەلى "ئەۋەي بىنا لەسەر گەل بىكات، بىنا لەسەر لم دەكات"، لەبەرئەۋەي ئەم پەندە بەسەر ھاۋلاتىي تايبەتدا دەچەسپى كە پشت بە بەرژەۋەندىەكانى دەبەستى لەگەل گەلدا ۋ حسابى ئەۋە دەكات پالپشتى بگەن ئەگەر ھاتوۋ دۆژمنەكانى يان دەسەلانداران بەزاندىيان. بەلام مېرى بۆير ۋ بەتوانا كە دەزانى چۆن چۆنى لە دەۋلەتۆكەكەيدا پارىزگارى لە سىستىم بىكات، قەت پەشىمان نابىتەۋە لەۋەي ئاسايشى خۆي لەسەر خۆشەۋىستىي گەل دامەزاندوۋە.

لە باسكردنى مېرنىشىنە كەنەسىبەكانىشدا، واتە ئەوانەى راستەوخۆ لە ژىر حوكمى كەنيسەدا بوون، زۆر بە زېرى و گالته پىكردنەو قەسى لە بارەيانەو كەردووه .
 ئەم مېرنىشىنانە بە هەقدارى يان بەخت بە دەست دەهينرئىن و بەبى لە هىچكام لەم دووانەيش پارىزگاربيان لى دەكرى و بە فرمانگەلى ئاينى رىزدار دەستيان بەسەردا دەگرى، كە بە جۆرىك كاريگەرن دەسەلاتى مېرەكانيان مسۆگەر دەكەن، بەهەر شىئەو يەك كار بكن يان بژىن. تەنيا ئەو جۆرە مېرانەن كە خاوەن دەولەتۆكەن بەبى ئەوەى بەرگريان لى بكن، خاوەن رەعەتەن بەبى ئەوەى حوكمیان بكن.

ماكيافیلی لىرە و لە هەموو جىئەكيدا كە لە سەرەتای سەدەى شازدەپەمدا لەوبارەو نووسىبىتى، كەنيسە تۆمەتبار دەكات بەوەى ئىتالىاي دژى بىتگانه يەك نەخستووه . دەيوست كەنيسە بەتەواوى لە حكومەت جيا بكاتەووه . لەو روویشەو حكومەتى بەهيز پىويستى بە سوپايەكى مەزن هەيه، ماكيافیلی كاروبارى جەنگى زۆر بە گرنگ داناو و رووبەرىكى فراوانى بۆ ئەم بابەتە تەرخان كەردووه . زۆرەى دەولەتۆكە ئىتالىەكانى ئەو سەرەختە عادەتيان وابوو سەربازى كرنگرتە (مرتزقە)يان بۆ بەرگرى لەخۆكردن بەكار دەهينا و زۆرەشيان بيانى بوون . ماكيافیلی پىي وابوو ئەم هيزانە "بىكەلك و مەترسیدارن" و سوپای نەتەوەى كە لە هاوالاتيان پىك بى كاريگەرترە و لە كرنگرتە زياتر پشتى پى دەبەستى . لەو روویشەو مانەوەى نەتەوە پشت بە هيزى سوپا دەبەستى، پىويستە مېرى حوكمپان كاروبارە سەربازىەكان بە مادەى يەكەمى سياسەتەكەى و خەمى شەو و روژى دابنى .

ماكيافیلی چەند دەروازەيەكى كتيبەكەى بۆ باسكردنى رەفتارى تايبەتى مېرەكان لە بارودۆخى جۆراوجۆردا تەرخان كەردووه .

جياوازيه کی گه وره هه يه له ننيوان نهو ريگه يه ي خه لک پټي ده ژين و نهو ريگه يه ي پټيوسته پټي بژين. نهو مير ه ي ده يه وي پاريژگاري له پټيگه کي بکات، گرنه گه فير بي بي چون سيفه تيکي تريشي تيډا بي جگه له چاگي. به پټي پټيوستېي حاله ته کان چاگيه کي به کار بيڼي، يان نه هيڼي... هه مو نه وانه ي من نه ياننا سم دان به وه دا ده نين که بو مير وا شايسته يه به هره دار بي به هه مو سيفه ته باشه کان، به لام له و رووه وه مه حاله سرجه م نهو سيفه تانه ي تيډا بن... پټيوسته نه وه نده زرنه گه بي بزاني چون خوي له زبانه کاني نهو ره وشته خراپانه لابتا که ده شي بينه مايه ي له ده ستداني ده سه لات.

پټيوسته مير کاتيک له و شتانه ي ه ي خوي يان ره عيه ته که ي يان که سانين ترن خه رج ده کات، گوي به وه نه دا که ناوي به چروک ده رچي... پټيوسته به ده ستبلوي له وه ي تاييه تي خوت و ره عيه ته که ت نيه خه رج بکه يت... له به رنه وه ي نازادي ده ستخسته مولکي خه لکانير که به شه ر به ده ستي ديڼي، ناوبانگت که م ناکات، بگره زيادي ده کات. نه وه ي زيان ت پي ده گه يه ني نه وه يه له وه ي خوت خه رج بکه يت. هيچ سيفه تيک وه ک نازادي خه رج کردن مالويرانه گر نيه، چونکه کاتيک وا ده که يت نهو نامرازه له ده ست ده ده يت که پټي ده که يت و هه ژار و بيژراو ده بيت، نه گينا بو نه وه ي خوت له هه ژاري دوور بگريت، چاوبرسي و نيسک گران ده بيت.

پټيوسته مير دلره قې به يه کيک له شتوازه کاني پاريزگار يکردن له يه کيڼي و گوپراه ليې ژيرده سته کاني دابني "له به رنه وه ي نهو (مير) ه ي فيتنه کان به چه ند ريکار يکي فه وري کپ ده کات وه، سه ره نجام به به زه ييتر ده بي له و (مير) ه ي له چاگي خويدا به ر بو شته کان شل ده کات تا نالوز ده بن، نه وه ي ش زه وتکردن و خوينر شتنې لي ده که ويته وه، له به رنه وه ي وه ک چون دلره قې تا ک خراپ ده کات نه وه ي ش ده ولت خراپ ده کات".

ماکيا فيلي له بره گه يه کي به ناوبانگدا ده لي:

"ئىرەدا ئەم پىرسىيارە سەرھەلدەدات: ئايا وا بۇ مۇرۇق باشتىرە خەلك زىياتر خۇشيان بوى يان لىتى بىرسىن. رەنگە وەلام ئەو بى حەزمان لە ھەردووكيانە، بەلام لەبەرئەوھى خۇشەويستى و ترس بەكەمى كۆدەبنەو، بۇيە ئەگەر پىويست بى يەكىكيان ھەلبۇزىرىن، سەلامەتتر ئەوھى زىياتر لىمان بىرسىن تا خۇشيان بوين. ئىمە بەگىشتى جەخت لەو دەكەين كە خەلك نەكەناس و بىبار و ناپاكن و ھەرچى لە وزەياندا بى بۇ خۇلادان لە مەترسى ئەيكەن، چاوبىرسىن و بۇ قازانچ ھەلبەيانە، تا ئەوكاتەى بتوانىت خىر و بىريان بەسەردا بىرئىت لەتەكتن، تا مەترسى لەئارادا نەبى ئامادەن خويىنى خۇيان بەخت بەكەن، ھەرھەتا تا مەترسى وا بى زىيان و مال و مندالىان دەكەنە قورىانى بۇت، بەلام ھەرگە ترسى راستەقىنە پەيدا بو، پىشتت تىدەكەن.

ئەمە گالئەچارپەكى رووتە، ئەگەرچى ماكىفلى دەرەنچام ئامۇزگارى مېر دەكات كە "ھەموو ھەولى خۇى بختە كار تا خۇى لە رۇ لايدا".

ھىچ بەشەك لە كىتەبى "مىر" ھىندەى دەروازەى ھەژدەبەم سەركۆنە نەكراو و پلارى لى نەگىراو. "مىرەكان چۇن پارىزگارى لە متمانە دەكەن". خرابىەكانى بەكارھىتەنى زاراوھى "ماكىفلىزىم" زىياتر رو لەم بەشە دەكات تا لە باقىى ھەموو كىتەبەكە. دانەر لەگەل ئەوھى كە پارىزگارىكىردن لە متمانە شايانى ستايشە، ھەرچى فىلكردن و دووېووى و شاھەتەى درۆيە پىويستەن و لەپىتتاو پارىزگارىكىردن لە ھىزى سىياسىدا چاوپۇشى لىكراو.

دوورىگە ھەيە بۇ خەباتكردن، يەكىكيان خەباتە بەپنى ياسا و ئەوئىريان بىرىتەيە لە بەكارھىتەنى ھىز. يەكەمىيان بۇ مۇرۇق گونجاو و دووھىيان بۇ دىرندەكان. بەلام لەبەرئەوھى ئەوھى يەكەمىيان زۇرچار بەكار نە، پىويست دەكات پەنا بۇ دووھم بىرى. دەبى مىر باش تىبگات و بزانى چۇن چۇنى ھەردوورىگەكە: رىگەكەى مۇرۇق و رىگەكەى دىرندەكان، بەكار دىنى... بەلام لەو رووھىشەو پىويستە بزانى چۇن

چۆنی دانایانه سروشتی دړنده کان به کار بښی، پټویسته له نټو دړنده کاندای شیر و ریوی هه لبریزی، چونکه شیر ناتوانی خوی له ته له لادبات، ریویش ناتوانی خوی له گورگه کان بیاریزی... کام میره زقر زقر حازیمه، ناکری و نابی پاریزگاری له گفتی خوی بکات کاتیک نه و کاره زیانی تیدا بی کاتیک نه و هویانه نامینن که وایان لی کردبو نه و گفته بدات. نه م ناموزگارییه شتیکی باش نیه کاتیک هه موو خه لک پیواچاک بن، به لام له بهر نه وهی خه لک ناپاکن و متمانه یان پیت نیه، پټویسته له سره تویش لای خوته وه متمانه ت پټیان نه بی. هیچ میریک نیه بیر بکاته وه و په کی بکه وی له وهی عوزری ماقول بق پاساودانی پابه ندنه بوونی به به لینه که ی بدوزینه وه.. به لام خه لک هه میشه به ساویلکه یی و ابه سته به پټویستییه هه نوکه ییه کانیان ده میننه وه، ته نانه ت نه وه ییش ده یوی بیانخه له تینی په کی ناکه وی له دوزینه وهی که سانیکی "ده به نگ" .. به م شیوه یه و اچاکه خوت له بهرگی به زه یی و متمانه و مرقایه تی و له خواترسان و راسالیدا پیشان بدهیت و وایش بیت، به لام پټویسته عه قل هاوسه نگ بی و نه گهر پټویستی کرد ده توانیت و ده زانیت چۆن چۆنی به خیرایی پیچه وانه ببیته وه... هه موو که سیک تو به و رواله نه ده ببینی که خوتی پی پیشان ده دهیت، به لام که سانیکی که م راسته قینه ی تو ده زانن.

ماکیافیلی پتی وایه گرنگه میر خوی له رق و کینه ی گه له که ی لادبات. نه و دوو شته سه ره کیه ییش و ا له گه له که ی ده که ن رقیان لئی بی، فه ره هوو دکردنی سامانی میلله ت و ده ستوره دانه ناو مولک و ثافره تانی ره عیه ته که ی. خه لک رقیان له میری بیبار و هه له شه و ژنانی و ترستوک و رارایه. زیاد له وه ییش، پټویسته حاکم به ده سستی خوی خه لاته کان دابه ش بکات، به پرپر سیاریتی سیه پاندنی سزایش به سه روک به شه کان بسپیژی، هه روه ها له هه موو نه و شتانه ی ده بنه مایه ی رق و

نارەزايى، ئازادىي رەفتار كوردنى گشتىيان پىيدىرى " .. ئەگەر مىللەت رقى لە مېر بوو سەختىرىن قەلايش ناتوانى بىپارىزى.

ماكيافىلى ئامۇزگارى مېر دەكەت بەم شىۋەيە رەفتار بىكات:

پىۋىستە مېر ۋەك سەرگەۋرەيەكى پىزان دەرېكەۋى و رىز لە ھەر كەس بىنى كە لە ھونەرىكدا پىشكەوتوۋە . بۆيە پىۋىستە رەغىتەكەى ھان بدات و بواريان بۆ برەخسىنى بەلدنبايىۋە پىشەكانيان ئەنجام بدەن جا چ بازىرگانى بى يان كشتوكالى يان ھەر پىشەيەكىتر، تەنانەت نابىتتە بەر بەست لە بە دەم ئەو پىاۋە كە مولكەكانى نەرازىنىتتەۋە لە ترسى ئەۋەى نەۋەك لىتى بسىنن، يان يەكىكىتر لە ترسى باچ دەست لە كردنەۋەى شوپىنىكى بازىرگانى ھەلنەگىرى.

ماكيافىلى زۆر سەرسام بوۋە بە ياداۋەرەكانى رۆمى كۆن بە تايىبەت بەۋ ئامۇزگارىەى ئاراستەى مېر كراۋە كە " پىۋىستە لە ۋەرزە گونجاۋەكانى سالدئا، بە ئاھەنگ و نەمىش گەل دلخۆش بىكات " .

ماكيافىلى ئىمانىكى بەھىزى بە بەخت و چارەنۋوس ھەبوو، رەنگە ئەۋەيش زادەى بىر كوردنەۋە بوۋى لە باۋەرىۋونى خەلكى سەردەمەكەى بە " ئەستىرەناسى " و دەلى: " پىم وايە خواۋەندى بەخت خاتۋونى نىۋەى كارەكانمانە و جەمۇجۆر كوردنى نىۋەكە تىرىشى، يان كەمتر لە نىۋەى بۆ خۆمان بەجىھىشتۋە " .

بۆچۈنەكەى مەترسىەكى مامناۋەندى ھەبوو، چۈنكە باۋەرى و ابوۋ مەۋقۇ دەتوانى تا رادەيەك دەست بەسەر چارەنۋوسى خۆيدا بگىرى و " اباشترە بوپىر بى نەك وريا، چۈنكە بەخت ژنە، بۆ ئەۋەى ملكەچى بىكەيت پىۋىستە لىتى بدەيت و بەزىرى لەگەلى مامەلە بىكەيت .. " .

كىتپى " مېر " بە ئامۇزگارىەك بۆ ئازاد كوردنى ئىتالىا كۆتايى پى دى، كە بانگەۋازىكى زولالى نىشتمانپە رۋەرانەيە . ئىتر كاتى سەرھەلدانى مېرىكى نوپى

قارەمانى ئىتالىيەلىك ھاتوۋە، كە لە ئىتالىيەلىك پېش "لە شېرىزىيە توشى بوۋە"، كە لە غەربىيە كان كۆپلەتەر لە فارىسە كان ئازارچە شتوتوتى دەستى ستم و لە ئەسىنىيە كان لە بەرىك ھەلۋە شاۋەترە بەبى سەر كوردە و بەبى سىستىم، دۇراۋ و فەرھە و دىكراۋ و ونجىن و نىنگىراۋە. ژىرپى خراۋە و دراۋە بە دەم شىتوۋە جۇراۋ جۇرى و تىرانكارىيە... دەبىنىن چۆن لە خوا دەپارپىتە ھە كە سىكى بۇ بىئىرى لەم ستم و توندوتىزىيە بەربەرىيە رىزگارى بىكات. ھەروەك دەبىنىن ئامادە و پەرۋشە بۇ شوتىنكە و تىنى ھەر بەيداخىك ئەگەر كە سىك ھەبى بەرىزى بىكاتە ھە.

مىكافىلى بەرگىرى كوردە بە ھىزە كەبى بەم وشانە كۆتا پىدېنى:

دواین دەرفەتى ئىتالىيەلىك ھەبە پىۋىستە چاۋى لە ھاتنى رىزگار كە ھەبى. دەبى (ئەمىرە نوپىيە) بە چ خۆشە و سىتە كە ھەمۇ پارىزگاكاندا پىشۋازى بىكرى كە بە دەست شەپۇلى ھاتنى بىيانىيە كانە ھە ئالاندوۋانە. دەبى بە چ تىنوۋىتە كە بۇ تۆلە كوردە ھە بە چ دىسۆزى و ھە ھەبە كى نەگۈر و بە چ فرمىسكىك كە زمان لە ئاست دەربىر پىنئاندا لالە پىشۋازى بىكرى و چ دەرگاۋە كە دەۋايە ھە دادە خىزىن؟ چ خەلكىك گۈرپاھە لىكردنى رەت دەكە نە ھە؟ چ ئىتالىيەلىك مىلكە چ و لاپەندى ناپى؟ ئەم ستمە بەربەرىيە لە ھەمۇ لووتىكدا رۆدە چى.

زىاتر لە سى سەدە و نىو تىپەرى بەر لە ھەبى خەۋنە كەبى ماكىفلى بۇ يەكخستنى ئىتالىيەلىك و رىزگار بوۋنى لە فەساد و بالادەستى بىگانە كان بىتە دى.

چەند دانەبە كى دەستىنوس لە كىتەبى "مىر" لە زىانى مىكافىلى خۇى و چەند سالىك پاش مردنىشى دابەش كران. سالى ۱۵۳۲ پاپا كلىمىنتى ھەتەم ئامۇزى ئەمىرە كىتەبە كەبى بۇ كرابوۋە دىارى رەزىمەندى لە سەر بلاۋ كوردە ھەبى پىشاندا و لە بىست سالى پاشتردا ۲۵ جار چاپ كرايە ھە. پاشان گەردە لول دەستى پىكرد، ئە ھەبو (ئەنجومەنى سى) بىرپارىدئادەم سىمپەر جەم دانراۋە كانى ماكىفلى لە بەبىن بىرئىن، لە بەرئە ھەبى لە رۇما بە ئىلحاد تۆمە تبار كرا و لە ھەبى

هه‌موو جیبه‌کی نه‌وروپا کتیبه‌کانی قه‌ده‌غه کران. یه‌سوعیه‌کان له‌ئه‌لمانیا په‌یکه‌ریکی بچوکی نه‌ویان سووتاند. کاسۆلیک و پروتستانته‌کان پئیکه‌وه دژایه‌تیان ده‌کرد. سالی ۱۵۵۹ هه‌موو کتیبه‌کانی خزانه لیستی کتیبه قه‌ده‌غه‌کراوه‌کان.

ماکیافیلی له‌سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌مدا هه‌ندی له‌گرنگی و بیتاوانی بۆ سومعه‌ی گه‌رایه‌وه. بزوتنه‌وه شۆرشگێریه‌کان له‌ئه‌مه‌ریکا و فه‌ره‌نسا و ئه‌لمانیا و هه‌موو جیبه‌ک کاریان بۆ به‌مه‌ده‌نیکردنی حکومه‌ته‌کان و جیاکردنه‌وی که‌نیسه له‌حکومه‌ت ده‌کرد. بزوتنه‌وه‌ی نازادیخوازی ئیتالی په‌یدا بوو که ئیلهامی له‌نیشتمانپه‌روه‌ری مه‌زن ماکیافیلی وه‌رده‌گرت، سالی ۱۸۷۰ گه‌یشه‌ لوتکه‌ی سه‌رکه‌وتنی خۆی. له‌وتاریکی ماقولیدا دۆگلاس گریگۆری روونیکرده‌وه حاکی ئیتالی نه‌لکۆن کافور Cavour توانی ئیتالیا یه‌ک بخات و داگیرکه‌ران بکاته ده‌روه، به‌لام هه‌ر ریگه‌یه‌کیتری بگرتایه‌ته به‌ر ولات تووشی کاره‌سات ده‌بوو و له‌هه‌وله‌کانیدا شکستی ده‌هینا.

که‌س لاری له‌وه‌ نیه‌ دیکتاتور و مله‌پوره‌کانی هه‌موو سه‌رده‌مێک نامۆزگاریی به‌که‌لکیان له‌کتیبی "میر" دا دۆزیوه‌ته‌وه و خوینه‌رانی په‌رۆشی کتیبه‌که له‌نیویاندا زۆن: هه‌ریه‌ک له‌ئیمپراتور شارلی پینجه‌م و کاترینا دی میدیکی به‌و کتیبه‌ سه‌رسام بوون. ئۆلیفه‌ر کرۆمویل دانه‌یه‌کی ده‌ستنوسی نه‌و کتیبه‌ی ده‌ست که‌وت، باوه‌ری به‌بنه‌ماکانی هینا و له‌حکومه‌تی کرۆمۆنۆیس له‌ئینگلته‌را جیبه‌جیبی کرد. هه‌ریه‌ک له‌هنری سیتییم و هنری چواره‌می فه‌ره‌نسی دانه‌یه‌کی کتیبه‌که‌یان پێبوو. هه‌روه‌ها ئه‌م کتیبه‌ یارمه‌تی فریدریکی مه‌زنیدا بۆ دارشتمنی سیاسه‌تی پروسیا. لویسی چواره‌یه‌م ئه‌م کتیبه‌ی کردبووه کلۆی شه‌وانه‌ی سه‌ری. دانه‌یه‌کی له‌نێو گالیسه‌که‌ی ناپلیۆن بۆناپارته‌دا له‌واترلو دۆزرایه‌وه، که هه‌ندی په‌راوێزی بۆ نووسرابوو. ناپلیۆنی سیتییم زۆریه‌ی بیروکه‌کانی له‌باره‌ی

حكومت لە و كىتەپتە وە رەگرتىبوو. بىسمارك قوتايىپەكى دىلسۆز و تازە بوو. ئەدۆلف ھىتلەر - وەك خۆى دەلى - كىتەپى "مىر" ى لە نوپىنە كەيدا ھەلگرتىبوو و سەرچاۋە يەكى بەردەوامى ئىلھام بوو بۆى. بىننىتۆ مۆسۆلىنى دەلى: "باۋەرم واپە كىتەپى مىر - ى ماكىافىلى رابەرىكى نايابە بۆ مرقۇسى سىياسى. رىبازە كەى ئەمىرۆ زىندوۋە لە بەرئەۋەى لە ماۋەى چوارسەد سالددا گۆرانكارى قوول لە عەقلى خەلك يان كارى نەتەۋەكاندا روۋى نەداۋە". (مۆسۆلىنى پاشتر راي گۆرى، ئەۋە بوو سالى ۱۹۳۹ ناۋى ماكىافىلى خراپە لىسىستى رەشى ئەۋ دانەرە كۆن و نوپىانەى بەپى پىرسى كىتەپە فاشىسىستىەكان، قەدەغە بوو كىتەپخانەكانى رۆمان ئەۋ كىتەپانە نەمايش بگەن).

لەلايە كىترەۋە، ئەۋ شىرۆفەكارانەى لە رووداۋە مېژوۋىيەكان ورد بوونەتەۋە ئەۋەيان روون كىرەتەۋە كە دەسەلاتدارانى ملھوپى وەك ھىتلەر و مۆسۆلىنى بەگىستى كوتايىپەكى رەشىيان تىۋوش ھات لە بەرئەۋەى ھەندى لە بنەما بنچىنە يەكانى بىرى مىكافىلىيان فەرامۆش كىرد، يان بە خراپ لىكدايەۋە.

ئەۋانەى لە رىبازى مىكافىلىيان كۆلىۋەتەۋە كۆكن لەسەر ئەۋەى ناتوانىن بەتەۋاۋى لە بۆچۈنەكانى بگەين تا ھەردوۋ كىتەپى "گفتوگۆكان" و "مىر" ى نەخوئىنەۋە، چۈنكە كىتەپى (گفتوگۆكان) كە زىاتر لە پىنج سال بەدانانىۋە خەرىك بوۋە و بۆ يەكەم جار لە ھەمان ئەۋ سالەدا بلۆ بوۋىۋە كە كىتەپى "مىر" ى تىدا بلۆ كرايەۋە، زۆر لە "مىر" قەبەترە. جىاۋازى نىۋانىشىيان، وەك ھەندى كەس دەلېن، ئەۋە يە (گفتوگۆكان) باس لەۋە دەكات "كە پىۋىستە بىى" لەكاتىكدا "مىر" باسى ئەۋە دەكات كە "ھەيە". "مىر" بەتەۋاۋى تايىپەتە بە مىرنىشىنەكان، واتە بەۋ دەۋلەت يان دەۋلەتۇكانەى پاشايەك ھوكمرانىيان دەكات، لەكاتىكدا (گفتوگۆكان) تايىپەتە بەۋ بنەمايانەى پىۋىستە كۆمارەكان پەيرەۋىيان بگەن.

مىرۇق بە خۇيىندىنەھى بەراوردىكارىانەھى ئەو دوو كۆتېبە دەگاتە ئەو دەره نجامە سەرسوپھىنەھى كە ماكىفېلى كەسىكى كۆمارىخواز بووہ و باوہ پى بە بنەماي كۆمارى ھەبووہ. تاكرەھى خۆشەنەھىستوۋە و پىيى و ابووہ حكومەتى ئاۋىتە كە لە ھەردوۋ حكومەتى مىللى و پاشايى پىكھاتىيى، باشترىن حكومەتە. ھىچ حاكىمىك بەبى خۆشەھىستىيى گە لەكەھى تامى ئاسايش و ئارامى نەكردوہ. دامەزراوترىن حكومەتەكانىش ئەوانەن مىرانىك حوكىميان دەكەن بە دەستور بەستراونەتەوہ. وەك لە ھىرشكردنى بۆ سەر ئەو پەندە كۆنەھى دەلى "ئەوہى لەسەر گەل بىنا بكات بىنا لەسەر لم دەكات" دەردەكەھى، بەلای مىكىفېلىھەوہ حوكىمى گەل، دروستە و لە كۆتېبى "گفتوگۇكان" دا بەزۆرى ئامازەھى پى دەدات.

كەواتە لە بارىكدا ماكىفېلى بۆ گەلنىكى ئازاد حكومەتى كۆمارى لە باقىيى حكومەتەكان پى باشتر بووہ، بۆچى كۆتېبى "مىر" بەرھەم ھىنا؟ ماكىفېلى ئەو كۆتېبەھى بۆ سەردەھىكى دىارىكراو و ھەندى ھەلومەرجى دىارىكراو داناوہ. بەدلىنبايىھە دەيزانى مەھالە لە سەدەھى شازدەبەمدا دەولەتتىكى كۆمارى لە ئىتالىا دابەزى. كۆتېبى "مىر" بەتابىت بۆ ئەوہ دانرا تا پالپشتىيى خەلكانى بەھىز بەدەست بىنى لەپىناو رزگار كۆردنى گەلى ئىتالى لەو چەرمەسەرىھى تىيى كەوتىبون و رزگار كۆردنى دەولەت لە گەندەلىيى سىياسى.

لەو راستىانەھى بەكەمى جىيى مشتومپن ئەوہى، بەر لە كارل ماركس ھىچ كەسىك وەك ماكىفېلى ئەو كارىگەرىيە شۆرشگىرپانەھى لەسەر ھىزى سىياسى نەبووہ. ئەو ھەر بەراستى شايستەھى نازناۋى "دامەزرىنەرى زانستى سىياسەت" ە.

۲- "زانینی گشتی"

توماس پین Thomas Paine

شۆرشى سەرىه خوڧى ئەمەرىكا

هېچ كەسىكى ژىر پېشېبىنى ئايندە يەكى گەشى بۇ توماس پىن نەدە كرد كاتىك له تەمەنى سى و حەوت سالىدا گەيشته ئەمەرىكا، چونكه تا ئەوكاتە زىانى زنجىرە يەك شكست و ناٹومىدى بوو. دەستى بۇ ھەر پرۆژە يەك بردبى شكستى مېناوہ. كەواتە چى وامان لىدەكات باوہ پمان وابى ئەم مېوانە نوٹىيەى دنيا نوٹىيەكە (واتە ئەمەرىكا) له ماوہى چەند سالىكدا بېتتە يەكك له گەورە ترين نامىلكە نووسەكان له زمانى ئىنگلىزى و يەكك له گەورە ترين توڧزەران له مېژووى ئەمەرىكىدا؟! . ئەو وروژتەرى دلەپاوكى سىياسىيەكان و شۆرشگىرپنكە له ھەموو داگىرگە (كۆلۆنى) ە بەرىتانى ئەمەرىكىەكان و بەرىتانىاي مەزن و خۆرئاواى ئەوروپادا ناوى دەر كرد، ھەندى لىى ترسان و رقىان لىى بوو ھەندىكېش ستايشيان كرد و رىزيان لىنا .

واديارە گەشتى ئوقيانوس گۆپرانىكى سەبرى له كەسايەتى و ئەخلاقىي ئەودا دروست كردوہ، بەشپوہ يەك له شەو و روژىكدا له زىنگىەكى مامناوہ نەدوہ بېگۆپى بۇ ھەلكەوتن.

ئەگەر له سالانى بەرايى تەمەنى پىن وردبىنەوہ، دەبىنن بەفېرۆ نەچووہ، بەلكو لەپاستىدا جۆرە ئامادە كردنىك بووہ بۇ زىانە تازەكەى. پىن له ۲۹ى كانوونى دووہ/يەنايەرى ۱۷۳۷ له تىتفۆرد كانتۆنى نورفۆلك Norfolk له روژمەلاتى ئىنگلتەرا لەدايك بووہ، له باوكىكى سەر بە تايغەى دۆستانى مەزەبى ئاينىي

جۆرچ فۆكس و لە داىكىكى ئەنگلىكانى.. لە سەرەتاي چاوكراڤەو ەيەو ەه ڤارىي نوتەك و نەدارى و چەرمەسەرى چەشتووە. لە قوتابخانەى ئەجرىمىدا خويندويىتى تا گەيشتۆتە تەمەنى سىازدە سالى و ەك خۆى دەلى "فىرکردىكى ئەخلاقىانەى زۆر باش و بىرىكى باش لە زانىارىي بەكەلكى ەرگرتووە". بەهرە سىروشتىەكەى لە زانىست و داھىناندا - لە روى كردارىەو - ەركەوت و بەدرىڤايى ژيانى پىر لە كارى بەردەوامى، لەگەلى مایەو ە.

دواى ئەو خويندە سادە و روالەتییە، پىن دەستى دایە فىربوونى پىشەكەى باوكى لە پىشەسازىي كەمەرىند (كورسىھات) و سى سالىش بەو ەو ە خەرىك بوو. پاشان جوانى دەريا و ەرسى لە كاركردن لەسەر ەمان رىتم، وایان لىكرد مالا كەيان بەجى بىلى و خۆى بگەيەنىتە كەشتىي چەتەگەرى جەنگى تىرىبل Terrible بەسەركردایەتىي كەشتیەوانىك بەناوىكى تۆقىنەر كە ناوى "مەرگ" بوو. باوكى لە دەستیان رزگارى كرد و دەستى كەردەو ە بەكارەكەى لە پىشەسازىي "كورسىھات" تا بوو بە نۆزدە سال. جارىكىتر گەپاەو ە سەر چەتەگەرى جەنگى بۆ تالانكردنى كەشتیەكانى دوژمنان و بۆ ماو ەيەكى كورت لە كەشتىي "پاشاى پروسىا" دا كارى كرد. پاش دامركانەو ەى تامەرزۆيى بۆ سەركىشىي دەريا، جارىكىتر لە دوكانىكى پىشەسازىي كورسىھاتدا دەستى بە پىشە يەكەمەكەى كەردەو ە، بەلام نەك لە تىتفۆرد بەلكو لە لەندەن. كاتە بەتالەكانىشى بە گوڤگرتن لە وانەى فەلەكناسى بەسەر دەبرد.

پاش ئەو سالانىكى لە گەشتى سەخت و تۆقرەنەگرتنى لە ەيچ شتىكدا بەسەر برد... لە ساندويچ كارەكەرىكى ەتوى ماره كرد، بەلام لە سالى يەكەمى ھاوسەرگىرىەكەياندا مرد. باوكى ژنەكەى فەرمانبەر بوو لە چاودىرىكردنى بەرھەمدا. بوونى كاتى بەتالى پىويست بۆ ئەجامدانى كارىتر، پىن-سى بۆ ئەو ەزىفەيە كىش كرد و توانى بىتتە فەرمانبەر لە كارگىرىي چاودىرىكردنى بەرھەم.

هیچ ریگه یه کیتړ وهك نه م ریگه یه نه بوو بۆ له ده ستدانی هاوړپیان و دوورکه وتنه وه له خه لك، چونکه کاری نهو گرتنی به قاچاخبه رانی کالاکان بوو، له بهر نه وه ده وله مند و هه ژار دژی بوون، پاشتریش به هوی سستیکردنی له جیهه جیکردنی فرمانه کان له کاره کهی ده رکرا. پاش نه وه گه رایه وه سهر پیشه سازیی کورسیهات و ماوه یه کی که م تنیدا مایه وه، نهجا له کټنسینگتون بوو به مامؤستا به موچه ی ۲۵ جونه ی له سالی کدا، که به شی قوتی پټویستی ژیانیشی نه ده کرد. به لام پاش نه وه گه رایه وه بۆ چاودیریکردنی به ره مهینان و سالی ۱۷۷۱ بۆ جاری دووم ژنی هینایه وه و چوو بۆ لای ژنه کهی و خه سووی له لويس له بهر پټوه بردنی دوکانیکی بازرگانیی تووتن و به قالی، نهویش وهك زیاده کاریک بۆ زیادکردنی داهاتی.

پین له و سالانه ی دواییدا کاتیکي زوری له خانه ی "وایت هارت" White Hart و ناماده بوونی کزبوونه وه کانی یانه یه که بوو بووه نه ندانم تنیدا، به سهر ده برد. روژنامه یه کی له باره ی بابه ته هره جدیه کانه وه ده رده کرد، هندی جاریش به شداریی موناقه شه ی گه رموگوری ده باره ی رووداوه روژانه کان ده کرد. کاتیک ده موپلی له مشتمردا ده رکوت هاوړپیکانی هه لیا نېژارد تا له بری نه وان داوای زیادکردنی کری و باشکردنی هه لومه رچی کارکردنیان بکات. نهویش چه ند هه فته یه که به ناماده کردنی سکالایه که به ناو نیشانی "پرسی فرمانبه رانی چاودیریکردنی به ره م و بۆچوونه تاییه ته کان به و خراپیه ی له هه ژاریی فرمانبه رانی چاودیریکردنی به ره م که وتوته وه" به سهر برد. له زستانی ۱۷۷۲- ۱۷۷۲ چوو بۆ لنده ن بۆ پیشکه شکردنی نهو سکالانامه یه به نه دمانی په رله مان و فرمانبه رانیتر.

نهو سکالانامه یه ی پین له بری هاوړپیکانی پیشکه شی کرد نه که هه ره فز کرا، بگره به تومه تی پشتگوځیختنی نه رکه کانی، له کاره که یشی ده رکرا و دوکانی فروشتنی

توتنه که هه‌لشکا و کهوته سه‌ر ساجی عه‌لی و ناچار بوو که لوپه‌لی ماله‌که‌ی بفرۆشی تا به‌هۆی قه‌رزه‌کانیه‌وه نه‌خریته زیندان. له‌ ژنه‌که‌ی‌شی جیا بوویه‌وه. له‌ کاتی‌کدا ده‌گه‌ی‌شته ناوه‌پاستی ته‌مه‌ن، به‌ته‌نهایی به‌ باخه‌لی خالی به‌جیه‌تلا. به‌خت یاوه‌ری بوو له‌ کاتی مانه‌وه‌ی له‌ لهنده‌ن چاری به‌ بیتجامین فرانکلین که‌وت، که‌ وه‌ک بالیۆزی کۆلۆنیه‌کان ره‌وانه‌ی ئه‌وی کرابوو. ره‌نگه‌ فرانکلین ده‌رکی به‌ بلیمه‌تی پین کردی، هه‌ربۆیه‌ هانیدا که‌ به‌ختی خۆی له‌ ئه‌مه‌ریکا تاقی بکاته‌وه، بۆ ئه‌وه‌ به‌سته‌ نامه‌یه‌کی راسپاردنی دایه‌ بۆ می‌ردی کچه‌که‌ی، ریچارد باچ له‌ فیلادلفیا، تیدا باسی ئه‌وه‌ی کرد که‌ پین "لاویکی بلیمه‌ت و به‌توانایه‌" و داوای کرد وه‌ک نووسه‌ر یان مامۆستای یاریده‌ده‌ر له‌ قوتابخانه‌یه‌ک یان وه‌ک یاریده‌ده‌ری روپیتو دایمه‌زینی. نامه‌که‌ی فرانکلین سه‌رمایه‌ی سه‌ره‌کی پین بوو کاتی‌ک له‌ سه‌ره‌تاکانی مانگی کانوونی دووه‌می ۱۷۷۴دا له‌ فیلادلفیا دابه‌زی.

پین سه‌رمایه‌یه‌کیتری گرانبه‌هایشی له‌گه‌ل خۆی برد، ئه‌ویش ئه‌زمونی رابردوی بوو. پین تیبینی ئه‌وه‌ حشیه‌ته‌ به‌راییه‌ی کرد که‌ دادپه‌روه‌ری له‌ ئینگلته‌را له‌سه‌ری ده‌پۆیشت، تالۆی هه‌زاری چه‌شت، زۆری له‌باره‌ی مافه‌ سروشته‌کانی مرۆف بیست و خوینده‌وه، هه‌روه‌ها ئه‌وه‌ گاپه‌ گه‌وره‌یه‌ی بینی که‌ له‌نیوان ژبانی ملیۆنان مرۆفی ئاسایی و ژبانی چه‌ند هه‌زار که‌سی‌ک له‌ بنه‌ماله‌ی پاشایه‌تی و هه‌جازه‌کان له‌ به‌ریتانیا هه‌یه‌، هه‌روه‌ها به‌و ریگه‌یه‌ی زانی که‌ نوینه‌رانی گه‌نده‌لی هه‌ریمه‌کان له‌ هه‌لبژاردنی ئه‌ندامانی ئه‌نجومه‌نی گشتی House of Commons دا ده‌یگره‌ به‌ر، هه‌روه‌ک په‌ی به‌ گه‌نده‌لی و ده‌به‌نگی بنه‌ماله‌ی شاهانه‌ برد. کاتی‌ک به‌قوولی له‌م شتانه‌ راما، زۆر به‌زه‌یی به‌ مرۆفایه‌تیدا هاته‌وه‌، هه‌روه‌ها شه‌یدای دیموکراسی بوو و پالنه‌ریکی به‌هیزی بۆ ریفۆرمی گشتیی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی تیدا دروست بوو.

پاش گەيشتىنى پىن بۇ فيلادلفيا، ھەر زوو لە گۆڧارى پىتسلفانىادا، كە تازە دەرىچوبو، كرايە نووسىيار (محرر). زۆربەي ئەو ھەژدە مانگەي لەو گۆڧارەدا كارى كىرد لەو ۋەزىفەيەدا مايەۋە و زۆرى نەبىرد كاروانى دوورودرىژى خۆي ۋەك سەركىشىكى رىڧۆرمخواز دەست پىكىرد. وتارىكى بلاو كىردەۋە و تىيىدئادەم سىمپەر كۆنەي دىياردەي بە كۆيلە كىردنى زىجى (رەشپىست) ھەكانى كىرد و بە پىنداگرىەۋە داۋاي ئازاد كىردنى كۆيلەكانى كىرد. پىنچ ھەفتە پاش ئەۋە يەكەمىن كۆمەلەي ئەمەرىكى بۇ بەرەنگارى كىردنى كۆيلايەتى پىكھات. پاش ئەۋەيش كۆمەلەي وتارى نووسى و داۋاي يەكسانىي مافى بۇ ئافرەتان كىرد و پىشنىيارى دانانى ياساى نىۋدەۋلەتى تايىەت بە پاراستنى مافى چاپ و بلاو كىردەۋە و بەزە بىيھاتنەۋە بە ئازەل و ۋەلانانى جەنگ بۇ يەكلا كىردەۋەي كىشەكانى نىوان ۋلاتان كىرد.

لە كاتىكدا ئەو وتارانەي دەنووسى، جەنگىكى نىۋدەۋلەتى بەرپا بوو كە رۆلئىكى گرنگى تىدا كىپرا. ئەۋە بوو لە بەھارى سالى ۱۷۷۵ شەپەرەكانى كۆنكۆرد Concord و لىكسىنگتون Lexington ۋە نەكەر هيل Bunker Hill ھەلگىرسان. پاش كوشتارەكەي لىكسىنگتون لە مانگى نىسان/ئەپرىل، پىن بۇ بىنجامىن فرانكلينى نووسى "دژۋارە بۇ من بىيىنم ھەر كە گەيشتە ئىرە، بە بەرچاۋمەۋە شەپ لە ۋلات ھەلگىرسى".

لە كۆلۋنىيەكاندا بۇچوون لەبارەي ئەو شىۋازەي پىۋىستە بىگرنە بەر جىاۋاز بوو. بۇچوونەكان لەمسەرەۋە لە پەپگىرەكانى ۋەك سەمۆيل ئادەمز و جۆن ھۆنكۆكەۋە، كە زۆر سوور بوون لەسەر جەنگ دەستى پىدە كىرد، تا دەگەيشتە كۆنەخۋازەكانى سەر بە پاشا. جۆرچ واشىنتون و بىنجامىن فرانكلين و توماس جافرسون لەو سەركردانە بوون كە لاپەندىيان بۇ بەرىتانىا پىشان دەدات و نەيارى بىرۆكەي جىابوونەۋە و سەربەخۆيى بوون. بىريارى ھەردو كۆنكەرى كۆنتنتالى

يەكەم و دووھم جەختيان لە لاپەندى (ولاي) بۆ تاج كردهوھ و تەنيا داواى سافکردنىكى دادپەرورەرانەى داواكانيان دەكرد.

لە ناوھەندى ئەو بىرکردنەوھ شلۆق و كىشمەكەش و بۆچوون و پالئەرە دژبەيەكانەدا، تەنيا يەك پياو ھەبوو كە بەرپوونى ئاراستەى ريووداوھكان و ئەنجامە چاوھرپوانكراوھكانى دەبينى. ھەر لە سەرھتاوھ تۆماس پەين برپواى وابوو جياپوونەوھ لە ئىنگلتەرەرا شتەيكى ھەتمىيە و سالى ۱۷۷۵ى بۆ نووسىنى بۆچوونەكانى تەرخان كرد. بەر لە بلۆكردنەوھى بەرھەمەكەى، پيشانى ژمارەيەك لە ھارپەكانى دا لە نيوياندا دكتور بىتجامىن روش كە پيشنيارى كرد ناوئيشانى نامىلكە كە زانىنى گشتى "الادراك العام" بى، يارمەتيشيدا بۆ دۆزىنەوھى بلۆكارىك بەناوى رۆبىرت بىل كە چاپخانە و كتەبخانەيەكى لە فيلادلفيا ھەبوو.

"الادراك العام" لە ۱۰ى يەنايەرى ۱۷۷۶ بلۆ بوويەوھ، كە ۴۷ لاپەرە و نرخەكەيشى دوو شلەين بوو. لە ماوھى سى مانگدا ۱۲۰ ھەزار دانەى لى فرۆشرا و كۆى گشتى فرۆشراوھكانىشى گەيشتە نزيكەى نيو مليون دانە، ئەويش بەبەرورد بە ژمارەى دانىشتوان، وەك ئەوھ واىە ئەمرو (ئەم كتەبە لە سالى ۱۹۷۷ بلۆ كراوھتەوھ-وەرگىپ)، لە ئەمەريكا ۳۰ مليون دانەى لى بفرۆشرى. لەراستيدا لە سى كۆلۆنيەكە ھەر كە سىك خويندەوارى ھەبى دەبى خويندەبىتەوھ. لەگەل ئەم فرۆشە گەرەيەدا رازى نەبوو يەك بەنس لە داھاتى ئەو نامىلكەيە وەرگىرى.

لە مېژووى ئەدەبدا ھىچ شتەك نە لە كارىگەرى فەورىدا شان لە شانى "زانىنى گشتى" بدات. زەنگىك بوو بۆ كۆلۆنيە ئەمەريكەكان تا بەبى قبولكردنى سولج و دوودلى لە پىناو سەرەخۆبىياندا بچەنگن. ئەو كتەبە بۆى روون كردنەوھ كە شوپش تاكە چارەسەرى خەباتيانە دژى بەریتانىاي مەزن و جۆرجى سىيەم. پەين گوتى "مادام جگە لە زللە ھىچ شتەك داد نادا، دەى بۆ خاترى خوا با بەرەو جياپوونەوھى يەكجارى برۆين، ئىمە لە ھەلوھشاندەوھى ياساكان باجەيكى زۆر

گەرە دەدەين ئەگەر ئەمە ھەموو ئەو ھەي لە پىناويدا دەجەنگىن... ئەمە بابەتى شارىك يان كانتونىك يان مەملەكەتەك نىيە، بەلكو بابەتى كىشورەيكە.. ئەمە چارەنوسى رۆژىك يان سالىك يان نەوئەيەك نىيە، بەلكو زورپەتەكەمان ھەموو لەم ئەزمونەدا ھاوبەشە. ئىستا كاتى وەشاندىنى تۆوى يەككىتى و باوەر و شەرەفى كىشورەيكە.. سەرەخۆيى تاكە بەستەرە كە پارىزگارى لە پىكەو بەسترانمان دەكا".

پىشەكىي "زانىنى گشتى" بىرگەيەكى نەرم و ھىمىنكەرەوئەيە.

بەشى يەكەمى نامىلكەكە باس لە سەرھەلدان و سروشتى حكومت دەكات، لەگەل جىبەجىكرەدنىكى ديارىكرەوى دەستورى ئىنگلىزى. فەلسەفەي نوسەر لەبارەي حكومەتەو لەم جۆرە دەربىرپىنانەو دەردەكەوئى:

حكومت، تەنانت لە باشتىن دۆخىشيدا، شەرىكى ناچارىيە، لە خراپتىن دۆخىشيدا بەلايەكى ناگەھانە... حكومت وەك جلوبەرگ وايە، نىشانەي بەرائەتتىكى ونبوو.. چەندە مەدەنىيەت كاملتر بى كەمتر پىئوستى بە حكومت دەبى.

سەرھەلدان و دروستبوونى حكومت بەھۆي شكستى ئەخلاقە جوانەكان لە حوكمپرانىكرەنى جىھان بووئە شتىكى پىئوست.

جىاوازيەكى گەرە لەنتوان كۆمەلگە و حكومەتدا ھەيە. خەلك بۆ لاى كۆمەلگە كىش دەبن و لەپى ھاوكارىي كۆمەلايەتەو دەتوانن ھەندى پىئوستى ديارىكرەويان دەست بەكەوئى. لەم حالەتەدا مرۆف ھەندى مافى سروشتى ديارىكرەوى ھەيە وەك ئازادى و يەكسانى. بەشئوئەيەكى نمونەيى، پىئوستە مرۆف بتوانى بەبى حكومت بەناشتى و بەختەوئەرى بژى ئەگەر پالئەرەكانى وىژدان روون و ھاوناھەنگ و لەبار بن. بەلام لەبەرئەوئەي مرۆف بەسروشست لاواز و لە رووى ئەخلاقىشەو ناكاملە، پىئوست بەبوونى ھىزىكى سەلەمىنى وەك حكومت دەكات.

دەۋەستى نەك حكومت. بەدەمەۋەھاتنى كۆمەلگە و نەرىت و پەيوەندىيە دووسەرەكانى نىۋان خەلك، لە ھەر دەستورىكى سىياسى بەھىزترن.

پاش ئوۋە پىن چەند سەرنجىك لەسەر ئو دەستورى ئىنگلترە زۆر خۆى پىۋە ھەلدەكىشا دەخاتە روو و دەلى: "بەلگەنەۋىستە كە (ئو دەستورە) لەو سەردەمە تارىك و قەلبەي تىيدا دارپىزاۋە، شتىكى نازدار بوۋە.. ئاخىر كاتىك ستمەكارى جىھانى داگرت، كەمترىن خۇراپسكاندن لەو ستمە رزگار بوونىكى جوامىرانە بوو. بەلام ئاسانە ئوۋە روون بىرىتەۋە كە ناكاملە و نەگەرى تەئويلكردى دۇبەيكى لى دەكرى و ناتوانى ئوۋە بەدىيىنى كە بەپوالەت گەفتى بەدىيىنانى دەدات".

گرنگترىن سىفەت كە پىۋىستە لە حكومەتدا ھەبى برىتتە لە (بەپرسىارىتى)، كە بەلاى پىن-ئوۋە ئەمە بەھىچ شىۋەيەك لە دەستورى بەرىتانىدا روون نىيە. ئوۋەندە ئالۆزە مەھالە بزائرى كى لە شتىكى دىارىكرە بەپرسە. تاكە بەشى جىدلخۆشى لەو دەستورەدا برىتتە لە مافى گەل، لانىكەم لە رووى تىۋرىيەۋە. ئوۋەتا دەلى ئەندامانى ئەنجومەنى گشتى (عموم) بە ھەلبۇاردن دىتە ھەلبۇاردن. پىن پىشنىارى يەك ھۆلى ياسادانانى بۆ كۆلۆنىيەكان دەكرە كە ئەندامان و سەۋكەكەي بەشىۋەيەكى دىموكراسى ھەلبۇزىن، ۋەزارە تىكىشىان ھەبى كە لەبەردەم كۆنگرىسدا بەپرس بى.

پىن پىستىن داشۆرىن و گەۋرەترىن سوكاپەتى لە ناننىكى گەرمدا بۆ دەستورى پاشايەتى مىراتى پىچاۋەتەۋە. ھىرشى كىردە سەر بنچىنەي بنەماي پاشايەتى بەتايىبەت فۆرمە ئىنگلىزىيەكەي ئو بنەمايە.

جىھان بۆ يەكەم جار حكومەتى پاشاكانى لە بىتەرستەكانەۋە بۆ ماپەۋە، لەو نەرىتەيشدا نەۋەكانى ئىسرائىل لاسايان كىردنەۋە. ئوۋە بەرەۋنەقتىن داھىتان

بوو كە شەيتان بۇ بلاوكردەنەۋەى بىپەرستى دايمە زىراند. بىپەرستان جۆرەھا پەرستىيان بۇ پاشا مردوۋەكانيان دەكرد. جىيەنجان مەسىھىش ھەمان شتى بۇ پاشا زىندوۋەكانى كىرد. ئىمە شەرى مافى مىراتگرتنىشمان بۇ شەرى پاشايەتى زىاد كىرد. لەو روۋەۋە شەرى يەكەم خۇ بىتئرخكردن و خۇكەمكردنەۋە بوو، ئەۋا شەرى دوۋەم، ۋەك ماف، سووكايەتى بوو پىمان و بەسەر نەۋەكانمانندادەم سىمپەپىنرا... لە گەۋرەترىن بەلگە سروشتىەكان لەسەر ھىچوچى مافى مىراتگرى پاشاكان ئەۋەىە سروشت خۇى بىزى لىدەكات، ئەگىنا گالتەمان پىدەكات و لەبرى "شىر"، "كەر" مان دەداتى.

گەرانەۋەى شەرىەتى مىراتگرى ئىنگلىزى بۇ تەخت بۇ سەردەمى غەزۇ، شتىكە بەلاى پىن-ۋە جىگومانە و دەلى "دەرووتىكى فەرەنسى لە ئىنگلتەرا دابەزى و تاقمىكى چەكدارى لەتەك بوو، بەبى رەزەمەندى دانىشتوانە نىشتمانىەكان خۇى كىردە پاشاى ئىنگلتەرا، ئەمەش بەدلىيايىۋە سەرھەلدانىكى سووك و بىتئرخانەىە و بەدلىيايىۋە ھىچ شتىكى ئىلاھى تىدا نىە". خۇ ئەگەر سىستىمى پاشايەتى تىمىك خەلكى بەرپەۋىشت و ژىر و دانا مسۆگەر بكات ئەۋە لارىمان نىە، بەلام "دەرگايەك بۇ كەسانى دەبەنگ و خرابەكار و خرابىراۋان دەكاتەۋە" .. ئەۋ خەلكانەى و تەماشاي خۇيان دەكەن كە ئەۋان لەدايك بوون تا حوكم بكن و خەلكىترىش لەدايك بوون تا گوپرايەل بن، ھەر زوۋ خوپىرى دەبن. ئەۋانە جىاۋاز لە باقىى رەگەزى مرقۇبايەتى لە سەردەمىكى زوۋەۋە عەقلىان بە خۇبەزلزانى و لوتبەزى ژەھراۋى بوۋە.. كاتىكىش بە مىرات حكومت ۋەردەگرن، بەزۆرى نەزان دەبن و لە سەرتاسەرى شانشىندا بەكەلكى ھىچ شتىك نايەن".

رىگەدان دانىشتنى كەسانى مانلكار و پىر لەسەر تەختى پاشايەتى، كۆمەلى خرابە و بەدكارى لى دەكەۋىتەۋە، چونكە لە حالەتى يەكەمدا حوكمى

راسته قينهی شانشين به دهست سه پرپرس (وصي)ی ته خته وه ده بی، له حاله تی دوو هميشدا حوکم ده که ویتته ژیر نارووی پاشايه کی پیر و داپزاو.

له وه لامي نهو قسه يه پيش که ميراتگريی ته خت ريگه له روودانی شه پری ناوخو ده گری، پين نامارهی به وهدا که له سرده می په لامار (الغزو) هوه "لانيکه م هه شت شه پری ناوخو و نوزده ياخيبوون له ټينگلته را روويان داوه". ده لئى "پاشا له ټينگلته را جگه له راگه ياندنی جهنگ و دابه شکر دنی پوسته کان کار يکی زور که م دهکات، نه مپيش مانای هه ژارخستنی گه له. چ کار يکی نايابه پياويک سالانه هه شتسه د هه زار جونه يه یی ټيسته رليني لئى وه ريگری و له بهر نهو کاره پيش بپه رستری! تا که پياويکی ده سټپاک له کومه لگه و له دیدی خوادا له هه موو نهو پياوه بازار پيه به پاشا کراوانه به نرختره که له م دنيا يه دا ژياون.

پين له چهند پرگه يه کدا ريزی خو ی بو جورجی سټيم پيشان داوه. نه وه تا پاش قه سابخانه کار يه که ی ليکسنگتون ده نووسی و ده لئى "من بو هه تاهه تايه فيرعه ونی دلر هق و به دسروشتی ټينگلته را فری ده دم، هه روها رقم له و هيچوپوچه يه که به ساخته ناوی لټنراوه "باوکی گه ل"، له کاتيکدا هه والی قرټيخستنی گه له که ی ده بیستی به بی نهو هی هه ستي بيزوی، به ټاسووده یی نه خه وی له کاتيکدا نه وان خوټينيان له سه روی نه وه". پاشان ده لئى "هه ندی که س ده لټين نه ی پاشای نه مريکا له کوټيه؟ هاوپټم منيش وه لامت ده ده مه وه. نهو له سه ره وه حوکم دهکات و وه ک پاشا وه حشه که ی به ريتانيا کار بو له ناوبردنی ره گزی مرؤقايه تی ناکات".

پين له باره ی نهو قسه يه ی کونه خوازان (المحافظين) که پټيان وابوو نه مريکا به هوی په يوه ندی به ټينگلته راوه گه شه ی کردوه گوټی: نه مريکا به و نه ندازه يه و زياتریش گه شه ی ده کرد نه گه ر هيچ هټيزيکی نه وروپی ده ستيان نه خستايه ته کاروباره کانی، چونکه نهو کالآ بازرگان يانه ی نه مريکا خو ی پی ده وله مه ند

کردوون، پٽويستيه کانی ژيانن و تا نه وکاتهی خه لکی نه وروپا عاده تيان هه بي بخون هه ميشه بازار بۆ ساغکردنه و هيان ده بي.. گه نمی ئيمه له هه ر بازار پٽيکی نه وروپيدا پاره دٽيني، نه و کالایانه يش هاورده هيان ده که ين ده بي نرخه که هيان بده ين، بۆيه ده توانين له کوی پٽمان خوش بي بيان کړين.

هه رچی نه و قسه يه ش ره ت ده کاته وه که ده لٽي به ريتانيا کۆلٽونيه کانی له دژی ئيسپانی و فره نسی و هينديه کان پاراستووه و ده لٽي "ده کرا به ريتانيا به هه مان پالنه ر، واته له به ر بازار گانی و کۆلٽونيه کان، تورکيايشی بپاراستايه. به هه رحال نه و پاراستنه وه ک چۆن له سه ر حسابی نه وان بووه له سه ر حسابی ئيمه يش بووه."

پين ده رکي به وه کردبوو به هٽيزترين په يوه ندي که پارٽيزگاری له جيانه بوونه وهی کۆلٽونيه کان ده کات، بٽرۆکه يه کی عاتيفی به ريتانيه، نه گه ر نه مه راستيش بي. ناخر ته نانه ت درنده کانیش به چکه کانیاں ناخون و خه لکه کٽويه کانیش جه نگ دژی خٽزانه کانیاں راناگه په نن.. نه وه تا پاشا و ده ست و پٽوه نده کانی ده سه ته واژه ی "ده ولته تی دايک يان دايکه ده ولته تی" يان به شٽويه يه کی په سوعی و پاپه و بيانه ی بٽنرخ به کار هٽناوه به مه به سستی به ده سه ته ٽناني لايه نگريه کی نادا دپه روه رانه به هزی عه قل ساده یی ئيمه وه، چونکه نه وه نه وروپايه که دايکه ده ولته تی نه مه ريکايه نه ک ئينگلته را. پين گوتی، دنيا نوييه که (مه به ست نه مه ريکايه که تازه دژزرا بوويه وه) په ناگه ی شه يدا يانی چه وساوه ی ئازادی مه ده نی و ئاينی سه رتاسه ری نه وروپا بووه. ژماره ی نه و دانیش توهانی به نه سل ئينگليزن ته نانه ت له م پارٽيزگايه شدا ناگاته سی-يه کی کوی دانیش توهان، له به ره وه په ست ده بم به وه ی ده سه ته واژه ی "ده ولته تی دايک يان دايکه ده ولته تی" ته نيا بۆ ئينگلته را به کار بي. نه مه خۆ په رستی و ساخته و چا و چنۆکی و بٽرته سکيه.

له باره ی هژداريه که ی جۆرچ واشنتون که "له به ستنی هاوپه يمانٽی هه ميشه یی له گه ل هٽيچ به شٽيک له جيهانی بيانی دوور بکه وينه وه" و له باره ی سياسه تی

تۆماس جيفرسون كە جەختى لە "ناشتى و بازىرگانى و دۆستايەتى راستگويانە لەگەل ھەموو گەلان (دەکرد) و نەكەوينە ھاوپەيمانى لەگەل ھىچكام لەوانە"، پەين ئاماژە بەو دەكەت كە بوونى پەيوەندىي بەردەوام لەگەل بەرىتانىا چەندىن خراپى تىدايە: .. لەبەرئەوئەي ھەر ملکہ چى يان پشتبەستنىك بە بەرىتانىاي مەزن دەبىتە مايەي بەشدارىکردنى راستەوخۆي ئەم كىشووەرە لە جەنگ و شەپە ئەوروپىيەكاندا و دەمانكاتە دوزمنى نەتەوہەكان كە ھىچ كىشە و سكالايەكان لەنتواندا نىە، كە بەبى ئەوہ ھەول دەدەن دۆستايەتيمان لەگەلدا بکەن. لەو روویشەوہ ئەوروپا بازارى بازىرگانىمانە، پىويستە ھىچ پەيوەندىيەكى لايەنگرانە لەگەل ھىچ بەشىكى نەبەستىن. بەرژەوہەندىي راستەقىنەي ئەمەرىكا دوورکەوتنەوہ يە لە كىشەكانى ئەوروپىيەكان.. ئەوروپا پەرە لە مەملەكەتى ناشىخواز، ئەگەر جەنگ لەنتوان ئىنگلتەرا و ھەر ھىزىكى بيانىدا ھەلبگىرسى، بازىرگانىي ئەمەرىكا بەھۆي پەيوەندىي ولاتەكە بە بەرىتانىاوہ وىران دەبى..

پەين لايەنە خراپە ھەمەجۆرەكانى حكوئەتى بەرىتانى دەخاتە روو، جا دەگاتە ئەو دەرەنجامەي كە:

"ئەوہ ھىزى بەرىتانىا نىە كە فرىاي ئەم كىشووەرە دەكەوئ، چونكە زۆر نابات كاروبارەكانى زۆر و ئالۆز دەبن و ھىزىكى دوورەدەست ناتوانى بەباشى دەستى بىگاتى و بەپىوہى بىيات. لەبەرئەوہ پشتگويان دەخات، لەبەرئەوہى بەرىتانىيەكان ئەگەر نەتوانن بمانشكىنن ناشتوانن حوكممان بکەن.. ئىمە ھەر جارىك بمانەوئ بابەتەك بەخىنە روو يان سكالايەك پىشكەش بکەين سى چوار ھەزار ميل بېرىن، ئەنجا چوار پىنج مانگىش چاوہروان بىن تا وەلاممان بەدەست دەگاتەوہ، كە پاش گەيشتنەوہيشى پىويستى بە پىنج شەش مانگ ھەيە تا لىك بەدريتەوہ. ئەمەيش پاش چەند سالتىك وەك كارىكى گەمزانە تەماشاش دەكەوئ..

كارىكى گەمزانەيە دوورگەيەك (مەبەستى ئىنگلتەرايە) حوكمى كىشووەرەك (وات

ئەمەرىكا) بىكات، سىروشت بەھىچ شىئوھەيك واى نەكردوھ شوئىنگەوتە لە ھەسارە شوئىنگەوتوھەكەي گەورەتر بى.

ھەرۇھە وتارىكى بەھىزى ئاراستەي راپا و دل لاوازەكان كرد كە ھىشتا باوھەريان وابوو دەكرى رىكەوتن و ئاشتەوايى لەگەل ئىنگلتەرا بىكرى و گوتى: ئايا دەتوانن ئەو كاتەمان بۆ بگىرپنەوھە كە تىپەرىپوھە؟ .. كەواتە ناتوانن سولج لەنتوان بەرىتانيا و ئەمەرىكادا بىكەن. ئىستا دواين پەتى ئومىد پىچرا. گەلى ئىنگلتەرا وتار دژى ئىمە دەدات، ھەندى زىان ھەن سىروشت نايانبەخشى، ئەگەر بىيانبەخشى چىتر بە سىروشت نامىنئىتەوھە. وەك چۆن ئاشق لەو كەسە نابورى كە ئابورى ماشوقەكەي بىكىنى، ئەم كىشووھەر (قارە) يەش بەھىچ شىئوھەيك لە قەسابخانەكارىەكانى بەرىتانيا نابورى. لەكاتىكدا ھەموو جىھان لەژىر باالى ستمەدا دەنالىنى، پىويستە ئەمەرىكا دەركاكانى بۆ ئازادى والا بىكات و پەناگەيك بۆ مۆقايەتى چەوساوھ ئامادە بىكات.

پىن دواين دەروازەي نامىلكەكەي بۆ بابەتىكى زۆر كردارى تەرخان كردوھ، ئەوئىش "تواناي ئىستاي ئەمەرىكا" يە، تا متمانەي ئەمەرىكەكان بەدەست بىنى و قايلىان بىكات كە تواناي بەشەرى و مەشقى پىشەسازى و سەرچاوەي سىروشتى پىويستى ھەيە نەك ھەر بۆ بەرپاكردنى جەنگىكى سەركەوتوو دژى بەرىتانيا، بگرە ئەگەر پىويست بىكات بۆ شەپ دژى دنياي دەستدريژىكارىش؟! . كۆلۇنىەكان ئىستا ژمارەيەكى زۆر پىاوى چەكدار و مەشقدراويان تىدايە و دەتوانن لە ماوھەيكى كورتدا كەشتىگەلىكى دەريايى ئامادە بىكەن كە ھاوتاي كەشتىگەلى بەرىتانيا بى، لەبەرئەوھى بىركى زۆر قەتران و تەختە و ئاسن و گورىسمان ھەيە "دروستكردنى كەشتى ماىەي شانازىي ئەمەرىكايە كە لەوھەدا ھىشتا لەسەروو تەوايى جىھانەوھە..". بەرھەحال ئەمەرىكا پىويستى بە كەشتىگەلە بۆ بەرگرى و خۇپاراستن،

لە بەرئەو دەشتى دەرياوانى ئىنگلىزى كەلكىكى ئەوتۇى نى، لە دوورسى سى تا چوار ھەزار مىلە و بۆ كاتى روودانى مەترسى ھىچ سوودىكى نابى".

جىي خۆپەتى لىرەدا بۆچونە ئاينىەكانى پىنىش لەو قۇناغەى ژيانىدا بزانىن. دەلى "سەبارەت بە ئاين، باوهرم واپە ئەرکی ھەموو ھۆكۈمەتەكانە ھەموو مامۇستا جوامىرەكانى ئاين پىارىزن. كارتىكىتر شك نابەم كە پىويست بى ھۆكۈمەت بىكات (ئەمەش لىدانىكى روونە لە كەنىسە و مەبەستى جىاكردەنەو ھى كەنىسە يە لە ھۆكۈمەت).. سەبارەت بە خۆپىشم بەعە قىدەو ھە باوهرى تەواوم ھە يە ئەرە وىستى خوای تواناپە بەسەر ھەموو شتىكدا كە جىاوازی لە بۆچونى ئاينىماندا ھەبى. ئەمە بواریكى فراوانتر بە چاكىبە مەسىحەكەمان دەدات. خۆ ئەگەر شىو ھى بىركردنەو ھى ھەموومان وەك بەك بو، ئەوا پىكھاتەى ئاينىمان پىويستى بە مادە يەكە بۆ گىفتوگۆ. بۆ ئەم بىنەما ئازادە چاوم لە ھەموو ئەو بە ھایانە يە لە نىوانمادان، تا وەك مندالانى خىزانىك بىن، كە جىاواز نىن تەنبا لەو شتانەدا نەبى كە ناوى يەكەم يان ناوى مەسىحى لىدەننن.

پىن ھۆى دەستگرتنى بە بۆچونەكەى لەبارەى جىابوونەو لە بەرىتانيا كورت دەكاتەو لەو ھى "ھىچ شتىك وەك راگە ياندنى راشكاوانەى سەربەخۆپىمان كاروبارەكانمان بەخىراپى و ئاسانى ساف ناك".

نوسەر كىتپى "زانىنى گىشتى" ى بە باسكردنى چوار ھۆكار كۆتا پى دىنى:

۱- لە بەرئەو ھى ئەمەرىكا لە رەغىتەكانى بەرىتانيا يە ھىچ دەولەتەك ناتوانى بىتە نىو ناكۆكى نىوانيان.

۲- ناكرى چاوپروانى يارمەتى لە فەرەنسا و ئىسپانیاو بكرى بۆ چاككردنى نىوانى بەرىتانيا و ئەمەرىكا و بەھىزكردنى پەيوەندى نىوانيان، چونكە ھەنگاوىكى لەو جۆرە دژى بەرژەو ھەندىيانە.

۲- لەو رووھو ئەمەرىكەكان دان بەوھدا دەنتىن ئەوان رەعیەتى بەرىتانیان، ئەوا لە دیدى نەتەوہ بىگانەكاندا بە یاخى دادەنرىن، بەوھیش كەمىك نەبى سۆزىيان بەدەست ناھىتىن.

۴- ئەگەر ئەمەرىكەكان راپۆرتىك نامادە بکەن تىیدئادەم سىمپىكالاى خۆيان دژى بەرىتانيا و لىبرانىيان بۆ برىنى ھەموو پەيوەندىەك لەگەلى روون بکەنەوہ و ینەى ئەو راپۆرتە بۆ ھەموو دەولەتان بنىرن و نىازى ئاشتىخوازەنەيان لەگەل ئەو دەولەتانە و ئارەزوویان بۆ بەستنى پەيوەندىى بازىرگانى دەرىبىرن، ئەوان ئەنجام لە بەرزەوہندىمان دەبى.

پىن لە كۆتايىدا دەلى: .. ئەگەر سەربەخۆى رانەگەپەنرى، ئەوا كىشوەرەكە وا ھەست دەكات كە وەك ئەو پىاوہ لەبەر نابەدلى كارىكى بەردەستى ئەم رۆژ بۆ ئەو رۆژ دوا دەخات لەكاتىكدا دەزانى ئەو كارە ھەر دەبى بكرى و ھەزى لى نىە دەستى پى بکات، لە ھەمان كاتدا ھەز دەكات زوو لە كۆلى بکاتەوہ و بەردەوام مىشكى بە زەرورەتى ئەو كارەوہ سەرقالە.

بۆچى، لەباتى ئەوہى ھەرىەكەمان بەدگومانى يان پرسىيارەوہ مپ لەو پىتر بکات، ھەرىەكەمان بەدل و گىان دەستى دۆستايەتى بۆ ھاوسىكەى درىژ ناكات و وەك كارىك لە كارەكانى لەبىركردن پىكەوہ و ینەى ھىلىك بکىشىن و ھەرچى ناكۆكى رابردو ھەپە لەبىرى بکەين. با ناوى ئەندامى حزبى ئازادىخوازن و ئەندامى حزبى كۆنەخوازن لەناو بېەين و تەنبا دەستەواژەى "ھاوالاتى باش" و "ھاوپى وەفادار" و "لایەنگرى سەراستى مافەكانى مرۆڤ و مافەكانى وىلاپتە ئازاد و سەربەخۆكانى ئەمەرىكا" لەنۆوانىماندا بەر گوى بکەوى.

ئەمە ئەو پەيامە شۆرپىگىرپانەپە بوو كە كىتیبى "زانىنى گىشتى" ناراستەى گەلى ئەمەرىكى كرد.

بۆ زانینى ئەو کاریگەرییە فەوریەى ئەو کتیبە بەجێ هیشت، دەتوانین ئاماژەى بە گوتەى هەندى لە سەرکردە هاوچەرخەکان بکەین.

گومانەکانى جۆرج واشنتۆن بوونە هەلم کاتیک بۆ (جۆزیف رید)ى لە نورفوک نووسى: "کەمیکتر لەو بەلگە ئاگرینانەى لە فالموپ و نورفوک خزانە روو، ئەگەر بخزێنە سەر ئەو ریبازە دروست و هۆ دەمکوتکەرانەى لە نامیلکەى "زانینی گشتى" دا هاتوون، ئیتر ئەندامان لەبارەى بریاردان لەسەر بنەمای جیابوونەوه، لە دوودلیدا ناهیلئیتەوه". چەند هەفتەىک پاش ئەویش بۆ ریدی نووسى: "لەو گوتارەنەى لەم دوایەدا لە فیرجینیا بەدەستم گەیشتوون، پێم وایە نامیلکەى "زانینی گشتى" گۆرانکاریەکی سەیری لە عەقلى زۆر لە خەلك دروست کردوه".

جۆن ئادەمز بۆ هاوسەرەکهى دەنووسى "نامیلکەىک بۆ ناردیت بەناونیشانى "زانینی گشتى" بۆ بەرگریکردن لە هەندى ریباز دانراوه. دەشى چاوهروانى ئەوه بکەیت وەستانى ملهوپى و بەرەنگاریکردنى ستم بەزویى دەبیتە بیروباوهپێکی گشتى". ئەویش پاش خویندنهوهى وەلامى دایهوه: "ئەم نامیلکەى لەکاتى گونجاودا هاتووه، وەک تیشکێک لە وەحى بۆ رهواندنهوهى گومانەکانمان و دیاریکردنى هەلبژاردنمان".

بینجامین رش لەبارەى نووسینەکهى پینەوه دەلى: "لە چاپخانه بە کاریگەریەکهوه دەردەچى، کە شتى وا بەکەمى لە پیتەکانى چاپ و کاغەز وەشاونەتەوه، لە هیچ سەردەم و لە هیچ دەولەتیکدا".

ژەنرال چارلزلى دەلى "دان بەوهدا دەنیم کە قەناعەتى پى کردم". فرانکلین گوتى "کاریگەرییەکی گەورەى دروست کرد".

سیر جۆرج ترفلیان لە کتیبى "میژووی شوپشى ئەمەریکیدا" دەلى: ئاستەمە ناوی هەر دارشتنێکی بەشەرى بېرى کە ئەو کاریگەرییە فەوری و

دەستودەمەي ھەبووبى و پانتايىيەكى فراوانى گرتەو ە و بەو شىئو ەيە بەردەوام بى... بەگوپرەي رۆژنامەكانى ئەو سەردەمە، نامىلكەي "زانىنى گشتى" ھەزاران كەسس بەرەو بىرۆكەي سەربەخۆيى گۆرى كە پىشتر تەنانت بەرگەي بىرۆكەي سەربەخۆيشيان نەدەگرت... ئەو ەي ئەم كىتیبە كىردى ھىچى كەمتر نى ەو ەي موعجىزەكان دەيكەن، كۆنخوازانى گۆرى بۆ ئازادىخواز.

چەند مانگىك پاش دەرگەوتنى "زانىنى گشتى" زۆربەي وىلايەتەكان رىنمايىيان دايە نىردراو ەكانيان كە دەنگ بە سەربەخۆيى بدەن. تەنيا وىلايەتى مارىلاندى دوودل بو، نىوئۆركىش بەرھەستى كىرد. ە ەي تەمموزى ۱۷۷۶ واتە دواي كەمتر ە شەش مانگ ە دەرچوونى ئەو نامىلكەيە ە چاپخانە، كۆنگرىسى كۆنتىنېنتال (كىشورەكە) ە ھۆلى دەولەت ە وىلايەتى فىلادلفىا كۆبوويەو ە سەربەخۆيى وىلايەتەيە كگرتو ەكانى ئەمەرىكاي راگەياندى. ئەگەرچى پىن خۆي بىريارەكەي نەنووسى، بەلام پەيوەندىي نىزىكى ەگەل توماس جىفرىسۆن ھەبو ەكاتى داپشتىندا. جگە ە بەندىكى دەستورەكە ە دژى كۆيلايەتى، كە پىن بانگەشەي بۆ دەكرد، ھەموو ئەو بىنەمايانەي بانگەشەي بۆ دەكردن ەو بىريارە بەناوبانگەدا ھەبو.

گىرپانەو ەي ژيانى پاشترى پىن وىنەيەكى دەقاودەقى چىرۆكى "زانىنى گشتى" ە دەكرى بەكورتى ئاماژە بە رووداو ە گرنگەكان بگەين. راستەوخو پاش سەربەخۆيى، پىن چوو ە رىزەكانى سوپاي شۆپش. ەو روو ەو ەيشەو ە وتارىيىژىكى پىر بەلگە بو ە بەرگىركردن ە كىشەي ئەمەرىكا، بەشداريەكى گەورەي ە يەكىتتىي و رۆحى نەتەو ەيىدا ھەبو، ئەو ەش ەپتى زىنجىرە نامىلكەيەكەو ە كە ھەر ھەموويان بەناونىشانى "قەيران" بوون.

يەكەمىن نامىلكەي ئەو زىنجىرەيە بە چەند دىپرىك دەست پىدەكات كە زۆر ەسەر زىمانن و دەلى "ھەندى كات ھەن رۆحى خەلكيان تىدا ئەزموون دەكرى.

سەربازى ھاوین و نیشتمانپەرورەى تیشكى خۆر لە خزمەتى نیشتمانەكەيان پاشەكشە دەكەن، بەلام ئەوەى ئیستا لەو خزمەتەدا دەمبێتتەو شایانى سوپاسى پیاو و ئافرەتە". پاش چەند مانگێك كە كۆنگرەس نرخی پینى وەك پەسپۆرێكى راگەیاندن و بانگخوایى ئەخلاقى جوان زانى، كەردى بە وەزیرى كاروبارى دەرەو، بەو پین بوو بە یەكەمین وەزیرى ویلايەتە یەكگرتووەكان، بەلام رووداوێكەكان ناچاریان كەرد دەست لە پۆستەكەى بكێشیتتەو. پاش ئەو كرا بە نەهینپارێزى سەرى كۆنگرەى پەنسلفانیا. لە سالى ۱۷۸۱ لەگەڵ جۆن لۆرینز نێردرا بۆ فەرەنسا بۆ هینانى كۆمەكیەكى داراییى بۆ حكومەتى ئەمەریكى كە زۆر پتویستى بە یارمەتى بوو، هەر هەمان سال بە پارە و یارمەتیەكانەو گەرایەو.

كاتى شۆرش لە سالى ۱۷۸۲ كۆتایی هات، پین رووى كەردە داهینانە میكانیکەكانى و نەخشەى یەكەمین پردى هەلۆاسراوى كیشا و دەستى كەرد بە ئەنجامدانى تاقیکردنەو لەسەر هینزى هەلم. بپاریدا لەبارەى هەندى مەسەلەى میكانیکى راویژ بە ئەندازیارانى فەرەنسا و ئینگلتەرا بکات، هەر بۆیە سالى ۱۷۸۷ چوو بۆ ئەوروپا و پازدە سال لەوێ مایەو. هەر كە پین گەیشتە هەندەران شۆرشى فەرەنسى هەلگەرسا، ئەویش بەحەماسەو پشتیوانى كەرد و بە بەرگریەكى نوێى زانى لە بۆچوونە دیموکراسیەكانى.

كتیبە گەورەكەى لەو كاتەدا كتیبى "سەردەمى عەقل" Age of Reason بوو كە هەندى جار پیتی دەوترا "تەوراتى مولحید". لەراستیدا پین باوەرپى بە بوونى یەك خوا هەبوو نەك لە ئاینێكى ئاشكرادا. لە كتیبى "سەردەمى عەقل" دا كە پین بۆ بەرگرتن لەو شەپۆل ئیلحادەى لە سەردەمى شۆرشدا فەرەنساى گرتەو دايناوو، بەتوندى رەخنەى لە سەردەمى كۆن The Old Testament دەگرت. سەربارى ئەو هەولە، زانایانى لاهوت و گرووپە

ئايىنىيە ئەرسۆزۆكسىيەكان بەتوندى سەركۆنەيان كىرد و بە پەرگىرىكى مەترسىدار و بىياوهرىيان وەسەف دەكىرد.

كاتى پىن سالى ۱۸۰۲ گەرپاىوۋە ئەمەرىكا، بىنى وەك قارەمانىكى شۆرشگىر پىشوازى لىنەكرا، بگرە بەھۆى كىتىبى "سەردەمى عەقلى" و تىۋرە سىياسىيە پەرگىرەكانىوۋە، بەدەسىسەى سەركىردە سىياسىيەكان و ئەندامانى كەنىسە لە كۆمەلگە تەرە كرابوو. لە نىو رۆچىل و نىو يۆرك كە لىيان نىشەتەجى بوو، بە پاساوى ئەوۋى ھاۋلاتىي ئەمەرىكى نىە مافى دەنگدانى پى رەوا نەدىترا ، نەك ھەر ئەوۋەندە، بگرە ھەۋلى كوشتنىشى درا.

پاش ھەوت سال لە مامەلەى خراپ و رەقلىبەوون و فەرماۋشكىردن و ھەژارى و ناساغى، سالى ۱۸۰۹ لە تەمەنى ۷۲ سالىدا كۆچى دواى كىرد. رىگە نەدرا لە گۆرستانى كواكەر (ھاۋرپىيانى رىبازى جۆرچ فۆكس)دا بىئىزى.

ئەو دوژمنىيەتى و درۆ و دەلەسە و دەمارگىرىيە توندانەى پىن لە كۆتا سالەكانى ژيانىدا دوچارىيان بوو، بۆ سەردەمە نوپكانىش ماىوۋە. ئەو ھەتا تىۋدۆر رۆزفېلت بە "ئەو مولحىدە بچوكە پىسە" ئاماژەى بۆ دەكات. بەم شىۋەيە پىن وەك "ئىمپراتۆرىيەتى رۆمانىي پىرۆزى" لىئەت، كە نە ئىمپراتۆرى بوو نە رۆمانى بوو نە پىرۆزىش بوو. پىن-ىش نە مولحىد بوو نە بچوك بوو نە پىسىش بوو. تا سالى ۱۹۲۲ ىش رادىۋى شارى نىو يۆرك رىگەى بە پەخشكىردنى بەرنامەيەك لە بارەى پىن نەدەدا.

پاش ۴۵ سال لە دروستكىردنى ھۆلەكە، پىن لە "ھۆلى بەناوبانگى مەزنانى ئەمەرىكى"دا ھەلبىزىردرا. لە ھەمان سالىدا شارى نىو رۆچىل مافى ھاۋلاتى بۆ ئەو قارەمانە شۆرشگىرە گىرپاىوۋە، كە سالى ۱۸۰۶ لە دەستى دابوو.

ئەمە ئەو پىياۋە بوو كە رەنگە پىر لە ھەر كەسىكىتر شايستەى نازناۋى "دامەزىنەرى سەرىبەخۆيى ئەمەرىكا" بى. ئەو بوو بۆ يەكەم جار

دهسته واژهی "ویلايه ته یه کگرتووہ کانی نه مہریکا" ی به کارهینا و پیشوہخت
دهیزانی "ویلايه ته یه کگرتووہ کانی نه مہریکایش هاوشیوہی به ریتانیای مہزن له
میژوودا مہزن دهبی".

۳- کتیبی "سامانی گه لان"

ئادهم سمیث Adam Smith

پاریزه‌ری پروژە نازادەکان

دوای تێپه‌رینی دوو مانگ به‌سه‌ر به‌شداری کتیبی "زانینی گشتی" له‌ راگه‌یانندی سه‌ربه‌خۆیی و رووداوه‌ هاوچه‌رخه‌کانیتری شوێشی ئه‌مه‌ریکا، له‌ لهنده‌ن کتیبیک ده‌رچوو که قه‌ده‌ری وابوو کاردانه‌وه‌یه‌کی قوول له‌ بواریکتیر له‌ بواره‌کانی چالاکیی مرۆبیدا دروست بکات. به‌پێچه‌وانه‌وه‌ی نامیلکه‌ هه‌ست گرده‌که‌ی پین، په‌یامه‌ درێژه‌ دوو به‌رگیه‌که‌ی ئادهم سمیپ به‌ناونیشانی "پرسیار له‌ سروشت و هۆکانی سامانی گه‌لان"، بۆمبیکێ زه‌مه‌نی بوو، سه‌ره‌تا به‌که‌می سه‌رنجی راکیشا. له‌پاستیدا ئه‌م کتیبه‌ تا سه‌ده‌ی پاش مردنی دانهره‌که‌ی دوای شوێشی ئه‌مه‌ریکی، نه‌یتوانی کاریگه‌ریی چاوه‌پوانکراوی ته‌واو دروست بکات. شوێشی فه‌ره‌نسی له‌ قوئاغی ریکه‌ستنندا بوو، شوێشی پیشه‌سازیش به‌هۆی دۆزینه‌وه‌ی هێزی هه‌لمه‌وه‌ به‌خێرای به‌ره‌و پیشه‌وه‌ ملی ده‌نا. له‌ ئینگلته‌را هه‌موو رواله‌ته‌کانی ژبانی ئابووری له‌ژێر چاودێری وردی حکومه‌تدا بوون.

نرخه‌کان سپ کران، کرێ و سه‌عاته‌کانی کار دیاری کران، گۆرپانکاری له‌ به‌ره‌مه‌دا کرا و ده‌وله‌ت به‌ته‌واوی ده‌ستی به‌سه‌ر بازرگانیی ده‌ره‌کیدا گرت له‌ هاورده‌ و هه‌نارده‌کان و جه‌نگ خه‌ریکه‌ بلتین به‌رده‌وام له‌ئارادا بوو. سیاسه‌تی نه‌ته‌وه‌بیش پتویستی به‌ سوپا و هێزیکێ ده‌ریایی به‌هێز و گه‌لێکی گه‌وره‌، ده‌ستگرتن به‌سه‌ر کۆلۆنیه‌کان له‌ کون و قوژینی زه‌ویدا و لاوازکردنی ده‌وله‌ته‌ رکا به‌ره‌کانی وه‌ك فه‌ره‌نسا به‌ رێگه‌ باش یان خراپه‌کان هه‌بوو. هه‌ر پێشنیاریک بۆ دابه‌شکردنی

عادىلانەنى سامان بەتوندى لەلايەن چىنە دەسەلاتدارەكانەو بەرھەلستى دەكرا. فېرکردن لەنىو كەمىنەكى خۇاڭداودا قەتەس بوو، ياساى تايبەت بە تاوانەكان زۆر توند و مافە سىياسىيەكانى جەماوەر زىاتر لەرووى تىۋرىيەو ھەبوون تا كەردەبى.

وھەك چۆن بۆ چەند نەوھەيكە واپوو، ھىشتا ئەرىستوكراسىيەنى ئارا جەلەوى حكومەتنى بەدەستەو ھەگرتىبوو، بەلام چىنىتەكى نوئى و بەھىز لە بازىگان و پىشەسازان پەيدا بوون كە داواى سەرماف (امتىيازى تايبەتەيان بۆ خۇيان دەكرد و بەدەستىشيان ھىتا. لە دىدى ئەم گروپەدا ھەناردەكان نىعمەت و ھارودەكان كارەسات بوون و پىۋىستە رىگە نەدرى پارەنى دەولەت بچىتە دەرەوھە. پىۋىستە پارىزگارى لە ترازوويەكى پىشەكەوتووى بازىگانى بىكى، پىۋىستە كرىنى كار نزم و سەعاتى كار درىز بۆ و پىشەسازىيە نىشتەمانىيەكان لەرپى تارىفەيەكى گومرگىيە بەرزەوھە بىنە پاراستن. گىرنگە كەشتىگەلىكى بازىگانى بەھىزى ھەبۆ و ھەر رىۋوشىننىك فەرز بىكى كە بىكى خۇبەخۇ يارمەتىيە بازىگانان بەدات، ئەوھىش بۆ بەرزەوھەندىيە گەل بەگىشتى. لەژىر فشارى دەنگە بەھىزەكاندا پەرلەمان بىرپارىكى دەركرد بۆ گۆرپىنى سەرجەم ئەو پىشنىيارانە بۆ ياسا.

پاش ئەوھە ئادەم سەمىت ھات و وىستى ئەو بۆچوونانەنى بەھەلە و زىانبەخشى دەزانىن لەبەرىك ھەلتەكىنى. دەكرى زىانى سەمىت تا ئەم قۇناغە ئامادەكارى بۆ بۆ ئەو كارە گەورەيەنى خۇى بۆ ئەنجامدانى تاو دابوو.

ئەو ھاۋالاتىيەكى سىكوتلەندى بوو لە تەمەنى چواردە سالىدا (سالى ۱۷۲۷) چوۋە زانكۆى گلاسجو و كەوتە ژىر ھەژموني مامۇستا مەزەكەنى، فرەنسىس ھوتچسۇن، كە زۆرجار رىيازەكەنى دووبارە دەكردەوھە كە "بەختەورەيى مەزىن بۆ زۆرتىن ژمارە"، تا ئەو رىيازە بوو بە فەلسەفەنى ھەمىشەيى سەمىت. داۋى ئەوھە چوۋ بۆ زانكۆى ئوكسفورد و شەش سال لەۋى مایەوھە و زۆرىيەنى كاتى خۇى بۆ

خويندنه وهی بهر فراوانی نه د ه ب ترخان کرد. کاتيک گه رايه وه سکولته نده دهستی کرد به گوته وهی موحازه ره له نه ده نبره تا سالی ۱۷۵۱ کاتيک له زانکووی کلاسجو به که م جار به ماموستای کورسی زانستی مه نتيق و پاشان ميتافيزيکا و پاشتریش فه سله فهی نه خلاق، دامه زرا.

ماوهی دوازه سال وهک وانه بيژيکی به هره دار و به ناوبانگ کاری ده کرد، کاتيک کتیبی "تيوری سوزه نه خلاقه کان" ی بلو کرده وه و ره واجيکی گه وره ی هه بو، ناوبانگی زیاتر بو، که به لای هاوسه رده مه کانیه وه نهو کتیبه له "سامانی گه لان" باشتره. کاتيک پاداشته مالييه چه وره کان ئیغرایان کرد، دهستی له کاره که ی وهک ماموستا کتیشایه وه و یاوه ریی لویکی خانه دانی وهک هاوپړی و ماموستا کرد له گه شتيکدا بۆ نه وروپا که سی سالی خایاند. له وی چاوی به پیشره وانی ئابووری فه یله سوف و بیرمه ندانی سیاسیی نهو سه رده مه که وت، به تایبته له فره نسا.

سالی ۱۷۵۹ یاداشته کانی سمیث بیروکه ی "سامانی گه لان" ی تیدا بو، به لام کارکردن تیدا به خاوی ده چوو تا پتگه یشت. سالانتيک له رامن و دیراسه و خويندنه وه و تیبینی بنه مایی و قسه کردن له گه ل خه لگی جوړاوجوړ و پیداچوونه وهی نه بر او هی خایاند بهر له وهی کتیبه که بۆ چاپ ناماده بیی. بهر له بلوکرده وهی نه م کتیبه، سمیث زوربه ی سی ساله که ی له له ندهن به سه ربرد و کتیبه که ی له گه ل بینجامین فرانکلین نوینه ری کوئونیيه نه مریکه کان تاوتوی کرد. کتیبه که له ناداری ۱۷۷۶ له چاپخانه ده رچوو، له وکاته وه چه نددین جار چاپ کراوه ته وه و بۆ زوربه ی زمانه زیندووه کانی دنیا ته رجه مه کراوه.

کتیبی "سامانی گه لان" زیاتر بیبلوگرافیا بو تا نامه یه ک له ئابووریدا. ره خنه گریک ناوی ناوه "میژوو و ره خنه کردنی هه موو شارستانیتیبه نه وروپیه کان".

سمیث به تاوتویکردنی بابتهی دابه شکردنی کار دهستی پیکردوه، پاشان چووه ته سر سه ره لدان و سوودی دراو، نرخي کالاکان، کړی کار، قازانجی بازرگانی،

بەكردانى زەوى، نرخى زىو، جياوازىي نىوان كارى بەرەمەھىن و بەرەمنەھىن. دواى ئەو پىشكەوتنى ئابورى لە ئەوروپا لە كەوتنى ئىمپراتورىيەتى رۆمانىيەو شەرح كىدووە و شىكارىي فراوانى كىدووە بۆ رەخنەكردنى سىياسەتە بازىرگانى و كۆلۆنىيالىستىيەكانى نەتەو ئەوروپىيەكان، داھاتى پاشا، رىگە جۆراوچۆرەكانى بەرگىر كىردن لە دادپەرەرى و بەرقەراركردنى لە كۆمەلگە سەرەتايىيەكاندا، سەرھەلدان و گەشەى ئەو سوپاپانەى ئىستىئائى ئەوروپا، مېژووى فېر كىردن لە سەدەكانى ناوھەپاست. ھەرھەم رەخنەكردنى زانكوكانى سەردەمەكەى و مېژووى ھىزى دىئايى كەنىسە و ھەلاوسانى قەرزە مىللىيەكان و لەكۆتايىشدا تاقىكردنەوھى سىستىمى باج و سىستەمەكانى داھاتى گشتى.

لەوانەيە ئەو بابەتە گشتىيەى سمىث كىتېبى "سامانى گەلان" ى لەسەر بنىاتنا، نىكۆلۆ ماكىفېلى داينابى كە پىيە وايە ھەموو كەس بەر لە ھەموو شت بەرژەوھەندىيە شەخسىيەكانى دەبىزۆيىن، ھەزكردن لە سامانىش تەنبا يەككە لە روالەتەكانى ئەو. پالئەرە خۆپەرستانەكان لەپشت ھەموو چالاكىيەكانى مەژۆھەن. زىاد لەوھەيش، سمىث لەباتىي ئەوھى ئەم روالەتە لە رەفتارى مەژۆندا بە شتىكى قەدەغە و نەويستراو بېيىنى، باوھەرى و ابوو خۆپەرستى (ئانايە) ى تاك بەرژەوھەندىيە كۆمەلگەى لى دەكەوتتەوھە. دەلى باشترىن رىگە بۆ خۆشگوزەرانىيە ئوممەت برىتېيە لە رىگەدان بە ھەموو مەژۆنىك تا "كۆششىكى سىستىماتىك و بەردەوام و نەچپراو بۆ باشكردنى بارى ژيانى خۆى بكات... چاوەپوان نىن خۆراكى خۆمان لە مەژۆنەتېي قەساب يان بېرەساز يان نانەواوھ دەست بەكەوى، بەلكو لە تېرپوانىيانەوھە بۆ بەرژەوھەندىيە خۆيان دەستمان دەكەوى. ئىمە نە لەبارەى خۆشەويستىيە ئىوان بۆ خېرى مەژۆ، بەلكو لەبارەى خۆشەويستىيان بۆ خۆيان، قەسە لەگەل خۆمان دەكەين، قەتەيش لەبارەى پىئويستىيە خۆمان قەسەيان لەگەل ناكەين بەلكو لەبارەى بەرژەوھەندىيە خۆيانەوھە قەسە دەكەين".

بەھۆى ئەم جۆرە بېرگانەوہ راسكىن لەبارەى سميث-ەوہ دەلى "ئەو پياوہ سكوئەندىيە خاوەن نيوہ پەرورەدە و نيوہ زىرەكىيەى راشكاوانە بىباوہپى فىرى خەلك دەكات: تۆ پەرورەدگار تەورە دەكەى، نەفرەت لە ياساكەى دەكەيت و ئىرەيى بە ھاوسىنگەت دەبەيت لەسەر خىراتەكەى".

سمىپ دەلى "پىشەسازىيى نوئى بەھۆى دابەشكردنى كار و كەلەكەكردنى سەرمايەوہ مومكىنە- ھەرىكە لەم دوانەيش بە بەرژەوہندىيى شەخسىيان "سىستىمى سروسىتى" لىكەدەدرىتەوہ وەك كە فەيلەسوفەكانى سەدەى ھەژدەيەم باسيان كردوہ. مەزۇ بەبئى ئەوہى ھەست بەخۆى بكات، "دەستىكى ئىلاھى" پەلى دەگرئى تا بەكاركردن لەپىناو خۆى و قازانجى خۆيدا، بەشدارى لە خىرى گشتىدا بكات. سروسىتىشە لەتەك ئەوہدا بوتئى پىويستە حكومەت كەمترىن دەستوہردانى لە سىستىمى ئابوورىدا ھەبئى. چونكە باشترىن حكومەت- وەك تۆم پىن لە بۆنەيەكىتردا گوتوئەتى- ئەو حكومەتەيە بە كەمترىن ھوكمكردن ھوكم بكات.

سمىپ بۆ روونكردنەوہى باشىەكانى دابەشكردنى كار باسى پىشەسازىيى دروستكردنى دەرزى دەكات: "ئەو سەنەتكارەى فىرى ئەو پىشەسازىيە نەبووہ و.. نازانى ئەو ئامىرانەى تىيدا بەكار دىن چۆن بەكار دەھىترىن.. رەنگە كەم رىك بەكوئى بتوانئى بە گەورەترىن كۆشش رۆزى دەرزىەك دروست بكات، بەدلىنبايەوہ ناتوانئى بىست دەرزىش دروست بكات،" بە دابەشكردنى كردارى دروستكردن بۆ "ھەژدە كردارى جىاواز، كە ھەرھەموويان لە ھەندى كارگەدا چەند دەستىكى جىا ئەنجاميان دەدەن.. دەبىنى كارگەيەكى بچوكى لەو جۆرە كە تەنبا دە پىاوتىشى تىدا دەكەن.. دەتوانن پىنكەوہ ٤٨ ھەزار دەرزى لە رۆژىكدا دروست بكن."

سمىپ دەلى سەرھەلدانى دابەشكردنى كار لای گەلانى سەرھەتايى بووہ:

بۆ نمونہ لەنیو تاکەکانی خیلکی راوچی یان ئاژەلداردا، کەسێک هەبێت کە بەوردی و دەستایانە لە هەر کەسێکیتری خیلکە تیر و رەم دروست دەکات. زۆر جار هاوڕێکانی ئاژەل و گۆشتی راوی لەگەڵ دەگۆرێن و بە تیر و رەم. بەو شیوەیە نەو و دەستایە مالات و گۆشتی راوی زیاتری دەست دەکەوێت لەوەی ئەگەر خۆی بچواوە بۆ راو. بەم شیوەیە، لەپێناو بەرژەو نەدی خۆیدا پێشەسازی تیر و رەم بوون بەکاری سەرەکی ئەو.

کەسێکیتر لە دروستکردنی بەیکەر و سەربانی کوخە بچووکەکانیان یان ماله بزووکەکانیان لەوانیدی شارەزاترە.. کەسێکیتر دەبێتە ئاسنگەر یان مسگەر. کەسێکیتریش دەبێتە پێستەچی.. بەم شیوەیە، هەموو تاکێک دایا دەبێت لەوەی هەرکات دەرفەت هەلبکەوێت دەتوانێت ئەوێ لە پێوستی خۆی زیادە لەو شتێی دروستی دەکات لەگەڵ شتیکیتر کە لە پێوستی ئەو کەسێی دروستی کردووە زیادە، بگۆرێت و، ئەمەیش هانی هەموو کەسێک دەدات کە توانای خۆی لە یەک کاری دیاریکردا خەرج بکات و هەموو سەلیقە و بەهرەیی خۆی بخاتە کار بۆ ئەوێ ئەو کارەیی بۆ خۆی هەلبژاردووە، بە چاکترین شیوە بکات.

سمیپ پاش ئەو دەیتە سەر بابەتی دراو و نرخێ کالاکان و باس لە بنەمایەک دەکات کە ئابووریناسان هێرشێ دەکەن سەر و بەهەڵی دادەنێن، بەلام ئەو پیتی وایە ئەو تەنیا قەرەقەر و چەنچەنی بیرمەندانی سۆشیا لیستە. سمیپ دەڵێت: "تەنیا کارە کە هەرگیز نرخێ ناگۆرێت، هەر ئەویش ئاستی راستەقینە و کۆتایە و هەموو کالاکان، لە هەموو شوێن و کاتیگدا بەو مەزەندە و بەراورد دەکرێن. ئەو نرخێ راستەقینە یەتی، هەرچی پارە، تەنیا نرخە روالەتییە کە یەتی."

سمیپ لە هیچ جێیەکی کتێبە کەیدا بەو ئەندازەییە راشکاو و هەندێ جار تووڕە نیە وەک لەوەی کاتێک قسە لەسەر نایە کسانیی سەودای نێوان خاوەنکار و کرێکاران دەکات. هەر وەها لە بەرھەڵستیکردنی ئەو بیرووکە بازگانێی دەڵێت کرێتی نزم

كړيکاران ناچار ده کات زیاتر کار بکن، به ویش خوښگوزهرانیی ئینگلته را زیاتر ده کهن. سمپ له سر خالی به کم دهنوسی "کړيکاران چاویان له ویه زورترین به دست بینن، سرگه وره کانیش چاویان له ویه که مترین بدهن. هر یو یه کړيکاران عه زمیان جهزم کرد یه ک بگرن تا کړی کار به رز بکه نه وه، خاوه نکارانیی به کیان گرت تا نرمی بکه نه وه."

سمپ درژدهی ددهاتی و دهلی: که واته زه حمهت نیه پیشبینی بکړی کام له م دوو لایه نه له هه موو بارودوخه ئاساییه کان له م کیشه یه دا ده بیاته وه و به رانبه ر ناچار ده کات مل به هرجه کانی بدات. له و رووه وه خاوه نکاران ژماره بیان که متره ئاسانتر ده توانن یه ک بگرن، ئه مه جگه له وهی یاسایش هه همیشه لای ده سه لاتدارانه یان لانیکه م یه کگرتنیان قه دهغه ناکات، له کاتیکدا یه کگرتنی کړيکاران قه دهغه ده کات. هیچ بریاریکی په رله مانیمان نیه دژ به یه کگرتن له پیناو دابه زندنی کړی کار، به لام زور بریار هه ن دژی یه کگرتن بؤ به رزکردنه وهی کړی. له هه موو ئه م کیشانه دا خاوه نکاران ده توانن ماوه یه کی دریزتر به رگه بگرن. خاوه ن زهوی، کشتیار، خاوه ن کارگه یان بازرگانان، ته نانهت ئه گه ر یه ک که سیش شک نه به ن به گشتی ده توانن به پشتبه ستن به پاشه که وتی به ده سه تها تووی پیشوویان سالتیک و دووان به رگه بگرن، له کاتیکدا زور له کړيکاران ناتوانن زیاتر له هه فته یه ک به رگه بگرن، ژماره یه کی که م ده توانن ماوهی مانگیک به رگه بگرن، زور به که می که سیکت ده ست ده که وی بتوانی ماوهی سالتیک به بی کار به رگه بگړی. له وانه یه به تیپه پینی کاتیکدی دریز به ئه اندازهی گرنگیی خاوه نکار بؤ کړيکار، کړيکاریش بؤ خاوه نکار گرنگ بی، به لام ئه م گرنگییبه ئاوا راسته وخؤ نیه.

سۆزی سمپ بؤ کړيکارانی هه ژار له م بریگانه دا دهرده که وی:

"به شی هه ره زوری هه ر کومه لگه یه کی سیاسی له خزمه تکار و کړيکار و پیشه کاری جؤراوجؤر پیکدی، به لام ئه وهی ده بیته مایه ی باشکردنی بارودوخی ئه م به شه

ھەرە زۆرە، بەھىچ شىئوھەك ناكرى بۆ ھەمووان بە ماندوكەر دابنرى. ھىچ كۆمەلگەك ناتوانى بە كامەرانى و خوشگوزەران بىرى لە كاتىكدا ئەو بە شە ھەرە زۆرەى ھەژار و بىچارە بى. ئەمە حاشاھەنەگرە. زىياد لە ھەيش، جىي خۆيەتى ئەوانەى خۆراك و جلو بەرگ و مال بۆ تەواوى گەل دابىن دەكەن، پشكىكيان لە بەرھەمى كارەكە ياندا ھەبى و خۆراك و مالىكى شايستەيان ھەبى... ئەمە دەستخۆشانەيەكى ئازادە لە سەر كار كردن كە چالاكى كۆى خەلك زىياد دەكات. ھەقدەستىش چالاكى زىياد دەكات.. ئىمە دەبىنن كرىكاران كاتىك كرىيان بەرز بى كار و چالاكىيان زىياتر دەبى لەو كاتەى كرىيان نزم بى."

پاشان دەلى:

"بازرگان و خاوەن كارگە كانمان داد و بىدادىانە لەو كارە خراپەى كرىي بەرز لە بەرزبونە ھەى نرخی دەكات، بە ھۆيە شە ھە كەمىي فرۆشى كالاكانيان لە ناوخۆ و دەرە ھەدا، بەلام ھىچ لە بارەى قازانجە زۆرەكان نالین، ئەوان لە ئاست قازانجە بەلاكانى خۆيان بىدەنگن، تەنیا لە سەر قازانجى كەسانىتر سكالایانە."

سمىپ بىست و دوو سال بەر لە بلاوبونە ھەى كىتىي "بە ماكان دانىشتوان"ى مالتۆس، پىشبینىي تىورى مالتۆسى دەكرد.

"ھەموو پۆلە ئازەلىك بە شىئوھەكى سروشتى بە پىي ئامرازى خۆى لە ژياندا زىياد دەكات و ھىچ پۆلىك ناتوانى بە زىياتر لەو ئامرازە زىياد بكات. بەلام لە كۆمەلگەى شارستانىدا تەنیا لە ناو چىنە نزمەكاندا دەبىنن كەمىي پىداوىستىەكانى ژيان سنوور بۆ زۆربونى مۆڤ دادەنیت و بەھىچ رىگەيە كىتر ناتوانى ئەو بەكات جگە لە رىگەى لە ناوبردنى بەشى ھەرە زۆرى ئەو مندالانەى، لە ئەنجامى ھاوسەرگىرىي بەرھەمدارە ھە لە داىك بون."

بە لە بەرچاگرتنى قازانجەكانى كار لە سەردەمە نوپكاندا، ئاستەمە ئەو ھەموو قەدەغە و كۆت و بەندە دەرە بەگيانە بەراست بزانرین كە لەو سەردەمەى سمىپ-

يشى تىدا بووه باو بوون. ھەر شىۋەيەك لە شىۋەكانى رىكخستنى كرىكارانە تەنھا يەكئىك بوون لەو كۆت و بەندە سەختانەى بەسەر كرىكاراندا سەپتئرابوون. ھەروەھا ياساكانى فېربوون ياخود فېربوونى پىشەسازىيانە (التلمزە الصناعىە) و ياساى مانەوہ (اقامە) لەو كۆت و بەندەى پىشوو سەختگىرتەر بوون.

مىژووى ياساى فېركردنى پىشەسازىيانە بۆ سەردەمى شانن ئەلىزابىس دەگەرپتەوہ. ياساكە -وہك سەمىپ باسى دەكا- دەلى "لە ئايندەدا قەدەغەيە ھەر كەس ھىچ پىشە يان كارىكى غامچ لە ئىنگلتەرا بكات، بەبى ئەوہى پىشتر لانىكەم بۆ ماوہى ھوت سالن لەو كارەدا شاگردى كردبى". لە ماوہى ئەو ھوت سالەدا خاوەن كار تەنيا قوونى مەمرە و مەژى دەدايە قوتابى ياخود شاگردەكە. بەتەبىعەتى حال خاوەنكارە بئويژدانەكان ئەم ياسايەيان بەھەل زانى بۆ چەوساندەوہى كرىكارەكانىيان تا زۆر وەرگىرن و كەم بدەن، پىشەكارە فېرخوازەكانىش لە كۆيلە دەچوون.

سەمىپ بۆ ئەوہى ئەو رىگەيە قاو بدات، رايگە ياند كە ئەو ماوہ درىژەى فېربوون بەھىچ شىۋەيەك پئويست نىە، لەبەرئەوہى زۆربەى پىشەكان چەند ھەفتەيەك بەسەر بۆ فېربوونيان. ھەروەھا ياساكانى فېربوونى پىشەسازىيانە دەستووردانىكى زۆرەملىيانە بوو لە مافى كرىكاردا كە رىگەى پى نەدەدا گرىبەست بۆ كارەكەى بكات، يان كارەكەى ھەلبژىرى، يان لە كارىكى كەم كرىۋە بگۆزىتتەوہ بۆ كارىك كرى زياتر بى.

بەھەمان شىۋە ياساى مانەوہيش سەمكارانە بوو "دەوئىرم بلىم كەم پياوى ھەژار بوو لە تەمەنى چل سالىدا لە ئىنگلتەرا، لە كاتىكى ژياندا ھەستى بەوہ نەكردبى بەھۆى ياساى ئىقامەوہ بەشى خوراوہ. ئەم ياسايەيش ديسان لە سەردەمى ئەلىزابىسدا دەرچووہ. ئامانجى بەرپەتەيش تىيدا سىستەماتىزەكردنى دابەشكردنى كۆمەكەكانى ھەژارى بوو. ھەر ئەبەرەشىيەك بەرپرس بوو لە گرىگيدان بە ئەندامە

ھەژارەكانى. بۆ نەو ەيش ژمارەي ھەژاران لە كۆمەلگەدا زياد نەكات، رىگە بە ھەژارانى نوئى نەدەدرا لەوئى نىشتەجئى بن مەگەر كەسىپكان ھەبئى بيانزئىنى. ئاكامى پەپىرەوكردنى ئەم ياسايە دروستبوونى چىنىك بەندكراوى ئەبەدى بوو لە زىدى خۆياندا و بەرەستىكى سەختى لەبەردەم ئەو كرىكارانەدا دادەنا كە دەيانويست لە ناوچەيەكەو ە بۆ ناوچەيەكىتر بگۆيزنەو ە.

سىپ ھەولئىدا كارى بەرھەمئەن و كارى نابەرھەمئەن لىك جيا بكاتەو ە، بەو ەي دەلئى "نەتەو ە مەزنەكان بە بەفەردانى گشتى و بەدپەفتارى ھەژار ناكەون ئەگەرچى لەوانەيشە ھەندئى جار بەھۆيانەو ە ھەژار بگەون، چونكە ھەموو يان زۆربەي داھاتى نەتەو ەي لە زۆربەي دەولەتاندا بۆ پارىزگارىكردن لە دەستە نابەرھەمئەنەكان بەكار دئى، وەك ئەو گەلانەي كۆشكى قەشەنگ و زۆر و زەبەند و دامەزراو ەيەكى گەورەي ئىكليركى و كەشتىگەل و سوپاي گەورە دروست دەكەن، كە ئەمانە لە كاتى ئاشتىدا ھىچ شتىك بەرھەم ناهئەن قەرەبووى ئەو خەرچە بكاتەو ە بۆ ھىشتەنەو ەيان دەكرى، تەنانەت ئەگەر جەنگىش لەئارادا بئى. ئەو جۆرە خەلكانەي ھىچ بەرھەم ناهئەن لەسەر ئەو ە دەژىن خەلكانىتر بەرھەمى دئەن. خۆ ئەگەر ئەوانە ژمارەيان چەند قات زياد ببئى، ئەو لە سائىكى ديارىكراودا بەشىكى گەورە لەو بەرھەمە بەكار دەبەن و ھىندە ناهئەنەو ە بەشى ھىشتەنەو ەي كرىكارە بەرھەمئەنەكان بكات".

ناخۆشەختانە، كۆلۆنىيە ئەمەرىكەكانىش گوئيان بە ئامۆزگارىيە دروستەكان سەبارەت بە كارى كۆپلەكان نەدا.

"باو ەپم وايە ئەزموونى ھەموو سەردەم و گشت نەتەو ەكان دەيسەلمئەن ئەو كارەي كۆپلەكان دەيكن، ئەگەرچى وا دئتە بەر چاوتەنيا خەرچى دەستگرتن بەو كۆپلانەيان دئىتتە سەر، بەلام لە كۆتايىدا بەھادارتەين كارە، چونكە ئەو كەسەي نەتوانئى بئىتتە خاوەنى ھىچ شتىك، ھىچ قازانچىكى دەست ناكەوئى مەگەر

ھەر ٺوھي تا دھتواني زياتر بھوات و ڪھمتر ٺيھ بڪات. ھه ٻيو ھه ڪاريڪ دھيڪات زياد لھوھي بھشي ڪرپني پٽويھتيھ ڪاني ٺياني دھڪات، بھ توندوتيزي و ترساندن نھبي ٺامادھ نيھ بھ ويھتي ٺازادي بيڪات."

پاش ٺوھ سمپ لھ پرسھ ڪاني ڪارھوھ دھچپتھ سھر بھرگريڪردن لھ چاڪڪردني ڪڻشھ ڪاني زھوي. ليٽرھيشدا پٽي وايھ پٽرھو ناداناي ڪھومت و ياسا نھشياوھ ڪان ڪوسپن لھ بھردھم پٽشڪھوتندا. ٺوربھي زھويھ ڪاني بھريتانيا لھ سھدھي ھه ٺدھيھمدا ملڪھچي سھرپرسى (وصايه) بوون. خاوهن زھوي دھيتواني ريسا بٺ دابھشڪردن و فروشتني زھويھ ڪھي دھريڪات، ڪھ ميراتگرائي بٺ چھندين سھدھ پاش مردني پٽوھي پابھند دھبن. يھ ڪيڪ لھ نھريھ ڪونه ڪانيتر مافي ڪوپري گھورھ بوو لھ بردني ھموو ميراتي دايڪ و باوڪي، ٺوھيش عادھتيڪي دھرھبھگيانھ بوو ڪھ ريگھ لھ پھتڪردني مولڪھ گھورھ ڪان دھگري. بھگويٽرھي ٺھم ياسايھ ڪوپري گھورھ تاڪھ ميراتگرھ. سمپ لھ بارھي ٺھمھوھ دھلي "ھيچ شتيڪ وھ ٺھو مافھ زيان بھ بھرٺوھندي بھمالھيھ ڪي گھورھ ناگھيھني، ڪھ بٺ ٺوھي يھ ڪھ سيان دھولھمھند بي، باقي مندالھ ڪان بھرينھ ٺير باري ھه ٺاريھ ڪي وا ڪھ ناچار بن دھست پان بڪھنھوھ". ليٽرھوھ، بھ پٽداگرھيھوھ داڪوڪي لھ ٺازادي بازرگانيڪردن لھ زھويھ ڪان دھڪرد، بھ ھلھوشاندنھوھي ياساڪاني وھسيٽڪردن و ياساي مافي ڪوپرھ گھورھ لھ ميرات و ھيتريھ ڪھ دھبوونھ ڪوسپ لھ بھردھم گواھستنھوھي خاوهنداريتي زھويھ ڪان، لھ پٽي بھخشين يان وھسيٽڪردن يان فروشتنھوھ.

برگھيھ ڪي بھناوبانگي ڪتيبي "ساماني گھلان" باس لھ ڪوٺونيھ ڪان دھڪات و بھ برپوي سھرچاوهيھ ڪي جيٽمانھ، ٺھو برگھيھ "باشترين پوختھيھ لھ بارھي سياھستي ڪوٺونيھ ڪان تا ٺھو ڪاتھ نووسرابي". باسڪردني ٺھم بابھتھ بٺ سي بھش دابھش دھبي:

۱- "پالئەرهكانى دامەززاندىنى كۆلۆنىيى نوئى"، تىيدا باسى لە پىرۆژە كۆلۆنىيالىستىهكانى ھەرىكە لە يۇنان و رۇما و ئىنسىس و پورتوگال و ئىسپانىيە كىردۈە .

۲- "ھۆكانى خۆشگۈزەرانىي كۆلۆنىيە نوئىكان"، باس لە ھۆكارەكانى ئەو خۆشگۈزەرانىيە دەكات، لەوانە زەۋىيە فراۋان و ھەرزانەكان، كىرى بەرز، گەشەي خىراي دانىشتوان و بايەخدانى كۆلۆنىيالىستەكان بە كىشتوكال و ھونەرەكانىتر. (بەرورد لەنىۋان سىياسەتە كۆلۆنىيالىستىيە رۆشنگەرەكانى ئىنگلەتەرا و سىياسەتە كۆلۆنىيالىستىيە بەرتەسك و لەقالبدەرەكەي ھەرىكە لە پورتوگال و ئىسپانىا دەكات).

۳- "لەبارەي ئەو تاييەتمەندىانەي ئەۋروپا لە دۆزىنەۋەي ئەمەرىكا دەستى كەۋتون، ھەرۋەھا لەرىي گەيشتن بە دورگەكانى ھىندى رۆژھەلات لەپىي سەرلوتكەي ھىۋاۋە". سىمىپ لەبارەي ئەم دوو دۆزىنەۋەۋە دەلى ئەۋانە گەرەتەين و گىرنگەين دۆزىنەۋەن مېژۋى مۇقايەتى تۆمارى كىردۈن .

سىمىپ ھىرشى كىردۆتە سەر ئەو كۆت و بەمەبەستى قۇرخكردنى بازىرگانىيان لەسەر كۆلۆنىيەكان دانراۋن و دەلى ئەۋە دەستدەزىيە بۆ سەر "مافە سىروشتىەكان" ئى ئەو كۆلۆنىيەكانە . سىستىمى بازىرگانى لەو كۆلۆنىيەكانە ھىچۈپۈچ و خەرج گران بوو، رىك ۋەك ئەو سىستەمەي لەنىۋ خۇدى دەۋلەتە كۆلۆنىيالىستەكاندا ھەبوو. ھەرۋەھا داچىرپىنى تۈۋاناي دارايى ھىزە داگىرەكەرەكە ھەبوو، لەبەرئەۋەي كۆلۆنىيەكان بە ۋىستى خۇيان رازى نابن بەۋەي باجى ئەۋتق لەسەر خۇيان بەسەپىنن كە بەشى بەرگىرى لەخۆكردىيان دەكات.

سىمىپ تۈۋانى لە زۆربەي ھاۋنىشتەمانىيەكانى بابەتەيانەتر تەماشاي كۆلۆنىيە ئەمەرىكىيە ياخىبوۋەكان بىكات. باۋەپى ۋابوۋ چارەسەرى گونجاۋى ئەو كىشەبە برىتتىيە لەۋەي ئەو كۆلۆنىيە ئەمەرىكىيەكانە لە بەرلەمانى بەرىتانىادا نوئىنەرايەتى

بكرين-واتە يەكگرتن لەباتى جىابوونەو، نوينه رايەتتەك لەسەر بنەماى داھاتى باج دامەزرايى. ئەگەر، وەك رىي تىدەچى، بەو كۆتايى ھات كە ئەمەرىكەكان باجى بەرىتانيايان زياد بكن، ئەو دەكرى ئەو پارەيە لەرىي زەرياي ئەتلەسيەو بەگۆيزىتەو بە "ئەو بەشەي ئىمپراتورىيەت كە بەشدارىي زياترى بوو لە بەرگرىي گشتى و پالېستىكردى ھەموواندا". دەشى ئەمە بەرپەرچدانەو بووبى بۆ جەختكردى تۆم پىن لەوھى گەمژەيىيە باوەر و ابى دورگەيەك دەتوانى بۆ ھەتاھەتايە كىشورەتەك داگىر بكات، "، چونكە ئەوكاتە پىويستە دۆخەكە پىچەوانە بىتەو.

سەمىپ پىداگرى لەو دەكرە كە ئەگەر نەكرى ناكۆكىي كۆلۆنيە ئەمەرىكەكان بەناشتىيانە لەتەك بەرىتانيا چارەسەر بكرى، ئەو پىويستە سەرەخۆيى وەرگىرن، ئەگەرچى دان بە واقىعەكە دەنەيت و دەلى "پىشنىاركردى ئەوھى بەرىتانياي مەزن دەستبەردارى ھەر دەسەلاتىكى ببى بەسەر كۆلۆنيەكانى و لىيان بەگەرپى خۆيان دەسەلاتەكانيان ھەلبەزىرن و ياسا داينىن، بەپى بەرژەوھەندىي خۆيان ناشتى بەرقرار بكن يان جەنگ رابگەيەنن. ئەمە ماناي پىشنىاركردى سىستەمىكە ھەرگىز پىشتر رووى نەداو و ھىچ نەتەوھەيەكى دنيا ناىگرىتە بەر... (ئەوكاتە) ھوكمكردىيان زۆر زەحمەت دەبى، ھەرھەا ئەو داھاتە زۆر كەم دەبى بەبەرورد بەو خەرچەي تىياندا دەكرى".

دووربىنى سەمىپ لەم بەرگەيەي خوارەوھەدا دەدرەوشىتەو، كە تىيدا پىشنىيى ئايندەي ئەمەرىكا دەكات:

"خەلكى كۆلۆنيە ئەمەرىكەكان لە بفرۆش و بازركان و قازىوھە گۆران بۆ سىاسەتوان و ياسادانەر، لە پىكھىنانى وىنەيەكى نوئى ھوكمەتى بەرفراوانى بەرىتانيا بەكار ھىنران و وا خۆيان دەبىنن كە لە ئايندەدا دەبنە گەرەتەين و

به هیترترین ئیمپراتوریهت جیهان به خۆیه وه دیبێ، چاوه پوانیش ده کری ئه وه رووبدات".

به ناویانگترین به شی کتیبی "سامانی گه لان"، که ئه وه یان کرۆکی مه به سته، به شی چواره میه تی به ناو نیشانی "له باره ی سیستمه کانی ئابووری سیاسی"، تییدا ئاده م سمیپ باسی دوو سیستمی جیاوازی کردوه: سیستمی بارگانی و سیستمی کشتوکال، ئه وه رووبه ره ش بۆ باسکردنی بازرگانی ته رخان کراوه هه شت هینده ی رووبه ری تایبه ت به کشتوکاله.

باسی "نازادی کار" ده کات، که له و کاته وه ئیتر ئه و چه مکه به ستره وه ته وه به ناوی ئه وه وه. ئه و گه نگه شه یه ی تایبه ت بوو به هه ریه ک له کار و زه وه یه کان و کالاکان و پاره و نرخه کان و کشتوکال و مالآت و باج به یه ک خال کۆتایان هات، ئه ویش نازادی بازرگانیه له ناوخۆ و دهره وه دا. نه ته وه به یی بازرگانیه کی نازاد له ناوه وه و دهره وه ناتوانی پیشکه وتن و خۆشگوزه رانیی ته واوی ده ست بکه وی. سمیپ تکای له نه ته وه کان کرد ره سمه گومرگیه کان و به خشین و بیبه شکردن له سیستمی بازرگانی و قۆرخکردنی بازرگانی له لایه ن کۆمپانیا به لئنده ره کانه وه هه لبوه شیننه وه، چونکه هه موو ئه م کۆت و به ندانه گه شه ی سروشتی پیشه سازی و بازرگانی و نازادی گه یشتنی کالاکان به ده ستی به کاربه ران په ک ده خه ن. هه روه ها واز له بنه مای قه لبی "هاوسه نگی بازرگانی" به یئیری که بازرگانه کان حه زیان لیه. پاره ته نها ئامرازیکه "پێوه ریک نه به هۆیه وه بتوانین بزاین ئه وه ی پتی ده وتری هاوسه نگی بازرگانی له نیوان دوو ده وله تدا به لای کامیاندایه... سامان نه له پاره و نه له زێر و زیودا نه، به لکو له و شته دایه پاره ده یکرێ و به کرده وه شایسته ی کرینه".

هه روه ها دابه شکردنی کار، وه ک چۆن له نیوان تاکه کاندا پێویست و مه نتیقیه له نیوان گه لانیشدا به هه مان شیوه یه. "سه رده سته یی سروشتی ده وله تیک به سه ر

ٺهوانيتر له بهرهمههٺيٺاني هندی ڪالای دیاریکراودا، هندی جار مہزنه، بهرادہیہک هموو جیہان رايدہگہیہنن کہ رکابہریکردنی لهو ڪالایانہدا بیہودہیہ. (بؤ نمونہ) له سکوتلہندہ دہتوانزی له پئی خانووی شوشہیی و حہوز و دیواری گہرمہوہ هندی جوڙی زور باشی تری بہرمہم بہینری، ہرہوہا دہکری شہرابیکی زور باشی لی دروست بکری کہ تیچوونی لانیکہم سی قاتی خہرجیہکیہتی ٺہگہر له دہولہتانی بیگانہوہ بہینری و له کوالیتیشدا وک یہکن. جا ٺایا ماقولہ یاسایک دہربکری ہاوردہکردنی هموو سرکہ بیانہکان قہدہغہ بکات تہنہا له پیناوا ہاندانی دروستکردنی ہردوو جوڙی ناسراو بہ کلاریت و بہرگہندی له سکوتلہندہ؟".

سمیپ خہسلہتہ ٺابووریہکانی بازرگانیی ٺازاد لهم راستیانہدا کورت و پوخت دہکاتہوہ:

"دروشمی ہر سہرؤک خیزانیتکی زیر ٺہوہیہ ہول نہدا له مالہکیدا شتیک دروست بکات کہ خہرجی دروستکردنی زیاتر بی لهو پارہیہی له کپینیدا پئی دہدات... ٺہوہیش له رہفتاری ہر خیزانیتکدا زیرانہ بی بہکمی ریک دہکہوی له مہملہکہتیکی مہزنیشدا گہمژہیی بی. جا ٺہگہر دہولہتیکی بیانی بتوانی ڪالایہکمان بہ ہہرزانتہر لهو نرخہ بؤ بیٺی کہ خومان له دروستکردنیدا خہرجی دہکہین، ٺہوا وا باشترہ لهباتیی ڪالا خومالییہکہی خومان لییان بکپین و بہشیوہیہک بہکاری بیٺین هندی تاییہتمہندیمان بؤ بہدیبتی".

سمیپ جہخت له قازانجی دوسہرہ له بازرگانیی بیانیدا دہکات و دہلی:

"ٺہگہر بازرگانی بیانی لهنتوان ہر دوو شوینیتکدا بکری، ہہریہکہیان دوو سوودی ٺاشکرای دہست دہکہوی. ٺہو بازرگانییہ زیادہی بہرمہمی زہوی و کاری ہہریہکہیان کہ خواستیان لهسہر نیہ دہبات و لهباتیان شتیک دینی کہ خواستی لهسہرہ... ٺہم ٺالوگورہ تہنگہبہریی بازاری لؤکالی دابہشکردنی کار له ہیچ

لەقىكى دىيارىكراوى ھونەر يان پىشەسازىدا پەك ناخات لەوھى بۆ بەرزىتىن ئاستى تەواوى بەرزىتتەوہ . ئەگەر دەولەتتىك بازارپىكى فراوانتر بۆ ھەر بەشىك لە بەرھەمى كارى خۆى كە لە بەكاربەردى ناوخۆى زىادە بىكاتەوہ ، ئەوا بەو كارە ھىزى بەرھەمەتتەنە بەھىز و باشتر دەكات و بەرھەمى سالانەى بۆ بەرزىتىن ئاست زىاد دەكات ، بەوھىش داھات و سامانى راستەقىنەى كۆمەلگە زىاد دەكات ."

دىيارە سمىپ بەباوہرەوہ جەختى لەسەر ئازادى بازىگانى دەكرد ، بەلەبەرچاوغرتنى ھەندى ھەلاوئىران يان سىنوردار كەردى دىيارىكراو لە جىبە جىكەردىدا . دەلى: بۆ ھاندانى پىشەسازى ناوخۆ بەگشتى وا باشە ھەندى ئەرك بخرىتە سەر شانى پىشەسازى بىانى ، يەكەمىن ئەركىش ئەو كاتەيە بەرگىركەن لە دەولەت جۆرىكى دىيارىكراو لە پىشەسازى دەسەپىتى ، تەنانەت ئەگەر بەدەھىتەنە ئەوھىش لەبەر ھۆى ئابوورى روت نەبى ، چونكە "بەرگىركەن زۆر لە خۆشگوزەرانى گىرنگترە" .

لەو رەوھىشەوہ سمىپ لە دەولەتتىكى شەرواندا ژياوہ ، دانى بەوہدا ناوہ كە ئەو دەولەتە دەولەمەندانەى وا باشە لە كاتى ئاشتىدا ئالوگۆرپان لەتەك بەكەين ، لەكاتى جەنگدا لە دەولەتە ھەژارەكان مەترسىدارتر دەبن . ھەرۋەھا لەگەل ئەوہ بووہ كە دانانى تارىفەيەكى گومرگى خۆپارپىزانە لەسەر "پىشەسازىيە تازە گەشەسەندووہكان" يارمەتى خىراتر گەشەكەردى دەدات .

سىمىپ دووپاتى دەكاتەوہ كە ھەر دابەزاندنىكى تارىفەى گومرگى پىتويستە "بەھىتاشى و پلەبەپلە و پاش ئاگەدار كەردنەوہيەكى زۆر دوور و درىژ" بىكەرى ، ئەوھىش بۆ پاراستنى وەبەرھىتەنە نەباتىەكان لەو پىشەسازىيەى ناتوانى لەبەردەم رىكابەرى بىيانىدا خۆ رابگىرن و دەستەبەركەردى پىشەيەك بۆ كرىكاران كە تىياندا بەدواى كارى نويدا بگەپىن .

ئەمە كۆمەللى دانپىدانانى واقىعى بوو بۆ رەخنەكانى نەيارانى بازىگانى ئازاد .

ئەگەر حكومت، ۋەك سىمپ دەلى، دەست لەسەر كارەكان و پىشەسازى و كشتوكال و زۆربەى چالاكىيە رۆژانەكانى نەتەۋە ھەلبىگىرى، ئەى ئەو ئەركانە چىن كە بۇ حكومت بەگونجاويان دەزانى؟! ديارە بازىنەى بەرپرسىيارىتىبى حكومت تەسك دەبىتتەۋە ۋەئەركى بنەرەتى لە بەرپەرچدانەۋەى ھىرشى بىگانە و بەرقەرار كىردى دادپەرۋەرەيدا كورت دەبىتتەۋە.

ئادەم سىمپ بەباشى دەزانى حكومت ھەندى جۆر ئىش و دامەزراۋەى گىشتى دابمەزىنى ۋە چاك بىكاتەۋە، كە رىي تىنچى كەسىك يان چەند كەسىكى كەم ئەو جۆرە پىرۆژانە دابىن، لەبەرئەۋەى قازانچىان ناگاتە ئاستى ئەو پارەيەى تىياندا خەجى دەكەن، ئەگەرچى زۆر جار زىاتر لە تىچۋەكانىيان كەلك بە كۆمەلگە گەرەكە دەگەين.

چاكرىدەۋەى رىنگە سەرەكەكان و رووناك كىردەۋەى شارەكان و دابىن كىردى ئاۋ بۇ خەلكى لە ئەركانەن سىمپ بۇ حكومتى دەستىن ئىشان كىردۈن. بەم شىۋەيە بىيانۋىيەكى سادەى بۇ مانەۋەى ئەو كەسەى ناۋى ناۋە "ئازەلە ساختەچى و فېل بازەى پىي دەلەن" سىياسەتۋان "ھىشتۆتەۋە، بەدەر لە پارىزگار كىردن لە ئاسايشى دەرەكى و سىستىمى ناۋخۆ.

سىمپ لە يەككە لە ۋە شتانەى ھەلاۋىردى كىردۈن، كە بەشدارىيە حكومتە لە فېر كىردى گەل، زۆر پىش سەردەمەكەى كەۋتۋە و لە بارەى بايەخى فېر كىردى مىللىيەۋە دەلى:

"ئەو كەسەى بە شىۋەيەكى گونجاۋ كەلك لە بە ھەرە عەقلىەكانى مەۋقۇ ۋە رىناگرى، زىاتر لە مەۋقۇ ترىسنۆك شايانى ئەۋەيە بەبى نىرخ تەماشىا بىكرى. ۋادىيارە ئەو كەسە ئەندامىكى سەرەكى لە ئەندامەكانى ئەخلاقى سىروشتى بەشەرى شىۋاۋە. ئەگەرچى حكومت ھىچ سوۋدىك لە فېر كىردى چىنە نزمەكانى گەل نابىنى، بەلام جىي خۆيەتى بايەخ بەۋە بدات كە بەتەۋاۋى نەزان نەبن. لە گەل ئەۋەيشدا

حکومت سوویدیکی گوره له فیژکردنیاں نابینئی. چهنده ئهوان خوینده وارتر بن که متر به دواى شته ئه فسانهیی و پروپوچه کانداه چن که له نه ته وه نه زانه کانداه ده بیته مایه ی تیكدانی سیستم. زیاد له وهیش، میلله تی زانا و زیره ک له میلله تی نه زان و ده به نگ به نه زا که تتر و ریخراوتره. هه ر تاکیکیان هه ست ده کات ئه و ریژداره و شایانی ئه وه یه له لایه ن سه رۆکه شه رعیه کانیه وه ریژی بگریئ. به وهیش ناماده یی زیاتر تیدا ده بی که ریژی ئه و سه رۆکانه بگریئ. له ده وله تانی ئازاددا ئاسایشی حکومت په یوه ندیی زۆری به هه لویستی گه ل له باره ی ره فتاری حکومت وه هه یه. له به ره وه زۆر گرنگه میلله ت به و ئاراسته یه دا نه چی که به هه لچوون و ده مارگیرییه وه حوکم له سه ر حکومت بدات."

هه لسه نگانندی ئاده م سمیپ و کتیبه که ی که بیلابه ن و دوور له خاترکارییه، کاریکی ئالۆزه ته نانه ت دواى تیپه ربوونی دووسه د سالیش. بۆ نمونه به کل Buckle له کتیبی "میژووی مه ده نه ت" دا ده لئ: "

ده شی کتیبی سامانی گه لان... گرنگترین کتیب بی دانراوه، ئیتر هه لویستمان له راده ی ره سه نیی هه زریان هه ژموونی پراکتیکی کتیبه که هه رچی بی". ماکس لیرنه ر Max Lerner نه گه رچی که متر مه یلی بۆ سمیپ هه یه ده لئ: "ره نگه کتیبی سامانی گه لانیش هاوشیه ی هه ر کتیبیکی نوئ رۆلی له گه لاله کردنی دیمه نی ژیا نی ئه مرۆمان هه بووبی".

لیرنه ر ورد بۆی چووه کاتیک ده لئ "ئه وانه ی ئه و کتیبه یان خوینده ته وه، ئه وانه بوون که مه به ستیان بوو سوود له تیروانینی ئه و بۆ جیهان وه ربگرن، ئه وانیش چینی راپه ریوی پیوانی کار و لیژنه سیاسییه جیبه جیکاره کانیاں له په رله مانه کانی جیهان و لیژنه زه یینییه جیبه جیکاره کانیاں له ئه کادیمیایان. له پئی ئه وانه وه ئه و چینه توانیاں هه ژموونیکى گوره به سه ر باقیی دانیشتوانی جیهاندا

په‌یدا بکه‌ن، نه‌گه‌رچی ناشیانناسن، له‌پێی نه‌وانیشه‌وه هه‌ژموونی گه‌وره‌یان به‌سه‌ر بۆچوونه‌ی ئابووری و سیاسی و نه‌ته‌وه‌یه‌کانه‌وه هه‌بوو."

زانای ئابووری ئینگلیزی به‌ناوبانگ ج.آر.مایۆت J.A.R. Marriott ده‌لێ "ره‌نگه‌ هه‌چ دانه‌رێک له‌ سه‌رده‌می خۆیدا، نه‌و کاریگه‌رییه‌ قوولێ له‌سه‌ر بیری زانستی ئابووری و هه‌روه‌ها کاری ئیداری نه‌بووی. هۆی گرنگیش هه‌ن که هه‌شتا نه‌و کاریگه‌رییه‌ی هه‌یه‌". زانایه‌کیتری ئابووری به‌ناوی و.ر.سکۆت W.R. Scott ده‌لێ "سمیپ له‌ رووی زه‌بینه‌وه مامۆستا بوو له‌ بینینی ژبانی ئابووری به‌به‌رده‌وامی و به‌گشتی".

له‌ لایه‌کیتره‌وه زۆر له‌ بیرمه‌ندانی ئازادیخواز و په‌رگیر به‌ئاسته‌م ده‌توانن له‌ سمیپ ببورن به‌هۆی زیاده‌په‌ویکردنی له‌ ستایشی بنه‌مای "ئازادی کار" دا که بزنگمان و پیاوانی پیشه‌سازی کاری پێده‌که‌ن و کتێبه‌که‌ی نه‌ویان به‌ ئینجیلی خۆیان داده‌نێن. هه‌روه‌ها نه‌و ریبازانه‌ی نه‌و له‌ پێناو پاراستنی کرێکار و جوتیار و به‌کاربه‌ر و کۆمه‌لگه‌ به‌گشتی به‌رگری لێکردن، به‌به‌رچاوی حکومه‌ته‌وه له‌ لایه‌ن که‌سانێکی بی‌ئاکار و کینه‌بازه‌وه شتوێنران، حکومه‌تیش فزه‌ی لێوه‌ نه‌هات.

پاشان نه‌و مشتومره‌ کۆنه‌یش که ده‌لێ ئایا مریشک له‌ هه‌لکه‌یه‌ یان هه‌لکه‌ له‌ مریشکه‌؟ ئاخۆ ده‌کرا په‌یره‌وی له‌ بنه‌ماکانی سمیپ له‌ گه‌شه‌کردنی ئابووری و پیشه‌سازی بکرایه‌ نه‌گه‌ر نه‌و یه‌ک وشه‌ی نه‌نوسیايه‌؟ یان ئایا ده‌کرێ کتێبه‌که‌ی "سامانی گه‌لان"، که‌ فه‌لسه‌فه‌ و پلانیکی بۆ بزافه‌ نوێیه‌که‌ پێشکه‌ش کرد، نه‌و هه‌موو گۆرانه‌ به‌رفراوانه‌ بێنیتته‌ کایه‌ که‌ پاش بڵاوکردنه‌وه‌ی روویاندا؟ ره‌نگه‌ راسته‌قینه‌که‌ له‌ شوێنێکی ناوه‌راستی رێگه‌دا بێ.

ئێمه‌ دان به‌وه‌دا ده‌نێین که ئاده‌م سمیپ سه‌رده‌می راسته‌قینه‌ی بۆ له‌دایکبوونی هه‌لبژارد و له‌ ناوه‌راستی رێگه‌ له‌نیوان دوو قو‌ناغی می‌ژوویدا وه‌ستا. بانگه‌شه‌ی بۆ ئازادی ئابووری نوێ کرد و جیهانیکی تامه‌رزویش گوێی بۆ شل کرد و بۆ

به ده‌سته‌ی نانی گۆرانیکی ئابووری مه‌زن که لکی له بنه‌ماکانی وه‌رگرت. له‌کاتی شوێشی پیشه‌سازیا پیوانی کاری به‌ریتانی ده‌رکیان به‌ دروستیی ریبازه‌کانی سمیپ کرد و کۆت و به‌ند و ئیمتیازاته‌ بازرگانیه‌کانیاں واز لیه‌ینا. له‌ سه‌ده‌ی تۆزده‌یه‌مدا ئه‌و ریبازانه‌ به‌ریتانیایان وه‌ک ده‌وله‌مه‌ندترین نه‌ته‌وه‌ پیشانی دنیا‌دا. دیاره‌ کاریگه‌ریی بۆچونه‌کانی سمیپ له‌ سه‌ر ده‌وله‌ته‌ بازرگانییه‌ گه‌وره‌کانیتریش به‌ ده‌گمه‌ن له‌وه‌ که‌مه‌تر بووبی.

که‌من ئه‌وانه‌ی نکۆلی له‌وه‌ ده‌که‌ن که‌ ئاده‌م سمیپ به‌شایسته‌یه‌وه‌ شایانی نازناوی "باوکی زانستی ئابووری نوی" یه‌.

٤- "بڼه ماى دانىشتوان"

توماس مالتوس Thomas Malthus

نانخوړى زور

له كوتاكانى سدهى ههژدهيه مدا خيالى خه يالپالوانى نهوكات چيژيكي خوشى دهبهخسى. نهو ميساليه تهى له نه ميريكا و فهره نسا له گه ل بزاغه شوړشگيږيه كان هات وای برده ميښكى خه يالپالوان كه نيتر كاملبوونى مروقه له ناسووه سهرى دهرهيناوه و له دروستبوونى به هه شتيك له سهر زوى نزيك بووينه ته وه.

لهو خه يالپالوانه ويليهم گودوين له نينگلته را و ماركيز دى كوندورسيه له فهره نسا. نه م دوو پياوه هه وادارى زور دلسوزيان هه بوو كه له پيناوه هه له اتنى روژيكي نويدا، بانگه شه يان بو زور خه ون و نوميد و خه يال ده كرد. گودوين له كتيبي "دادپه روه ريبى سياسى" دا باسى كومه لى بوچوونى نمونه يى بيته ندازه گه شيبينى كردوه، كه پوخته كه يان نه وه به "روژيكي دى تييدا هه موو ته ژى ده بين له زيندوويى و نيتر پتويستمان به خه وتن نابى، ته ژى ده بين له ژيان و نيتر پتويستمان به مردن نابى، هه روه ها پيداگرى له سهر گه شه پيدانى هيژه زه ينيه كان به سهر پتويستى بو هاوسه رگيريدا زال ده بى. به كورتى، خه لك وه ك فريشته يان لى دى". گوراني به بالاي نه وه دا ده گوت كه "له گه ل باشبوونى ته ندروستى و ته مه ندرؤيدا باشبوونى زياتر يش رووده دات. نه جهنگ ده ميتنى نه تاوان و نه به رقرار كردنى دادپه روه رى و نه حكومت. زياد له وه يش نه نه خووشى و نه نازار و نه خه م و خه فته و نه رق و كينه ناميتن. هه موو مروقيك به هه ماسيكي زوره وه كار بو خيږى هه مووان ده كات".

بۆرەواندەنەوەى ترس لە رووبەرووبوونەوەى ژمارەيەكى زۆرى دانىشتوان لەبەرانبەر بوونى بىرىكى زۆر كەم خۆراك، گۆدوين دەنووسى "لەوانەيە مليۆنان سالى پر لە دانىشتوانى روو لەزىاد تىببەپەن، بەلام زەوى لە بەخشىنى خۆراكى پىويست بۆ ژيانى دانىشتوانەكەى بەردەوامە". ھەرەھا بىرى لەوە كەردەوە كە لەوانەيە ھەزى سىكىسى بىوكىتەوە. كۆندۆرسىيە پىيى وابوو دەشى بىمىنى، بەلام بەبى رىژەيەكى بەرز لە زاوئى.

ئەم بلىقە جوانانە كەلكەلەى تەقاندنئيان دەوروزاند، دەرزىي ئەوتەقاندنەيش لاويكى ئىكليركى زمان ھاج

ئامادەى كەرد بەناوى تۆماس رۆبەرت مالتۆس، كە تەمەنى سى و دوو سال و لە كۆلئىيە سوعى كامبرىدج بوو. لە وەلامى ئەوانەى باوەرئيان بەوە بوو مرقۇفایەتى دەگاتە پلەى كاملىيە كۆمەلايەتى، سالى ۱۷۹۸ كىتئىي "وتارىك لەبارەى بنەماى دانىشتوان"ى دەركەرد، كە بوو بە يەككە لە كىتئە كلاسىكىيە مەزنەكان لە ئابوورىيە سىياسىدا.

مالتۆس لە سەردەمى ئادەم سىمىپ و تۆماس پەن-دا ژياوە ئەگەرچى لە تەمەندا زۆر لەوان مندالتر بوو. دووھم كورى دانئال مالتۆس بوو، كە پىاويكى لادىي دارا و ھاوپئى رۆسۆ و بەرئوہ بەرى كىلگەكەى بوو، يەككە بوو لەوانەى زۆر بە جۆدوين سەرسام بوو. باب و كور مەراقىان مشتومر بوو. تۆماس ھىرشى دەكەردە سەر بۆچوونە خەيالئەكان، لەكاتىكدا دانئال بەرگرى لى دەكەردن. دواجار مالتۆس بەدەم پىداگرىي باوكىەوە چوو و برىارىدا بۆچوونەكانى لەو كىتئەيدا روون بكاتەو، كە لە ماوہى ۱۵۶ سالى رابردوودا كارىگەرىيەكى قوولئى لەسەر ھەز و ژيانى مرقۇفایەتى دروست كەرد. رەنگە ئەو كارىگەرىيە لە ھىچ سەردەمىكدا وەك ئەم ئەم سەردەمەى ئىستا رۆشن نەبى. ئەوہى ئادەم سىمىپ بىست و دوو سال

بەر لەو ھەم پەرسىيار كۆردى دەربارەى سروشت و ھۆكەنى سامان پىتى ھەستا، مالتۇس بە شىكردنە ھەيەكى وردى سروشت و ھۆكەنى ھەژارى تەواوى كرد. كىتپى "تارىك لەبارەى بنەماى دانىشتوان" و كارىگەرى لەسەر باشكردى كۆمەلگە لە ئايندەدا، لەگەل تېپىنەكانى لەبارەى خەونەكانى مستەر جۆدوين و ماركىز دى كۆندۆرسىيە و باقىى ئەو نووسەرەنەيتەر كە بۆچوونەكانىيان بىلەو كۆدۆتە ھەيەتەى ئەو ھەي ناويان بېرى، لە چاپى سالى ۱۷۹۸دا كەمىك لە ۵۰ ھەزار وشە زىاتەر بوو. ئەو ھەي رەونە كە ژمارەيەكى كەمى لى چاپ كراو، لەبەرئە ھەي ئەو كۆپىانەى لەو چاپە ئىستا ماون زۆر دەگەنن. پاش ئەو دانەر دەلى "ئەم كىتپۆكەيە لەسەر پالئەرى ئەوكاتە و بەو مادە كەمانەى لە ناوھەندىكى لادىيدا لە بەردەستەدا بوون، نووسراو".

ئەلبەت بىرۆكەى ئەو وتارە نوئ نەبوو، لەبەرئە ھەي زۆر لە نووسەرەنى سەدەى ھەژدەيەم، لەوانە بىنجامىن فرانكلين، قەسەيان لەسەر پەرسى زىادبوونى دانىشتوان كۆدو، بەلام ھىچكامىيان بەو بەھىزى و ھەماس و بەرچاوپوونىيە پىشكەشيان نەكرد، كە مالتۇس كۆردى.

مالتۇس لە سەرھەتەى كىتپەكەيدا دوو گریمانەى بىنچىنەيى باس كۆدو: يەكەم: خواردن بۆ ژيانى مۆۆ پىويستە. دووھەم: غەرىزەى جىنسى بۆ ھەردوو رەگەز پىويستە و بەنزىكەيىش ھەر ھەك ئىستەى دەمىننەتەو. خەيالپالوان خۆيان بېريان لەو نەدەكۆدو كە مۆۆ لەوانەيە لە كۆتاييدا بتوانى بەي خواردن بۆ.

بەلام مستەر جۆدوين مەزەندەى خۆى راگەياند كە ئارەزوى جىنسى لەنتوان نىر و مېدا لەكاتى گونجاودا خامۆش دەي. باشترىن مشتومر لەبارەى كەمەلى مۆۆ ھە لە وردبوونە ھە لە پىشكەوتنەى مۆۆ لە ھالەتى ھەھشەو ھە تا ئىستا بەدەستى ھىناو، ھاتەكەيە. بەلام ھىچ پىشكەوتنىك بەرەو خامۆشبوونى

غەریزەى جینسى لەنێوان نێر و مێدا رووى نەداو و وادیارە هیشتا هەمان گور و تینی هەیه که دوو هەزار یان چوار هەزار سال لەمەوپیش هەیبوو. مالتۆس وای گریمانە کردبوو که "بەیامەکانى" هى ئەو نین پووج بکرینەو، هەربۆیه بنەما بەناوبانگەى دانا که دەلى:

"..بەدلتیاییهو هیزی مرۆف لەو هیزی له زهويدایه بۆ بەرهمهتانی ماده بۆ مرۆف گەورەتره. جا ئەگەر گەشەکردنى ژمارەى دانیشتوان رانهگیرى، ئەوا بە زیادکردنى ئەندازەى (متوالیه هندسیه) زیاد دەکن لەکاتیکدا خیراتى زهوى تەنها بە زیادکردنى ژمیرهى (حسابى) زیاد دەکات. ناگەداربوونى سادە لە ژمارەکان زەبەلاحى هیزی یەکەم لەچاو دووهم پیشان دەدات."

مالتۆس پیشنیارەکەى زیاتر دەپارزینیتەو و بابەتەکەى بەم شێوەیه دەخاتە روو: "سروشەت لەنێوان هەردوو مەملەکەتى نازەلى و رووکیداتۆوى ژيانى بەدەستى سەخاوەتمەندانه و بەنازادى، بۆ دەرەو وەشاندو. لە شوین و خۆراکى پێویست بۆ خۆراکدانیان توندگیرى کردو، هەربۆیه توخمى رووک و توخمى نازەل بەگۆزەى ئەم یاسا قەیدکەرە گەورەیه کەم دەکن، رەگەزى مرۆفیش، هۆکان چەندە بەهیز بن، ناتوانى لەم یاسایه قوتار بى. ئاسەوارى ئەویش لەنێو رووک و نازەلەکاندا فەوتانى تۆوکان و نەخۆشى و مردنى پیشووخەت بوو. لەنێو رەگەزى مرۆفیشدا نەهامەتى و خراپە."

بە برۆای مالتۆس ئەم راستییه سەخت و واقعییانە کۆمەلى بەرەستیان لەبەردەم کەمالى کۆمەلگە داناو، کە ناتوانى تێپەریترین. هیچ ریفۆرمىکى نەیتوانیوه فشارى یاسا سروشتیهکان لایبات، کە رێگرن لە "بوونى کۆمەلگەیهک هەمو ئەندامانى لە خۆشگوزەرانى و بەختەوهرى و ئاسوودەبیهکى رێژەبیدا بزین و هەست بە هیچ بایەخدانیک بە دەستەبەرکردنى ئامرازەکانى ژيان بۆ خۆیان و خیرازانەکانیان نەکن."

مالتوس بۆ روونکردنه وهی زيادبوونه ئەندازه ييه که ی زيادبوونی ژماره ی دانیشتوانی له ویلایه ته یه کگرتوو هکانی وه رگرت "که تا ئامرازه کانی ژیان له بارتر یین، ئەخلاق ی خه لک بیگه ر دتر ده بی" و لیتره ی شه وه سنووردار کردنی زوو هاوسه رگریکردن که م ده کاته وه .

مالتوس بینی ژماره ی دانیشتوان، به ده ر له کۆچ، له ماوه ی ۲۵ سالدا دووقات بووه، له وه ی ش به و ده ره نجامه گه یشت که کاتیک کۆت و به ند له سه ر سروشت دانه نری و وه چه خسته وه و هاوسه نگی رانه گیرین، له هه موو نه وه یه کدا ژماره ی دانیشتوان دووقات ده بی. به لام ره خنه گران هه ستیان به بوونی که له به ر له ریساکه ی مالتوسدا کرد، له به ر نه وه ی نه و بارودۆخه ی له و قوناغه ی مالتوس باسی ده کات له ویلایه ته یه کگرتوو هکان باو بوو، بۆ هیه چ قوناغیکتری میژووی نه مه ریکا و بگره میژووی هیه چ نه ته وه یه کیتر نمونه یی نه بووه .

مالتوس پیوه ره که ی له باره ی زيادبوونی ژماره ی دانیشتوان له ئینگلته را به کار هینا، واته دووقاتبوونی ژماره یان له هه موو ۲۵ سالیکیدا، پاشان ئاوپی له پرس ی خۆراک دایه وه و گه یشته نه و ده ره نجامه ی "به گرتنه به ری سیاسه تیکی دانا یانه، واته به زیادکردنی رووبه ری زهوی و هاندانی کشتوکال، ده کری له یه که مین بیست و پینچ سالدا به ره مه ی نه و زه وییه دووقات بکری".

پاش نه وه له نه وه ی دووه مدا زه حمه تیه کان ده ست به که له که بوون ده که ن کاتیک ژماره ی دانیشتوان جاریکیتر دووقات ده بیته وه . واته دوا ی تیپه رپوونی په نجا سال چوار هینده ی ژماره که ی سه ره تای لیدی. "مه حاله گریمانه بکری که به ره م بگاته چوار هینده ی راده ی سه ره تا". نه و په ری چاوه پوانی نه وه یه چاوه پوان بین سه رچاوه کانی خۆراک سی هینده ی پیشت زیا د بکن. به زمانی ژماره یاساکه ی مالتوس بۆ ژماره ی دانیشتوان (زیادبوونی ئەندازه یی) به م شیوه یه : ۱، ۲، ۴، ۸،

۱۶، ۲۲... بەلام زىادبۇونى خۆراك (زىادبۇونى ژمىرەيى) بەم شىئەيە: ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷... ھتد.

بەرەنجامى لۆژىكىيى تويژىنەو ەكەي مالتۆس ئەو ەيە پىئويستە ئامرازىكى بەردەوام بدۆزىتەو ە بۆ راگرتنى زىادبۇونى ژمارەي دانىشتوان، مەترسیدارتىرنى سەرچەم ئامرازەكانىش كەمىي خۆراكە. دەستەي "ئامرازە راستەوخۆكان" یش كۆمەلئى رىئوشوئىنى "ئەرتىنى" دەگرتتەو ە، ەك شوئىنى نىشتەجىئبوونى ناتەندروست و كارى قورس و ەهژارىي نوتەك و نەخۆشى و خراب پەرەردەكردنى مندالان و شارە گەرەكان و پەتا و قات و قىرى. ەرچى ئامرازە "رىگرەكانە، خەفەكردنى ئەخلاقى و بەدپەروشتى دەگرتتەو ە. بەبپوای مالتۆس ئەمە ئەنجامگەلئىكى كىردارىي حەتمى بەدوادا ەاتوو ە. ئەگەر بپىار بىئ مەخلوقاتە بەشەرەيەكان گەرەرتىن بەختەو ەرىي مومكىن بەدەست بىئىن، پىئويستە لەسەريان ئەركە خىزانىەكان نەگرنە ئەستۆ مەگەر كاتىك لەتواناياندا بىئ خىزانەكانيان بژىئىن. ەرچى ئەو كەسانەن داھاتى پىئويستيان نىە بۆ ژياندىنى خىزانىك، پىئويستە بەھىچ شىئەيەك ھاوسەرگىرى نەكەن و بەعازەبى بىئىننەو ە. زىاد لەو ەيش، پىئويستە سىياسەتى مىللى ەك ياساى ەهژاران رىگە لە ەاندانى چىنى كرىكاران و ھاوشىئەكانيان بگىرئ لەو ەي مندالىان بىئ كاتىك ناتوانن بەختويان بكن.

"ئەو پىاو ەي ەاتۆتە دنيا و ناتوانئ لە باوك و دايكەو ە قووتى ژيانى بەدەست بىئىئ، كە مافىكى رەوای لەسەريانە، ئەگەر كۆمەلگە حەزى لە كارى ئەو كەسە نەبىئ، ئەوا مافى لە كەمترىن بەشى خواردندا نىە، لەپاستىدا لەو جىئەي لئىيە كارئكىشى نىە".

ئەمەي لە وەلامى وتارىكى پىندا نووسى بەناونىشانى "مافەكانى مرۆف".

سەدەفە، چ تايبەت بىئ يان حكومى، خواستراو نىە، لەبەرئەو ەي پارەيەك دەداتە ەهژاران بەبىئ زىادبۇونى بپرى خواردنى پىئويست. بەو ەيش نرخ بەرز دەبىتتەو ە

مادهکان کم دهکن. هـروهـا پلانی نـيشـتهـجـيـکردنی میلی قهـدهـغـيه لهـبهـرـئـوهـی هـانی هـاوسـهـرگـيری زوـو دـهـدات و بهـوـيش ژمارهـی دانـيشـتوان زياد دهکات. بهـرـزبـوونـهـوهـی نـرخـيش هـهـمان کارـيگـهـری زيـانـبهـخـشی هـيه، لهـبهـرـئـوه تاکه ريگه بؤ هـلـاتن له چنگ نم تهـلـزگه نـالـوزه برـيتـيه له هـاوسـهـرگـيری درهنگ لهگهـل "خهـفهـکردنی نهـخـلاقـی"، واتـه گـرتـنهـوهـی نهـفس له نـارهـزووهـکان.

له دیدی مالتوسدا هـر پـرؤـدهـيهـك بؤ باشکردنی کؤمهـلگه و سووکردنی هـهـژاری، مهترسی نهوهی له پيشه به زيادبوونی نهو خرابانهی هـولـی چارهـسـهـری داون، کؤتايی پيبي.

نم ريچکه منجرهـی نهـو لـوه ئيـکلـيرکـيه دژ به کؤمهـلگه، دیدگای کؤمهـلناسانی لهـو نهـوهـيه و نهـوهـکانی پـاشـتردا گـړی. لهگهـل نهـوهـيشـدا دهـولـهـمـندانی سهـردهـمی مالتوس و نهو چينانهی جلهوی دهسه لاتيان به دهسته وه گرتبوو، به حه ماسه وه ريبازه کيان له ناميز گرت. که واتـه هـوی هـهـژاری بهـربـلاو زيانه کؤمه لایه تيه کانير، له باتی خراب دابه شکردنی سامان، بؤ هـاوسـهـرگـيری زوـو وه چه خسته وهی زور دهگه پيته وه.

دهکری ريچکهی مالتوس له بارهی بهرنامه کانی کؤمه کيکردن له لایهـن حـکـومـهـتـوه لهـم بـرگهـيهـدا روون بکريته وه که دهلی:

"ياسا ئينگليزيه کانی تايهت به هـهـژاران به لای خرابترکردنی دؤخی گشتی هـهـژارندا دهچن، بهـم دوو ريگهـيه: کاتیک به لای زيادکردنی دانـيشـتواندا دهچن به بی زيادکردنی بری خواردنی پيويست بويان. له وانه يه پياويکی هـهـژار ژن بينی به بی نهوهی بزانی نهو ناتوانی ته نيا به پشتبهستن به خوی خيزانه که ی به خيو بکات، نهوکاته دهکری به شيوه يهـك له شيوه کان بلين حکومت خوی نهو هـهـژارانه دروست دهکات که به خيويان دهکات. له باریکدا پيويسته له حاله تی زيادبوونی ژماره ی دانـيشـتواندا داهاته کانی دهولت به ريژه ی بچوک به سهـر هـموو تاکيکدا

دەبەش بىكرىن، ئەو ئاشكرايە داھاتى كارى ئەو كەسانەى كۆمەكەكانى ئەبروشىيە نايانزىنى، بىرىكى كەمتر لە جاران خۆراكى پى دەكردى. ئەو بەش پال بەزۆر كەسيانەو دەنى تا داواى كۆمەكى بىكەن.

دوومەيشيان ئەو بە دەلى بى ئەو خۆراكى لە پەناگەكاندا لەلەين تاقمىك لە كۆمەلگە بەكار دەبرى، كە ناكرى بەگشتى بە تاقمە بەنرخەكە دابىرى، لە پشكى ئەندامە بەنرخترەكان كەم دەكاتەو. بەم شىو بە، بەمەمان رىگە ژمارە بەكىتر ناچار بە پالدا ئەو دەكرىن."

مالتۆس لە كۆتايىدا وتارەكەى بوخت دەكاتەو دەلى:

"هەمان شت بەسەر بارودۆخىتردا دەچەسپى. دەكرى جەخت لەو بەكرى كە زۆرى ژمارەى دانىشتوان لە نەتەو بەكدا لەگەل بى ئەو خۆراكى بەرەمى دىنى يان دەكرى بەدەست بى، دەگونجى و بەگۆزەى ئەو نازادىيەى ئەو خواردنەى پى دەبەش دەكرى يان ئەو بىرە خواردنەى دەشى بە كارى بەك رۆژ بىتە كرىن، بەختەو دەبى. دەولەتەنى بەرەمەپىنى گەنمىش دانىشتوانيان لە دەولەتەنى ئازەلدار زىاتەر، بەلام بەختەو بەريان نە لەسەر زۆرى يان كەمىي ژمارەى دانىشتوانيان، نە لەسەر هەزارى يان دەولەمەندىيان و نە لەسەر لاوى و پىرييان نەو سەتاو، بەلكو لەسەر رىژەى نىوان ژمارەى دانىشتوان و بىرە خواردن وەستاو."

كىتەبەكەى مالتۆس گەردەلولىك لە رەخنە و ناپەزايى و تانەلیدانى بەداوى خۆیدا هینا، بەتايبەت لە دوو لایەنەو، كە ئەوانىش كۆنەپارىزە لاھوتىەكان و پەركىرە سۆسىئۆلۆژىستەكان بوون. گرنگترین ژياننامەنوسى مالتۆس، كە بۆنارە Bonar دەلى "ئەو وتارە بۆ ماوەى سى سال بوختانباران كرا".

مالتۆس زەمكراوترىن پىاوى سەردەمى خۆپەتى و وەسەف كراو بەو بە "پىاوىكە بەرگى لە ئاوە و كۆپىلەپەتى و كوشتنى مندالان كىردو، پەلامارى چىشتەخانە

میللیه کان و هاوسه رگیری زوو و کۆمه کیه کانی نه بروشیه کانی داوه، نهو که سهی هبچوپوچی گه یشته رادهیه که له کاتیکدا له باره ی خرابیه کانی خیزانه وه نامۆزگاری خه لکی ده کرد، که چی خۆی ژنی هینا، نه وه ی پئی وابوو حوکمی جیهان خرابه و باشترین نامرا خرابترین و زیانبه خشتترین نه جامی لی ده که ویته وه، به کورتی، نهو هه مو ره ونه ق و جوانیه کی له زیان سه نده وه."

که م نه بوون نهو ره خنه گرانه ی به سووک سه یرکردنه وه ته واوی بنه ماکانی مالتۆسیان تووردا. نه وه تا هازلیت Hazlitt ده لئی "پاش خویندنه وه ی لیسته کانی ره گه زی نوح هبچی نه دۆزیه وه، دوا ی نه وه ی زانی دنیا خره". کۆلیریدج Coleridge ده لئی "نایا ئیمه ئیستا پئویستمان به کتیبگه لیکه فیرمان بکات نه هه مته تیی گه وره و بیره وشستی مه زن له هه ژاری ده که ونه وه، هه روه ها (گوايه) پئویسته دژوارترین هه ژاری هه بی کاتیک ژماره ی ده مه کان له نانه کان زیاتر و سه ره کان له میشکه کان زیاتر بن؟".

هه ندیکتر توندتر دابه زینه سه ری. (ویلیم تۆمپسون) پئشپه وه ی سۆشیالیزمی ئینگلیزی له سه ره تاکانی سه ره له دانیدا ده لئی: "به درۆ و ده له سه ی بریقه دار سووکایه تی به هه ژاران مه که که زۆرینه ی هه ره زۆری به شه رن، (گوايه) له پئی ژماره ی دانیشتوانی سنووردارکراو یان نه خواردنی په تاته وه به خته وه رییان له ده سستی خۆیاندايه، له کاتیکدا هۆکان باقین، نهو هۆیانه ی وا ده که ن له رووی نه خلای و ناینیه وه مه حال بی به بی په تاته و وه چه ی بی خۆراک بژین..".

(ویلیم کۆبیت) یش له ده ربرپینیکی توندا ده لئی "چۆن مالتۆس و شوینکه وته بۆگه نه گه مژه کانیاں ده توانن، نه وانه ی ده یانه وی چینه هه ژاره کان فری بدرین و رینگه له هاوسه رگیری هه ژاران بگیری، چۆن نهو تاومه بیته قله له خۆباییه ده توانن ته ماشای رووی پیاوی زه حمه تکیش بکه ن که نه وان له هه مان کاتدا داوا ی لیده که ن چه که هه لگیری و بۆ به رگریکردن له نیشتمان ژیا نی بخاته مه ترسی؟".

هر کڅبيت بوو وهك توانج نازناوی "قهشه"ی دايه پال مالتوس له ودهمه ته قټييهی به پټکوت له گهل جوتياریکي کرد و گوتی:

ده ته وی چنه مندالت بیی؟

جوتياره که وهلامی دايه وه: ژماره به لامه وه گرنګ نيه، چونکه خوا دهم نانيری به بی نه وهی گڅشت بنيری.

کڅبيت گوتی: قهت ناوی قهشه په کت نه بیستوه به ناوی مالتوس؟

جوتياره که گوتی: نه میستوه گوره م..

گوتی: نه گهر نه و نه م قسه تی بیستایه، شیت و هار ده بوو، له بهر نه وهی ده یه وی پر له مان یاسایه ک دهر بکات له هه ژاران قه ده غه بکات له ته مه نیکی زوودا هاوسه رگیری بکن، یان مندالی زوریان بیی.

ژنی جوتياره که سهری سورما و گوتی: نایه پوچ وه حشیکه! . به لام میزده که ی پیکه نی و وایزانی سوعبت نه که م.

کاتی ریازی مالتوس بوی که م جار سهری هه لدا، به تومه تی نه وهی نه و ریبازه له گهل نه وه دا ناگونجی که به دبه پنه ری گه ردیون چاکه کاره به ره لستی کرا. هاوکات مالتوس تومه تبار کرا به وهی کتیبیکسی دهر کردوه پیچه وانای رینماییه کانی ناینه. نه و هیش تومه تیکی پشتشکین بوو دژی کاهینی که نیسه یه کی دانپیدانراو. به هوی نه م ره خنوه مالتوس له چاپی دووه می کتیبه که یدا، جه ختی له سهر "چه پاندنی نه خلای" کرد وهک ریگه یه ک که پاریزگاری له ژماره ی دانیشتون له چوارچیتوه دیاریکراوه که دا ده کات، هه روه ها باسی نه هامه تی و بیړه وشتی (رژيله)ی سپړه وه، به وهیش "هه موو به دگومانیه کی له باره ی ره حمی خوا" ره واندوه.

له بهر نامه ی زیندوو راگرتنی سه ده مین سالیادی له دایکبونی مالتوسدا، واته له سالی ۱۹۳۵، بونار بهرگری له مالتوس کرد دژی نه وانای به بپروای نه و

نۆينه رايه تيهكى خراپى دانەريان كىردووه، هەروەها خراپ خويىندوويانە تەو و بە خراپ هەندى لە قسە كانيان باس كىردووه و بە خراپى لىيى حالى بوون. بە تىپوانىنى ئەو، مالتۆس لە خستنه پووى رىيازە كە بدا پۆزە تىف بوونەك تىگە تىف. بۆنار پىيى وابوو "خواستى دلى مالتۆس بۆ مرقاىه تى" ئەم نامانجانەى لە خۆ گرتووه:

۱- رىژە يەكى نزمى مردن بۆ هەمووان.

۲- ئاستىكى بەرزى گوزەران بۆ هەژاران.

۳- كۆتايى لە ناوچوونى ساواكان.

مالتۆس پىيى وابوو نە تەو هەكان چەندە شارستانىتر و زانتر بن و ئاستىكى بەرزترى گوزەرانىان هەبى، رىگە لە خىرايى بەرزبوونەو هەى رىژەى لە داىكبوون دەگرن. لە ئەنجامى ئەو هەيشدا بۆچوونەكانى لە بارەى ئايندەى كۆمەلگەى مرقاىه تى پلە بە پلە گەش بىنبىبەخش دەبوون. مالتۆس تىبىنى كرد لە خودى ئىنگلتەرادا "دەبى" خىراترىن سەرنجى رووكە شانە لە بارەى كۆمەلگە قەناعە تمان پى بىكات كە ئامرازەكانى سنووردار كىردنى وەچە لە نىتو هەموو چىنەكاندا، بە پلە يەكى بەرز بەرپۆه دەچى". راستىه كەى ئەو سەرجەم چىنە كۆمەلە تىبە جىاوازه كانى وەرگرتبوو، بە خانەدان و پىشەكار و وەرزىتر و كرىكار و خزمە تكارانى مالانەو، هەرىچىنك بە جىا، ئەو پىش بە هۆى جىاوازىيى هەلومەرجى ئابوورىيانەو. باو هەپىشى وابوو هەلپەى مرقا بۆ پارىزگار كىردن لە پىگە يەكى دىارىكارووى كۆمەلە يەتى، رىگە لە هاوسەرگىرى خىرا دەگىرى. بۆ نمونە:

ئەو پىاوهى فىر كىردنىكى ئازادى هەيه و داها تەكەى خەرىكە بەشى ئەو نەكات هاو پىپە تىيى چىنى خانەدانەكان بىكات، پىپووستە بە تەواوى لەو دلتىا بى كە ئەگەر ژنى هىنا و خىزانى پىكە وەنا، لە تىكە لىبوونى بە كۆمەلگە ناچار دەبى تىكە ل بە چىنى مامناوەندى جوتياران و چىنى پىشەبىيە نەو وىترەكان بىي. واتە لە پلىكانەى

کۆمه لگه دا دوو یان سی پله داببه زئی، به تاییهت له و ئاسته ی پله به ندیه که دا که فیرکردن تئیدا کۆتایی دیت و نه زانی دهست پئیده کات، عامه ی خه لک به زانا و خه یالپلاویکی وه حهشی داناننن، به لکو به شه پکی راسته قینه و بنچینه یی داده نئین.

له قسه کانی هاوسه رده مه کان ده کری بوه ده ره نجامه بگه ین که مالتۆس له کاتی ژیانیدا پشتگۆی نه خراوه، چونکه نه و ئاسه واره ی چاپی یه که می "وتار" دروستی کرد وای له حکومه تی ئینگلیزی کرد سالی ۱۸۰۱ سه رژمیریه کی دانیشتون بکات، که نه وه یه که مین سه رژمیریه له هاتنی نه و نه رمادا Armada وه نه نجامی به دیهیناوه. پئیشنیا ره کانی سه رژمیری پئیشوو به ره له سستی کرا گوایه له گه ل رینماییه کانی کتیبی پیروز و هه روه ها نه ریه ئینگلیزه کاندا ناگوجی. وتار-ه که ی مالتۆس نه نجامیکه تریشی هه بوو، نه ویش هه موارکردنی یاسای هه ژارانی حکومه ت بوو به مه به سستی دووربوون له هه ندی هه له که مالتۆس دیاری کردبوون.

بیرۆکه کانی مالتۆس هاوشیوه ی کاریگه رییان له سه ر زانسته کۆمه لاتی هه کان، کاریگه رییان له سه ر زانسته سروشتیه کانی ش زۆر به هیز بوو. هه ریه ک له چارلز داروین و نه لفرید رسل والاس ئازادانه رایانگه یاند نه وان قه رزاری مالتۆسن له گه لاله کردنی بیره دۆزی په یدابوون له پتی هه لپه ژاردنی سروشتیه وه. داروین ده نووسی:

له ئۆکتۆبه ری ۱۸۲۸، واته پاش تیپه رینی پازده مانگ به سه ر توپۆینه وه سیستماتیکه که مدا، واریک که وت هه ر بۆ خووشی وتاری ژماره ی دانیشتوانی مالتۆسم خوینده وه. له کاتی که دا ته واه ئاماده بووم بۆ نر خاندنی "مملانیته مانه وه" (ده سته وازه یه ک بوو مالتۆس به کاری هیناوه) که له هه موو جیه ک رووده دات و له کاتی سه رنجدانی دوور و دریزم له ئاژه ل و رووه که کان بینومه، ده سته جی نه وه به خه یالمه داهات که له ژیر نه وه له لومه رجه دا هه ندی جۆری باش به ره وه نه وه

دەچىن بىمىننەۋە لە كاتىكدا ناباشە كان لە ناو دەچىن، لە مەيش رەگە زىكى نوئى بەرھەم دى. دواجار، بىردۆزىكم ۋەرگرت كە دەكرى بە گۆيرەي كار بگەم. بەھەمان ئاراستە ۋالاس دەنووسى:

"وتار" يەكەم كىتب بوو تا ئوكاتە خويندبىتمەۋە كە باسى ھەر كىشە يەك لە زىدەۋەرزانىي فەلسەفى دەكات. بىنەما سەرەكەيە كانى ۋەك زانىارىيەكى درىژخايەن ۋ بۆ ماۋەي بىست سال لە مېشكەدا مانەۋە. چارەسەرىكى لە بارەي ھۆكارىكى بەھىز لە پەيدابوونى توخمە ئەندامىە كان پى بەخشىم كە زۆر بەشويتىدا گەرايووم.

كاتى چاپى سالى ۱۷۹۸ى كىتبەكە دەرچوو، نارەزايى توورەي پياۋانى ئاينى ۋ ياخيە كۆمەلەيە تىيە كانى بەدۋاي خۇيدا ھىنا. بەلام مالتۇس گوتى بە ھەموو ئەوانە نەدا، بگرە بە بابەتەكەي خۆي سەرسام بوو ۋ عەزىمى جەزم كرد تا ئوپەرى لەگەلى بروت. بۆ بەھىزكردنى بەلگە كانىشى ۋ بەدۋاي مادە يەكدا بۆ كىتبەكەي، سالى ۱۷۹۹ گەشتىكى بە ئەوروپادا كرد. سەردانى ھەرىەك لە سوید ۋ نەروىچ ۋ فىنلەندە ۋ بەشېك لە رووسىاي كرد، ئەوانەيش ھەموو ئەو دەۋلەتەنە بوون كە لە سەرۋەختەدا لەبەردەم گەشتىارانى ئىنگلىزدا كراۋە بوون. پاشان لە ماۋە كەمەي ئاشتى كە سالى ۱۸۰۲ ھەبوو گەشتىكى بە فەرەنسا ۋ سويسرادا كرد ۋ لە ماۋە يەدا نامىلكە يەكى بە ناۋنىشانى "لىكۆلېنەۋە لە ھۆكانى بەرزیبونەۋەي نرخی مادە خۆراكە كان لەم كاتەدا" بلو كردهۋە. بۆچرونەكەي بەو شېۋە يە بوو كە نرخ ۋ قازانچ ۋەك بىنەما بە گۆيرەي ئەۋەي ناۋى نابوو "خواستى بەكار" (الگب الفعال) مەزەندە دەكرىن.

پىنج سال دۋاي دەرگەۋتنى چاپى يەكەمى "وتار" چاپىكى دوۋەمى نۆد گەۋرە لە چاپخانە دەرچوو، كە لە جەلدىكى ۶۱۰ لاپەرىي پىكدەھات. ئەمەيان جۆش ۋ خرۆش ۋ شىۋازە سەرنجپراكىش ۋ سووربوونە گەنجانەكەي چاپى يەكەمى نەبوو ۋ

شێوەی نامە یەکەم کی توێژنەوێ ئابووری بارگران بە بەلگە نامە و پەرەوێزی وەرگرتبوو، ئەگەرچی جگە لە پەرەدان بە بیرۆکە "خەفە کردنی ئەخلاقی" بنەما بنچینەییەکانی نەگۆرابوون. لە ژبانی دانەردا کتیبەکە چوار جار چاپ کرا.

جگە لە "وتار"، بەهۆی سەرقالبوونی بە پالڤتە کردنی ئەم کتیبەو، تاکە دانراوی گەرە که مالتۆس دایناپی کتیبیکە بە ناو نیشانی "بنەماکانی ئابووری سیاسی لە روانگە جێبەجێکردنیانەو" و سالی ۱۸۲۰ بڵاو بوووەتەو.

ژبانی شەخسی مالتۆس تا رادەیکە هێمن و ئارام بوو، لە ئەنجامدانی توێژنەوێ ئابووری و نووسینەکانیدا ئازاد بوو، لەگەڵ ئەمێک بەرپرسیاریتەر تا ئەوکاتە لە تەمەنی ۲۸ سالییدا ژنی هێنا. سالی پاش ئەو وەک مامۆستای میژووی نوێ و ئابووری سیاسی لە کۆلیژە نوێیەکی کۆمپایای هیندی رۆژەلات لە شاری هەیلیبوری Hailybury دامەزرا، تا زانیاری گشتی فێری فرەمانبەرە مەدەنیەکانی ئەو کۆمپانیایە بکات. ئەو کۆنترین کورسی ئابووری سیاسی بوو که لە کۆلیژیان زانکۆیەکی ئینگلیزیدا دا بەزێ. مالتۆس بۆ ماوەی سی سال لە هەیلیبوری مایەو تا لە سالی ۱۸۲۴ دا مرد، سێ منداڵی خستەو، که کورپیک و کچیکیان گەشتنە تەمەنی پێگەیشن.

پشکۆی ئەو ئاگرەکی مالتۆس هەلیگرساند خامۆش نەبوو، مشتومپی نێوان لایەنگران و نەیاران بەو پەری توندی مایەو، ناو نیشانی نوێ دەرکەوتن که لایەنی تیۆرەکی مالتۆسیان دەرگرت، لەوانە: "خەبات لە پێتئاو نایندەکی مرۆڤدا" و "رێگە بەرەو مانەو" و "سنوورەکانی زەوی" و "هەسارە زەو تکراره که مان"، ئەویش لە نێو هەندێ و تاردا بە ناو نیشانهکانی "خەیاڵی و تارە مالتۆسیەکی" و "بەئەشتیاو بەخۆ" و "شەری مالتۆسی" و "مرۆڤایەتی برسی نابێ". ئەی بۆچوونی نوێی ئەمڕۆ که لە سەر تیۆرەکانی مالتۆس بنیات مراو جییه؟!

له ناوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌مه‌وه فاکته‌ریک له کیشه‌ی ته‌قینه‌وه‌ی دانیش‌تواندا پیدابوو، ئه‌ویش ئه‌وه بوو خه‌لك به‌زۆری روویان له شیوازه‌کانی ریگرتن له سکپری ده‌کرد که به‌هۆیه‌وه به‌شیتوه‌یه‌کی سیستماتیک سنوور بۆ ژماره‌ی ئەندامانی خه‌یزانه‌کان دانرا، دیاره‌ جگه‌ له‌و خه‌یزانانه‌ی ناهۆشیار بوون یان وه‌سوه‌سه‌ی دینیان ریگر بوو له‌وه.

بزاڤیک به‌ناوی جیاوازه‌وه سه‌ری هه‌لدا، له‌وانه: "مالتۆسیزمی نوی" و "سنووردارکردنی وه‌چه" و "دایکایه‌تی پلانریژ" و به‌گه‌شتی ناوی "گه‌وره‌ترین بزاڤ بۆ سه‌رژمێرکردنی گه‌لان له جیهانی نویدا" ی لێنرا. به‌لام مالتۆس خۆی رقی له بیروکه‌ی ریگرتن له سکپری بوو و به‌شیتکی قۆپی داده‌نا و له سه‌رده‌می نه‌ودا به‌شیتکی "خراب و نامۆ و ناسروشتی" داده‌نرا. له‌گه‌ل ئه‌وه‌یشدا بوو به‌یه‌کتیک له ریگه سه‌ره‌کیه‌کانی راگرتنی هه‌لاوسانی دانیش‌توان له کۆمه‌لگه‌ی نویدا. به‌وه‌یش مالتۆس فاکته‌ریکی چواره‌می بۆ سیانه تایبه‌ته‌که‌ی: واته بیپه‌روشتی و نه‌هامه‌تی و چه‌پاندنی ئه‌خلاق، زیاد کرد.

له سالی ۱۸۰۰ کاتیک مالتۆس کتێبه‌که‌ی ده‌نوووسی، ژماره‌ی دانیش‌توانی جیهان به‌ ملیاریک که‌س مه‌زنده‌ کرا. له سه‌د و په‌نجا سالی پاشتردا ژماره‌که گه‌یشته دوو ملیار و نیو (نیستا له سالی ۲۰۱۵ ژماره‌ی دانیش‌توانی جیهان زیاتر له شه‌ش ملیار که‌سه‌-وه‌رگیتی). ئه‌وه‌یش ریژه‌یه‌کی به‌رزگی گه‌شه‌ی دانیش‌توانه که زیاتر به‌ره‌می درێژی ته‌مه‌نه تا ئه‌وه‌ی زاده‌ی هه‌ر دیارده‌یه‌ک بی له به‌رزبوونه‌وه‌ی ریژه‌ی له‌دایکبوون، چونکه له نه‌ته‌وه پیشکه‌وتوه‌کانی دنیا دا به‌هۆی پیشکه‌وتنه ته‌ندروستی و کۆمه‌لایه‌تیبه‌کانه‌وه ژبانی زۆر که‌س رزگار کراوه، شوپرسی پیشه‌سازیش له ئینگلته‌را به‌ره‌مه‌ینانی کالā پیشه‌سازیه‌کانی به‌ راده‌یه‌کی زۆر زیاد کرد، هه‌موو هۆکانی گواسته‌وه باش بوون و خه‌راتر بوون، به‌وه‌یش له ریی کۆچکردنه‌وه زیاده‌ی دانیش‌توان گۆیژرایه‌وه بۆ کیشوهره تازه پیدابوه‌کان و

پیشبینیه دژیوه کانی مالتۆس سه بارهت به جیهانی خۆرئاوا دواکهوت، یان لانیکه م بۆ ههتا ههتا به دواکهوت.

له گه له نهوهشدا، رووبه ریکی به رفراوانی گۆی زهوی به تهواوی تیۆره کانی مالتۆس بهرجهسته دهکهن.. رۆژه لاتی نزیك و زۆربهی قارهی ئاسیا و دهوله تانی ئه مریکای ناوه پاست و ئه مریکای باشور ئاستیکی به رزی به پیتی سیکیسیان ههیه، له بهرانبه رژیوهیهکی به رزی مردن. ئه و رۆحانهی پزیشک و ئامرازه تهنروستیه کان له و رووبه رانه دا رزگاریان دهکهن، هه ژاری و برستی مه ترسیی له ناوچونیان رووبه روو ده کاته وه.

به پێچه وانهی ئه م هه لۆیسته، هه ندی له گه لانی زۆر پیشکه وتوو و شارستانی سه ر زهوی، پتیان ناوه ته سه رده میت له سه قامگیری یان که مکردنی ژماره ی دانیشتون، گرنگترینیان فه ره نسا و ئایسه لنده و ئوسترالیا و ئینگلته را و ویلز و ئیرلنده ن. ئه م سه قامگیری به ره می دابه زینی پله ی به پیتی سیکیسی و که مبوونه وه ی ژماره ی لاوان و درژی بوونی ته مه ن بووه.

له سه رده می مالتۆسه وه خواردن به رژیوهیهکی زۆر زیادی کردوو. ده وله تان کۆکن له سه ر ئه وه ی له ئاینده دات له توانادا ده بی له پتی گرتنه به ری ریگی به کارتری به ره مه پتانه وه، زیاتریش بکری، وه ک ئاودیری و چاککردنی زه ویی به وار و به کاره پتانی خواردنی رووه کی له باتی خواردنی ئاژه لی، هه روه ها به به ره نگاریکردنیکی باشتری ئافاته کانی کشتوکال. ده کری زیاده به ره می هه ریه ک له ویلایه ته یه کگرتوه کان و که نه دا به لگه یه ک بی له سه ر هه له یه ک له بنه ماکه ی مالتۆسدا، به لام سه ره پای ئه وه ی خۆراکیکی بیته ندازه به ره م دینین، ده بینین ملیۆنان مرۆڤ له رۆژه لاتی و ناوچه پتر به هۆی برستی وه له لیواری مه رگدان یان له ئاستی قوتی زه روویدان. ئه وه ی که سی-یه کی دانیشتوانی جیهان به ده ست به دخۆراکی و قاتوقپی و خراپیی باری تهنروستی و نه خۆشیه وه ده نالینن،

به لگه‌ی نهو هیه نهو تیۆره‌ی مالتۆس بهر له سه‌ده و نیۆیک و روزاندی، نه‌مرۆیش وه‌ک نه‌وکات راست و زیندوووه.

ته‌نانه‌ت نه‌و ره‌خه‌گرانه‌یش که ده‌لین تیۆره‌که‌ی مالتۆس به‌هۆی نه‌و په‌ره‌سه‌ندنانه‌ی روویانداوه و له سه‌رده‌می مالتۆسدا نه‌بوون و به‌و هۆیه‌وه نه‌یتوانیوه پێشبینیان بکات، له هه‌ندی لایه‌نی دیاریکراوه‌هه‌ لاوز بووه، نه‌وانیش هاوێران له‌سه‌ر نه‌وه‌ی نه‌نجامی گه‌وره‌ له‌ بێرۆکه‌کانی که‌وتوو نه‌ته‌وه. وه‌ک هۆبه‌هاوس Hobhouse ده‌لی "تیۆره‌که‌ی مالتۆس یه‌کێک بوو له‌ و فاکته‌رانه‌ی بووه‌ مایه‌ی شکسته‌په‌ینانی نه‌وه‌ی پێشبینی روودانی ده‌کرد. باوه‌رپوون به‌وه‌ی ژماره‌ی دانیشته‌وان زۆر به‌خێرای زیاده‌کات، به‌شێوه‌یه‌کی ناراسته‌وخۆ کاری بۆ راگرته‌ی نه‌و زیاده‌بوونه‌ کرد."

له‌و کۆمه‌نته‌ره‌ زۆرانه‌ی قسه‌یان له‌سه‌ر "وتاریک له‌باره‌ی بنه‌مای دانیشته‌وان"ی مالتۆس کردوووه، که‌س ستایشیکی دادپه‌روه‌رانه‌تر و به‌رچاو روونترانه‌ی وه‌ک نه‌وه‌ی (جۆن مینارد کینیس)ی نه‌نووسیوه‌ که‌ باوه‌ری وابوو: "نه‌و کتێبه‌ شایسته‌ی نه‌وه‌یه‌ شوینی خۆی له‌نیو نه‌و کتێبانه‌دا هه‌بی که‌ کاریگه‌رییه‌کی مه‌زنیان له‌ پێشکه‌وتنی فیکردا هه‌بووه. به‌قوولی زۆچوو ته‌ نیو نه‌ریته‌ ئینگلیزه‌کان بۆ زانسته‌ مرۆیه‌کان - له‌ نه‌ریته‌کانی بیری ئوسکتله‌ندی و ئینگلیزی که‌ به‌بروای من به‌رده‌وامبوونیکه‌ سه‌یری هه‌ستکردنه‌ له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌مه‌وه‌ تا ئیستا. نه‌و نه‌و نه‌ریته‌یه‌ ناوه‌کانی وه‌ک لوک Locke و هیوم Hume و ئاده‌م سمپ و پالی Paley و بېنتام Bentham و داروین و میل Mill پێشنیاریان کردوووه. نه‌ریته‌گه‌لیک که‌ به‌ خۆشویسته‌نی حه‌قیقه‌ت و سه‌لامه‌تیه‌کی ئاسایی و خالی له‌ هه‌ر سۆز یاخود میتافیزیکیه‌ک و هه‌روه‌ها به‌ چێژنه‌بینینی مه‌زن و گیانی میلی ناسراوه. نه‌و ده‌سته‌واژانه‌ به‌رده‌وامییان تێدايه‌، نه‌ک هه‌ر له‌باره‌ی شعوره‌وه، به‌لکو له‌باره‌ی ماده‌ی واقیعه‌شه‌وه. مالتۆس سه‌ر به‌م ره‌وته‌یه‌."

0- "ياخيبوونى مەدەنى"

ھېنرى دەيفىد تۆرۈ Henry David Thoreau

سەرىنچىكىردنى ياساى ستەمكارانە

ناوى ھېنرى دەيفىد تۆرۈ وىنەى كەسىكى بەوردى سەرنجدەر لە سروشت، شەيداي گۆشەگىرى و ژيانى چۆلەوانى و نمونەى ژيانى سادە و شاعىرىكى سۆق و مامۆستايەكى شىۋازى پەخشانى ئىنگلىزى، لە خەيالدا دەكىشى.

زۆر جار خەلك تۆرۈ وەك دانەرى يەكىك لە پەركىرتىن راپۆرتەكان لە مېژووى ئەمەرىكىدا ياد دەكەنەو، ھەرۈھا وەك پارىزەرىك، بەگوتەى يەكىك لە ژياننامە نووسانى، خاوەن "گەرەرتىن رىبازى ئاشكرائى بەرەنگارىكىردنە، كە پىشتەر لەم كىشۈەرە دەرگەوتوۋە". پتر لە توماس جافرسۆنىش رۆيشت كە گوتبووى "حكومەتى باش ئەوۋە تا دەكرى كەمتر حوكم بكات. بەلام تۆرۈ بەو دەرەنجامە گەيشت كە "حكومەتى باش ئەوۋە بەھىچ شىۋەيەك حوكم ناكات".

ئەم گوتانە پىشەكى وتارە بەناوبانگەكەى تۆرۈ بوون "ياخيبوونى مەدەنى" كە سەرەتا لە ئايارى ۱۸۴۹، لە گۆفارىكى دەورىى ناروون و تەمەن كورتدا دەرگەوت، ئەويش گۆفارى ئىليزابىس پىبۆدى Elizabeth Pebody بوو بەناونىشانى "رۆژنامەكانى فەلسەفەى ھونەرەكان". ناونىشانى ئەسلى برىتى بوو لە "بەرەنگارىكىردنى مەدەنيانەى حكومەت"، پاشان ئەم ناونىشانە گۆپرا بۆ "لەبارەى ئەركى ياخيبوونى مەدەنى"، دواى ئەوۋە بوو تەنھا بە "ياخيبوونى مەدەنى". كاتىك بۆ يەكەم جار بلأو كرايەو، زۆر نەبوۋە جىسەرنج و كەسانىكى

که کم خوینديانه وه، به لام له ماوهی سهد سالی دواتردا هزاران کهس خوینديانه وه و کاری له ژيانی مليونان مرقه کرد.

ناخو تورق که سيکی فه وزه وی و له بیروباوه پيدا فلهسه فی بوو؟ به شیکردنه وهی وتاره که ی "ياخيپوونی مه دهنی"، بنچینه و رابردوی، ده گینه وه لامی نه م پرسیاره نالوزه.

ده ربارهی تورق خویشی، له سهره تاي ژيانيدا هيچ شتيکی وا به ديناكري که بکری که سيکی ياخيی کومه لايه تی به ره م بیئی. نهو سالی ۱۸۱۷ له باوک و دايکيک، که يه کيکيان فهره نسی و نه ویتريان نوسکوتله ندی بووه له شاری کونکورده له ویلايه تی ماساچوستس له دايک بووه. له ژينگه يه کی موحافيزه کاری هزار و باش په روه رده کراودا گوره بوو. چوار سالی له هارشارد به سهر برد که هيچ شتيکی جياوازی پتوه ديار نه بوو، نه گهرچی شتيکی سه يری کرد که ده شی ناماژه بی بو خو نه به ستنه وهی نهو که سه به که نيسه وه، نه ویش کاتي پالتویه کی سه وزی له که نيسه له بهر ده کرد "سیستم وایوو ده بوو پالتوی رهش له بهر بکات".

کاتيکی زوری له کتبخانهی کولتیردا به سهر ده برد. له پتی دوو له ماموستا باشه کانيه وه که نیدوارد ت. چانینگ و جون فیری بوون، چیری بو خویندنه وهی ده کړتیه وه. تورق به گه رانه وه بو کینگه سه وزه کان و دارستانه که ی کونکور به خته وهر بوو و پاشتر به هندی سهردانی کورت نه بی به جی نه هیشتووه. ژماره يه ک کاری جوراوجوری کرد. پاش نه وهی به نابه دلی ماوه يه کی که م له قوتابخانه يه کی ميلليدا وانهی ده وته وه، ماوهی سی سال له گه ل جونی برای له به پتوه بردنی قوتابخانه يه کی تاييه ت به خویمان شهريک بوو. دوی نه وه ناوبه ناو له کاری خیزانه که ی له دروستکردنی قه له می ره ساسدا يارمه تی باوکی ده دا. وه ک فه رمانبه ريکی گشتی له کومه لگه و روپیتو له شاروچکه يه ک و ناوبه ناو موحازه رهدان کاری ده کرد و هه ولیدا بيته دان ريکی پروفیشنال.

تۆرۈك دوو ماۋەي كورت لە مالى رالف والدو ئىمرسون ژياۋە، ئاشنايى لەتەك ئەندامانى ئەو يانە يەدا پەيدا كىردۈۋە و چالاكانە بەشدارى لە موناھەشەكانى ئەو تاخمە بەناۋبانگە لە نووسەر و بىرمەندان لە ويلايەتى نيو ئىنگلاند كىردۈۋە. ئىمرسون كاريگە رىيى بەھىزى لەسەر گەشە كىردى بىر و ھۆشى ھەبوو و ھەندى لە بۆچۈنەكانى نىۋ كىتتى "ياخىيونى مەدەنى" لەۋيۈە سەرچاۋە يان كىرتۈۋە.

تۆرۈك بەھىچ شىۋە يەك چاۋى لە كۆكردنەۋەي سامان يان كىردى ھەر كارتىك زىياتر لەۋەي پىۋىستىيە بىنچىنە يىھەكانى بۆ دەستە بەر بىكات، نەبوۋە. مەراقى ئەۋە بوو كاتى بەتالى دەست بىكەۋى بۆ ئەو شتەنەي بەلای ئەۋە بايەخى بىنچىنە يىيان ھەيە، لەۋانە گەران بەنىۋ كىلگەكانى كۆنكۆرد و وردىبوۋنەۋە لە سىروشت و بىر كىردنەۋە و خويىندەۋە و نووسىن و كىردى ئەو شتەنەي ھەزى لىيانە. دەيتوانى بەبى ئەۋەي پەنا بۆ كارى قورس بىيات - ۋەك ئەۋەي دەيىبىنى ھاۋسىكانى دەيگەن - پىۋىستىيە سادەكانى دەستە بەر بىكات. ھەربۆيە بە پىچەۋانەي ئەو ئايەتەي تەۋرات كە دەلى "شەش رۆژ ئىشكردن و رۆژى ھەۋتەم بۆ پىشۋودان"، تۆرۈك ۋاي پى باش بوو رىژە كە پىچەۋانە بىكاتەۋە و تەنھا رۆژى ھەۋتەمى بۆ ئىشكردن تەرخان دەكرد. بە كورتى، بە پىچەۋانەي رىنمايىھەكانى ئادەم سىمىپ و ئەو ھۆكەمى فرانكلين لە كىتتى "رىچاردى ھەزار" باسى كىردۈۋە و ئەو پەندە ئەمەرىكىيە تەقلىدىانەي ھانى مەۋزۇ دەدەن بۆ كارى قورس و دەۋلە مەندىبوۋنى خىرا، جولۋەتەۋە.

بۆ بەر جەستە كىردى بىرۈكە كەي لە بارەي ژيانى سادە و خالى لە ھەموو شتە رۈۈكەشەكان، تۆرۈك دوو سالى لە والدېن پۆند لە نىزىك كۆنكۆرد بەسەر بىرد، كوخىكى دروست كىرد و بەچاندنى فول و پەتاتەۋە خەرىك بوو و سادە تىرىن خواردنى دەخوارد (گىرنگىرىيان بىرىج و ئاردى گەنم و پەتاتە و ھەنگۈيىنى رەش بوون). بەتەنيا و دوور لە كۆمەلگە دەژيا.

ئەو ماوہى بىر كىرەنەوہ و تۆمار كىردنى بىرۆكە كانى بوو. تۋانى يەككە لە مەزىنەن كىتەبە كان لە ئەدەبى ئەمەرىكىدا بەرەم بىنى، ئەو بىش كىتەبى "دارستان" Walden يان "ژيان لە دارستانە كان" بوو لە سالى ۱۸۵۴.

بەشانازىوہ، كىتەبى "دارستان" تۆمارى ژيانى تۆرۆ بوو لە ژيانى لادىدا و تەزى بوو لە وەسفى يادەوہ رىانەى وەرزە كان و دىمەنە سىروشتىە كان و ژيانى ئازەل لە دەورەبەرى. بەلام "دارستان" تەنبا كۆمەلئ سەرنجى زانايەكى سىروشتى نەبوو وەك چۆن كىتەبى "راوچى ماسى تەوا" ئىسحاق والتون تەنبا نامىلكە يەك نەبوو لە بارەى راو كىردنى ماسى، بەلكو قسە لە سەر شتە روكە شە كان و سنوورە كانى كۆمەلگە و حكومەت دەكات، ھەربۆيە گىرنگىەكى جىھانى پەيدا كىرد. بەتتەپىنى سالان، رەخنەى كۆمەلایەتى، ھاوشىوہى ئەو بەشانەى باسىان لە مېژووى سىروشتى دەكرد، خوينەرىكى زۆرىان كىش كىرد. ئەو كىتەبە بەلگە نامە يەكى پەرىگىرە، وەك كىتەبى "ياخىبوونى مەدەنى" كە بەر لە و بلاو كراوہ تەوہ و زۆر لە يەك دەچن.

لە و كاتەى تۆرۆ سالى ۱۸۴۲ پاش نىشتە جىبوونى لە پۆند سەردانى كۆنكۆردى دەكرد، بەھۆى باجە دانەوہ دەستگىر و بەند كرا. ئەو لە باجە داندا رىچكەى برۆنسون ئالكۆت باوكى "خانمە بچوكە كان" ى دەگرتە بەر كە دوو سال پىشتەر بەھمان تۆمەت دەستگىر كرا. ھەردووكيان بۆ دەربىرىنى ناپەرە زابى لە پىشتگىر كىردنى حكومەت لە بازىرگانى كۆپلە ئەو ئامرازانە يان بەكار دەھىنا. تۆرۆ تەنبا بۆ ماوہى شەوئىك بەند كرا، پورى ھات و - ئەگە رچى ئەو رازىش نەبوو بەوہ - باجە كەى لە باتى ئەودا.

تۆرۆ لە وتارى "ياخىبوونى مەدەنى" يەكەيدا باسى ئەو كىشمە كىشمەى لە تەك حكومەت بەھۆى باجە دانىوہ نەكرد، پاش چەند سالىك نەبى. خۆى ئەو وتارە لە بنەپەتدا سالى ۱۸۴۸ وەك موھازەرە يەك نووسراوہ و سالى دواى ئەوہ بە

چاپكراوى دەرىچو. سالى ۱۸۴۶-۱۸۴۷ ماوه يەكى كورت بوو جەنگى مەكسىكى تەواو بووبوو كە بازىرگانىكردن بەكۆپلە يەكتىك لە ئەنجامەكانى بوو. ھەر ھەما ياساى كۆپلە ھەلاتوھەكان كە تۆرۆى بەشىئوھەكى تايبەت توورپە كرديبوو لە دەرىچووندا بوو. ئەمە جگە لە شەپى باجى سەر (سەرئانە)، كە ئەوئىش بزۆپنەرىك بوو بۆ نووسىنى "ياخىبوونى مەدەنى".

ھەموو جەنگىك بەلاى بەھاكانى تۆرۆوھە دزىو بوو ئىتر چ جاي جەنگى مەكسىكى كە زۆر رقى لىئى بوو، چونكە بەبروای ئەو تاكە ئامانجى دابىنكردى كۆپلەى زنجى بوو بۆ بازىرگانى كۆپلە بۆ ناوچەى نوئى، كە زۆر رقى لەو بازىرگانىيە بوو. تۆرۆ دەپىرسى: بۆچى دەبى كۆمەكى مالى حكومەتىك بەكەين كە بەم سەتم و گەمژەبىيانە تاوانبارە؟ لىرەوھە رىيازەكەى لەبارەى ياخىبوونى مەدەنى لەدايك بوو. تۆرۆ كە بە قەلب و قەلب سىياسى بوو، بىرارىدا ئىتر كاتى ئەوھەتوھە سىروشتى دەولەت و حكومەتەكەى تاقى بكرننەوھە. دەبى پەيوھەندى تاك بە حكومەت و حكومەت بەتاكوھە دەبى چۆن بى؟ لەم روانگەوھە فەلسەفەكەى تۆرۆ، بە وھەفا شەخسىەكەى و پىنگە ئىنسانىەكەى لە كۆمەلگەدا، سەرى ھەلدا.

تۆرۆ نووسى: "حكومەت لە باشترىن وىنەيدا تەنبا ئامرازىكە، بەلام زۆرەى حكومەتەكان ھەندى جار ئامراز نىن. ئەو بەرھەستىيانەى دزى سوپاى ئىستا كراون كە زۆر و بەبايەخن، شايانى ئەوھەن دز بە حكومەتى ئىستايش روو بەدەن". تۆرۆ رايگە ياند حكومەتى ئەمەرىكى تا رادەيەك باش بووھە. بەلام ئەم حكومەتە لەخۆيەوھە ھىچ پىرۆھەيەكى جىبەجى نەكردوھە، بەلام بۆ لادانى ئەو پىرۆھەيە لەبەردەمى چالاك و خىرايە. حكومەت پارىزگارى لە ئازادى دەولەت نەكردوھە، پىرسى خۆرئاواى چارەسەر نەكرد و فىزىكردىن بۆلۇ نەكردوھە. ئەوھە ئاكارى جوانى گەلى ئەمەرىكىيە كە ھەموو ئەو پىرۆھەنەى ئەنجام داوھە كە كراون و ئەگەر حكومەت ھەندى جار خۆى ھەلنەقورتاندايە دەيتوانى زىاترىش بىكات..

تۆرۈ پاش ئەوھى بابەتى "ئەوھى حكومت نەبى"ى تا رادەيك راستەوخۇ خستە روو، دەركى بەوھ كرد مرۇھ ھىشتا نەگە ىشتوتە پلەى كەمال كە بكرى حكومت بەھىچ شىوھەيك نەبى، بۆيە دەستى داىە گۆرىنى بۆچوونى خۆى و گوتى: بۆ ئەوھى لە رووى كردارىوھ قسە بكەم، من وەك ھاوالاتىك، بەپىچەوانەى ئەوانەى خۆيان ناودەننن پىاوانى "ناحكومەتى"، داوا ناكەم ئىستا حكومت نەبى، بەلكو ئىستا داواى حكومەتتىكى باشتر دەكەم. پىويستە ھەر كەستىك جۆرى ئەو حكومەتە روون بكاتوھ كە بەلايوھ جىى رىزە، ئەوھىش ھەنگاوتىك دەبى بۆ پىشەوھ بەرەو بەدەستەيتانى.

تۆرۈ جەختى لە مافى كەمىنەكان لە حوكمكردن دەكرد و لەبارەى ھەلەبوونى حوكمى زۆرىنەوھ دەلى "زۆرىنە حوكم دەكات نەك لەبەرئەوھى رىتى تىدەچى ئەو لەسەر ھەق بى، نەك لەبەرئەوھىش كە ئەوھ بۆ كەمىنە بەئىنسانفانەترە، بەلكو لەبەرئەوھى ئەو لە رووى سروسىتەوھ بەھىزترە، بەلام ئەو حكومەتەى لە ھەموو شىتىكدا زۆرىنە حوكمى دەكەن، ناكرى حوكمكردنەكەى لەسەر بنەماى دادپەروەرى بى، تەنانەت ئەگەر لەسەر ئاستى تىگەىشتىنى مرۇفېش بى". ئەو باوهرىكى بەھىزى بەوھ ھەبوو ھاوالاتى بۆ ياسادانەر دەست لە وىژدانى خۆى ھەلئانگى... پىويستە سەرھەتا پىاوبن پاشان رەعىت. ھىچ پىويست نىە بەو شىوھەى گەشە بە رىزگرتنى ھەق دەدەين، گەشە بە رىزگرتنى ياسا بدەين.

تۆرۈ بەچاوى سووك تەماشائى چىنى سىياسىيەكان دەكات و دەلى "زۆربەى ياسادانەر و سىياسى و پارىزەر و وەزىر و فەرمانبەرانى دەولەت بە سەريان خزمەتى دەولەت دەكەن. لەو رووھىشەوھ مەگەر بەكەمى ئەگىنا ھىچ جىاوازىيەكى ئەخلاقى لەخۆيان پىشان نادەن، ئەوا بەبى ئەوھى بەخۆيان بزائن بەلاى خزمەتكردنى شەيتاندا دادەشكىن. كەمىكى كەم وەك پالەوانەكان و ئەوانەى بۆ نىشتمان پەرۆشن و شەھىد و رىفۆرمخوازان و پىاوان بە وىژدانىشيان خزمەتى

دەولەت دەكەن، بۇيە گىرنگە لە زۆربەي حالەتە كاندا بەرەنگارىيى حكومت بىكەن، لە بەرئەوە حكومت بەگشتى وەك دوزمن مامەلەيان لەتەك دەكات. دواي ئەو تۆرۆ دەست دەكات بە ھىرشكردنە سەر حكومتى ئەمەرىكى ئەو سەردەمە و دەلى: "ئاتوانم بۇ يەك ساتىش دان بەو دەا بنىم ئەو دامە زراوہ سياسىيە حكومتى منە، كە حكومتى كۆيلە كانىشە". ئەركى ھاۋلاتىيە بەرەنگارىيى خراپە لە حكومەتدا بىكات تا رادەي ياخيپوونى ئاشكرا و بەئەنقەست لە ياساكانى.

ئەگەر نەتەو يەك بەلئىندا بىتتە پەناگەي ئازادى و شەشەيكى دانىشتوانەكەي كۆيلە بوون.. ئەو بزانە كاتى ئەو يەكەسە بەپىزەكانى ئەو گەلە ياخى بىن و شۆپش بىكەن.. پىتويستە ئەوانە دەست لە بوونى كۆيلە و پەلاماردانى مەكسىك ھەلگىرن، با ئەو بىتتە سەرەخۆرەيشيان وەك مەوۆ.

تۆرۆ شىوہن بۇ ئەو ھاۋلاتىيە دەكات كە گومانى وايە تەنھا بە دەنگدان ئىتر بە تەوايى ئەركى سەرشانى ھەستارە.

ھەموو دەنگدانىك وەك دامە و تاوۆ جۆرە قورماركردنىكە، لەگەل خستەنەسەرى مەسەھەكى ئەخلاقىي سادە.. ئەو يارىكردنە بە ھەق و ناھەق، بە پرسە ئەخلاقىيەكان و بەو گروھى بەتەبىيەتى حال ياوہرىەتى. دەنگى دەنگدەران لە مەترسىدا نىە.. تەنانت دەنگدان لەسەر ھەق ھىچ لەپىناو ھەقدا ناكات، بەلكو تەنيا ويستى تۆ بۇ بالادەستىي ھەق بۇ خەلك دەردەبىرى... تەنيا چاكىەكى كەم لە كارى ئاپۆراي بەشەردا ھەيە.

تۆرۆ باسى ئەو رىگە دروستە دەكات كە پىتويستە ھاۋلاتى بەرانبەر ياسا ستەمكارانەكان بىگىرتتە بەر. ئايا واباشترە چاۋەپوان بىكات تا زۆرىنە كار بۇ گۆپىنى ياساكان دەكەن، يان دەبى دەستبەجى سەرىپچىيان بىكات،؟ وەلامى يەكلای تۆرۆ ئەو بوو: "ئەگەر حكومت ويستى داردەستى بىت بۇ ستەمكردن لە

كەسىكتىر، ئەوكاتە پىت دەلئىم: ياسا بشكىنە.. خۆم ناسپىزىم بەو سىتەمەي رىقم لىيەتى و دزايەتى دەكەم.

تۆرۆ گوتى، لە تايبەتمەندىيى حكومەتە كە بەرەنگارىيى ھەموو گۆران و ھەموو چاكسازىك بىكات و بەخرابى لەگەل ئەوانەي رەخنىي دەكەن مامەلە بىكات. دەپرسى: "بۆچى ھەمىشە مەسىح لەخاچ دەدات و كۆپەرنىكوس و لۆسەر بىئوهرى دەكات و واشنتون و فرانكلن بە ياخىبوون وەسەف دەكات؟".

تۆرۆ دەلئى پىئويستە ئەوانەي بەرەنگارىيى بازىرگانىيى كۆيلە دەكەن "دەستبەجى ھەر ئىستا پالپىشتىي شەخسى و مادىيان لە حكومەتى ماساشوزتس بىكىشەنەو و چاوپوان نەكەن تا دەبنە ئۆرىنەي ھەرەتۆر بەر لەوھى بىيىنن بەھۆي ئەوانەو ھەق بالادەست بوو. پىم وايە ئەوئەندە بەسە خوايان لەگەل بىت و چاوپوانى ئەو ئۆرىنەيە نەكەن. زىياد لەوھىش، ھەر پىاويك لە ھاوسىكەي زىياتر لەسەر چەسپاندنى ھەق سوور بى، ئەو خۆي لەخۆيدا ئۆرىنەيە".

وھەك دروشمىكى ياخىبوونى مەدەنى كە رىگەيەكى كراوھە لەبەردەم ھەموو ھاولاتىەكدا، تۆرۆ باوھەپئى وايە دەبى ھاولاتى رازى نەبى باج بدات، ئەگەر ھەزار كەس يان كەمتر بەو رىگەيە بىزارىيان لە حكومەت دەربىرى، ئەوا بە بۆچوونى تۆرۆ چاكسازى بەدواي ئەوھەدا دى. تەننەت ئەگەر بەرەنگارىيەكردنى دەسەلاتداران سزادانىش بگەيەنئى ئەوا "لە سايەي ئەو حكومەتەي كەسىك بە سىتەم بەند دەكات، جىگەي راستەقىنەي مرۆفى دادپەرەھىش بەندىخانەيە.. ئەگەر حكومەت سەرىشك بىكرى لەنىوان ھەلبىژاردنى بەندىكرنى ھەموو دادپەرەھەران، ياخود وازھىنان لە جەنگ و بازىرگانىكردن بە كۆيلە، ئەوا لە ھەلبىژاردندا دودول نەبى.. ئەگەر ھاولاتى باجى بە حكومەتتىكى نادادپەرەھەردا، بەوكارەي چاوپۆشى لەو سىتەمانە دەكات كە حكومەت ئەنجاميان دەدات.

سہریاری نہمہ، تۆرۆ پٽی وایہ مولکداران سہرکیٽشیہ کی گہورہ دہکن نہگہر یاخی بین، لہبہرئہوہی "پیاوی دہولہمہند - بہبی بہراوردکردنیک کہ بیٽہ مایہی تووہکردن - ہمیشہ بہو دامہزراوہیہ دہفروشری کہ ئہوی دہولہمہند کردوہہ . بہدہرپرینٽکی چٽر، تا پارہ (سامان) زیاتر بیٰ فزیلہت کہم دہکات، چونکہ پارہ ہمیشہ لہنتوان مروؤ و نامانجہکانیدا دہوہستی و بہدیباں دینٽی بۆی ."

تۆرۆ لہبہرئہوہی دہولہمہند نہبوو، دہیتوانی بہرہنگاری بکات "یاخیبونم لہ حکومت، بہہموو مانایک، کہمتر لہسہرم دہکہوی لہ گوٽرپاہ لیکردنی . ہست دہکم لہم حالہتہی دواییدا یہکسانم بہ کہمتر ."

تۆرۆ ہرہوہا کہسیکی واقعی بوو لہ بینینی بہہای ئہو بہرہہلستیہ نابووہیانہی ریگر بوون لہوہی حکومتہکے ی ماساشوزتس کارٽک دژی بازرگانی کۆیلہ بکات .

نہگہر لہلایہنی پراکیتیکہوہ قسہ بکہین، دہبینین نہیارانی چاکسازی لہ ماساشوزتس سہد ہزار سیاسی نین لہ باشور، بہلکو سہد ہزار بازرگان و کشتیارن لٽرہ، زیاتر لہ باہہخدانیان بہ مروؤثاہتی باہخ بہ بازرگانی و کشتوکال دہدن . نامادہیش نین لہتہنیشٹ قہدہغہکردنی بازرگانی کۆیلہ و بہرہہلستیکردنی جہنگ دژی مہکسیک بوہستہوہ "ئیر ہرچی روودات ."

تۆرۆ بۆ ماوہی شہش سال دہستی بہ پرنسیپہکانیہوہ گرت و ہرپاریدا ہیچ سہرانہیک نہدات . ئہو ماوہ کورتہیش کہ زیندانی کرا وای لٽنہ کرد دہست لہ تۆمہتبارکردنی حکومت ہلگری، بگرہ وای لی کرد گوی بہ زیندان نہدات .

بینیم حکومت نیوہ زیرہکہ، ترسنۆکہ وک ٹافرہتیک کہ بہ کہوچکہ زیوینہکانیہوہ بہتہنیا بہجی ہیلرابی . دۆست و نوژمنی لیک جیا ناکاتہوہ، لہبہرئہوہ ہیچ ریژیکی لام نہماوہ . بہم شیوہیہ حکومت بہئہنقہست رووبہپووی ہستہ زہینی یان ئہخلاقیہکانی مروؤ نابیٽہوہ، بہلکو تہنہا رووبہپووی جہستی

دەبىتتە ۋە نەك ھەستەكانى. ھۆكۈمەت پىچەك نىيە نە بە زىرەكىيەكى زۆر و نە بەئەمانەت. بەلكو تەنبا بە ھىزىكى جەستەبى گەورە پىچەكە. بۇ ئەۋە لەدايك نەبووم تا ناچار بىكىم. بەۋ شىۋەيە ھەناسە دەدەم كە پىم خۆشە.

تۆرۋ جىاۋازى لەنىۋان جۆرى باجەكاندا دەكرد "ھەرگىز لە دانى باجى رىگە، باجى قوتابخانەكان دوۋا نەكەۋتووم، لەبەرئەۋەى ھەز دەكەم بەئەندازەى ئەۋەى رەغىبەتتىكى خراپم، دراۋسىيەكى باش بىم". ئەۋ پىتى ۋابوۋ دانى باجى گىشتى پالپىشتىكىردنە لە بازىرگانىي كۆيلە ۋ جەنگ "بەسادەبى، دەمەۋى (لەم شتەنەدا) ھاۋپەيمانىكىردن لەتەك ھۆكۈمەت رەت بىكەمەۋە ۋ بىكىشەمەۋە ۋ بەشىۋەيەكى كارىگەر خۆمى لى دوور بىگرم".

تۆرۋ ھەزى نەدەكرد ۋەك شەھىد يان قەدىسىك بوەستى، بەلكو دەلى "ھەز ناكەم بەگىز ھەر كەس يان نەتەۋەيەكدا بىچمەۋە، نامەۋى جىياكارى لەنىۋان كەسىك ۋ كەسىكىردا بىكەم يان خۆم بە باشتر لە ھاۋسىكەم دابنىم، بەلكو بۇ عوزرىك دەگەپىم ۋا بىكات شانبەشانى ياساكانى ۋلات بىرۆم. مەن تەۋا نامادەم بەپىتى ئەۋ ياساينە بىرۆم. لەراستىدا ھۆيەكەم ھەيە بۇ گومانكىردن لە خۆم لەم بابەتەدا. ھەموو سالتىك، كاتىك ۋەختى كۆكىردنەۋەى باج دى، ھەست دەكەم نامادەم بۇ خىستەنەپروى ياساكان ۋ ھەلۋىستى ھۆكۈمەتى گىشتى ۋ ھۆكۈمەتى ۋىلايەت ۋ گىيانى گەل، تا بەلگەيەك بۇ شانبەشانچوۋنى ياساكان بدۆزمەۋە".

زىاد لەۋەيش، تۆرۋ دانى بەۋەدا دەنا كە سەرەپاى دابەزىنى ياساكان لە ئاستە نمونەبىيەكە، ئەۋا "دەستور، بەھەموۋ ھەلەكانىشىۋە، زۆر باشە ۋ ياسا ۋ دادگەكان ھۆرمەت يان ھەيە. تەننەت ھۆكۈمەتى ئەم ۋىلايەتە ۋ ھۆكۈمەتى ئەمەرىكى لە زۆر ۋەۋە ناياب ۋ دەگەنن بەپادەيەك ئىمە سوپاسگوزارىيان قەرزارىن".

سەرھەراي رەخنەگرتىشى لە رىساي زۆرىنە، ئەو ھەندى باوەرىشى بە حوكمى گەل ھەيە. بە بېرواي ئەو ياسادانان تواناي ئەو ھى نىە سەرکەوتوانە چارەسەرى "بابەتە تا رادەھەك سادەكانى باج و دارايى و بازرگانى و پيشەسازى و كشتوكال بكات. ئەگەر ھەموو خۆمان بەتەواوى بېستىنەو ھە قسەكانى ياسادانەران لە كۆنگرېس تا رابەرەيەتيمان بکەن بەبى ئەو ھى ئەزمونە ھەرزىەكان يان سكاللا كاريگەرەكانى گەل راستيان بکاتەو، ئەوا ئەمەريكا ناتوانى بۆ ماوہەيەكى دريژ پاريزگارى لە پىگەي خۆي لەنيو گەلاندا بکات".

تۆرۆ وتارەكەي "ياخييونى مەدەنى" بە خستەنەرووى بۆچوونى خۆي سەبارەت بە حوکومەتى تەواو (کامل) و پىداگرتنى لەسەر باوەرى بە کەرەمەت و بەھاي تاک كۆتايى پىدئىتى. "بۆ ئەو ھى دەسەلاتەكانى حوکومەت پراوپر دادپەرەرانە بن... پىويستە رەزامەندى و پىرۆزبايى ژێردەستەکان بە دەست بئىتى. ناکرى زياتر لەو ئەندازەيەي خۆم پىتى رازيم مافىكى رەھاي بەسەر سەر و سامانەو ھەبى. پيشكەوتن لە پاشايەتتى رەھاو بەرەو پاشايەتتى سنووردار و لە پاشايەتتى سنووردارەو بەرەو ديموكراسى پيشكەوتنە بەرەو ريزگرتنىكى راستەقىنەي تاک.. ئاخۆ ديموكراسى بەو شىوہى ئىمە دەيناسين دوواين باشبوونى ريتىچووى حوکومەتە؟. ئايا ناکرى ھەنگاويك بەرەو داننان بە مافەكانى مرۆف و ريكخستنى بنئين؟. دەسەلاتىكى ئازاد و روناكى راستەقىنە نايەتەكايە تا ئەنجومەنى پىران ھەك ھىزنىكى سەر بەخۆي بالادان بە تاكدانەنى ھەموو ھىز و دەسەلاتى خۆي لەو ھەو ھەريگرى و لەسەر ئەو بنچىنەيە مامەلە لەتەك ئەو تاكەدا بكات. من چيژ لە بىرکردنەو لە حوکومەتيك دەبينم كە دەكرى لەتەك ھەموو خەلك دادپەرەو ھى، ھەروەھا بەپىزەو ھەك ھاوسىيەك مامەلە لەگەل تاك بكات ھەك ئەو ھى بەگونجاوى نەزانى بۆ ئاسوودەيى ئەو كە كەسانىكى كەم دوور لە حوکومەت بژين و دەست نەخەنە كاروبارى حوکومەتەو ھەو ئەو حوکومەتەي ئەركى خۆي بەرانبەر

ھاوسى و ھارپىكان جىبەجىكردو، لە ئامىزىيان نەگرى. ئەو ھۆكۈمەتەي ئەم جۆرە بەروبومە بەرھەم دىنى و رىنگە دەدات ھەر بە گەيىنى بەرىپتەو، رىنگە بۆ ھۆكۈمەتتىكى تەواوتر و شۆكۈدارتر خۆش دەكات. بىرەم لەمەيش كىرۈتتەو، بەلام لە ھىچكۆئەمدىو.

بەكورتى دژبەرىي تۆرۈ بۆ ھۆكۈمەت لەو كىتتەدا ئەو بە بوو كە ھۆكۈمەت بۆ تاكەكان بژى نەك تاكەكان لەپىناو ھۆكۈمەتدا بژىن. نابى كەمىنە ملكەچى زۆرىنە بى ئەگەر ئەو ملكەچىبە پىويست بە دەستكارىكردى بىنەما ئەخلاقىبەكان بكات. پاشان ھۆكۈمەت مافى ئەوئەي نىيە ئازادىي ئەخلاقى ئەتك بكات بەوئەي ھاۋالاتىيان ناچار بكات پالپشتى لە ستەمكارىبەكان بكن. پىويستە مەۋقە ھەمىشە وىزدانى خۆي رۆحى بالا و رىنوتىي بى.

دەكرى كارىگەرىي "ياخىبوونى مەدەنى" لە سەردەمى تۆرۈ خۆيدا فەرامۆش بكرى، نووسەرانى سەردەمى خۆي لە نووسىنەكانىندا ئاماژەيان پىنەداو. ئەگەر شەرى ناوخۇ دە سال يان كەمىك زىاتر روويدا، ئەوا دەكرى گرېمانەي ئەو بەكرى كە ئەو وتارە ژىيەكى ھەستىارى مىللى پىكاو. ئەو روونە لەژىر تەوژمى بەخوپى ئەدەبى لايەنگرانى ھەلۈشاندەو دە بوو بەژىرەو و تا سەدەي پاشتر بەلىتى و لەبىركراوى ماىو.

ئىستا دىمەنەكە بۆ باشورى ئەفرىقىا و ھىند دەگويزىتتەو. سالى ۱۹۰۷ كۆپىيەكى كىتتېي "ياخىبوونى مەدەنى" كەوتە دەست پارىزەرىكى ھىندى لە ئەفرىقىا بەناوى موھانداس كارامچاند گاندى. گاندى پىشتر بىرى لە تايبەتمەندىبەكانى (بەرەنگارىي ئەرىنى) دەكردەو ۋەك بەرگرىبەك لە گەلەكەي. ئەمەي خوارەو ھە كىرپانەوئەي ئەو رووداۋەي ۋەك مەھاتما گاندى بىست و دوو سال دواتر بۆ (ھىنرى سالت)ى باس كردو، كە يەككە بوو لە نووسەرانى ژيانى:

وابزانم يەكەم دىدارم لەگەل كىتەپەكەى تۆرۆ سالى ۱۹۰۷ بوو كاتىك لە گەرمەى كىشمە كىشى بەرەنگارى ئەرئىنىدا بووم. ھاوپىيەكم كۆپىيەكى "ياخىبوونى مەدەنى" بۆ ناردم. كىتەپەكە بەقووللى كارى تىكردم. ھەربۆيە بەشىكىم بۆ خوينەرانى رۆژنامەى "راى ھىندى لە باشورى ئەفرىقىا" ھەرگىزرا كە من ئەوكاتە دەرمەدە كرد و ھەندى بركەيم بۆ بەشى ئىنگلىزى رۆژنامەكە گواستەوھ. ھەستم كرد پىويستە زياتر لەبارەى تۆرۆ بزاتم. ھەربۆيە كىتەپەكەى تۆم دەربارەى ژيانى، ھەروھە كىتەپى "دارستان" ى تۆرۆ و ھەندى كورته وتارىترم دەست كەوت و بەتامە زۆرىيەكى زۆرەوھە خويندەنمەوھە و سوودىكى زۆرم لى بىنين.

چىرۆكىكىتر ھەيە كەمىك لەمە جىاوازە و ھاوپىيەكى نىزكى گاندى لە باشورى ئەفرىقىا گىزايەوھە، ئەويش ھىنرى پۆلاكە:

ئىستا (۱۹۳۱) ناتوانم بىرم بىتەوھە كە ئاخۆ سالى ۱۹۰۷ گاندى كۆپىيەكى وتارەكەى تۆرۆ (كە كىتەپخانەى سىكۆت بىلوى كىرەبووھە) ى دەست كەوت يان من دەستم كەوت، بەلام ھەردووكمان زۆر پىي سەرسام بووين و كارى تىكردبووين، ئەويش لەبەرئەوھەى ماناي بەرەنگارى ئەرئىنى پىرەپىستى ياخىبوونى مەدەنى بوو.. پاش راويژ لەگەل مستەر گاندى لەبارەى ئەركى ياخىبوونى مەدەنى وتارەكەم لە ستوونەكانى رۆژنامەى "راى ھىندى" نووسى و ھەرگىز پىرەپىستى سەر زمانى گوجاراتى كە رۆژنامەكە بەو زمانە دەردەچوو، ھەروھە بە ئىنگلىزىش دەردەچوو. پاش ئەوھە، ئەو وتارە لە شىوھەى نامىلكە يان نەشرەدا بىلوى كرايەوھە. ھەمان سال رۆژنامەى ناوبرا پىشېركىيەكى لە نووسىنى وتار لەبارەى "فەلسەفەى ئەخلاقىي بەرەنگارىكىدى ئەرئىنى" ساز كرد، لەگەل ئامازەدانىكى تايبەت بە وتارەكەى تۆرۆ، كە سەرنجى مستەر گاندى راكىشاپوو.

لەو رووھە مستەر گاندى زاراوھەى "بەرەنگارىكىدى ئەرئىنى" بەدل نەبوو، لە ھەمان كاتدا زاراوھەكىتى جىگرەى گونجاوى نەدۆزىيەوھە، دەستبەجى رازى بوو

به خواستنی "ياخيپوونی مه دهنی" بڼو وه سفرکردنی بڼافه که ی. بڼپاریدا نه م زاراو په گوزارشت له بڼه مای توندی (صلابه) ده کات به بڼو توندوتیژی، له گه ل ده سترگتن به حقیقت و دادپه وهریه وه، نه وه یش سیاسه تیکی دیپلوماسی بوو که به ته وای له گه ل فلسفه هی گاندیدا ده گونجا. "ياخيپوونی مه دهنی" له دهستی مه هاتما گاندیدا بوو به ټینجیلی به رهنگاریکردن. گاندی زاراو په کی هاوتای بڼو شوټنکه وته هیندوکیه کان دارشت نه ویش زاراو هی ساتیگراها Satygraha بوو که له دوو وشه ی سانسکریتی پټکدی به مانای "هټزی روچ" یان "هټزی به ره مه اتوو له حقیقت و خو شه ویستی، یا خود ناتوندوتیژی" دی.

کریشنلال شریدهارانی که په کی که له نووسه رانی ژبانی گاندی ده لی "خه باتی توړو دژی بازگانیکردن به کوپله له ویلایه ته په کگرتووه کان، گاندی پر کرد له باور به وهی له "هټزی روچ" دا ژماره ی به رهنگاری گرنه نیه، نه وهی گرنه بېگه ردیی "روچی قوربانیدانه". گاندی پټی و ابوو: فرمانه کان مه حالن کاتیک له ناو ژماره په کی که م له خه لکی بیزاردا قه تیس بڼ، هه روه ها ماندوکه رن کاتیک پیویست بی دژی زور له که سانی ده روون بالا جټیبه جی بکرین، که هیچ گوناهیکیان نه کردووه و وه ک به رگریکردن له پرئسیپ ناماده نین باج بدن. کاتیک تاکه لاتهریکه کان بڼو ده برپینی نارپه زایبان په نا بڼو نه م ریگه په ده بڼ، له وانه په زور نه بڼه جټی سه رنج. به لام نمونه دیاره کان ریگه ی سه یر بڼو خو جارانکردن ده گرنه بهر. به رگه ی جارپدان ده گرن و له بری نالاندن به ده ست رقه وه، پیروزیایی به ده ست دینن. خه لکانیک له نمونه ی توړو توانییان به به ها که سیه کانیان بازگانیی کوپله هه لټووه شټینه وه.

گاندی به م ده برپینانه وشه کانی توړوی له باره ی هټزی که مینه ی بچوکی خاوه ن عزمه تی نه گوړ ده گوته وه. به وه یش، وه ک شریدهارانی ده لی "توړو ته نها چه کی یاخيپوونی مه دهنی که ریسیایه کی گشتیه له "هټزی روچ" ه که ی گاندیدا، به لکو

هيزى هاوكارينه كوردنيشى زهق كرده وه، كه پاشتر گاندى وهك ئامرازىك بۆ تىكشكاندى حكومه تىكى خراب، گهرهى كرد".

گاندى به دريژايى سالى ۱۹۱۴ له باشورى نه فريقيا مايه وه و سه ركردايه تى شاپىكى ده كرد دژى هيزه كانى حكومت كه ژه نرال جان سموتس سه ركردايه تى ده كردن. ئو هه لمه ته به چه وساندنه وه و توندوتىژى هه مه جۆر و به ندى كردن و هه موو ئامرازه به رده سته كانى حكومه تىكى ملهوپ له هه ولى سه ركوتكردى كه مينه يه كى نابه ناوبانگدا، ده ناسرايه وه. ريگه كانى گاندى له هاوكارينه كردن و به رهنگارينه كردن و ياخيبوونى مه دهنى يان "هيزى رۆح" سوودى هه بوو. سه ره نجام سه رۆك وه زيران سموتس و حكومه ته كهى له سه ره موو داوا گرنگه كانى هينديه كان قايل بوون، له وانسه هه لوه شاندى وهى ياساى مۆرى په نجه كان، هه لوه شاندى وهى باجى سى جونه يه بۆ هه ر كه سيك، په سه ندى كردنى هاوسه رگيرى نيوان هيندوس و موسلمانان، لاپردنى كۆت و به نده كانى سه ر كۆچكردى هينديه خوينه واره كان و به لىندان به پاراستنى مافه شه رعيه كانى هاولاتيانى هيندى.

ئهنديروز كه نووسه ريكيترى ميژووى ژيانى گاندييه، پىي وايه پىويسته هه لمه ته كهى باشورى نه فريقيا "نهك ته نها به يه كه م نمونه دانه نرى، به لكو به نمونه يه كى كلاسيكى دابنرى بۆ به كار هينانى به رهنگارينه كردن له پىي ئاپۆراى ريكخراوى خه لك، به مه به ستى لادانى سته م".

به گوپرهى قسه ي شريدهاراني، ته فسيره كهى گاندى بۆ ياخيبوونى مه دهنى ئه وه يه ك:

ته نيا نه وانى حه زيان له گوپرايه ليكردى ياسايه .. مافى ئه وه يان هه يه دژ به ياسا نادا په روه ره كان په نا بۆ ياخيبوونى مه دهنى بيه ن. ئه مه يش ته واو جياوازه له ره فتارى له ياسا ده رچووان، له به رنه وهى ئه وان به ناشكرا و پاش

ئاگہ دارکردنہ وہیہ کی پیشوہخت گونجاو یاساشکیئی دہکن.. کہواتہ ہیچ شیاو نیہ برہو بہ نہریتی یاساشکیئی یاخود دروستکردنی کہ شوہہوایہ کی بیسہروبہری بدری، بہ لکو تہ نیا ئہوکاتہ پہنای بۆ دہبہن کہ ہموو ریگہ کانیتی وہک سکالاکردن و دانوستان و داوہریخوازی بۆ لادانی ئہو ستمہی ہہیہ، داد نادہن.

گاندی لہ سہرہ تاکانی سالی ۱۹۱۵ گہرایہ وہ ہیندستان و ہر لہوی مایہ وہ تا کوژرانی لہ سالی ۱۹۴۸. ئہوہ بوو لہوکاتہی سہرکردایہ تی ئہو ہیزانہی دہکرد کہ نازادیان بۆ ہیند و پاکستان ہینا لہ لایہن تاوانباریکی بہدہپری ہیندوکیہ وہ تیرۆر کرا. پشپوی و قہسابخانہ کاری و سزادان بۆ بہندکردن بۆ ماوہی دریز دریز و سہرکوتکردنی نازادیی مہدہنی و یاسای ستمکارانہ دژی خہباتکردن لہ پیناویاندا ہاتہ کایہ. لہو سالانہدا یاخیبونی مہدہنی بہ زۆری بہ کار ہات و گاندی زیاتر بہ ہیزی کرد تا کردی بہ چہ کئیکی زۆر کاریگہر. ہہنگاوہ بہرایہ کان شلوقی و خویشاندان و دانوستان و ئہگہر بکرایہ داوہریخواریش بوون. ئہگہر ئہمانہ ئہنجامیان نہبوو، پہنایان بۆ ریگہ ئابووریہ کان دہبرد وہک بایکوتی بازرگانی و پہناگیری. یہکیت لہ ریگہ کانیش نہدانی باج بوو.

لہ ثابی ۱۹۴۷ بہریتانیا مافی بریاردانی چارہنووسی بہخشیہ ہیندی ہیندوکی و پاکستانی ئیسلامی.

بہدلتیایہ وہ ئایندہ زۆر سوودیتی بہ کارہینانی بنہماکانی یاخیبونی مہدہنی دہبینی وہک کہ تۆرۆ داینا و گاندی قوولی کردہ وہ. ہیزی گہلانی ستممدیدہ لہ ہموو جیہک، تہنانت لہ سایہی رژیمہ دیکتاتورییہ نوی و ہحشیہکانیشدا بہم ئامرازانہ دہتوانن دہسہ لانداران ناچار بکن ہستیان پی بکن. لہوانہ خہباتی گہلانی رہشپییستی باشووری ئہفریقیا دژی حکومتی ستریدون، کہ نویکردنہ وہی خہباتی گاندییہ.

گاندى دەلى "تەنانەت زۆردارترین حکومەتەکانىش بەبى زەزەمەندىی زۆردەستەکان دروست نابن، که زۆرداران بە زۆرى ئەو زەزەمەندىیە بەزەبرى هیز بە دەست دینن. خەلك دەستبەجى ترسیان لە هیزە زۆردارە که دەشکى. ئىتر ئەو زۆردارە هەبەتتى شکا و دلەکان لەباتىی لەرزىن لە بەران بەریان و دە پەیدا دەکن". تۆرۆ دژ بە حکومەتى خۆسەپین و حکومەتى رەها بوو لە هەر فۆرمیکدا بن. یەکبىن دژى کۆمۆنىزم و سۆشیالیزم و هەر ریبازیکىتر بوو که حکومەت لەسەر و مافەکانى تاکەو دەابن.

پارىنگتون دەنوسى "فەلسەفەى تاکگەراىی لە سەدەى هەژدە یەمدا و ئەو ئىباحیەتە بەهیزەى جان جاک رۆسۆ رایگەیان و لە نیو ئىنگلاند لە پى تۆرۆو گەیشتە لوتکە، بەرچەستەکردنى تەواوى پەرچەکردارى بنەماى "ئازادى مامەلەکردن" بوو بەسەر ئەو سیستەمە کۆمەلایەتیهى لە لایەن هیزى سەربازیه و پشستىوانى دەکرى، هەر و هەر توندترین رەخنەیه لە ئابوریەکانى دنیا که خەونەکانى ئازادى مۆڤ لە بار دەبن.."

1- "کوخه‌که‌ی مام تۆم"

هاریت بیچەر ستۆ Harriet Beecher Stow

سەرکیشیه‌ک له پیناوه‌ژاراند

هه‌سه‌نگینه‌رانی "کوخه‌که‌ی مام تۆم" چ ئه‌وانه‌ی ستایشیان کردووه و چ ئه‌وانه‌ی تانه‌یان لێداوه، له خاڵێکدا کۆکن. ئه‌ویش ئه‌وه‌یه هه‌موو به‌بێ جیاوازی دانیان به کاریگه‌ری گه‌وره‌ی ئه‌و کتێبه له‌سه‌ر سه‌رده‌می خۆی و رۆڵی به‌هێزی له هاندانی شه‌ری ناوخوا‌دا ناوه. یه‌کێک له‌وانه‌ی تانه‌یان لێداوه وه‌سفی کتێبه‌که‌ی کردووه به‌وه‌ی "شێواندنێکی وه‌حشیانه‌یه که به‌رهمی ده‌مارگه‌رییه بۆ هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی کۆیلایه‌تی، بابته‌که بۆ نانه‌وه‌ی ناکۆکی له‌نیوان به‌شه‌کاندا". یه‌کێک له‌ نووسه‌ره به‌ناوبانگه‌کانیش له سه‌ره‌تای ئه‌م سه‌ده‌یه‌دا ده‌لێ "کتێبی کوخه‌که‌ی مام تۆم زیانیکی وای به‌جیهان گه‌یاند که هیچ کتێبێکیتر به‌و ئاسته نه‌گه‌یشتووه".

به‌پێچه‌وانه‌ی ئه‌م دووانه، ژماره‌یه‌کی زۆر له سه‌رسامبووان خو‌شحالیی خو‌یان به‌گوتاریکی لونه‌جفلو ده‌ربه‌ری که کوخه‌که‌ی مام تۆم "وه‌سف ده‌کات به‌وه‌ی "یه‌کێکه له‌و سه‌رکه‌وتنه مه‌زنانه‌ی میژووی ئه‌ده‌ب تۆماری کردووه، ئه‌مه جگه له کاریگه‌رییه ئه‌خلاقیه‌که‌ی". هه‌ندیکێتر کتێبه‌که‌یان به "سه‌رکه‌وتنی حه‌قیقه‌ت" و "نهر" و نووسه‌ریان به "خاتوونیکێ بێ دوودلی هه‌لکه‌وتوو" وه‌سف کردووه.

هیچ کتێبێکیتر له‌م کتێبه بابته‌تیر و له رووی ئه‌رکه‌وه کاته‌که‌ی باشتر نه‌بووه. گه‌ر و تینی خه‌بات له‌پێناو په‌رسی کۆیلایه‌تی توندتر کرد، په‌سه‌ندکردنی یاسای کۆیله هه‌لاتووه‌کانیش توندتری کرد. ئه‌وانه‌ی داوای هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی کۆیلایه‌تیان ده‌کرد ماوه‌ی بیست ساڵ رای گه‌شتیان دژی کۆیلایه‌تی هان ده‌دا،

كۆنگرئىس، بەزىادبوونى ژمارەي ئەو پياوھ ئاينيانەي نەياري كۆيلايەتى بوون لە باكور و باشور، كە لە بلندگۆكانيانەوھ ئايەتى پىرۆزيان دەھيتايەوھ كە بوون و بەكارھيتاناي كۆيلەيان حەرام دەكرد، بوو بە دوو بەشەوھ. دۆخە ھەلچووھكە گەشتبووھ لوتكە و تەنيا چاوھروانى پرىشكىكى دەكرد بۆ روودانى تەقىنەوھيەك كە ھەموو جېھان دەھەژئى. كئىبى كوخەكەي مام تۆم ئەو پرىشكەي پىدان. وەختەكە نەك ھەر گونجاو بوو، بگرە بۆماوھ و ژىنگە پىكەوھ كەسى پرپەپىستيان بۆ وروژاندنى سەركىشى دژى بەكۆيلەكردنى مروۆ پىك دەھيتا.

ھاريت بېچەر ستۆ كچى پياويك بوو لەوانەي پىرۆزيان گەرەتەين ناوبانگى ھەبوو لە سەدەي تۆزدەيەمدا، ئەويش لايمان بېچەر بوو، خوشكى مۆچيار (واعظ) يكى لە باوكى عاتيفيتەر بوو ئەويش ھىنرى وارد بېچەر بوو، ھەرۆھە ژنى مۆچيارىكىش بوو، ھەرۆھە خوشك و داىكى زۆر مۆچيارىتەر بوو و ھەموو ژيانى لە كەشيكى ئاينى رووتدا بەسەر بردبوو. زياد لەوھيش خويئندە ئاينىيەكەي گلئنيەكى توند و وابەستە بە رۆحى جۆناپان ئىدواردز و سامويل ھۆپكنز و سۆفيايىتەرى نيو ئىنگلاند بوو. ھەرۆھە ھەر لە مندالىەوھ رىنماييە لاهوتىەكان "وھەك ئاگرو كبريت" دەوريان دابوو. ھاريت مەگەر چۆن ئەگينا نەيدەتوانى مۆچيار نەبى، جا ئەگەر لەسەر مېنەريش نەبى لانىكەم بەقەلەم.

بنچىنە ئاينىيەكە لە سەرجم دانراوھ ھەمەجۆرەكانيدا، لەوانە كوخەكەي مام تۆم. ھاريت بېچەر ستۆ لە لىچفيلد لە ويلايەتى كۆنىكتىكوت لە سالى ۱۸۱۱ لەدايك بووھ و لە ھارتفۆرد ھەندىكى خويئند باشتر لەوھى واپاوھ ئافرەتان لە سەردەمى ئىمەدا بەدەستى بىئەن. دوو لە سىيى خويئندەكەي بەسروش ئاينى بوو. شەيداي خويئندەوھ بوو. جگە لە زانستى لاهوت، سەرسام بوو بە ھەريەك لە بايرۆن و سكرت و كارىگەري گەرەيان لە شىوازي نووسىندا ھەبووھ.

بيچر و خيزانه کهي زور له هاتوچوډا بوون له ليچفيلدهوه بو نه بروشيه که له بوستن. نهوکاته هاريت ته مه ني چوارده سال بوو. چند سالتک پاشتر بو دووم جار گواستيانه وه بو سيسيناتی و هاريت تا سالی ۱۸۵۰ له وي مایه وه و له قوتابخانه په کدا وانه ی دهوته وه. ميړدی کرد به نه دناميکی کوليتی نه و مه جمعه نه ویش گالښ ستو بوو و شش له حهوت منداله که ی له و پياوه بوو. ناوبه ناو وينه ی ده کيشا و چيروکی دهنووسی به مه به ستي بلاوکردنه وه يان له گوفاره کانی نه وي.

نه و سالانه ی له سيسيناتی به سهری بردن له زور لاهه شکلی بوون. سيسيناتی ده که وپته سهر روبروی توهيو له به رانبه ر مه زراگه ليکی به ر فراوان که کويله کان له ويلایه تی که نته کی Kentucky کاریان تيدا ده کرد و ناوه ندی بزاونتيکی هه لچو بوو دزی کويلایه تی. هرچی و په رچيانی نه یاری هه لوه شانده وه ی کويلایه تی به شه قامه کانيدا ده گه پان و چاپخانه کانی نه یاری کويلایه تيبان ده شکاند و به خرابی مامه له يان له ته ک زنجيه نازاده کان ده کرد. وتاری توندوتیژ بو هه لوه شانده وه ی کويلایه تی دران، هه روه ها سنسناتی په ناگه ی کويله هه لاتووه کان بوو له پيگه ياندا به شه مه نده فهر بو باکور، بو نازادی له که نه دا. هه مان مه جمعه هه سستی دژ به کويلایه تی بره و پيده دا. ته نیا شوپنه که ی له شه قاميکی سهخت و قووپراويدا که دوو ميل له شار دوور بوو له ده سستی هرچی و په رچيه کان ده پياراست. مالی لایمان بيچر له چندین بونه دا په نای هه لاتوانی داوه. هاريت راسته وخو له زاری کويله هه لاتووه کانه وه چيروکی له به ريه ک هه لوه شانی چندین خيزانی به هزی دلره قیسی سه رپه رشتیاری کارکردنی کويله کانه وه و ديمه نه دزيوه کانی شوپنی مه زاتکردن و کاره ساته کانی راوه دوونانی هه لاتوان، ده بيست.

خاتوو سىتۇ يەك جار بەچاوى خۇي كار كىردن لە سىستىمى گىلدانە وەي كۆپلەكانى بىنى. ئەو بوو لە سەردانىكى كورتىدا بەياوهرى هەندى ھاوپى بۆ شارى مايزفيل لە ويلايەتى كەنتەكى لە سالى ۱۸۲۲، ژمارە يەك مەزراي بىنى كە ژمارە يەكى زۆر مالى لادىيى و كوخي كۆپلەيان تىدا بوو. لىترە نمونەي ئەو مەزرايەي دۆزىو كە بۆ كىتپى "كوخەكەي مام تۆم" دا بەخە يالدا هات، ئەويش مەزراي شەلىي بوو. بىرۆكەي كىردارى لە بارەي سىستىمى كارى كۆپلەكانى دەست كەوت. ھەر ھە زانىارىي زۆرىشى لە چارلىي بىر دەست كەوت كە وەك بزىسمان كارى دەكرد و سەفەرى بۆ نيو ئۆرلىانز و رىفى رويارى سوور دەكرد و چىرۆكى جەرگىرەي لە بارەي كۆپلەيەتى لە وپەرى باشوور بۆ دەھىنايەو. ھارىت قەرزاري چارلزە بۆ نمونەي پالەوانى كوخەكەي مام تۆم، واتە سىمۆن لىگرى، كە دىندەي سەپەرشتىارى كۆپلەكان بەرجەستە دەكات و چارلزە سەك شتەك لە رويارى ميسىسىپى چاوى پىي كەوت.

ھارىت لە ماوہى ئەو سالانەي لە سنسنانى بوو، لە و كەسانە نەبوو كە زۆر بۆ ھەلۆھە شاندنەوہى كۆپلەيەتى بەجۆش بى، رەنگە ئەويش ھاوپاي باوكى بووبى لەوہى كە ھەلۆھە شاندنەوہە كە پىكىدى لە "سركە و ترشى نىترىك ترشى كىرپىتىك، لەگەل كىرپىت و خويى بارود و خەلۆزى رووہكى، تا بتە قىتەوہ و مادە بخۆرەكە پىزە پىزە بى". راستىەكەي خاتوو سىتۇ زىاتر تەماشاكەر بوو لەوہى پالەوانىك بى لە شەپى كۆپلەيەتىدا، تا گەرايەوہ نيو ئىنگلاند و گالفىن سىتۇي وەك مامۆستا لە كۆلىژى بۆدوين لە ويلايەتى مەين دامەزرا، ئەويش سالى ۱۸۵۰ بەخىزانەكە يەوہ بارى كىردە ئەوي.

سەرتاسەرى نيو ئىنگلاند لە رقى پەسەند كىردنى ياساي كۆپلە ھەلاتوہەكان پىر و تووپە بوو، بەتايبەت دىي ھەندى رووداوى پەيوەندار بە جىبە جىكردنى ئەو ياسايە لە بۆستەن. خاوەن كۆپلەكانى باشور دەيانتوانى لە نيو ويلايەتە ئازادەكاندا

كۆيلە ھەلاتوۋەكان راو بنىن و بيانگرنەو، ھەرمانبەرانى ئەو ويلايەتانەيش دەبوو لە گىرپانەوھى كۆيلەكانيان يارمەتییان بەدەن. زیاد لەوھەيش، ئەو زنجیانەنى ماوھەكى درىژ بوو بەياسا تامى ئازادىيان كوردبوو، كۆكرانەوھ و گىرپدرانەوھ بۆ خاوەنە پىشووھەكانيان و لەو پىرۆسەيەدا بەزۆرى لە خىزانەكانيان جيا دەكرانەوھ. ھارىت ستۆ وتارىكى لە براژنەكەيەوھ، خاتوو ئىدوارد بىچەرەوھ پىنگەيشت، تىيدا تىكاي لىدەكرد شىتىك بنووسى تەواوى نەتەوھەك ھەست بە مەرگەساتى كۆيلايەتى بكن. بەپىي دابونەرىتى بنەمالەنى ستۆ، ھارىت گوتى: "ئەگەر خوا تەمەنى پىدام بەيارمەتىي خوا شىتىك دەنووسم". لەو سەرۆختەدا ئىدواردى بەرەبەرە لە كەنيسەنى بۆستن دژى كۆيلايەتى گىرى گرتبوو، براكەيتىشى ھىترى ئىدوارد سەرقالى سەردانەكانى كەنيسەكەى بوو لە شارى بروكلين بۆ رزگارکردنى كۆيلەكان و ئازادکردنىان.

بەشى يەكەمى كىتیبى "كوخەكەى مام تۆم" كە ھىشتا لە قۇناغى نووسىندا بوو، ئامانجى بابەتەكە بوو و ھەسفى مردنى تۆم دەكات. كاتىك خاتوو ستۆ لە كەنيسەنى برونسويك لەكاتى دابەشکردنى قوربانىي پىرۆزدا ئامادە بوو، كۆي دىمەنە كەلەكەبووھەكانى لە چاوى زەينىدا گىرپايەوھ. ئىوارەنى ھەمان ئەو رۆژە چوھ ژوورەكەى و دەرگاگەى كلۆمدا و دەستى كرد بە نووسىنى بىننەكەى تا كاغەزى نووسىنى لى برا و كاغەزى پىچانەوھى رەنگ قاوھىي بەكارھىنا و چىرۆكەكەى تەواو كرد. ئەوھ بوو بە دەروازەيەك بەناونىشانى "شەھىد" لە كىتیبى "كوخەكەى مام تۆم".

كاتى بۆ مىرد و مندالەكانى خویندەوھ، بەقوولى كارى لە ھەرھەموويان كرد. دەلەين گالفىن ستۆ ھاوارى كردوھ: "ئەمە لوتكەى چىرۆكى كۆيلايەتییە كە بەلەنت بە خوشكەكەمدا بىنووسىت. لە سەرەتاوھ دەست پىبەكە تا دەگەيتە كۆتايى".

پاش چەند ھەفتەيەكى كەم ھاريت نامەيەكى نارد بۆ گاماليل بايلى Gamaliel Bailey سەرنووسەرى رۆژنامەى "سەردەمى نەتەوەى" كە رۆژنامەيەك بوو پشتيوانى لە ھەلۆھەشاندنەوەى كۆيلايەتى دەكرد لە واشنتۆن. بايلى بنەمالەى بيچەرى لە سنسناتى دەناسى، ئەوكاتيش رۆژنامەيەكيتىرى دژ بە كۆيلايەتى دەردەكرد بەناونيشانى "خيز" تا بەتوندوتيزيەكى زۆر لەوى دەركرا. خاتوو ستۆ لە نامەكەيدا باسى ئەوەى كرد كە بەنيازە چيروكك بئووسى بەناونيشانى "كوخەكەى مام تۆم" لەبارەى "نەو پياوەى شتيك بوو" (ئەم ناونيشانە پاشتر گۆردرا بۆ "زيان لەناو ھەزاران") بەشيۆەى زنجيرە، كە لەوانەيە سى بۆ چوار ئەلقە بىي. بايلى پاداشتى سىسەد دۆلارى خستە بەردەمى وەك مافى نووسين و رۆژنامەكە لە مانگى حوزەيرانى سالى ۱۹۵۱ دەستى بە بلاوكردنەوەى چيروكەكە كرد.

خاتوو ستۆ پيشبىنى دەكرد ئەو كتيبە لە مانگيكدا تەواو بىي، بەلام ئەو ديمەن و رووداو و كەسايەتى و دەمەتەقييانەى لە ئەزمونەكانى رابردوى لە ميشكيدا كەلەكە بووبوون، يان ئەوانەى بەليشاو بۆى دەھاتن لەو كاتەى ھيزى خەيال و داھيتانى تاويان سەندبوو، كتيبەكە تادەھات دريژ دەبوويەو. ئەلقە ھەفتانەكان بۆ ماوەى نزىكەى ساليك دريژ بوونەو بەر لەوەى ژنە نووسەرە ماندووەكە بتوانى بگاتە كۆتايى كتيبەكە. پاش ئەو پيداگرى دەكرد لەسەر ئەوەى خوا خۆى ئەوەى نووسيوە و ئەو تەنيا نامرازىك بوو بەدەستيوە.

پلانى ئەسلىي چيروكى "كوخەكەى مام تۆم" ئالۆز نەبوو گەرچى ژمارەيەك كەسايەتيشى تيداىە. لە ديمەنى دەروازەى كتيبەكەدا: مستەر شلبى، كە خاوەن كۆيلەيەكى پياوچاكي خەلكى كەنتەك بوو، بۆ ئەوەى قەرزەكانى بداتەوە ناچار بوو ھەندى لە باشترين كۆيلەكانى بفرۆشى، لەناوياندا فروشتنى مام تۆم بە كۆيلەفروشيك لە نيوتۆرليانز بەناوى ھەيلى. ئافەرەتيكى نيوہ زنجيش بەناوى

ئىلىزا گۆنى شل كىرد و زانى ھارى-سى مندالى ئەۋىش دەفرۆشرى. لە تارىكىي شەۋى ئەنگۈستە چاۋدا كۆپەكەى ھەلگرت و بەئومىدى ئازادبۈون روبارى بەستەلەكى ئۆھىۋى بەرەو كەنەدا بىرى. مېردەكەى، جۆرج ھارىس كۆپلە بوو لە مەزىيەكى نىزىك، ئەۋىش ھەلھات و گەيشتەۋە پىنى. دۋاى چەندىن سەركىشى لەگەل ھىزەكانى دەستگىر كىردنەۋى كۆپلە راكردۈۋەكان، بەيارمەتىي ئەندامانى كۆمەلەى ھاۋرپىيان كە جۆرج فۆكس دايمە زىندان بوو و ھەندى خەلكىرتى سىپىيىست، كە لەۋ رىگە بەدا بەزەبىيان پىياندا دەھاتەۋە، گەيشتنە كەنەدا، دۋاى ئەۋەش بۆ ئەفرىقىا.

بەلام مام تۆم بەدبەخت بوو. بۆ ئەۋەى گەۋرەكەى شىپزە نەكات رازى نەبوو رابكات، لە ژن و مندالەكانى جىا كرايەۋە. لە گەشتى نىۋان روبارى مىسىسىپى بۆ نىۋ ئۆرلىانزدا تۆم ژيانى كچۆلەيەكى بەناۋى ئىفا Eva لە مردن رىگار كىرد، باۋكى كچەكە، سەينت كلەير St. Klair ۋەك سوپاسگوزارىەك بۆ تۆم، لە كۆپلە فرۆشەكەى كرىۋە.. دوو سالى پاش ئەۋە بۆ تۆم ماۋەى بەختەۋەرى بوو ۋەك خىزمەتكار لە مالى سەينت كلەير و ئىفاى كچى لە نىۋ ئۆرلىانز و ھاۋرپى زىجىيە بچۈكەكەى تۆپسى Topsy. ئىفا دەمرى، لە يادكردنەۋەيدا كلەير بەنىياز دەبى تۆم و كۆپلە كانىترى ھاۋرپى ئازاد بكات، بەلام لەۋكاتەى ناۋبىژىۋانى لەنىۋان دوو بەشەپھاتوو دەكرد دەكۆزى. پاشتر ژنەكەى فەرمان دەكات تۆم بىەن بۆ بازاپى كۆپلەكان تا بەمەزاتى ئاشكرا بىفرۆشەن. جوتىيارىكى سەرخۆش و دىر لە ناۋچەى روبارى سوۋر بەناۋى "سىمۆن لجرى" دەيكرىتەۋە. سەرەپاى ھەلسۈكەۋتى نەرمى تۆم و ھەۋلدىنى تەۋاۋى بۆ رازىكردنى گەۋرە دلپەقەكەى، لجرى ھەر زوو دەكەۋىتە رەۋە لە تۆم و زۆرچار قامچىكارى دەكات.

جارىكىيان دوو كچى كۆپلەى لجرى بەناۋەكانى كاسى و ئىملىن ھەۋل دەدەن لە مەزىكە ھەلپىن و لە شوپىننىك خۆيان بشارنەۋە. لجرى تۆم بە يارمەتىدانىيان

تۆمەتبار دەكات و گومانى لىدەكات كه ئەو دەزانى لەكۆى خۆيان شاردۆتەوہ .
 كاتىك تۆم رازى نابى ھىچ زانىيارەك بدركىنى، تۆم لە قامچىكارىكردى بەردەوام
 دەبى تا لە ھۆش خۆى دەچى، دوو رۆژ پاش ئەوہ جۆرج شلىبى بچوك كۆپى
 خاوەنى پىشوووى تۆم دىت تا بىكرىتەوہ و ببباتەوہ، بەلام دواى چى. تۆم بەھۆى
 برىنى لىدانەكانى ئەو وەحشە بكوژەوہ گىانى سپاردبوو. لە رقى ئەوہ جۆرج
 بەتوندى دای لە لجرى و كەوتە زەوى و گەراپەوہ بۆ كەنتەكى و بەناوى مام
 تۆمەوہ ھەموو كۆيلەكانى ئازاد كرد و بپارىدا باقىى ژيانى بۆ پرسى
 ھەلۆەشانەنەوہى كۆيلايەتى تەرخان بكات.

ئەگەرچى تىراژى رۆژنامەى "سەردەمى نەتەوہى" گەورە نەبوو، بەلام كتیبى
 "كوخەكەى مام تۆم" لە ماوہى چەند مانگىكدا رەواجىكى زۆر و بەجۆشى پەيدا
 كرد. بەر لە بلۆبوونەوہى دواين بەش بەرھەمەكەى

خاتوو ستۆ لە دووتوى كتیبىكدا چاپ كرا. دامەزراوہى جۆن ب. جىويت لە
 بۆستن بەترسىكى زۆرەوہ، لەلايەك لەبەر درىژى بابەتەكە و لەلايەكىترەوہ
 لەبەرئەوہى دانەرەكەى ئافرەت بوو و دەترسا رەواجى نەبى، ئەركى ئەو كارەى
 گرتە ئەستۆ. جىويت بۆ ئەوہى حساب بۆ ھەر زىانىكى مالى بكات، پىشنيارى بۆ
 خاتوو ستۆ كرد ٥٠٪ى قازانجەكەى بۆ ئەو و بىت بەو مەرجەى نىوہى تىچوونى
 بەرھەمەتئانى بگرىتە ئەستۆ. بەلام بنەمالەى خاتوو ستۆ لەباتى ئەوہ واى باباش
 زانى ١٠٪ى قازانجى فرۆشراوہكانى بداتى. ئەو بپارە دەسكەوتنى سامانىكى
 لەكيسدان.

چ بلۆكار و چ دانەرىش بە سەرکەوتنى "كوخەكەى مام تۆم" گەشبين نەبوون.
 خاتوو ستۆ خوازيار بوو لەو كتیبە ھىندە پارەى دەست بکەوى بەشى كرىنى
 دەستىكى نوى جلى ئاورىشم بكات. چاپە ئەسلىەكە تىراژى ٥٠٠٠ دانە بوو لە دوو
 بەرگدا. لەسەر بەرگى كتیبەكەش وىنەى كوخیكى زنجى كىشرابوو.

لە يەكەم رۆزى بىلەن كۆرۈنۈپ كەلگەن ۲۰۰۰ دانە لىق قۇمۇر، باقىيەكە لىق رۆزى
 دۈمەت تەۋە بولۇپ، داۋاملىق تادەھات زىيەت دەپ بولۇپ، لىق ماۋە لىق ھەفتە يەكەم ۲۰
 ھەزار دانە لىق قۇمۇر. لىق كۆپىنە سالى يەكەم تەنھا لىق ۋىلايەتتە
 يەككۈر تۈۋەكان ژمارە لىق قۇمۇر كە يىشتە ۲۰۰۰۰ دانە. ھەشت ئامىرى چاپ شەۋ و
 رۆز كارىيان دەكرد بۇ پىكر دىنەۋە لىق خۋاست. سىق كارگە لىق كاغەز شى ھەۋلىيان دەدا
 كاغەز لىق پىۋىست دابىن بىكن. لەگەل ئەۋە شىدا، ھىشتا بىلەن كارگە كە پىۋىستى بە
 ھەزاران دانە يتر ھە بولۇپ پىكر دىنەۋە لىق خۋاستەكان. پىدە چىق ھەركەس تۋانالى
 خۋىندىنەۋە و نۋوسىنى لە دەۋلەتتە كەدا ھە بولۇپ كىتەپكە لىق خۋىندىنەۋە.

ناۋبىانگى "كۈخەكە لىق مام تۆم" لە دەردەۋە لە رادە لىق قۇمۇر لىق ناۋخۇ زىيەت بولۇپ.
 ھەرمەن بىر كى بچۈك لىق پۈتتەم دانە يەكە لىق بىلەن كارگە لىق ئىنگىلىزى نارد، پىنج
 جەۋنە يە ھەقدەستى ۋە رگرت. ھەربۇيە چەندىن چاپى دىزاۋ پەيدا بولۇپ، چۈنكە
 ياسايەكە لىق نىۋەدەۋلەت لىق نە بولۇپ پاراستىنى ماقى دانەر. لە بەرئەۋە رۆزى نە بىرد
 ھەژدە دامە زراۋە لىق ئىنگىلىزى لە چل چاپدا داخۋازى لىق بازارپان دابىن دەكرد. لە
 ماۋە لىق سالىكدا مىلۇن و نىۋىك دانە لىق لە بەرىتانيا مەزن و كۆلۈنە كاندا لىق
 قۇمۇر. لە كاتىكدا بىلەن كارگە لىق نەۋرۋى سەرقالبولۇپ بە چىننەۋە لىق بەرۋىمى ئەۋ
 بەرھەمى زىرپىنە، مەسز سىق ھىچى لە پارە لىق ئەۋ ھەموو قۇمۇر شە دەست نەكەۋت.
 ئەۋ كىتەپ لىق نىكەم بۇ بىست و دوو زمان تەرجەمە كرا، ھەمان سەركەۋتن كە لە
 دەۋلەتانى زمان ئىنگىلىزدا بە دەستى ھىنا، لە ھەرىكە لە ھەرنەسا ئەۋ لىمانيا و
 سۋىد و ھۆلەندە و دەۋلەتانى تەدا بە دەستى ھىنا.

زىاد لەۋە، ئەۋ رۆمانە كرايە شانتۆگەرى و بولۇپ بە يەكەك لە بە ناۋبىانگەرى ئەۋ
 شانتۆگەرىنە لىق لە شانتۆ ئەۋ مەرىكە كاندا نەمەش كران. بىشۋمار كۆپى لىق بىلەن
 بولۇپ ۋە كە چەندىن گروپى شانتۆ لىق كە بە دەۋرى جىيەندا دەسۋورپانەۋە، پىتى
 ھەلدەستان. جارىكىتەرىش خاتۋو سىق ھىچ شىكى دارى لىق مە دەست نەكەۋت،

لە بەرنەوھى نەو ياساى چاپ و بلاوكردەنەوھى سالى ۱۸۵۲ باو بوو مافى سەرپەرشتىكردى گۆرىنى رۆمانەكەى بۆ شانتوگەرى پى نەدەدا. بەھەرھال، خاتوو ستۆ بەباشى نەدەزانى بكرىتە شانتوگەرى و رازى نەبوو مۆلت بە گۆرىنى كىتەكەى بۆ شانتوگەرى بدات.

بەگشتى نەو ناوبانگ و قازانجەى "كوخەكەى مام تۆم" بەدەستى ھىنا، ھىچ كىتەبىكىتر لە مېژووى مرفۇدا بەدەستى نەھىناو، جگە لە تەورات كە ژمارەى پىوانەى لە فرۇشدا شكاندووه. ئەم كىتەبە بوو بە مولكى مليۆنان كەس لە وىنەى جۆراو جۆرى خەيال، شانتو، شىعەرى و مۆسىقى، ھەرەك بەدەورى جىيەندا سوورپاھە.

كارىگەرى كىتەبى "كوخەكەى مام تۆم" لەسەر را و سۆزى ھاوچەرخ وەك فرۇشەكەى گەورە بوو. پاشتر كورى خاتوو ستۆ و كورەزاكەى خرۇشى خەلك بۆ كىتەبە كە ھە كەرنەوھى ئاگرىكى گەورە وەسەف دەكەن كە "ئاسمانى بە لاقاوى سۆزە جۆشاوھەكان گەشاندەوھ، ھەموو شتىكى لەبەردەم خۆيدا رامالى و ئوقيانووسىشى برى، تا واھاتە پىش چاوكە جىيەن ھىچ شتىكىترى نى بە بارەپەوھە بدوى نەو كىتەبە نەبى".

بەلام گەردەلولىكى سەرشىت لە توورپەى و بۆلەبۆل و تانە و تەشەر لە باشوورەوھە ھەلىكر، كە دانەرى "كوخەكەى مام تۆم" ى كەردە ئامانج. ستوونى رۆژنامەكان پىر بوون لە رەخنەى دوور و درىژ بەمەبەستى دەرختى وىناى ھەلەى مسز ستۆ بۆ كۆيلاپەتى. رۆژنامەپەك كىتەبەكە بە "بەدەرەوشتىكى تاوانكارانە بۆ نەركە بالاكانى خەيال" وەسەف دەكات. خاتوو ستۆ خۆى ھەزاران نامەى توورپە و جۆيننامەى پى گەپشت.

لە سەرەتادا كىتايى "كوخەكەى مام تۆم" بەئازادى لە باشوور بىلە دەبوويه،
بەلام دواى ئەو كاردانەوه توند و سەختە، بوونى كۆپپەكى ئەو كىتايە خۆى لە
خۆيدا مەترسپەكى گەورە بوو.

شىتايى گالته جارانه يە كە بگوترى خاتوو ستۆ خۆى ئومىد و باوهرى وابوو
رۆمانەكەى "كوخەكەى مام تۆم" دەشى بىيەتە ئامرازيك بۆ چاره سەرى كيشەى
درىزخايەنى كۆيلايەتى. كاتيك ھاوړنپەكى باشوورى ئەو كىتايەى خويندەوه، بۆى
نووسى "كىتايەكەت دەبىتە موسلىحىكى مەزن كە باشور و باكور يەكدەخات" ..

خاتوو ستۆ لە كىتايى "كوخەكەى مام تۆم" دا ھەولە داوھ دادپەرەرانە وىنەى
ھەردوو لايەنى كيشەكە لە مشتومپى كۆيلايەتيدا بخاتە روو. لەو كىتايەدا وىنەى
دوو خاوەن كۆيلە پيشان دەدات، ئەوانيش مستەر شلىبى و ئۆگەستين سەينت
كلەرين، كە دوو براى باشوورى خاوەن چاكەى گەورەن. رەنگە ئىفائى كچۆلە،
كچى سەينت كلەير فرىشتانەترين مندال بى لە ھەموو ئەدەبدا. بەلام گەورە
پياوخراپ سيمۆن لجرى پياويكى مولحيدى ويلايەتى فېرمۆنتە. كىتايەكە قسە لە
دوو كەسايەتتەر دەكات لە نيو ئىنگلاند، ئەوانيش خاتوو ئوفيليا و ماركسن.
خاتوو ستۆ ئەوھى بەرپوونى باس كردووه كە خەلكى باكور ھۆشيارى پېويستيان
لە بارەى زنجيەكان نىە. لەگەل ئەو یشدا لەوانە يە بەھەندى لىلپەوھ بەزەبىيان
پىياندا بىتەوھ.

بەلام ئەم دانپىدانانە بەس نەبوو بۆ رازىكردنى بىزارى باشور. لە ھەموو لاوھ
ھىرش دواى ھىرشى توند دەھات و خاتوو ستۆ بە شىواندنى راستيەكان تۆمەتبار
دەكرا. بۆ نموونە باسيان لەوھ دەكرد كە ياساكانى باشور ھەك چۆن لەئاست
كوشتنى سېپپىستەكاندا توند و مولزىمن، بەھەمان شىوھ لەئاست كوشتنى
كۆيلە یشدا توند و مولزىمن. رىنمايەكان جياكردنەوھى مندالانى خوار دە سال لە

دايكىيان قەدەغە دەكەن. ھەرۈھە كۆيلەيش ۋەك مولكە گرانبەھاكانە و نابى بە
قۇر بەخرابى مامە لە بىرى.

بەلام لە باكور كىتېبى "كوخەكەى مام تۆم" پېشۋازىيەكى تىكەلى لىكرا: تەنانەت
ئەوانەيش رقىيان لە كۆيلايەتى بوو ئەم كىتېبەيان تۆمەتبار دەكرد، ئەوئىش لەترسى
ئەۋەى بېتتە مايەى ھەلگىرسانى شەرىكى ناوخۆ. ئەو خەلكانەى باكورىش كە
ۋەبەرھىنانيان لە كارى لۆكەى باشۋور دەكرد، لەترسى لەدەستچۋونى
كەسابەتەكەيان سەركۆنەيان دەكرد. لەگەل ئەۋەيشدا خويئەرانى باكور بەگىستى
"كوخەكەى مام تۆم" يان بە تۆمەتباركردنىكى راست بو سىستىمى كۆيلايەتى
دادەنا. كاتىك جگە لەۋە ھىچىتەر بو نەھىشتىنى كۆيلايەتى نەكرا، وىژدانى
نەتەۋەىيى و غەرىزە مرقۇفايەتەكان بزوان و ئەم چىرۆكەيان وروژاند، جا ئامەنگى
دەربېرنە ئاينىيەكانى ئامانجى خۆى پىكا، كە دەبوست بلى كۆيلايەتى لە رۇحى
مرۆڧ دەدات.

يەككە لە ئاسەۋارەكانى "كوخەكەى مام تۆم" ئەۋە بوو ئىتەر پەسەندكردنى
ياساى كۆيلە ھەلاتۋەكان بوو بە مەھال و ھاۋكارىنەكردن لەتەك ياساكە، لە
دەرۋەۋەى باشۋور كۆدەنگى پەيدا كردو. لەۋەئىش توندتر، ئەو كىتېبە سۆزىكى زۆرى
دۆى كۆيلايەتى تاۋدا بەشىۋەيەك ھەلگىرسانى شەرىكى ناوخۆ بىكانە شتىكى
حەتمى. بەدلىنبايەۋە ئەو كىتېبە ھۆى ھەرە گەۋرەى ئەو پىكادانە بوو كە بە
كارەسات تەۋاۋ بوو. دەشى ئەبراھام لىنكۆلن دەركى بەمە كىردى، ھەربۆيە كاتىك
مىسز سىتق سالى ۱۸۶۲ سەردانى كۆشكى سىپى كرد و تەۋقەى لەتەك كرد، گوتى
"ئەمە ئەو خاتۋونە بچۋكەيە كە ئەو كىتېبەى نووسى و بوۋە ھۆى ئەم جەنگە
گەۋرەيە". چارلز سەمنەرىش باۋەرى واپو "ئەگەر كىتېبى "كوخەكەى مام تۆم"
نەنووسرايە، ئەبراھام لىنكۆلن بە سەرىكى وىلايەتە يەكگرتۋەكان
ھەلئەدەبىژدرا.

ھەرچى بەھاي ئەدەبىيى "كوخەكەى مام تۆم"ە، لە سەرەتادا بايەخىكى روكەشانەى پىندرا، ئەگەرچى رەخنەگران پاشتر قسەيان لەسەر كرد. مېژوونوس جەيمس فۆرد رۆدز پىيى وايە "شېوازەكەى عادىيە، زمانەكەيشى زۆربەى جار كىرچ و كالل و شېرەز و بى رەونەقە، ھەندى جارىش بەزۆر لەخۆكردنەو دەگۆرپى بۆ زمانى عامى و گالتە جارى".

رەخنەگرىكى باشورى كە ستارك يۆنگە قسە لەسەر بەكارھىنانى شېوہ زارى زنجىەكان لەلايەن مسز ستۆوہ دەكات و دەلى "ئەو" زۆر لە رەشپىستانى ديوہ، بەلام وای لى نەكردون قسە بكەن. ئەو ھەستى بە كاريگەرى و زىندوويى زمانەكەيان نەكردوہ".

فان ويك بروكس نامازە بۆ "كەموكوريپە رۆشنەكانى كىتیبەكە لە رووى رىكخستن و سۆزەوہ" دەكات. لەگەل ئەو ھىشدا بە "بەلگەنامەيەكى ئىنسانىي مەزن" ھەسفى دەكات.

رەخنەگرىكىتەر بەناوى خاتوو كاپارين ئەنتۆنى پىيى وايە "كوخەكەى مام تۆم چىرۆك و وینەى ئەخلاقى ئەمەرىكىيە و ... بەبى گومان شايستەى رىزگرىنىكى بالايە. ئەو ھەروونە مسز ستۆ سەرسامە بە باشور. لەكاتىكدا رقى لىيە لەبەرئەوہى لايەنگرى كۆيلايەتییە، دەبىنين بە گەرمى و سۆزەوہ وینەى كەشوھەواكەى دەكىشى. پىشپەوہى نووسەرانى ئەمەرىكىيە لە باسكردنى پرسى زنجىەكان بەشېوہەيەكى لىپروانە، كە بىرى لە چىرۆكىك كىرەتەوہ پالەوانەكەى پىاويكى رەشپىستە. ئەگەرچى كىتیبەكە بۆ نامانجىكى ئەخلاقى نووسراوہ، دانەر لە پەلكىشبوونى بەدواى گىزانەوہى چىرۆكەكەيدا، ھەندى جار نامانجە بنەرەتییەكەى بىر چوہ".

لەرووى مېژوويشەوہ بىگومان ئەم رۆمانە بايەخىكى مەزنى ھەيە زياتر وەك بەلگەنامەيەكى كۆمەلايەتى تا وەك كاريكى ھونەرى ئەدەبىيان كلاسىكى.

به‌دلتیاییه‌وه وهك "كاو" ده‌لی، كتیبه‌كه له چیرۆكێك زیاتره و "پره له كوشتن و برین و شه‌هوت و نه‌وینی حه‌رام و خۆكوشتن و نه‌شكه‌نجه‌دانی دل‌په‌قانه و پیسی و مه‌ستی..".

كتیبه‌ی "كوخه‌كه‌ی مام تۆم" ده‌سته‌جی ناوبانگیکی جیهانی بو خاتوو ستۆ په‌یدا كرد. هه‌ر سالی پاش نه‌وه سی گه‌شتی بو ده‌روه نه‌جامدا، تیدا سه‌ردانی هه‌ریه‌ك له ئینگلته‌را و ئسكوتله‌نده‌ی كرد، سه‌دان له خا‌نه‌دانا‌ن و نه‌نداما‌نی بنه‌ما‌لی شاهانه و گه‌وره‌ پیاوانی بینی و پیشوازییان لیکرد، له‌نیواندا شاژن فیکتوریا و شازاده ئه‌لبیرت و دیکنز و جوړج ئه‌لیۆت و کنگزلی و روسکین و ماگولی و گلاستۆن.

له‌و گه‌شته سه‌رکه‌وتوه‌دا خه‌لك به‌ حه‌ماسیکی زۆره‌وه پیشوازییان لیکرد و به‌ قاره‌مانی هه‌ژارانیا‌ن ده‌بینی.. هیچ نووسه‌ریکی نه‌مه‌ریکی پیشتر نه‌و وروژاندنه‌ گه‌وره‌یه‌ی دروست نه‌کردوه‌وه و به‌و گه‌رمیبه‌ له‌ دورگه‌ به‌رتانیه‌کان پیشوازی لی نه‌کراوه.

خاتوو ستۆ زۆر هه‌ولیدا بیسه‌لمی‌نی نه‌و وینه‌یه‌ی له‌ کتیبه‌كه‌یدا بو کۆیلایه‌تی کیشراوه، هیچ زیاده‌په‌ویه‌کی تیدا نیه‌ و "زاده‌ی درۆ و ده‌له‌سه" نیه‌ وه‌ك كه‌ هه‌ندی كه‌س تۆمه‌تباریا‌ن ده‌کرد به‌وه‌ی نه‌و درۆ و ده‌له‌سانه‌ی كه‌له‌كه‌ کردوه‌ تا بیا‌نكا‌ته‌ کلیلیك بو كوخه‌كه‌ی مام تۆم كه‌ به‌گوته‌ی ستۆ "هه‌موو راستیه‌ ئه‌سه‌لیه‌كان و نه‌و رووداو و به‌لگه‌نامانه‌ له‌خۆ ده‌گری كه‌ چیرۆكه‌كه‌ی له‌سه‌ر بنیا‌ت ده‌نری، له‌گه‌ل هه‌ندی چیرۆکی خۆش و کاریگه‌ر و گونجاو بو چیرۆكه‌كه‌ی مام تۆم".

ئهم كتیبه‌ بو چوار به‌ش دابه‌ش ده‌بی، سه‌ره‌تا به‌ وه‌سفرکردنی كه‌سایه‌تیه‌كان ده‌ست پنده‌كات تا بیسه‌لمی‌نی نه‌وانه‌ كه‌سانی راسته‌قینه‌ی ژیا‌نی واقیعین. به‌شی دروهم باسی یاسا‌کانی کۆیله‌کان ده‌كات و ناماژه‌ به‌وه‌ ده‌كات یاسا‌کانی ئیستا

کڙيله ناپاريزن. پاشان دټه سهر گټرانه وهی ژيانی تاك تاکی کڙيله کان و شکستی رای گشتی له پاراستنی کڙيله و قسه کردن له سهر ناسه واری نانه خلایقی کڙیلايه تی له سهر کاره نازاده کان له باشور. دواچار به هوی هه لویستی په رت و ناکه ریگه ریان به رانبر کڙیلايه تی، په نجهی تومت بؤ که نیسه کانیش دريژ ده کات. بلاوکراوهی "کلیل" لاواز بوو، عهیبی گوره یشی نه وه بوو ماده کانی پاش ده رکه وټنی "کوڅه کهی مام توم" کڙکرانه وه و زور له و ماده یه له سهر وټی وټی دامه زرابوو. له بهر نه وه سهر که وټن جه ماوهری به ده ست نه هیتنا و هیزیکي نه وټوی نه خسته سهر رومانی "کوڅه کهی مام توم" زیاد نه کرد. وه ک نمونه یه کیش له سهر دادپه روه ریی نیلاهی، نهو بلاوکاره ټینگلیزه یی "کوڅه کهی مام توم" ی دزی و له ټینگلته را چاپی کرد، په نجا هزار دانه ی له "کلیل" چاپ کرد به ته مای نه وهی به ختیکیتر بی، به لام بووه مایه ی هه لشکان و مایه پوچیوونی.

مسز ستو به قه له مه به برشته کهی کټیبتی دهر باره ی کویلايه تی نووسی، نه ویش رومانی درید Dred بوو، که "چیروکی زه لکاوو گوره شوومه که یه" و سالی ۱۸۵۶ بلاو کرایه وه و له چوار هه فته دا سه د هزار دانه ی لی فروشرا، نه که رچی نه که یشته ناستی ناوبانگی "کوڅه کهی مام توم".

بیروکه ی دانه ر له "درید" دا بریتی بوو له ناسه واری خراپی سیستمی کویلايه تی له سهر پیاوی سپی، واته هه ریه ک له خاوه ن زهوی و نهو سپی پیسته هه ژارانیه ی له وه پرگه کانیان به نیجار ده گرت. ټیکه لکردنی هه ردوو ره گز و نه نجامه خراپه کانی له سهر هه موو که س شتیکی درامی بوو. رومانی درید پره له وټنه ی هه ژارانی سپی پیست و ژيانی جوتیاران و هه روه ها نهو مؤچیارانه ی داوای بوژاندنه وهی هه ژارانیان ده کرد. به لام که سایه تیه کی بنچینه یی وه ک مام تومی تیدا نه بوو، که سوزی خوینهر به ده ست بیئی.

خاتوو سىتۇ لەوكاتەو ە كە تاكۆتايى ژيانى كە ۵۲ سال بوو، لېشايۇيكي بېكۆتاي لە رۆمان و چىرۆك و ژياننامە و وتار و بابەتى ئاينى نووسى. بۇ ماوھى نزيكەي سى سال، تىكراي بەرھەمى نووسىنى لانىكەم يەك كىتېب بوو لە سالىكدا. لەكاتى شەرى ناوخۇدا گىرنگىرەن بەشدارىي ئەو برىتى بوو لە وتارىك بۇ ئافرەتانى ئىنگلەتەرا و تىيدا بىرى خستەنەو ە كە بەر لە ەشت نۆ سال چ پېشوازيەكيان لە كىتېبى "كوخەكەي مام تۆم" كىرد و سەرزەنشتى دەكردن لەسەر ھاوسۆزىيان لەگەل باشور و كارەكانيان پاش ھەلگىرسانى جەنگەكە.

لەئاكامى ئەو وتارەدا ژمارەيەك كۆبوونەوھى گەورە لە دورگە بەرىتانيەكان گىرئ دران بەمەبەستى گۆپىنى راي گىشتى بالادەست بەرەو پرسى يەكگرتن. لەبەرئەو، دەشى وتارەكەي خاتوو سىتۇ رۆلتيكى گىرنگى لە رىگرتن لە دەستپورەدانى ئىنگلىزى گىرتىي لەو وەختەي دەكرا ئەو دەستورەدانە باكورەكانى ئەمەرىكا تووشى مەترسى بكات.

لە ھەلسەنگاندن و نرخاندنى پىنگەي ھارىت بېچەر سىتۇ لە مېژوودا، كىرك مۆنرۇ دەلى خاتوو سىتۇ "ئەنھا لە پېشى رىزى پېشەوھى ئافرەتانى جىيەنەوھى ناوھستى، بەلكو لە پىكېپىنانى چارەنووسى گەلى ئەمەرىكىدا لە ماوھىكەي زۆر شلۇقى مېژووياندا ھەژموني لە ھەژموني ھەر كەسىكىتر بەھىزتر بوو... بەدئىيەوھى ھىچ كەسىك ناتوانى بەتەنیا كۆيلايەتى قەدەغە بكات، ھىچ كەسىكىش ناكىرئ ئەو ە بكات،". مۆنرۇ لەبارەي ئەو رەگەزانەي سەرگەوتنى كۆتاييان بەدېھتەن دەلى "بەلام گەورەترىنى ئەو رەگەزانە و بەھىزترىيان برىتېيە لە كوخەكەي مام تۆم".

رەنگە كۆتا نرخاندن كە بىرئ پاش سەدەيەك بۇ كىتېبى "كوخەكەي مام تۆم" بىرئ، ئەو بى ژنە دانەرىكىتر بەناوى كۆنستانس رورك كىردوويەتى كە دەلى " ئەو كىتېبە سەربارى تىكشكانى بەھۆي ئەو ھات و ھاوارەي پاشتر روويدا،

سهرباری که موکوپه کانی له هندی شتی بنچینه پیدا، به لام هیشتا پاریزگاری له سیفه تگه لیک کردوه که وهک په یامیک بۆ سه روو پیگه ی هاوچه رخی خوی به رزی ده کاته وه، سیفه تگه لیک تومه تی زیده روویکردن که تومه تیکی ناسان و ناسایه، پوچهل ده کات. نه وه روونه که نه م کتیبه واقیعی ته راسته قینه ی تیدا نیه، به لام رهنگه پیویست بی هرگیز حوکمی واقیعی بیونی به سر دا نه دین. نه وه روونه نه م کتیبه نه و توکمه یی و روونبینه ی تیدا نیه که بۆ نووسینی مه زن پیویستن. عاتیفه ته که ی هر نازاد نیه به ته نیا، به لکو له رووی عه قلیه وه رهق و وشک و به گویره ی هه لیزاردن نه خوش و عاتیفیه. له پیش پرکتیه کی بی کۆتادا ده پروا و پیده چی نه وه یش زاده ی هیستریا بی. به لام هیزی دروستی نه و عاتیفه یه فراوانیسی په لهاویشتن و هاوسه نگی حساب بۆ نه کراوی به ره م هیناوه ... هه روه ها به ر له هه مووشت به جولای کاریگری به ره و نامانجگه لیک نه زانراو له پانتاییه کی دوور و درئ ده ناسریته وه، که ده بیته بیروکه یه کی به هیز بۆ گپرانه وه ی هه ره مه زن که لیره دا به عاتیفه ی قول باس کراوه، له به ره وه ی سه رکیشیکردن هه رگیز نازاد نیه، به لکو هه همیشه له کۆتایدا دپته برین یان به ره و مه ترسی په لکتیش ده کری".

فان ویک بووکسیش ده لی، "کوخه که ی مام توم" له و که شوه وایه ی تپیدا نووسراوه گویتزاوه ته وه، سهرباری نه وه یش وهک وینه یه کی مه زنی میلی بۆ سه رده م و نه ته وه یه ک مایه وه.

۷- "سەرمايه"

كارل ماركس Karl Marx

عه‌رانی چینی كریكار

فریدريك ئەنگلز له لاواندنه‌وه‌ی كارل ماركسدا ده‌لێ "ماركس، به‌ر له هه‌موو شت، كه‌سێكى شوپشگێپر بوو، ئامانجی مه‌زنی له‌ژياندا نه‌وه بوو به‌م یان به‌و شتیوه، هاوكاری بكات بۆ تێكشكاندنی كۆمه‌لگه‌ی سه‌رمايه‌داری و دامه‌زراوه‌كانی ئه‌و حكومه‌ته‌ی دروستی كردووه". به‌م ده‌ربه‌رینه كورته وشانه یاریده‌ده‌ر و قوتابی و دلۆزترین هاو‌پێكانی، هێزی بزوتنه‌ری ژيانی ئه‌و مرۆفه یاخیهه كۆمه‌لایه‌تییه به‌ناوبانگه چ‌ر ده‌كاته‌وه.

ماركس له سه‌رده‌میكى پ‌ر له كێشمه‌كێشدا له‌دايك بوو. كه‌شوه‌واكه به‌ یاخیبوون و دل‌ه‌راوكی بارگاوی بوو. هێشتا یادی شوپشی فه‌ره‌نسی له‌خه‌یالدا ما‌بوو، روودانی شوپشێكی‌تریش نزیک بوو. ده‌سالی پاش ئه‌وه، به‌سه‌ختیه‌کی سه‌رتاسه‌ری و به‌رفراوان و بێزاری و ره‌خنه‌گرتن له‌ حكومه‌تی ئارا جیا ده‌ناسرێته‌وه. سالی ۱۸۴۸ ئه‌م حاله‌ته‌گه‌شه‌ی كرد بۆ هێزێکی ته‌قینه‌وه و شوپشه‌كان له‌ ئه‌وروپا هه‌لگیرسان. ته‌نانه‌ت له‌ ئه‌وروپا بزوتنه‌وه‌ی كریكاران سه‌ری هه‌لدا و داوای به‌شداركردنی له‌ سیاسه‌ت و هه‌ره‌شه‌ی له‌ حكومه‌تی ئه‌وكات ده‌كرد. له‌ هه‌موو جێگه‌وه پاله‌په‌ستۆ دروست بوو به‌مه‌به‌ستی سووككردنی ئه‌و مامه‌له‌ی خراپه‌ی له‌ بنه‌ما نوێیه‌كه‌ی كریكارانه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتبوو و هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی پاشماوه‌كانی ده‌ره‌به‌گایه‌تی. كاته‌كه زۆر له‌بار بوو بۆ مه‌يله تێكده‌رانه و دژ به‌كه‌نیه‌كه‌ی ماركس.

ماركسى بچوك ياسا و فەلسەفەى لە بۆن و بەرلەن خۆيىند بەمە بەستى بە دەستەپتەنەنى پۆستى ئوستادى. بە لام بە ھۆى بۆچوونە بە پىچوپەنا و روولە گەشەكانىيەو دەرگا بە پوويدا داخرا و رووى كرده رۆژنامەوانى. رۆژنامە يەكى نوئى لە سالى ۱۸۴۲ دامەزرا بە ناوى Rheinische Zeitung و ماركس بوو بە يەكەم نووسەرى و زۆرى نە برد بوو بە سەرنووسەرى. بە ھۆى ھىرشى چەندبارەى رۆژنامەكە بۆ سەر حكومەتى پروسىيا و ئاراستە پەپگىرەكەى بەگشتى، تەمەنى ھىشتا كەمىك لە سالىك زياتر بوو لە دەرچوون راگىرا.

ماركس چوو بۆ فەرەنسا تا سۆشىيالىزم بخۆيىن و بۆ رۆژنامە يەكىترى تەمەنكورتى دەنووسى بە ناوى Franco-German Year Books. لەوئى ئاشنايى لەگەن گرنگترىن نوئىنەرى فيكرى سۆشىيالىزم (ئىشتراكىيەت) و كومۇنىزم (شىوعىيەت) پەيدا كرد. گرنگترىن رووداوى ژيان و ئايندەيشى سەرەتەى ھاوپرەيەتى بوو لەگەن فرىدرىك ئەنگلز، كە پىياوئىكى ئەلمانىي تا رادەيەك دەولەمەند و كورپى خاوەن كارگە يەكى لۆكە بوو، ئەويش وەك ماركس لايەنگرى بە ھا ئىشتراكىيەكان بوو. ئەو دۆستايەتتەيەى ماركس و ئەنگلز بە درىژايى ژيانى بەردەوام بوو.

ئەنگلز سالى ۱۸۴۵ بنچىنەى كۆتتەيى "سەرمايە" Das Kapital ى ماركسى دانا، لەگەن بلاوكردەنەوئى كۆتتەيى "دۆخى چىنى كرىكار لە ئىنگلەتەرا".

ماركس لە وروژاندنى بۆچوونەكان دژى حكومەتى پروسى بەردەوام بوو، دەسەلاتدارانى فەرەنسى بە بيانىيەكى چارە نەويستراويان دانا و لە ولات وەدەرياننا. پەناى برده برۆكسل و سى سال لەوئى مايەو، پاشان بۆ ماوئەيەكى كورت گەراپەوئە ئەلمانىا، بۆ جارى دووهم دور خراپەوئە و لەكاتى شوپشى سالى ۱۸۴۸ دا گەراپەوئە پارىس. لەو سالا دەا، بە ھاوبەشى لەگەن ئەنگلز نامىلكەى بەناوبانگى "مانىفستۆى شىوعى" يان نووسى و بلاو كردهو، كە يەكئىكە لە كارە

نه ده بیه په پږگیر و زور کاریگر و توندوتیزه کان که له چاپخانه کان ده رچووی.

نامیلکه که قسه کانی به هاواریکی هاندان بو شوږش کوتای دینی که ده لی:

"کومونیسته کان پیان وایه شاردنه وهی را و نیازه کانیاں شتیکی روکه شانیه.

نه وان راشکاوانه بریارد ده دن که به بی به کارهینانی توندوتیژی بو

ژیرا و ژورکردنی ته وای سیستمی کومه لایه تیی هاوچرخ نامانجه کانیاں به دی

نایه ن. ده با چینه حوکم پرانه کان له به رده م شوږشی کومونیزمدا بله رزن. کریکاران

جگه له کوټ و زنجیره کانیاں هیچ له ده ست ناده ن، هه موو دنیا شیان

له به رده مدایه تا بیبه نه وه. که واته، کریکارانی جیهان په ککرن!"

مارکس رووی له هه رکوی بگردایه، که سیکي پر چالاکي و وروژینه ریکی شه په نگیز

بوو، بزوتنه وه کریکاریه کانی ریک ده خست و سه رنو سه ری روژنامه

کومونیسته کانی ده کرد و یاخیوونی به ریا ده کرد.

تیکیوونی شوږشه نه وروپیه کان له سالانی ۱۸۴۸ و ۱۸۴۹ وای کرد دنیا زور

به رته سک بیته وه و جیگه ی مارکسی تیدا نه بیته وه. له ته مانی ۲۱ سالیدا چوو بو

شینگلته را و روژه کوتاییه کانی ژیا نی له لهنده ن به سه ر برد. به ر له وه هاوسه رگیری

له گه ل جینی فون ویستفالین کچی فرمانبه ریکی پروس ی کرد، نریکه ی چل سال

وه ک شه ریکیکی به وه فا له گه لیدا مایه وه. ماوه کانی هه ژاری نوته ک و نه داری و

بیچاره یی له گه لدا به ش کرد و له شه ش منداله کانیاں ته نیا سنیان ژیا نیان. دوان

له وانه ی ش خو یان کوشت.

گومان له وه دا نیه سی سال سه ختی ژیا ن به سه ر بوچوونه کانی مارکسدا رهنگی

داوه ته وه و له ورق و هه ناسه ساردیه ی له نووسینه که یدایه به رپرسه. زورچاریش

نه وه ی خیزانه که ی مارکسی له مردنی راسته قینه له برسا رزگار کردوه یارمه تیه

داراییه کانی فریدریک نه نگلز بووه. تاکه داهاتی مارکس یه ک جونیه بوو له

هفته یه کدا که له روژنامه ی نیویورک تریبون New York Tribon

وهرىدە گرت، لەگەڵ ئەو پاداشتە پچرپچرەى لە نووسىنى هەندى بابەتى كورت كورت دەستى دەكەوت.

سەربارى نەهامەتى و قەرزارى و نەخۆشى و نەدارى كە بەردەوام بەرۆكيان گرتبوو لە ناوچەى پيس و پۆخلى سۆھۆ Soho لە لەندەن كە تىيدا دەژيا، وەك نەرىتى ھەميشەى خۆى، سال بە سال لە پيشرە و يكردى لە پرسى ئيشتراكى تەدا كۆلى نەدەدا. سەردانى مۆزەخانەى بەرىتانی دەكرد و بۆ ماوہەكى دوور و درىژ كە ھەندى جار دەگەيشتە شازدە سەعات لە رۆژىكدا دەمايەوہ و بريتكى زۆر مادەى خاوى بۆ كتيبەكەى، واتە كتيبى "سەرمایە" Das Kapital كۆ دەكردەوہ. بە حسابنە كردنى ئەو ماوانەى بەھۆى نەخۆشى يان كارىترەوہ دەستى لە نووسىن ھەلدەگرت، دانانى ئەو كتيبە زياتر لە ھەژدە سالى خاياندوہ. ھەرچى ئەنگلژە كە لەو ماوہەدا ئەركى بەخۆى كردنى خىزانەكەى ماركسى لەئەستۆ گرتبوو، لە تەواوكردنى كتيبەكە بىئومىد بوو. ئەو و ماركس پتەكەوہ بە "كتيبە نەفرەتییەكە" ناماژەى بۆ دەكەن. ماركس دانى بەوہدا دەنا كە ئەو كتيبە "كابووسىكى راستەقىنەى".

گەورەترىن رووداو لە ژيانى ماركس لەو چەند سالا دا دامەزراندنى يەكەمىن كۆمەلەى نۆدەولەتى بوو بۆ كرىكارانى پياو لە سالى ۱۸۶۴، كە ئىستا بە بەناوى كۆمۆنەى يەكەم "الدولىة الاولى" ناسراوہ. ئەوہ كۆششىكى گەورە بوو بۆ كۆكردنەوہى چىنى كرىكار لە ھەموو جىھاندا لە كۆمەلەىكى نۆدەولەتىدا. ئەگەرچى ماركس لەناو ئاپۆراى جەماوہردا نەبوو، بەلام ھىزى بزوينەر بوو لە پشت تەختەوہ و زۆربەى نووسراوہكانى كۆمەلەكە و ناوئيشان و پىرەو و بەرنامەكەى ئەو دەينوسىن. بەلام كيشمەكيشى ناوخۆى لەسەر سەروكايەتى و ئەو كيشەى پاش شكستى ياخىبوونەكەى پاریس لە سالى ۱۸۷۱ كۆمەلەكەى تىكەوت، بوونە ماىەى ھەلوەشاندنەوہى كۆمەلەكە. دواى ئەو كۆمەلەى نۆدەولەتى دووم

(كۆمۆنەى دووهم) هات و نوپنەرايەتىى گرووپە ئىشتراكىيە خۆرئاوايىه كانى دەكرد. پاشان كۆمەلەى نپودەولەتىى سىيەم يان كۆمىننتېرن Comintern بۆ دنيای كۆمۆنيزم.

سەرەنجام ماوهى دانانى ككتىبى "سەرمایە" تەواو بوو. ئەو بوو لە كۆتاكانى سالى ۱۸۶۶ دەستنووسى بەشى يەكەم نىردرا بۆ هامبۆرگ. لە سەرەتاكانى سالى دواى ئەو دەدا ككتىبەكە بەچاپكراوى بەزمانى ئەلمانى لە چاپخانه دەرچوو. تا دواى نزيكەى بيست سال وەرگىرپانى بە زمانى ئىنگلىزى نەبوو. يەكەمىن وەرگىرپانى بۆ زمانىكىتر لە بەر تيشكى رووداوه كانى ئايندەدا، بە زمانى رووسى بوو لە سالى ۱۸۷۲.

لە سەردەمى ماركسدا ئىنگلتهرا يەكەمىن شانۆى كارەكانى رژیىمى سەرمایەدارى (كاپىتاليزم) بوو. لە بەرئەو نزيكەى هەموو ئەو نمونانەى بۆ روونكردنەوئەى تىۆرە ئابوورىه كانى بەكارى هیناون، لەو مەلەكەتە وەرگىراون. نمونە سامناكەكان زۆر بوون، چونكە رىكخستنى سەرمایەدارى لە ناوہ پاستى سەردەمى ئىكتۆرىدا لە خرابترىن دۆخیدا بوو، بارى كۆمەلایەتىى كرىكارانى كارگەكان بەرادەيەك خراب بوو وەسفرکردنى دژوارە. لەو رووہو ماركس لە توپۆزىنەوہ كانىدا پشتى بە راپۆرتە رەسەمىيەكانى پشكەرانى حكومەت دەبەست، بۆيە راستىه كانى بەوردى لە ككتىبى "سەرمایە" دا خستۆتە روو.

ژنان لە تۆكەندە كاندا بەهیزی شانەكانىان كەشتىه كانىان بەدریژابى رىگە رادەكیشا. هەرەك چۆن ولاخ بە عەرەبانەوہ دەبەسترا بۆ گواستەوہ خەلوز بۆ دەرەوہى كانەكانى بەرىتانيا، هەر ئاوا عەرەبانە لە ژنانىش دەبەسترا. مندالان بوون لە تەمەنى تۆيان دەسالىدا لە كارگەكانى چىنىندا رۆژانە بۆ ماوهى پازدە سەعات كارىان دەكرد. كاتىك نۆرەى كارکردنى شەوانە داھات، ئەو پىخەفانەى مندالانىان تىيدا دەخوتن هەمىشە گەرم بوون و سارد نەدەبوونەوہ، لە بەرئەوہى

بەنۆرە بەكار دەھىنران. نەخۆشىي سىيل و زۆر نەخۆشىترى شوينە جەنجالەكان چىرئوكى خۇيان لى گىر كردن و ژمارەيەكى زۆرى لى كوشتن.

ديارە تەنيا ماركس نەبوو كە نارەزايى دژى ئەم دۆخە ئابورپەرە دەردەبىرى، زۆر نووسەريترى ھەستناسكى تايبەت بە مەسەلە ئىنسانىيەكانى ۋەك چارلز دىكنز و جۆن رسكين و تۆماس كارليل بەھەماسىكى زۆرە ۋە زۆر شتياں دەنووسى و داواى چاكسانزىيان دەكرد. سەرەنجام پەرلەمان گەرم كرا تا ياسايەك بۆ چاكسانزى دەرىكات.

ماركس بە شىكردنە ۋە زانستىيەكەي بۆ پرسە ئابورى و كۆمەلايەتتەكان درەوشايە ۋە. ۋەك ئەنگلز دەلى "ۋەك چۆن داروين ياساى پەرەسەندى لە سروشتى ئەنداميدا دۆزى ۋە، ماركسش ياساى پەرەسەندى لە مېژووى ئىنسانيدا دۆزى ۋە". ماركس باس لە ۋە دەكات كە دەكرى دياردە ئابورپەرەكان "بەھەمان وردىي زانستە سروشتىيەكان تىببىنى و تۆمار بكرىن". زۆر نامازە بۆ نووسراۋەكانى زانايانى زىندە ۋەرزانى و كىميا و فىزىيا (سروشت) دەكات. ديارە بەئاۋات بوۋە بېيتە "داروينى كۆمەلئاسى" يان رەنگە "نيوتنى ئابورى". ماركس بە شىكردنە ۋەي زانستىيەنى كۆمەلگە، باۋەرى و ابورپەرە ۋەي دۆزىۋەتە ۋە كە چۆن چۆنى دەكرى جېھانى سەرمايەدارى بگۆرى بۆ جېھاننىكى كۆمەلايەتى.

رىگە "زانستى" يەكەي ماركس رۆلى زۆرى بىنى لە ۋەي خەلك بەبەرفراوانى لىي تىبگەن، لەبەرئە ۋەي بىرۆكەي پەرەسەندن لە ھەموو بوارەكاندا خەيالى سەدەي تۆزدەيەمى داگىر كردبوو. تىۆرەكەي لەبارەي مەملانىتى مېژووى بە تىۆرەكەي داروين لەبارەي پەيدابوون يان پەرەسەندە ۋە دەبەستىتە ۋە، بە ۋە سام و ھەببەتى بە بۆچرونەكانى بەخشى. لە ھەمان كاتيشدا ۋاي لىكرد، بەپرواى خۆي، قابىل بە پوچاندنە ۋە نەبن.

به بۆچوونی مارکس و شوپنکه وتوانی، به شداری گه‌وره‌ی له توێژینه‌وه‌ی ئابووری و میژوو و باقی زانسته کۆمه‌لایه‌تیه‌کانیتردا، پیشکه‌وتنیکه بۆ بنه‌مایه‌ک که ناویان ناوه ماتریالیزمی دیالکتیک (المادیه‌ الجدلیه)، که زاراوه‌یه‌کی ته‌موم‌ژاوییه و لیحالیبوونی زه‌حمه‌ته‌ نه‌گه‌رچی به‌تیروته‌واوی له نووسینی پیشتردا شرح کراوه. کتیی "سه‌رمایه" به‌دریژی نه‌م تیۆره به‌کار دینی.

مارکس ریگه‌ فه‌لسه‌فه‌ دیالکتیکیه‌که‌ی له فه‌یله‌سوفی نه‌لمانی هیکل Hegel وه‌رگرت. که جه‌وه‌ره‌که‌ی بریتییه له‌وه‌ی هه‌موو شتیک له دنیا‌دا له‌ حاله‌تی گۆرانیکی به‌رده‌وام‌دایه و پیشکه‌وتن به‌ کارلیکی نیوان هێزه‌ ناکۆکه‌کان دیته‌ دی. بۆ نمونه: به‌ ناکۆکی سیستمی نیستی‌عماری ئینگلیزی له‌گه‌ڵ شوپشی نه‌م‌ریکی‌دا ویلایه‌ته‌ یه‌ک‌گرتووه‌کان به‌ره‌م هات. وه‌ک لاسکی Laski له‌وباره‌وه ده‌لی "یاسای ژیان بریتییه له‌ نه‌زموونی دژی‌ه‌که‌کان، له‌وه‌یش‌گه‌ شه‌کردن به‌ره‌م دی".

نه‌م ده‌ستپیکه‌ مارکسی به‌ره‌گه‌لاله‌کردنی تیۆره‌که‌ی ده‌رباره‌ی "ماتریالیزمی میژوویی" (المادیه‌ التاریخیه) یان "نه‌فس‌یرکردنی ئابووریانه‌ی میژوو" برد. مارکس و نه‌نگلز ده‌لین "میژووی هه‌موو کۆمه‌لگه‌ی نیستا هیچ نیه‌ جگه‌ له میژووی خه‌باتی چینه‌کان: ئازاد و کۆیله، خانه‌دان و عه‌وام، سه‌رگه‌وره و بنگه‌وره، سه‌رۆکی ده‌زگا و کرێکار. به‌کورتی، هه‌ریه‌ک له‌ زالم و مه‌زلوم به‌رانبه‌ر یه‌کدی وه‌ستان و جه‌نگینکی به‌رده‌وام له‌نیوانیاندا به‌رپا بو".

نه‌نگلز له‌ په‌سنی مارکسدا ده‌لی مارکس "ئه‌و راستییه‌ ساده‌یه‌ی دۆزیه‌وه‌ که له‌ ژێر گۆگیا فیکریه‌کاندا شار‌درابوووه. ئه‌ویش ئه‌وه‌یه‌ مرۆفه‌کان به‌ر له‌ هه‌موو شت و به‌ر له‌وه‌ی چێژ له‌ سیاسه‌ت و زانست و هونه‌ر و ئاین و شتیتر وه‌ر‌بگرن، پێویسته‌ خواردن و خواردنه‌وه و پۆشاک و مالیان ده‌ست بکه‌وێ. ئه‌مه‌یش ئه‌وه‌ ده‌گه‌یه‌نی به‌ره‌مه‌ینانی پێویستییه‌ زه‌رویه‌کانی ژیان و قوناعی پیشکه‌وتنی

ئابدورى ئىستى گەلىك يان قۇناغىكى مېژووى، دەبىتە ئەو بىچىنەبەى حكومت تېرۋانېنە ياساى و بېرۆكە ھونەرى و ئاينەكانى ئەو پىسپۆرانەى لەسەر بنىات ناوہ.

بەكورتى و بەكوردى، مەملانى لەپىناو خواردن و مال و ماوادا مەملانىيەكى زۆر تونۇدە و بېرار لەسەر ھەموو شتەك لە كاروبارى مۇشۇدا دەدات.

بەلای ماركسەوہ، مېژووى مۇشۇقايەتى بەر لە ھەموو شت چىرۆكى چەوساندەنەوہى چىنەكە بۇ چىنەكىتەر. لە چاخەكانى بەر لە مېژوودا كۆمەلگەبەكى خىلەكى يان ناچىنەبەى ھەبوو. بەلام -ماركس دەلى- لە چاخە مېژووبەكاندا "چىنەكان دروست بوون و ئاپۇراى دانىشتوان بەكەم جار بوونە كۆيلە پاشان بە خزمەتكار (ھالەتى دەرەبەگى)، پاشان كۆيلە بەكرى كە ھىچيان نەبوو (سەردەمى سەرمایەدارى)". ماركس گەشىتبووە ئەو باوہرەى بە جىبەجىكرەدى تىۆرى "ماترىالىزمى دىئالىكتىكى" ھەنگاوى ھەتمى پاش ئەوہ ياخبوونى كرىكاران و "دىكتاتورىەتى چىنى پۇلىتارىا" و پاش ئەوہىش مەشاعىەتى مولكايەتى و گەرانەوہ دەبى بۇ سىستىمى كۆمەلگەى ناچىنەبەى.

ماركس لە كىتەبى "سەرمایە" دا پرسەكەى دۇى سىستىمى سەرمایەدارى پەرەپىدا، تا بىسەلمىنى لەناوچوون و نەمانى ئەو سىستەمە شتەكە ھىچ گومانى تىدا نىە. لىرەدا ئەوہى گەلەلە كرد كە شىوعىەكان بەگشتى بە دووہ بەشدارىكرەدى زۆر گرنكى ماركسى لە زانستە كۆمەلەبەتەكاندا دادەنن، ئەویش تىۆرى بەھای كارە (قىمە العمل). لەپاستىدا ئەم تىۆرە لە بىنەرەتدا زادەى بىرى ماركس نەبوو، چونكە ئەو لەسەر رىيازى زانايانى ئابدورى لە خۆى بەتەمەنتر دەپۆىشت، لەوانە ئادەم سىمىث و دەھىد رىكاردۆ و جەختى لەوہ كرد كە كار سەرچاوەى ھەموو بەھاكانە. ماركس گوتەبەكى بىنجامىن فرانكلېنى باس كردووە كە سەدەبەك پىشتر تىبىنى ئەوہى كردبوو "بازرگانى ھىچ نىە جگە لە ئالوگۆپكرەدى كارىك بە كارىكتەر.

نرخ‌ی هه‌موو شتیکیش به کار ده‌پێورئ. پیناسه‌ی "سه‌رمایه‌ی" یشی له (سمیث) هوه وه‌رگرت که بریتیه له "بریکی دیاریکراو له کار، که تۆپه‌ل کراره و وه‌ک یه‌ده‌گ پارێزراوه". هه‌روه‌ها ریکاردۆ پیتی وابوه "پتویسته نرخ و به‌های هه‌ر کالایه‌ک، به‌گۆیره‌ی بری ئه‌و کاره‌ی تیدا کراره مه‌زنده بکری".

مارکس ئه‌م گوتانه‌ی وه‌ک پتوه‌ر وه‌رگرت و تیوره‌که‌ی خۆی له‌باره‌ی "به‌های زیاده" یاخود "زنده به‌ها" بنیاتنا و سه‌ره‌تا له وتاریکیدا به‌ناونیشانی "ره‌خنه له ئابووری سیاسی" (سالی ۱۸۵۹) باسی کرد، پاشان پتیدا چوه‌وه و وینه پالفته‌کراره‌که‌ی له کتیبی "سه‌رمایه" دا باس کرد. له‌وه‌روه‌یشه‌وه کریکار خاوه‌نی هیچ نیه، هه‌ربۆیه ته‌نیا یه‌ک کالای هه‌یه بفرۆشی، ئه‌ویش کاره‌که‌یه‌تی. جا بۆ ئه‌وه‌ی له‌برسا نه‌مرئ، پتویسته ئه‌و کاره‌ی بفرۆشی. به‌پتی سیسته ئابووریه باوه‌که، خاوه‌نکار ئه‌م کالایه به‌هه‌رزانترین نرخ ده‌کری. که‌واته به‌های راسته‌قینه‌ی کار زۆر له‌وه‌کریه‌ی له‌به‌رانبه‌ری ده‌درئ زیاتره. ئه‌و کریکاره‌ی خاوه‌نکار رۆژانه چوار شلن کرتی ده‌داتی، ئه‌و بره‌پاره‌یه ته‌نیا له شه‌ش کاتژمێردا به‌ده‌ست دینی (واته نرخ شه‌ش کاتژمێر کاره)، به‌لام داوای لێده‌کری ده‌کاتژمێر کار بکات، که‌واته خاوه‌ن سه‌رمایه‌که ئه‌و چوار سه‌عات زیاده له ره‌نجی کریکاره‌که ده‌درئ. کاتی‌ک شته‌که به‌م شیوه‌یه لیک‌دریته‌وه، ئه‌وا قازانجه‌کان و سوودی گوژمه‌پاره‌کان و کاغزه‌داراییه‌کان و کرتی ماله‌کان و شتی له‌وه‌جۆرانه، هه‌ر هه‌موویان له به‌های ره‌نجی زیاده‌ی کاری دزراو له کریکاره‌وه په‌یدا ده‌بن. که‌واته، ده‌کری به‌شیوه‌یه‌کی لۆژیکی به‌وه‌نه‌جامه بگه‌ین که سیسته‌ی خاوه‌ن سه‌رمایه هیچ نیه جگه له ریگه‌یه‌کی پیاوخراپانه که بۆ چه‌وساندنه‌وه و دزیکردن له چینی کریکاران دانراوه.

ئه‌گه‌رچی تیوره‌کانی مارکس له‌باره‌ی به‌ها و زنده به‌ها بۆ مه‌به‌ستی پرۆپاگه‌نده و هاندان بۆ شوپش و راپه‌رین به‌نرخ بوون، به‌لام زانایانی ئابووری به‌گشتی ئیستا

بە ناراست و بېبابەخيان دادەننن. لە ھۆكارانەى واى لىكردوون بېبابەخى بكن زىابوونى بەكارھىنانى ئامىرەكانە كە جۆرى زۆر زياتر لە بېرى كارى پىويست بۆ كالا جىاوازەكان بەرھەم دىنن. فرىھۆف دەلى "كىمياناس يەك دۆزىنەۋە دەربارەى بەپىتى خاك دەدۆزىتەۋە، بەۋە بەرھەمى دە مليون كرىكارى كشتىار سەد قات زىاد دەكات. كەواتە ئەۋە كىمياناسەكە بوو كە ھىزى بەرھەمھىنانى دروست كرد".

رەخنەگىر كىتر لە پوچەلكردنەۋەى ئەم تىۋرەدا دەلى "خەلك لەپىناۋ مرواريدا دەچنە قوۋلاى، لەبەرئەۋەى بەھاي مەزنە. بەلام مروارىەكان گرانبەھا نىن لەبەرئەۋەى خەلك لەپىناۋياندا دەچنە قوۋلاى".

ماركس باسى ئەۋەى نەكردۋە كە زانست يان تەكنەلۆژيا يا ھونەر و رىكخستن، ھىچ شتىك بۆ بەھا و نرخ زىاد دەكەن.

لەراستىدا زانايانى ئابوورى سەرەپاي دوو سەدە لە بىرکردنەۋە و نووسىن لەۋ بابەتەدا، قەت لەسەر رىگەيەك بۆ پىۋانەكردنى بەھا رىك نەكەوتوون. پىدەچى خواست و كەلك دوو پەسەندترىن پىۋەر بن لە مەۋدايەكى فراۋاندا.

بارزونىش دەلى "ئابوورىناسى نوئ تىۋرى ماركسى تىكشاند، بەلام تىۋرىكى زانستى پىشكەش نەكرد كە جىي بگىرتەۋە".

ھەرچى بىردۆزەكەى ماركسە سەبارەت بە زىدە بەھا، بەرەۋە ھەنگاۋى پاشترى گرىمانەكەى پەلكىشى كرد. ھەر سەرمایەدارىك بۆ ئەۋەى رووبەرووى رىكابەرىي ۋەھشىانە بوەستىتەۋە، ھەول دەدات بە رىگەى جۇراۋجۆر زىدەبەھاي زياتر دەربېشى، ۋەك درىژكردنەۋەى سەعاتەكانى كار، يان كەمكردنەۋەى كرى يان بەكارھىنانى رىگەى راكىشان Stretch out. ئامىرى زياتر و زياتر بەكار دىنى تا كار كەم بكاتەۋە و بەرھەم خىرا بكات. بەكارھىنانى ئەۋ ئامىرانەى لە بەرپىۋەبردندا پىويستىان بە ھىزى جەستەي كەمتر ھەيە. ھەرۋەھا دەكرى لە

جىي پىياۋان، كار بە ئافرەت و مندالان بكات كە كرىيان ھەرزانتەرە. ماركس ئەنجامى ئەمە بەم شىۋەيە ۋەسەف دەكات:

"ئەوان كار دەشىۋىنن بۆ بە شىك لە پىياۋ و بۆ ئاستى پارچەيەكى زيادەي ئامىرەكە دايدە بەزىنن. ھەر جۆرە جوانىك لە كارەكەيدا دەكوژن و دەگۆپن بۆ زەھمەتكىشانىكى ناخۆش. ھەرۋەھا بەھەمان رىژەي بوونى زانست لەو كارەدا ۋەك ھىزىكى سەربەخۆ، ھىزە ەقلىكەكانى پروسەي كارکردنى لى دور دەخەنەۋە. ئەو بارودۇخە دەشىۋىنن كە (پىياۋەكە) كارى تىدا دەكات و لە ميانەي كارکردنىدا و لە بىنرخبوونىدا، دوچارى ملھورپەكى زۆر بىزراۋى دەكەن. تەمەنى دەگۆپان بۆ كاتى كار و ژن و مندالەكەي لەژىر تايەي پەيكەرى سەرمایەدا رادەكىشن".

بەم شىۋەيە ماركس پىنداگرى لەۋە دەكات كە بەكارھىننى ئامىرەكان بۆ خىراکردنى بەرھەمھىنن و زيادکردنى، نەك تەنيا لە خۆشکردنى بەختى كرىكاردا شكست دىنى، بەلگە ئاسەۋارى زىانبەخشى ھەيە، ۋەك دروستکردنى بەتالە و زيادکردنى بەرھەمھىننى كالاكان لە ئەندازەي پىۋىست و كوشتنى چىژىبىننى كرىكار لە كارەكەي. ماركس درىژەي دەداتى و دەلى:

"ئامىرەكان بوونەتە چەكىك بۆ سەركوتکردنى مانگرتنەكان كە ياخىبوونى دەۋرىي چىنى كرىكارانە دژى دەسەلاتى رەھاي سەرمایە.. ئامىرى ھەلمى ھەر لە سەرەتاۋە دژبەرىك بوۋە تواناي بە باباي سەرمایەدار بەخشىۋە داۋاكارىيە روولەزيادەكانى كرىكاران بخاتە ژىر پى، كە ھەرپەشەي بەرپاکردنى قەيرانىكىان لە سىستىمى تازە پەيدابوۋى كارگەكان كرد. دەكرى مېژۋىيەكى تەۋاۋ لەبارەي ئەۋ ئامىرانە بنووسرى كە لە سالى ۱۸۲۰ھ ۋە بۆ تاكە ئامانجىك پەيدا بوون، ئەۋىش دەستەبەركردنى چەكىكە بۆ سەرمایە دژى ياخىبوونەكانى چىنى كرىكاران".

به شیواندنیکدی دیاریکراوی تیۆره که ی مالتۆس، مارکس ده لئی زیادبوونی ژماره ی دانیشتون هه میشه شوین ریگه ی سه رمایه داری ده که ون. ئەم سیستمه پیویستی به "سوپایه کی پیشه سازی یه ده گ" هه یه بۆ سه رده مه کانی په لهاویشتنی به ره مه مه یئانی زه به لاج له کاتی دروستکردنی پیشه سازی نوئی یان زیندووکردنه وه ی پیشه سازیه کۆنه کان. به پیتی سروشتی شته کان، پیویسته هیزی زیاده ی کار به رگه ی ماوه ی دریژ دریژی به تالی بگری. پاش نه وه گه وره ترین نه فره تی سه رمایه داری ده رده که وی، نه ویش بیبازاری (کساد) و ترس و بیمه. له وه رووه کرێکاران کرێیه کی وا وه رده گرن که به ئاسته م به شی نانه سکی ده کات، بۆیه ناتوانن هه موو نه و شتانه بکرن که کارگه کان به ره مه میان دینن، نه وکاته بازاره کان پر ده بن له شمه ک و هیزی کار که م ده بیته وه و بیبازاریه کی توندی به دوا دا دی.

سه رمایه دار بۆ نه وه ی به دوا ی ده رچه بۆ ساغبوونه وه ی شمه که زۆر ته په دراوه که ی له نه مباره کانیدا بگه ری، رووده کاته ده ره وه و هه ول ده دات بازار له ده ولته دواکه وتوه کانی ده ره وه دا بدۆزیته وه، تا نه و کالایانه یان بۆ بار بکات که کرێکاره کانی ناتوانن بیانکرن. ئەم هه وله و گه پان به دوا ی ماده ی خاودا تا کارگه کانی بتوانن به بی وه ستان له کارکردن به رده وام بن، ده بیته هۆی پیکدادانه نیۆده ولته تیه کان و جه نگه ئیمپریالییه کان.

مارکس باوه ری وابوو کۆتا نه نجامی هه لپه هه لپ و هه را و زنای سه رمایه دار، زیادبوونی چرپوونه وه (ی سامان لای چه ند سه رمایه داریک) و قۆرخکردنه. له به رنه وه ی "یه کیک له سه رمایه داران هه میشه زۆر که س ده کوژی". کاتیگ گه وره سه رمایه داره کان بچوکه کانیان قووت ده دن چینی ناوه راست له ناو ده چی. دوا جار ته نیا مشتیک گه وره سه رمایه دار ده میتنه وه که رووبه رووی ئاپۆرای کرێکاران ده بنه وه. کاتیکیش نه و کاته دی، ئیتر کرێکاران هه لیان ده ست

دەكەوئى. يەككە لە بېرگە ھەرە زىندوۋەكانى كىتئىبى "سەرمایە" كە شایانى بېرگە وتنەۋەيە، باسى ئەو ھەنگاۋانە دەكەت كە دەبنە ھۆى چارەسەرى ئەو كىشەيە:

"لە كاتىكدا كەمبۇنەۋەيەكى بەردەۋام لە ژمارەى خانەدانە سەرمایە دارەكاندا ھەيە، لە بەرانبەردا زىادبۇون لە ژمارەى ھەژاران و لە سەتەم و بەكۆپلە كۆردن و بەرەلایى و چەوساندنەۋە ھەيە. بەلام لە ھەمان كاتدا توۋپەيى چىنى كرىكاران تادى توندتر دەبى، ئەو چىنى ژمارەى زىاد دەكەت. گۆپرايەل و يەكگرتوو و بەھەمان مىكانىزىمى رېگەى بەرھەمەتئانى سەرمایە دارى رىك خراۋە. ھەرۋەھا قۇرخكارى سەرمایە داران خەرىكە دەبىتە كۆتېك رېگەى بەرھەمەتئان كە بەو و لە سايەى ئەودا گەشەى كۆردبۇو، زنجىر دەكەت. سەرەنجام مەركەزى تى ئامرازەكانى بەرھەمەتئان و ئىشتراكى تى كار دەگەنە خالىك، ئىتر ناتوان لە تەك مانەۋەى سەرمایە دارى ھەلبەكەن. ئەمە دەتە قىتتەۋە و زەنگى مەركى سامانە تايبەتەكانى سەرمایە دارى لى دەدات..

مەملەتئى چىنەكان بە سەركەۋتئى چىنى كرىكاران (ۋاتە پىرۆلىتارىيا) كۆتايى دى. كاتى كرىكاران دەستيان بە سەر ھۆمەتدا گرت، دىكتاتورىيە تەكەيان چەسپاند. لەگەل ئەمەيشدا، ماركس پىشېبىنى كۆرد ئەم قۇناغە "تەنیا ماۋەيەكى راگوزەر و گواستەۋەيە بۇ ھەلۋە شاندنەۋەى ھەموو چىنەكان و ھىنانەكايەى كۆمەلگەيەكى ئازاد و يەكسان". ئەو كاتەى دىيارى نەكۆرد كە بۇ بەردەۋامبۇونى دىكتاتورىيەت پىۋىستە. ئەمەيش خالىكە بەدلى دەسەلەتدارانى سۆفەيەتى بۇو كە دەيان سالا دەستيان لە دەسەلەت توند كۆردوۋە و ھىچ ئامازەيەك نادەن كە ھەندى دەستى لى شل بەكەن.

لەپاستىدا ماركس لە ۋەسەفكردنى سىرۋشتى كۆمەلگەى چىنەكانى تەۋاۋ ناپوۋنە. (بەپىئى تىۋرەكەى) پاش ئەۋەى دەۋلەت بە رۆلى خۆى لە فىركردن و رىكخستىن

ھەلەستى، حكومت دەپووكىتەۋە ۋ ھىچ دەسلەت يان پەيوەندىك نامىتى،
 ئاشتى ۋ خوشگوزەرانى بال بەسەر ژيانى ھەموو تاكىكدا دەكىشن ۋ ئامانجى
 سەرەكى كۆمەلگە برىتى دەبى لە: "پەرەسەندى تەۋاۋ ۋ ئازاد بۇ ھەموو تاكىك"
 ۋ بىنەماى رابەر برىتى دەبى لە: "لە ھەموو كەسىتەۋە بەپىنى تواناى خۆى، بۇ
 ھەموو كەسىكىش بەپىنى پىۋىستى خۆى".

زۆر لە رەخنەگران قسەيان لەسەر دژىكى ئەم خەۋنە خەيالپىيە نەرخەۋانپىيە، ئەو
 دژىكىيە برىقەدار ۋ نارپىكەى قۇناغى رابردوۋ، قۇناغى خوينىۋى ۋ ۋەھشىانەى
 چىناپەتى كىردوۋە. ھالىت Hallet دەنۋوسى: كۆمەلگە ناچىناپەتەكەى ماركس
 كۆمەلگەىكى تەمومژاۋىيە بەئەندازەى تەمومژاۋىيە ئاسمانىيە فىكتۇرىيە
 نەرسۆزۋكسەكان ۋ تەنبا كەمىك لە متمانە ۋ كەمىك لە ھەماس دەبەخشى. ھەر
 ھىندەى شۆرشە جىھانپىيەكە سارد بوۋىيەۋە ۋ خراپە لاۋە، ئىتر ئاستەمە لە نىۋ
 ئىسكى ۋشىكى ماركسىزىمدا شتىك بدۆزىتەۋە كە ھەماسى خەلك بىزۋىنى، يان
 بەرەۋ ھىزى ئەگەرىكى نۆى يان ھەۋلىكى نۆى پەلكىشيان بكات.

سەربارى ئەمەش، ماركسىزم بەلاى مليۇنان كۆمۇنىست ۋ لاپەنگرى كۆمۇنىزمەۋە
 ھىزى ئاينى ھەيە. ھەرچى ماترىيالىزمى دىئالىكتىكە دەشى بىتتە عەقىدەيەك
 لەسەرۋە ھەموو عەقىدەكانىترەۋە. ماركس دەلى ئاينە كۆنەكانى ۋەك
 مەسىچىت، مرقۇ فىرى باۋەرىكى نەرىنى دەكەن بەۋ پشكەى لە ژياندا بۇيان
 بەش كراۋە، ھەرۋەك ستايشى ملكەچى ۋ بىزىيانى ۋ سەركىزى دەكات. كەۋاتە ۋەك
 "تلىاكى خەلك" كار دەكات ۋ كرىكاران كۆر دەكات ۋ بەرەۋ مەرگىيان دەبات ۋ
 كۆسپى گەرە دەخاتە بەردەم شۆرش.

ماركس تا چ رادەيەك پىكاۋىيەتى؟ ئەمە پىرسىارەكە مېشىكى زۆر لە كۆمەلئاس ۋ
 لاھوتى ۋ نووسەر ۋ بىرمەندانى بەدرىژاى سەدەى رابردوۋ بەخۆيەۋە سەرقال
 كىردوۋە. لە زۆر شتى بىچىنەبىدا زەمەن ھەلەى جەۋھەرى لە تىۋر

پیشبینیه کانیدا دهرخستوه و ئیتر هیچ زانایه کی ئابووریناسی نامارکسی نیه به جدی ته ماشای تیوره کانی له باره ی کار بکات شه وهی تایبه ته به به ها و زیده به ها، که شه خالیکی بنچینه ییه له فیکری مارکسیدا. له هیچ دهوله تیکشدا مملانتیه که له نیوان چینه کاندا رووی نه داوه که بوویته مایه ی سه ره له دانی شوپشی پرولیتاریا، وه که مارکس پیشبینی کرد.

سیستمی سه رمایه داری ریگه یه کی ته واو جیاوازی گرته بهر لاتیکه م له و نه ته وانه ی که مترگه شاوه ن، له وهی مارکس پیشبینی کرد. له باتیی نه هامه تی و نه داری و ئیش و نازار له نیو چینی کریکاراندا، ته واو پیچه وانه ی شه وه روویدا. چه ندین سه ندیکای کاری به هیز و سیستمی حکومی به مه به سستی وه ستاندنی زیاده ی رکابه ریبه سه رمایه داریه کان و رکابه ری پیروژه کان دروست بوون.

ویپرای به سووک سه یرکردنی مارکس بۆ "زانایانی ئابووری، خیرخوازان و شه وانه ی به زه بیان به مرقایه تیدا دپته وه، شه وانه ی کار بۆ باشکردنی ژبانی چینی کریکار ده که ن، ریگه رانی کاره خیرخوازیه کان، نه ندامانی کومه له ی به زه بیهاتنه وه به نازه ل، هه وادارانی میانپه وی و هه ر جوړه ریفرمخواز و تویره ریگ به خه یالدا بی"، به لام شه م چه شنه خه لکانه سه رکه وتوو بوون له سووککردنی خراپترین خراپه کانی سه رمایه داری و وایان کرد سیستمه که به ئاسانیه کی ماقول بیزوی که بکری دامه زراوه یه کی زور ئالۆزی ده ستکردی مروقه له هه ر ساتیکدا پیشبینی بکات.

هه روه ها وه ک راپورتیکی نوی که فند Fund له سه ده ی بیسته مدا نووسیویتی "له نیو هه موو نه ته وه پیشه سازیی مه زنه کاندا، شه و نه ته وه یه ی وابه سته ی سه رمایه داری تایبه ت بوو، له هه موویان له ئامانجه ئیشتراکیه که وه نزیکتر بوو، که له کومه لگه یه کی ناچینایه تیدا خوشگوزهرانی بۆ هه مووان ده سته بهر ده کات،

نهو هیش ناستیکه له خوښگوزهرانیی ماددی که له سهروو نهو هیه به شی هره زوری دانیشتوانی جیهان پټی ده گن".

مارکس نومېدیکي به هیزی به لاوازکردنی په یوه نندی نه ته وایه تی نیوان کریکارانه وه به ستبوو، تا هه سترکردن به هره وه زیه کی نیوده ولته تی له نیوان کریکارانی هه موو شوینه کان دروست بکات. که یشتن به م نامانجه ییش له دوو جهنگی جیهانیدا شکستی هیتا، نهو ییش به هوی هماسی نه ته وه یی که له دیمه نی نیستای جیهاندا خو ده نوینیت، که وینه که له روسیا و چین و ولاتانیتری شیوعیشدا له وه که متر نیه. به گویره ی لیکدانه وه ی مارکس، شورشی کریکاران سه ره تا له نه ته وه هره پیشه سازیه کاندای رووده دات، وه ک ټینگلته را و نه لمانیا و ویلایه ته یه کگرتووه کان، نه ک روسیا که که متر بو یاخیبوون پیگه یشتووه. نهو هیش پیشبینیه ک بوو رووداوه کانی پاشتر نه یسه لماند.

نهو ریگه جه ده لیه ی مارکس به کاری هیتا کاریگه ری زوری کرده سه ر میژوونووسانی پاشتر، نه که رچی وه ک ویلیه م هیتری چامبه رلین ده لټی: "ریگه ی ماتریالیزمی میژووی ناتوانی بیته هوی نهو جیاوازییه روشنانه ی له نیو خه لکانیکدان که له هه مان ناستی گه شه ی نابوریدان. مارکس هه ندی فاکته ری زیندوی وه ک جنس و ناین و ره که زنامه ی فهراموش کردووه. حسابی بوو گرنگی مه زنی که سایه تی به شه ری نه کردووه. گومان هه یه له وه ی بکری به پشتبه ستن به چه مکه کانی نه م تیوره یه ک تاکه رووداوی میژووی به دروستی لیکدبریتته وه یاخود ته فسیر بکری".

له گه ل نه وه یشدا، له کاتیکدا ټیمه له هه ل کانی نیو فیکری مارکس ده کولینه وه، ده بینین ناسته مه به سه ر کاریگه ری نهو فیکره به سه ر سه رده مه که ماندا زال بین. کاریگه ریشی له سه ر جیهانی سه رمایه داری له هه ندی رووی دیاریکراوی گرنگه وه به که لک بووه. به زه فکرنه وه ی عه یبه کانی سیستمی سه رمایه داری و فیلی

مەترسىي شۆپشى كرىكاران چاكسازىيى بىنچىنەيى كران. بەكورتى، دووپاتكرندنەوھى بەردەوامى عەيبەكانى سەرمايەدارى لەلايەن كۆمۇنىست و سۆشئاللىستەكانەوھ، سىستەمەكەيان ناچار كرد زۆر لەو خراپانە راست بكاتەوھ. بەوھىش ئەگەرى روودانى ئەو ياخيپوونەيى كرىكاران كە ماركس پىشېبىنى دەكرد، ئەگەر بەتەواوى بىنېر نەكردبى، زۆر كەمى كرد.

بەلام شەپۆلى ماركسىزم بۆ روسيا و چىن و ناوچە بەرفراوانەكانىتر و راماللىنى نىزىكەيى نۆسەد مىليۆن كەس لەتەك خۆيدا، يەككە بووھ لە كىشە ھەرە دەستەويەخەكان لە دنيای نويدا. سەير و سەمەرە ئەوھىيە ماركس زۆر بەچاوى سووك سەيرى روس بەگشتى و شۆپشگىزەكان بەتايبەتى دەكرد، كەچى ئەنجامگىرىيەكەيى لەبارەيى حوكمى قەيسەرى لە روسيايى ئەو سەردەمەدا، كالا بەقەد بالايى شىوعىيەتەكەيى خۆيەتى كە دەلى "سىياسەتى روسيا ناگۆرى، لەوانەيە رىگە و تاكتىك و مانتۆرەكانى بگۆرىن، بەلام ئەستىرە قىبىتەكەيى سىياسەتەكەيى (سەرورەيكردى جيهان) ئەستىرەيەكى نەگۆرە."

لەراستىدا ئىستا (مەبەست سەرورەختى نووسىنى ئەم كىتەبەيە-وەرگىپ) روسيا كەمىك لە بۆچوون و خەيالەتەكانى ماركس دەربارەيى شىوعىيەت جىبەجى دەكات. وەك سەركۆك ترومان سالى ۱۹۵۰ تىبىنى كرد، روسيا دەولەتتىكى شىوعىيە (كۆمۇنىست) نى، ستالىنىش شىوعىيەكى سوور نەبوو، ئەوھى ھەيە دىكتاتۆرىيەتە لە حزبى شىوعىيدا، يان راستر بلېين زياتر دەسەلاتتىكى كەھەنوتىيە تا ئەوھى دىكتاتۆرىيەتى راستەقىنەيى پرۆلىتارىا بى.

ماركس دەلى، ھەر زوو حالەتە سىياسىيەكە "دەپوكىتەوھ". بەلام بە تىبەپرىنى كات زياتر و زياتر بوو. ھەر لە لىننەوھ سەركردە كۆمۇنىستەكان ھەستىان دەكرد ئامۆزگارەيكردىن بە بنەماكانى ماركس لە مومارەسەكردىن ئاسانترە. لەكاتىكدا بەزارەكى سوور بوون لەسەر باسكردنى فەلسەفەيى ماركسى، بەكردەوھ

بەگۆيرەى خواستى ھەلومەرجى سىياسى و ئامرازە لەبارەكان، گۆرپانكارىيان لەو بىروباوەرەدا دەکرد كە لە ماركسەو بەمىرات بۆيان مابووئەو. ماركس جارتيكان بە بينىنى چالاكىي شوئىنكەواوانى گوتى "من ماركسى نىم". ھىچ دوور نىە گومانى ھەبوئى لە بەكارھىنانى تيۆرەكانى لە ناوھىراستى سەدەى بىستەمدا. بەكئە لە پەندە ئىشتراكىيە خۆشەكان دەئى "ئەگەر ماركس لە سەردەمى حوكمى ستالىندا بژىايە، زۆر نەدەژىا".

لە ژيانى ماركسدا تەنيا بەشى يەكەمى "ئىنجىلى چىنى پرۆلېتارىا" بلۆ كرايەو. پاش مردنى ماركس لە سالى ۱۸۸۳ ئەنگلز يادداشتە دەستنوسە ناتەواو و رىكئە خراوھەكەى بەشى دووھەم و سىيەمى برد، بەشى دووھەمى سالى ۱۸۸۵ و بەشى سىيەمى سالى ۱۸۹۴ سالىك بەر لە مردنى ئەنگلز چاپ كران. ئەم دوو بەشە ھەندى پاكسازى و بەكارھىنانى تيۆرە بنچىنەيەكانى تايبەت بە "ئالوئىرى سەرمایە" و "كۆى پرۆسەى بەرھەمھىنانى سەرمایەدارى" لەخۆ دەگرن. ناوبانگى ماركس بۆ بەشى يەكەم دەگەرئىتەو، ھەرچى دوو بەشەكەيترن بەكەمى خويئراونەتەو. ھەرھەا كئىبىكئىترى دەستونوسى ھەبو لەبارەى "ئىۆرى بەھى زيادە" كە بۆ بەشى چوارەمى كئىبى "سەرمایە" تەرخان كرابوو و كارل كاوتسكى گرتبووئەستق و سالى ۱۹۰۵-۱۹۱۰ لە ئەلمانىا بلۆ كرايەو.

لەراستىدا كئىبى "سەرمایە" خويئندەوئەى قورسە. رەخنەگر بارزۆن بەم شىوئەيە ھەئىدەسەنگىئى "دانانى كرچ و كال و رىكخستنى خراپە و لە سىستەم و لۆژىك و ھەماھەنگىي مادەكان بىبەشە". رەخنەگرىكئىتر بەناوى كرۆس Croce دەئى ئەو تىبىنى "دانانى سەير و نامۆى ئەو كئىبە و تىكەلكردن لە تيۆرە گشتىەكە و جەدەل و گالئەجارىي سەخت و وئە مېژووئەكان يان لادانەكانى كرىدوھ... ئەم كئىبە نالىكچوو، بەخرابى رىك خراوھ و ھارمۆنىەتى تىدا نىە". رەخنەگرى سىيەم ستاندىن Standen دەئى "پلانى سى بەشەكە زۆر ناىابە، بەلام شىوازى

پېشكەشكردنى كىيى سەرمايە بەھۆى لادانە تولانئەكانى و خاويىە ماندوكەرەكەيەو، بېزاركەرە".

گومان ھەيە لە مېژودا كەسك ھەبويى بۆچوونى دژيەكتى لە كارل ماركس خستبئتە مېشكى خەلكەو. لە رووى كردارىەو دەرخستەيەكى مامناوھند نىە لەنئوان ئەو رايەى ئەو دەكاتە "جولەكەيەك شەيتان ئىلھامى بۆ كردووە و پلانى بۆ خستنى شارستانئىتى داناوە" و لەنئوان ئەو وئىنەيەى كە تەواو دژى ئەم وئىنەيە و ەك "قدىسىكى خويىن شىرىن پىشانى دەدات كە خۆى فەرماوش كرد و ژيانى بۆ چىنى نەدار لە سەدەى نۆزدەيەمدا تەرخان كرد". رەخنەگىكى زىر لەبارەيەو دەنووسى "باوەرم وايە ماركس بەناوى پېشكەوتنى مرقۇفايەتيەو پتر لە ھەر كەسكىديكەى سەر رووى زەوى، بوو تە مایەى مەرگ و نەھامەتى و تىكدان و ناومىدى".

ئەى كەواتە نەئىنى ئەو ھەژموون و ھىزە سىجىرەى لەسەر ملىۆنان كەسى سەر زەوى چىيە؟ نىل Neill پىتى وايە ماركس "سەركدەى رەمزى ئەوانەيە نەدارن لە خەباتياندا دژى ئەوانەى داران". بارئۆن پىتى وايە "ھىزى ماركس رىك لەو دەايە بوو تە ھاوخەم و ھاوھەستى بەشخوراوان. دەمارگىرى يەكسانى لە قوولايى جگەریدا خۆى خەشار داوہ و ... نامادەيە بۆ تىكشكاندننى سىستىمى ئەخلاقىي ئىستا بەناوى سىستىمىكى بالاتر كە ئەو دەيىنى".

ھارۆلد لاسكى لىكدانەو ھەيە دەلى "سۆزى سەرەكىى شاراوھى نئو ناخى كە بزۆئىنەريەتى، شەيدابوونىەتى بۆ دادپەرورەى. رەنگە بەتوندى رقى لى ھەلگىرابى، وەلى بەجەرگ و سەر بەرز بوو. بەلام بزۆئىنەرى سەرەكىى ژيانى ئەو بوو ئەو بارە قورسەى لەسەر شانى خەلكە، ھەلگىرى".

فرىھۆف پەيامى ماركس دەنرخىنى و دەلى "دىارىي مەزنى نووسىنى كارل ماركس بۆ كۆمەلگەى نوئى، جا ئىشتراكى بى يان سەرمايەدارى، برىتئىيە لە زەرورەتى

ھاتنەكايەي كۆمەلگەيەكى خالى لە ھەژارى و دەردىسەرى. ئەم بەھا بالايە
گۆزىرى (تەدى) يە بۆ ھەموو سىستىمىكى كۆمەلایەتى، ھەر سىستىمىكى
كۆمەلایەتى، تەنانت وەك سىستەمەكەي ئىمەيش كە دژ بە تىۆرە
ئابوورىەكانىەتى، دەبى ئەو بەھا بالايانە بە رىگەي تايبەتى خۆي قبول بكات. بەم
شۆھەيە، ئەو پياوھ كە خۆي بەھەژارى زىا، ئومىدىكى بەجىھان بەخشى بۆ
بىنبرکردنى يەكجارەككى ھەژارى. ئەمەيە دەستكەوتى كارل ماركس و ئەمەيە ئەو
شۆوازەي عەقلىەتى دىباي نوپى پى گۆرى".

۸- "کارگیری هیزی دهریایی له سەر میژوو"

ئەلفرید ت. ماھان Alfred T. Mahan

زەبە لایحیکی دهریایی دژی فیل

رەخنەگریکی ھاوچەرخ کتییی "کارگیری هیزی دهریایی له سەر میژوو" ی کاپتنی دهریاوان ئەلفرید ت. ماھان وەسەف دەکات بەو هی "کتیییکی سەرسوڕهینە، بەلام گەورەترین بۆمبە سووتینەرە لە سەردەمە نوێکاندا. دووربینیکی سەیری بەخەرج داوہ. ماھان زیاتر لە ھەر کەسێک هیزە دهریاییە نوێکانی جیھانی پیشان داوہ.. قەلەمەکی لە ھەر کەشتیگە لێک بەھیزترە، کەشتیە جەنگییە بەھیزەکان منداڵەکانی بوون، بۆردومانی تۆپە عەیار ۱۶ بۆسەکان تەنیا دەنگدانەوہی دەنگی ئەو بوون". بەدنیاییەوہ هیچ میژوونووسیکیتر نەیتوانیوہ وەک ماھان بە نووسینەکی ئەو کاریگرییە راستەوخۆ و بەرفراوانە بێنیتەکایە.

ماھان ئەوہی روون کردۆتەوہ کە بەدریژایی میژووی تۆمارکراو، هیزی دهریایی فاکتەری یەکلاکەرەوہ بووہ لە بالادەستی جیھانیدا، چونکە ھەر نەتەوہ یەک بیهەری رۆلێکی گەورەتر لە کاروباری جیھانیدا بگێرێت و لە ھەمان کاتدا گەورەترین خۆشگوزەرانی و ئاسایش لە نیشتمانەکیدە بەدەست بێنێ، پێویستی بەوہیە دەست بەسەر دەریادا بگری، چونکە هیزی وشکانی چەندە گەورە بێ ئەگەر بەدەریاوہ نەبەسترا بێ، چارەنووسی ھەرس و لەناوچوونە، لەبەرئەوہی وشکانی وەک ماھان ئاماژە ی پێداوہ "بەنزیکەیی ھەموو بەرہەستە، لەکاتیکیدا دەریا بەنزیکەیی ھەموو تەختی کراوہیە". ئەو نەتەوہیە بێتوانی لەپێی هیزی

دهریاییهوه دهست بهسه ر نهو تهختاییهدا بگری و کهشتیگه لئیکی بازرگانیی بههیزی هه بی، ده توانی سوود له سامانه کانی جیهان وه ربگری.

ماهان سالی ۱۸۴۰ له دایک بووه. کوری نه ندازیاریکی جهنگی و مه ده نییه له ویست پۆینت. له زانکۆی نه ناپۆلیس ده رچوووه. ماوه یه کی درژی ژبانی له سه ر یه ک ریتم وه ک نه فسه ری ده ریوانی که به تۆبه ت کاری له ده ریا و وشکانی ده کرد، به سه ر بر دووه. جگه له کاریکی سنووردار له کاتی شه پی ناوخوای نه مه ریکادا هه رگیز نه که وتۆته ناو پینکده اه لپژانی چه کداری. کارکردنی له به رازیل و رۆژه لات و گه شته کانی بۆ نه اروپا نه زمونیان فراوان کردوووه.

پازده سال به سه ر نهو گه شتانه دا تپه پی به بی نه وه ی کاریکی جیاواز بکات جگه له دانانی کتیبکی بچوک به ناو نیشانی "که نداوی ئاوه که ناریه کان"، تایبه ت به میژووی ده ریای شه پی ناوخوا که سالی ۱۸۸۲ نووسینیان به ماهان سپارد. دوا ی نه وه ئیتر نهو ماوه یه هات که ناویانگی ده رکرد و گۆرپانکاریه کی گه وره ی له ئاینده ی ژبانییدا دروست کرد.

سه رکرده ی ده ریوانی ستیفن ب. وس بانگه یشتی ماهانی کرد تا له باره ی تاکتیک و میژووی ده ریایی له کۆلیژی جهنگ که تازه له نیوپۆرت دامه زرابوو، وانه بلێته وه. نه وه ریک له و جۆره ده رفه تانه بوو که ماهان چاوه پوانی نه ده کرد. کاتیک قه ت وه ک نه فسه ریکی به ناو بانگی ده ریوانی سه رکه وتنی به ده ست نه هینا و له رۆتینی ده ریایی بیزار بوو و هیشتا پله ی کاپتنی هه بوو (پاش خانه شینکردنی پله ی بۆ سه رکرده ی دوا وه ی که شتیگه ل به رز کرایه وه)، وای ده هاته به رچار ئه رکه نوویه که ی له لایه ن خواوه بۆ ره وانه کراوه. به ر له وه ی بروت بۆ نیوپۆرت سالی ک مۆله تی درایه بۆ خویندنه وه و بیرکردنه وه. دوا ی نه وه له سیپته مبه ری ۱۸۸۶ ده ستی به زنجیره یه ک موحازه ره کرد بۆ کۆمه لئیکی بچوک له نه فسه ران. وا ریک که وت چوار سال دواتر نهو موحازه رانه به شتیه یه کی پالفته کراوی وه ک

کتیبیک بە ناو نیشانی "کاریگەری هیزی دەریایی لە سەر میژوو" (۱۶۶۰-۱۷۸۲) بلۆ بکریئەوه.

ماهان لە نامە یەکیددا بۆ بلۆکارە ئینگلیزیە کەى کتیبە کەى نووسی کە ئەو زاراوەى "هیزی دەریایی Sea Power" وەك ناو نیشان بۆ کتیبە کە هەلبژاردووە تا زیاتر سەرنجراکێش بێ و دەستاودەستى پى بکری، گوتى "بەتەواوى سیفەتى (کە شتیەوانى maritime) م لادا لە بەرئەوهى توانای سەرنجراکێشانى خەلك و خۆهەلواسینی بە زەینیاندا لاوازه".

دیاره وشەى هیز Power لە سەردەمى هەلم و کارەبا و هیزی سیاسیدا لە ژتیەكى هەستیار دەدات. کەواتە ناو نیشانی "کاریگەری هیزی دەریایی" بەوریایەوه دەست نیشان کراوه تا هەستىکى تاییەت لە زەینى خویئەراندا دروست بکات. ئەم کتیبە بە ناویانگە کە ناویانگى ماهان زیاتر لە سەر ئەم وەستاوه، لە جەوهەردا گێرانیەوه و لیکدانەوهى بالایی و پیشکەوتنى هیزی دەریایی بەریتانیایە لە ناو هەراستى سەدهى نۆزدەهەم تا کۆتایی جەنگەکانى ناپلیۆن.

بەلام ماهان لە کۆمەلێ هیلێ پان و بەریندا بە دووای پیشکەوتن و تینکچوونى هیزی مەزنى دەریاییدا دەچى و بە دوور و درێژى باس لە ورەگەزانە دەکات کە بۆ نەتەوهیەك بیهوی لە دەریادا بەهیزی، پێویستە. ماهان ئەو ورەگەزانە لە شەش رهگەزدا پوخت دەکاتەوه کە بریتین لە: شوینی جوگرافی، لەبارى سروشتى (لەوانە بەرهمى سروشتى و کەشوهەوا)، درێژی سنوور، ژمارەى دانیشتوان، جۆرى گەل و جۆرى حکومەت.

ماهان دیتە سەر باسکردنى "رهگەزەکانى هیزی دەریایی" و لە هەر نمونە یەکیددا روونى دەکاتەوه کە چۆن چۆنى بەرتانیا بەسەر دوژمنەکانیدا سەرکەوتووە. بەگوێرەى لیکدانەوه کەى ئەو، هیزی دەریایی تەنیا بریتى نییە لە "هیزی جەنگى دەریایی" چونکە هیزی دەریایی تەنیا کەشتیگەلى جەنگى ناگریئەوه، بەلکو

که شتيه بازرگانيه کان و بنکه يه کی به هيژ له نيشتمانيش ده گريته وه. ماهان ده لي
 "له کاتيکدا ميژووی هيژي ده ريبای به مانا فراوانه که ی هر شتيک ده گريته وه که وا
 بکات نه ته وه له ده ریا يان له ته نيشت ده ریا دا به هيژ بي، نه وا له زور له مانا کانيدا
 ميژووی کی جهنگيه". له گه ل نه وه يشدا هه ميشه جه ختی له وه کردووه هيژي
 جهنگي ده ريبای و هه لمهت و شه په کان ته نيا کومه لي نامارزن بو به ديه پتانی
 نامانجیک. به بي يه کتر نه ده ریا وانی بازرگانی گه شه ده کات و نه ده ریا وانی
 جهنگي سه رکه وتوو ده بي. خو شگوزه رانی نه ته وه بي له سه رکوی هه ردوو هيژه که
 ده وه ستي.

به دیراسه کردنی شوینی جوگرافي، که بايه ختی نئوده وله تی هه يه، ماهان جه خت
 له و تاييه تمه ندييه به نرخانه ی نه ته وه يه که ده کات که شوپنه که ی به شيوه يه که
 "ناچاری ناکات له پتي وشکانيه وه به رگری له خوی بکات، هه روه که هه لي نانی بو
 فراوان کردنی رووبه ری زه ويه که ی له پتي وشکانيه وه. به به راورد به نه ته وه يه که
 يه کيک له سنوره کانی ده شتی کاکی به کاکی بي". "نمونه ی شه ویش له لای
 ئينگلته را و هه ريه که له فه رهنسا و هه لهنده يه. له کاتيکی زوی ميژووی هه لهنده ی
 نوپوه، شه و لاته برستی له خوی بری به هوی ناچار بوونی بو هيشتنه وه ی
 سوپايه کی گوره تا بتوانی له پيناو پاريزگار يکردن له سه ربه خوی خوی شه ری
 پيکات. هه روه ها فه رهنسا به هوی به شکردنی سامان و هيژه مروپيه که ی له نتيوان
 هيژيکی جهنگي ده ريبای و پرژه کانی فراوان بووندا لاواز بو. هه روه ها شوپنی
 فه رهنسا يارمه تيدر بوو بو شه و ی زياتر دوچار ی هيرش بيپته وه، له به رنه وه ی
 که نار له سه ر هه ريه که له ئوقيانوس و ده ريبای ناوه راست هه بوو، شه ویش ريگر بوو
 له وه ی که شتيگه ليکی يه کگرتوو به کار بي ني. ماهان ناماژه به وه ده دات شوپنی
 ويلايه ته يه کگرتوو ه کانيش له سه ر دوو ئوقيانوس به هه مان شيوه هه مان پيگه ی
 لاوازی پی ده به خشی. هه روه ها شوپنی ناوه ند و خاوه ن به نده ری نزيک له ريگه

گه‌وره‌کانی بازرگانی و بنکە‌ی به‌هیزی کارکردن دژ به دوزمنانی به‌هیز، سه‌رمایه‌یه‌کی ستراتیژیی گه‌وره‌یه. پاشان ئینگلته‌را به‌هۆی بالاده‌ستبونی به‌سه‌ر ریگه‌کانی بازرگانی له ده‌ریای مانس و له ده‌ریای باکور، توانیویه‌تی سه‌روه‌ری له ده‌ریادا به‌ده‌ست بیتی.

ماهان ره‌گه‌زی دووهم شی ده‌کاته‌وه، که ئه‌ویش له‌باریی سروشتیه و پیتی وایه "که‌ناری ده‌وله‌ت یه‌کێک له به‌ره‌کانیه‌تی و چه‌نده ئه‌م به‌ره‌یه گه‌یشتن به ناوچه‌ی پشته‌وه، که له‌م حاله‌ته‌دا ده‌ریایه، ئاسان بکات، گه‌یشتنی ئه‌م ده‌وله‌ته به باقیی جیهان له‌پیتی ئه‌و به‌ره‌یه‌وه ئاسان ده‌بی". سه‌ریاری ئه‌وه، بوونی به‌نده‌ری نۆر و قوولیش گرنگیه‌کی زیندووی هه‌یه بۆی. کاتیکی سروشت له‌رووی خاک و ئاوه‌واوه به‌خشدانه مامه‌له‌ی له‌ته‌ک ئینگلته‌را و هۆله‌نده‌دا نه‌کردووه، ناچار بوو رووبکه‌نه ده‌ریا. له‌کاتیکیا فه‌ره‌نسا به‌ختی بووه له‌ بوونی "زه‌ویه‌کی به‌پیتی جوان". هه‌روه‌ها ویلایه‌ته‌یه کگرتووه‌کانیش پیرۆز کراوه و ئیتر هه‌یچ‌کامیان چاویان له‌ پیرینی ده‌ریا نه‌بووه.

ره‌گه‌زی سێیه‌م دوا‌ین ره‌گه‌زی سروشتی کاریه‌گه‌ره له‌ گه‌شه‌کردنی نه‌ته‌وه وه‌ک هه‌یژکی ده‌ریایی، ئه‌ویش درێژبوونه‌وه‌ی سنووره .. مه‌به‌ستی ماهان له‌م زاراوه‌یه "ژماره‌ی میله چوارگۆشه‌کانی رووبه‌ری ئه‌و ده‌وله‌ته نه‌بووه، به‌لکو مه‌به‌ستی درێژی که‌ناره‌که‌ی و سروشتی به‌نده‌ره‌کانی بووه". هه‌روه‌ها ژماره‌ی دانیشتوانی نه‌ته‌وه‌یه‌ک به‌به‌راورد له‌گه‌ل درێژی که‌ناره‌که‌یشی بایه‌خیکی گه‌وره‌ی هه‌یه. بۆ ئه‌وه‌یش نمونه‌ی له‌ شه‌ری ناوخۆی ئه‌مه‌ریکا هه‌ناوه‌ته‌وه:

ئه‌گه‌ر گه‌لی باشور هاوشیوه‌ی توانا جه‌نگیه‌که‌ی بووایه، هه‌روه‌ها باشور هه‌یژکی جه‌نگی ده‌ریایی هه‌بوایه که له‌گه‌ل داهاته‌کانیدا بگونجایه، ئه‌وا درێژی که‌ناره ده‌ریایه‌ گه‌وره‌که و ده‌روازه نۆره‌کانی ره‌گه‌زکی نۆر به‌هه‌یز ده‌بوون.. به‌لام باشور نه‌ته‌نیا هه‌یژکی ده‌ریایی به‌هه‌یزی نه‌بوو، نه‌ هه‌ر ئه‌وه‌ی قه‌ومیکی ده‌ریاوان

نه بوون، به لکو ژماره‌ی دانیش‌توانه‌کیشی له‌گه‌ل دریزی که‌ناره ده‌ریاییه‌که‌یدا، که ده‌بوو نه و دانیش‌توانه به‌رگری لیبکه‌ن، گونجاو نه‌بوو.

ماهان پاش باسکردنی سی‌مه‌رجه سروشتیه کاریگه‌ره‌که له هیزی ده‌ریاییدا که بریتین له: شوینی جوگرافی و له‌باری سروشتی و دریزی سنوور، دیته سه‌ر باسی دانیش‌توان و حکومه‌ته‌که‌یان. لیره‌دا له روویه‌کی تاییه‌ته‌وه پیداکری له‌سه‌ر ژماره‌ی دانیش‌توان ده‌کات، له‌به‌رته‌وه‌ی "گرنگ کۆی گه‌وره‌ی دانیش‌توان نیه، به‌لکو ژماره‌ی نه‌وانه‌یانه که به ده‌ریاوانیه‌وه خه‌ریکن، یان لانیکه‌م نه‌وانه‌ی ده‌کری له‌سه‌ر که‌شتی و دروستکردنی که‌ره‌سته ده‌ریاییه‌کاندا به‌کار به‌یترین".

نمونه میژوویه‌کانیشی له ئینگلته‌را و فه‌ره‌نسا هینایه‌وه. ژماره‌ی دانیش‌توانی فه‌ره‌نسا له‌چاوه‌ی ئینگلته‌را که‌میک زیاتر بوو، به‌لام مه‌یلی دانیش‌توانی ته‌مه‌ی دواییان به‌لای ده‌ریاوانی و بازرگانیدا، بوو به‌خالیکی باشه به‌سه‌ر دانیش‌توانی فه‌ره‌نساوه که زیاتر مه‌یلیان له کشتوکال بوو. ماهان گه‌یشته نه‌وه ده‌ره‌نجامه‌ی که "زۆری ژماره‌ی دانیش‌توان و خاوه‌ن مه‌یلی ده‌ریایی، ئیستایش وه‌ک پیشتر ره‌گه‌زکی مه‌زنه له هیزی ده‌ریاییدا" و بینی ویلایه‌ته به‌کگرتووه‌کان له‌م رووه‌وه دواکه‌وتووه.

خالی پینجه‌می ماهان بریتی بوو له کاریگه‌ری سیفه‌تی نه‌ته‌وه‌یی له‌باره له‌سه‌ر پیکه‌ته‌ی هیزی ده‌ریایی. ده‌لی میژوو ده‌ریده‌خات که "تاراده‌یه‌ک به‌ی مه‌لاوێردن، پێویسته گونجاویی نه‌ته‌وه بۆ مه‌به‌سته بازرگانیه‌کان دیارده‌یه‌کی به‌رچاوه‌ی له‌وه‌نه‌ته‌وانه‌ی سه‌روه‌ختیک له ده‌ریادا مه‌زن بوون. نه‌گه‌رچی ئینگلیز و هۆلنده زۆرچار وه‌سف کراون به‌وه‌ی "گه‌لی بازرگانی"ن، ده‌سکه‌وتی هه‌میشه‌یی و بنچینه‌ییان له بازرگانیی ده‌ریاییان به‌ده‌ست هیناوه زیاتر له‌و قازانجه‌ی نه‌و ئیسه‌پانی و پورتوگالیانه‌ی به‌دوای ئالتوندا گه‌راون، کردوویانه.

ماھان دەلى "مەيلى بازىرگانى، كە پىئويستىيى بەرھەمھېتىنى شىتېك بۇ بازىرگانى پىئوھەردىنى لەخۇ دەگرى، سىفەتتىكى زۆر گىرنگە لە پىكھاتنى ھىزى دەريايىدا".

ماھان باوھەپى واپو زىرھەكى يان ھەلكەوتنى نەتەوھەيىش كاريگەرى لەسەر تواناي پىكھەتتەنى كۆلۈنىي تەندروسىت ھەيە. لەم بوارەدا ئىنگىلىزەكان لەسەر وھەرەنسىيەكانەوھن لەبەرئەوھى "كۆلۈنئىيالىزىمى ئىنگىلىزى بەشىئەوھەكى سىروشتى و راستەوخۇ لە نىشىتمانە تازەكەيدا جىگىر دەبى و بەرژەوھەندىيەكانى بە بەرژەوھەندىيەكانى ئەو نىشىتمانەوھ دەبەسىتتەوھ. ئەگەرچى ھەمىشە نىشىتمانە ئەسلىيەكەي بەچاكە باس دەكات، بەلام تامەزىئى ئەوھ نىيە بۆي بگەپتتەوھ".

بەلام ئىسپانىيەكان كۆلۈنئىيالىستى لىئھاتوو نەبوون، لەبەرئەوھى بەكەم شت بايەخ بە قۇستىنەوھى خىزى سامانى دەولتەكە دەدەن، زىاتر لە پەرھەپىدانى تەواوى خىراتەكانى.

لە كۆتايىشىدا، ماھان باس لە جۆرى ھۆكۈمەت و ئىدارەكەي سەبارەت بە گەشەي ھىزى دەريايى دەكات. ماھان بىرواي واپو جۆرى ھۆكۈمەت و سىفەتى ھاكىمەكان "كاريگەرى گەورەيان لەسەر گەشەي ھىزى دەريايى ھەيە". ئەو لەكاتىكىدا كاري ھۆكۈمەتە دىموكراسىيەكانى بەلاوھ باشترە، دەبىنن باس لەوھ دەكات كە "بەكارھىتەنى ھىزى تاكپەوى بەدانايانە و دامەزراوى لەوانەيە لە كاتىك لە كاتەكاندا بازىرگانىيەكى دەريايى زەبەلاخ و ھىزىكى دەريايى جەنگى دروست بكات بە سەركردايەتتەكى مەزىنتر لەوھى كارە لەسەر خۇكانى گەلانى ئازاد بەدەيدىنن. سەختىش.. دەستەبەرى كۆلنەدانە پاش مردنى ھاكىم زۆردارەكە". لەو رووھە ئىنگىلتەرا لە ھىزى دەريايىدا گەيشتەبووھ لوتكە و پىش ھەموو نەتەوھ نوپىكانى دابوويەوھ، ئەوا ماھان پىيى وايە توپىزىنەوھ لە ھۆكۈمەت لەوئى زۆر لەبارە. كاريگەرى ھۆكۈمەتى ئىنگىلىزى لەسەر چەند دەولتەك بەرھە دەستگرتن بەسەر دەريادا دەپۇيشت. بەچاوپۇشىن لە پاشاي ھاكىم يان ھىزى سىياسىيەكان، ئىنگىلىز

دەركى بە گرنكىسى سىياسىي پارىزگارلىق كىردى نەتەو لە سەرورەيى دەريايى دەكرد.

پاش خستنه پووى مېژوويهكى دوور و درىژ لە كارى حكومەتى جۆراو جۆر سەبارەت بە ژيانى دەريايى گەلانىان، ماھان دەگاتە ئەو رايەي كە ھەژموونى حكومەت بە دوورىگە كار دەكات:

يەكەمیان: لەكاتى ناشتیدا، "حكومەت دەتوانى بە سىياسەتى خۆي گەشەي سروشتيي پيشەسازىەكانى گەل و مەيلى بۆ گەپان بەدواي سەركىشى و قازانچ لەپى دەرياوہ خۆشەويست بکات، يان دەتوانى برەو بە ھەندى پيشەسازى و ھەندى مەيلى دەرياوانى بدات. ئەگەر ئەم دووانە بە شىوہ يەكى سروشتي نەبوون، ئەوا حكومەت ئەو پيشكەوتنەي خەلك بۆ خۆيان بە جىيان ھىشتبوو دەوہ سستينى، يان كۆت و بەنديان لەسەر دادەنى.

دووہم: لەكاتى ناشتیدا، دەرياوانى بە مەيلى حكومەت بۆ دروستكردن و پرچەككردنى كەشتىگە لىك و ھەبوونى "قەبارەي ھىزى دەريايى لەگەل رادەي گەشەي كەشتىەكان و بايەخى ھەزلىبوونيان" مەزەندە دەكرى. بە ھەمان شىوہ "بوونى ويستگەي دەريايى گونجاو لەو بەشە دوورانەي جىهان پىويستە. ھەر ھەما پىويستە كەشتىيە چەكدارەكان شوين كەشتىيە بازىرگانىەكان بکەون بۆ ئەو ويستگانە". ماھان دەبيينى ويلايەتە يەكگرتووەكان لە نەبوونى بنكەي بيانى كۆلۆنئىاليانە يان چەنگيدا لاوازە.

ماھان پاش پشكيني ئەو شەش ھۆكارە بنچينە ييەي كارىگەرييان لەسەر ھىزى دەريايى ھەيە و زۆر بىرى لىكردەوہ، ئىتر نامادە بوو بە درىژى بچىتە سەر شىكردنەوہي جەنگە دەريايىە ئەورويپەكان لە سالى ۱۶۶۰ ھوہ بۆ سالى ۱۷۸۳، كە دەگاتە نزىكەي سەدە و چارەك. پاشان باقىي كتيبەكەي بۆ ئەم خستنه پووه مېژووييە تەرخان دەكات. ماھان وەك خالى سەرەتا وەسفى

بارودوخي گشتيې باو له نهوورپا له کوزاکاني سهدهی حهفدهيم دهکات و بهشپوهيهکي تاييهت نامازه بو نيسپانيا و فره نسا و هولنده و ټينگلته را دهکات. نهوانه نهو دهولته سه ره کيانه ن که دهکري له جهنگي دهريايي سه ره بخودا به شه پټين. ماهان پټي وايه ميژووي نهوورپا له ماوهی ساله نالوزه کاني پاشتردا، پيشپرکي بوو له نيوان هيزه خورناوايه کان بوو دهستگرتن به سه ر دهريادا. جا ليکولينه وه که ي به جهنگي هولندي چارليزي دووم دهست پيده کات و جهخت له و مه دايه دهکات که به رژه وه نديه کاني ټينگلته را له جهنگي سه روه ري نيسپاني دهکات، کاتيک ټينگلته را تييدا وه ک هيزيک له دهرياي ناوه راستدا ده رکوت و دهستی به سه ر جه بل تاريق و به رنده ري ماوند ا گرت. له جهنگي حهوت ساله يشدا وولف Wolfe به هوي نهو که شتيگه له ي سه ينت لورانسي فتهت کرد و ريگه ي له گه يشتنی پالپشتي له فره نسا وه گرت، تواني سه ريکه وي.

چارنيکتر ماناي سه ره کيي هيزي دهريايي له کاتي شوپشي نه مه ريکيدا ده رکوت وه کاتيک ټينگلته را به هيزه دهرياييه په رته کانيه وه له به رده م هيزي په کگرتووي فره نسا و نيسپانيا دا شکستي هينا، به وه يش داگيرگه (کولونييه) نه مه ريکيه کان توانيان نازاديبان به دهست پټين.

پرسی سه ره کيي ماهان به دريژاي کتبه که ي نهو بوو که له نيوان هيزي دهريايي و وشکانيدا، هه ميشه گه ماروي دهريايي به رده وام، زياتر له و سوپا وشکانيه ي که نابه زي، په کلاکه ره وه يه.

له باره ي گيړانه وه ي تاکتيکي شه ره جياوازه کاندا، گرتگرتين نووسه ري ژياني ماهان که نهو يش و. د. پولستونه W.D. Puleston ده لي "ماهان هه موو هه ولي خوي ده دات بو نه وه ي ورد بي، نمونه کاني له سه رده مي که شتييه چاروکه داره کان وه رده گرت، زور هه وليدا له ته کنه لوژي اي دهرياواني و ماناي ورد ي

زاراوه ده ریاییه کۆنه کان شاره زابیی، که له سه رده می ده ریاوانیی نه ودا به کارهیتانیان به سه ر چوون".

ماهان خۆی له گټرانه وهی میژووی ژیانیدا، باس له و نامرازه میکانیکیه ده کات، که بۆ نواندن و سه رله نوئی وینه گرتنی شه ره ده ریاییه کانی که شتیه چارۆکه داره کان به کاری هیناوه، وه ک نمونه ی که شتییه کاغه زینه کان.

نامانجی سه ره کیی ماهان له کتیبی "کاریگه ریی هیزی ده ریایی له سه ر میژوو" وه ک خۆی باسی کردوه

نه وه بووه "میژوویه کی جه نگی ره خنه گرانه له باره ی رابردووی ده ریاوانی بنووسیته وه، نه ک میژوویه ک بۆ رووداوه ده ریاییه کان". ده یه توانی نه وه شی بۆ زیاد بکات که یه کټک له نامانجه کانی نه وه بووه په یوه نندی نیوان میژووی ده ریایی و میژووی سیاسی روون بکاته وه، چونکه قه ناعه تی ته واوی به وه هه بوو که نه و میزه نابوو ریی له گه ل ده سنگرتن به سه ر ده ریادا به سه رچوو، پټیگه یه کی جیگه ری له کاروباری جیهاندا به خاوه نه که ی به خشیره . وه ک پرات سه رنجی داوه "له به رنه وه ی ئینگلته را هیزی کی ده ریایی پټیگه ی نابوو له و کاته ی دژی به ره کانی نه وه یان پشتگوئی خستبوو، توانی پلانه کانی لویسی چوارده یه م و ناپلیۆن بۆ رامالینی شکست پټیپینی. ماهان باوه ری پته وی هه بوو به وه ی ئینگلته را به و کاره، شارستانیتیه که ی له ده سته ی نه وانه ی ده یانویست ویرانی بکه ن، شکست پټیپیناوه".

کتیبی "کاریگه ریی هیزی ده ریایی له سه ر میژوو" راسته وخۆ له گه ل بلاو بوونه وه ییدا ناویانگیکی جیهانی په ییدا کرد، نه گه رچی ناویانگی له ده ره وه له ناویانگی له ناو ویلایه ته یه کگرتووه کان گه وره تر بوو. پاش ماوه یه کی کورت ته رجه مه ی نه م کتیبه به زمانه کانی نه لمانی و ژاپۆنی و فه ره نسسی و هیندی و روسی و ئیسپانی بلاو بوونه وه. نه م کتیبه له هه موو شوپټنیک زه خیره یه ک بوو بۆ سه رده می نه و

فراوانبوونه دەریایه گەورەیهى له جیهاندا له ئارادا بوو، بەتایبەت له بەریتانیای مەزن و ئەلمانیا و ئەمەریکا.

وەك چەندین رەخنەگر روونیان كردۆتەو، هەمیشە ئەو پرسیارە دەكری كه ئاخو ئەگەر كتیبەكەى ماھان لە سەردەم و ناوچەىەكیتردا دەربكەوتایە، هەمان كاریگەرى قوولى دەبوو؟ بێگومان سەردەمەكەى زۆر لەبار بوو و قسەكانى ماھان لەبارەى گرنگی هێزى دەریایى جەنگى كەوتنە سەر خاكىكى بەپیت و لەگەڵ ئارەزووى جەنگ لەو سەردەمەدا بەتەواوى هاوێك بوون. زلھێزەكان بازووى خۆیان نمایش دەكرد تا ببینە دەولەتێكى دەریایى بەهێز و پەلامارى كۆلۆنى و مەملەكەتێتر بدن. كەواتە، شتىكى سروشتییه كە نەتەوەكان ماھان بە پێغەمبەرىك دابنێن. بەلگە پشتنەستورەكانى بەو بەلگە نامامەى دەلێن دەستگرتن بەسەر دەریادا خواستى بنچینهییه بۆ بەرژەو نەدیەكانى هەر نەتەوەىەك، ئەو بەلگانە راست و دروستى ئەو سیاساتەنەیان سەلماند كە پێشتر پەپرە و كراون یان لە ژێر لێكۆلینەوەدان. وەك نووسەرىكى بەریتانى دەلێ، رێنماییه كانى "وەك بەنزین بوو كە بكری بەسەر كڵبەى ئەو فراوانخواییه ئیمپریالزمیەى لە هەموو شوێنێك لە ئارادا بوو".

رەخنەگرانى بەریتانى پەسنى كتیبەكەى ماھانیان كردوو و بە "ئینجیلی مەزنىی ئینگلتەرا" یان وەسف كردوو. بولسۆت دەلێ "لەوانەىە لەسەر داواى وەزارەتى بەریتانى نووسیبیتى، چونكە بەپرونى پشتگیری هەموو مشتومرەكانیانى كردوو". سەركردهیهكى دەریایى جەخت لەو دەكات كە لە باشكردى پێگەى دەریایى جەنگى بەریتانى پاش سالى ۱۹۰۰، ئێمە "قەرزاری سوپاسكردى كۆنەپاریژان یان ئازادىخوازان نین، بەلكو تەنیا قەرزاری ماھانین و بەس".

وەك رێزێك بۆ ماھان لەكاتى مردنى لە سالى ۱۹۱۴ رۆژنامەى لەندەن پۆست London Post نووسى "بەریتانیا قەرزاری ئەو ئەمەریكییه مەزنەىە بە قەرزێك

كه ناتوانى بديرتهوه، له بهرتهوهى يه كه م كه س بوو فهلسه فهى هيزى دهريايى بهريتانيا بهوردى و به شيوازيك قابيل به تيگه يشتن بى، دارشتووه".
 ئەم سەرنجانه زياتر دەرخيترين كاتيك بزانيه له وكاتهى ماھان كتيبي "كارىگه ريبى هيزى دهريايى له سەر ميژوو" ى نووسى، هيزى دهريايى جهنگى ئينگليزى به دهست پشتگوڤخستنىكى دارايى دريژخايه نهوه دهينالاند و ژمارهى فەرمانبەرانيان بۆ قه بارهى په يگه ره كه ى كه م كردبوويه وه و زورى نه برد كه شتتیه فەرهنسى و ئيتاليه كان كه نویتەر بوون، پيشيان دايه وه. هيزى دهريايى ئينگليزى وه سف كرا به وهى له "پيشانگه يه كى كه شتتیه كونه شيوه جوراوجور و نامۆكانه". زياتر له دوو له سەر سيان ناچه كدار بوون. كه واته نامۆگاريه كه ى ماھان بۆ پيگهتتاني كه شتيگه ليكى ئينگليزى نووى به هيز، ته واو له كاتى خويدا بوو، هه ربويه بزواتى ريخستنه وهى هيزى جهنگى دهريايى و به هيز كردنى خيراتر كرد.

ئينگلته را سه رسامى و پيترانيى خوى بۆ ماھان ده ريبى، ئه و يش له و دوو سهردانه دا كه سالى ۱۸۹۳ و ۱۹۰۴ بۆ بهريتانيا نه نجاميدان. ميوانى شه روف بوو له ئاههنگه ره سميه كانى زستان كه شاژن فيكتوريا و سه رۆك وه زيران سازيان كردبوو. يه كه م ميوانى شه روفى بيانى بوو كه يانهى سوپا و هيزى دهريايى ريزيان ليتا. هه ردوو زانكوى ئوكسفورد و كامبريدج له ماوهى هه فته يه كدا په لى فه خرييان پي به خشى.

به لام له بهرتهوهى كتيبي "كارىگه ريبى هيزى دهريايى له سەر ميژوو" وهك ره خه گرئك بۆى چووه، به زمانيك نه نووسرابوو ته نها ئينگليز و ئه مه ريكيه كان ليتى تيبگن، ئه وا كارىگه ريبى له سەر ئه لمان و ژاپونيه كان به هه مان هيزى كارىگه ريبى بوو له سەر بهريتانيه كان. قه يسه ر ويلهلم Kaiser Wilhelm ده لى "من ئيتستا كتيبه كه ى كاپتن ماھان ناخوينمه وه، به لكو قووتى ده ده م. ئه و له سەر پشتى

هەموو کەشتیەکانم هەیه.. ئایندەمان لەسەر ئاو وەستاوه و دەبی رەمە سی سەرەکه لە دەستی ئیمەدا بی". بەم شیوەیە کتیبەکی ماھان بوو بە ئیلھامبەخشی ھێزکی نوێی دەریایی ئەلمانی.

تایلۆر Taylor کە بەکێکە ژیاننوسانی ماھان دەلی "بەلگەبەکی ماقولە ھەبە لەسەر ئەو ھەوی لە مانگە کەمە کۆتاکانی ژیانی ماھاندا، بە دەست تیشگەلیکی عەقڵی لەبارەوی جەنگ (جەنگی جیهانیی یەکەم) و ئەو رۆلەوی بینی، گرفتار بوو، ئەگەرچی پێشتر ھەرگیز بیری لە وروژاندنی گەشەوی دەریایی ئەلمانی لی نەکردبوو ھە".

لە ژاپۆنیش بەھەمان شیوە، ھەر ئەفسەریکی دەریایی و ھەر کەشتیەکی جەنگی وەك بەشیک لە کەلوپەلەکان دانەبەک لە کتیبەکی ماھانی درابوو. ژاپۆنیەکان بەپەڕۆش بوون بۆ فیزیوونی میتۆدە خۆرئاواییەکان و وردە وردە بەپیر ماھانەو ھەچوون لە بنیاتنانی ھێزی جەنگی دەریایی و عەیارێ تۆپەکان و شتە دەریاییەکانیتر. ماھان بانگھێشتی ژاپۆنی رەت کردو ھە بۆ ئەو ھەبیتە راویژکاری رەسمی دەریایی. سەرباری ئەو ھەبیش بۆچوونەکانی ئەویان کردە پێشەنگی خۆیان و قۆلیان لی ھەلمالی تا ببینە زلھێزی دەریایی لە رۆژھەلاتی دوور.

لەنێو ئەو دەوڵەتە گەورانەوی ماھان خوازیار بوو کاریگەری لەسەر یان ھەبی، ویلايەتە یەكگرتووھەکان تاكە دەوڵەت بوو كە لە وەرگرتنی رینمایییەکانیدا خاوە بوو. ماھان گەیشتە قەناعەت كە پتیویستە ویلايەتە یەكگرتووھەکان بچیتە ناو رکا بەریەکی توند لەگەڵ ھێزەکانیتر لە بازارە بیانیەکاندا، ھێزکی دەریایی جەنگی زەبەلاح دروست بکات و بنکەوی دەریایی لە بەرزایی دەریاکان بە دەست بینی و کۆلۆنیەکانی لە دەرەو ھەوی نیو ھەوی گۆی خۆرئاوایی فراوان بکات. ئاماژەوی بەو ھەشدا کە پتیویستە دورگی ھاوای بلکینری و وەك بنکەبەکی ئەمەریکی بەکار بی. ھەروەھا ئاماژەوی بەو ھەدا پتیویستە پەیوھەندیمان بە دەریای کاریبییەو ھەك

پەيۋەندى ئورۇپا بىيى بە دەريايى ناۋەراستەۋە، گرنىگىشى بىيى ۋىلايەتە يەككەرتۈۋەكان بەتەۋاكردىنى كەئالى پەنەما زىياد دەكات. ماھان بەدريزايى كىتەبەكەي سەرنجىكى تايەتە خىستۆتە سەر ۋىلايەتە يەككەرتۈۋەكان ۋ تىبىنىيى تۋاناكانى ۋەك ھىزىكى دەريايى كرەۋە. كاپتەن پۆلستۆن دەلى "ماھان كىتەبەكەي بىيى ئەۋە دانا تا ھەماسى پىشۋوى ھاۋلاتيانى ۋ چىزىبىنىيان لەۋەي بىنە ھىزىكى دەريايى تاۋ بەداتەۋە. باۋەرى ۋابۋ ئەمەرىكەكان سەرقالن بە پەرەپىدائىك لەنۆر قارەكەدا، بەۋەيش بەبى پىۋىست مىراتىكى مەزنىان دۋور فرىدا. ماھان ھەزى نەدەكر نىشتەمانەكەي رىچكەي فەرەنسا بگرى لەكاتى ھۋكى لۋىسى چۋاردەيەمدا ۋ بەر لە ھەمۋشت بىتە ھىزىكى ۋشكانى".

بەلگەكانى ماھان بۋنە ھۆي گۆرپىنى دۋوكەس لە ناۋەندە سەرەكەكاندا، ئەۋانىش تىۋدۆر رۆزفېلت ۋ ھىنرى كاپۆت لۆدج بۋو. رۆزفېلت لە كۆشكى سېيى ۋ لۆدج لە ئەنجۋەنى پىران دلگەرم بۋون بىيى پىكەتەئەنى دەريايەكە گەرەي جەنگى ئەمەرىكى. رۆزفېلت گۋزارشتىكى تەۋاۋى بىيى فەلسەفەكەي لەبارەي "دارى ئەستۋور" لەۋەدا بىنى كە ماھان نۋوسى. تىۋرەكانى ھىزى دەريايى بەكارھىنا تا يارمەتى بەدات پالپىشتى راي گىشتى ئەمەرىكى بەدەستىبىنى بىيى سىياسەتى فراۋانبۋون لەرپى دەرياكەنەۋە. كارىگەرى ماھانىش لەسەر بەرنامەي زەبەلاھى دامەزاندنى دەريايەكە جەنگى لە ۋىلايەتە يەككەرتۈۋەكان، كە لە نەۋەدەكانى سەدەي نۆزدەيەمدا دەستى پىكرەد، رۋون ۋ بەرچاۋە.

قەلەمەكى ماھان لە رىگەي سەرکەۋتە مەزىن ۋ بەناۋابانگەكەيدا زۆر كىتەبى نەخشانە ۋ لىشاۋىك كىتەب ۋ ۋتارى بەرھەم ھىنا، بەشىۋەيەك ژمارەي بەرگەكانى كۆي كىتەب ۋ ۋتارەكانى گەيشتە نىكەي بىست بەرگ. زىادكرەنەكانى بىيى "زىنجىرەي ھىزى دەريايى" زۆر بايەخدار بۋون بەتايەت "كارىگەرى ھىزى دەريايى لەسەر شۆرپى ۋ ئىمپراتۋرىيەتى فەرەنسى" لە سالى ۱۷۹۲-۱۸۱۲، كە

ره‌خنه‌گران به دانراویکی همه‌گیرتر و باشتر پشتنه‌ستور کر او به به‌لگه‌نامه له کتیبی "کاریگه‌ری هیزی ده‌ریایی له‌سه‌ر میژوو" یان دان اوه.

ماهان دانی به‌وه‌دا ناوه که بۆ‌چوونه‌کانی ده‌رباره‌ی هیزی ده‌ریاییدا داهیتانی نه‌و نین، وه‌ک نمونه‌ی ناماژده‌ی به‌وه‌ داوه که باکون Bacon و رالی Raleigh سی سده‌ی پیشتر له‌باره‌ی هه‌مان بیژکه نووسیویانه. ته‌نانه‌ت زۆر له‌وه‌ی پیشتریش دیرینه‌کان له‌وانه‌ توکیدیس Thucydides و کسه‌رکسیس Xerxes و تیمۆستوکلیس Themostocles باسیان له‌ گرنگی نه‌و بیژکه‌یه‌ کردوه. ماهان له‌ مه‌ودایه‌کی فراواندا زیاتر له‌ هه‌ر نووسه‌ریکی پیشوو له‌ باب‌ه‌ته‌که‌یدا سه‌رکه‌وت، که وه‌ک خۆی ده‌لی "شیکردنه‌وه‌یه‌کی میژوو له‌ هه‌ولیکدا بۆ روونکردنه‌وه‌ی نه‌یتی نه‌و رووداوانه‌ی له‌ ماوه‌ی سالانیکی دور و دیرژدا روویان داوه. ریگ کاریگه‌ری ده‌ستگرتن به‌سه‌ر ده‌ریا له‌ هه‌ندی رووداوی دیاریکراودا. کاتیک نه‌و بواره به‌به‌تالی به‌جیهیلرا، ده‌رفه‌تی به‌من به‌خشی". نه‌مه‌ له‌گه‌ل شه‌وه‌ی، وه‌ک زۆر له‌ ره‌خنه‌گران گوتویانه، تیروانینی ماهان بۆ میژوو زۆر به‌رتسه‌ک بووه، زۆر له‌ هۆکاره‌ی زیندوووه‌کانی فره‌امۆش کردوو و تیروانینیکی تازه‌ی بۆ سیاست و ئابوری دروست کرد.

نه‌گه‌ر وامان دانا ریبازه‌کانی ماهان له‌ رووی لۆژیکیه‌وه‌ بۆ سه‌رده‌می خۆی و سه‌ده‌ی رابردوووه‌کان دروستن، ئایا به‌هۆی نه‌و پیشکه‌وتنه‌ ته‌کنه‌لۆژییه‌ی له‌ سه‌ده‌ی بیسته‌مدا هاتۆته‌ کایه‌ ئیتر به‌سه‌رچوون و باویان نه‌ماوه‌؟ به‌جۆریکی تایبه‌ت، ئایا له‌ دنیای نه‌مڕۆدا هیزی ده‌ریایی بالاده‌سته‌؟ پسه‌پۆران له‌م رووه‌وه‌ی رای جیاوازیان هه‌یه. له‌ جه‌نگی جیهانی دووه‌مدا هیزی ده‌ریایی رۆلێکی به‌رچاوی گه‌یتر، به‌لام ده‌بوو به‌ته‌واوی له‌ته‌ک هیزی ئاسمانیدا هاوکار بی، له‌به‌رئه‌وه‌ی نه‌و که‌شتیانه‌ی فرۆکه‌ له‌ ئاسمانه‌وه‌ پاسه‌وانییان نه‌کات، مه‌ترسیی تیکشکاندنیان زۆر له‌سه‌ره. نه‌و په‌ره‌سه‌ندنه‌ی پاش جه‌نگ هاته‌ کایه‌ و له‌ "بۆمبه‌ جه‌ه‌ننه‌میه‌که‌" که‌وته‌وه‌،

سىبېرىيىكى بەسەر ھىزە دەريايىيەكانەو دەروست كىردوۋە، چۈنكە ئەو بۆمبە لەتوانايدايە تواناى كەشتىگەلىكى تۆكمە بەتەواۋى پەك بخت. لەگەل ئەو ھىشدا دەروستكىدەنى كەشتىگەلىكى گەورە لە ژىرئاۋەكان لەلەين روسىيە سۆفەتى و پىداگىرى ئەمەرىكا لەسەر كەشتىيە فرۆكە ھەلگىرەكان، بەلگەيەكى بەھىزە لەسەر ئەو ھىزى دەريايى ھىشتا تەنانەت لە سەردەمى ئەتۆمىشدا پارىزگارى لە پىنگەى خۆى كىردوۋە.

بەبىرۋاى زانايان، پلەو پايەى ماھان ۋەك مىژوونووسىك، لەگەل ناۋبانگە ھاۋچەرخەكەيدا ھاۋتا نابى، چۈنكە سەركەۋتەنە گەورەكەى جۆرىك بوو لە پىرۋاگەندە. لەكاتى مەردنىشيدا ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكان گەيشتە ئەو ئامانجانەى بۆى كىشاپو، ئەۋىش دەروستكىدەنى دەريايىيەكى جەنگى مەزن، ھەلگەندەنى تۆكەندى پەنەما، دامەزاندەنى بىنكەكان لە دەريايى كارىيى ۋ ئوقيانووسى ھىمەن.

ئەو سەركەۋتەنى فەلسەفەكەى خۆى بىنى كە دەلى "ئەۋەى حوكمى شەپۆلەكان بىكات حوكمى دنيا دەكات". ۋا دەۋلەتە گەورەكان لە پىشېرېكىيەكى شىتتەدان لەپىتاۋ ھىزى دەريايىدا. ۋەك رەخنەگىزىكى زامانىۋىش دەلى "ھىچ تاكە كەسىك ۋا راستەۋخۆ ۋ بەقولى كارى لە رىبازى دەريايى ۋ سىياسەتى نەتەۋەيى ئەو ھەموو نەتەۋە زۆرانە نەكىردوۋە". پىسپۆرىكى دەريايى فەرنەسىش دەلى ماھان "لە ماۋەى ژيانىدا بەقولى مىژوۋى ئەو سەردەمەى گۆرى كە تىيدا ژيا".

۹- "تهوهري جوگرافي ميژوو"

هالفورد ج. ماكيندهر Halford J. Mackinder

دني كيشور و دورگه جيهانيه كه

له ماوهي كه ميگ پتر له ده سال پاش نهوهي كاپتنى دهريوان ماهان به شيويه كي قايلكر و بنبر نه شكاني هيڙي دهريايي له ميژوودا سه لماند، به لام ئيمكاني به كارهيئاني رييازه كاني له ناينده دا، نه گهر نه لئين راست و دروستيي پوچ كرايه وه، نه وا به راده يه كي ترسناك هه لته كيئرا، نه ويش به هڙي دوو فاكتهري نويوه: يه كه ميان له مهمله كه تي مادديدا بوو كه نه زمونسه به راييه سه ركه وتووه كاني جوته برا رايت Wright بوو له سالي ۱۹۰۲ به فرۆكه يه كي به هيڙ. دووه ميان له مهمله كه تي هزدا بوو، كه كارنامه يه كي زانستي بوو سالي ۱۹۰۴ زاناي جوگرافيناسي ئينگليزي هالفورد ماكيندهر نووسي و پاش نهوه به نازناوي "باوكي سياسته تي جوگرافي" ناوي ده ركرد.

جيهان ده سته جي نه يزاني بايه خي وروڙينه ري نه م دوو رووداوه له كام له م دوو حاله ته دايه، له گه ل نه وه يشدا پيويسته رووي گزي زه وي به شيويه يه كي دريڙخايه ن به هويانه وه بگوي.

ئير ئيمكاني له به ره لوه شاني بيردوزه شوږشگيڙيه كان له نارادا نه مابوو. له ۲۵ يه نايه ري ۱۹۰۴ ماكيندهر له كڙبوونه وهي كڙمه له ي جوگرافي شاهانه له لنده ن كارنامه به ناويانگه كه ي به ناويشاني "تهوهري جوگرافي ميژوو" خوينده وه، كه له ۲۴ لاپه ره ي چاپكراو پيكد ههات، واته له بلاوكراره يه كي ناسايي تيناپه پي. به لام شيكرده وه نايابه كه ي بڙ په يوه نديي دووسه ري نيوان جوگرافيا و سياسته ت

(ۋاتە جىۋېپۆلەتلىك) لە رابردوو ۋ ئىستى، لە سەرتاپاي جېھاندا، بىرۆكەي نۆي بون كە بىرى سەركرده سياسىيە جەنگىەكان ۋ زاناپانى ئابوورى ۋ جوگرافىيا ۋ مېژوونووسانى لە ھەموو شوپىنك داگىر كرد.

لە كۆتايى جەنگى جېھانىي يەكەمدا، ماكىندەر بە وردەكارىيەكى درىژتر تىۋرەكەي خۆي لە بارەي "بەھا بالا دىموكراسى ۋ راستەقىنەكان" دەستكارى كرد. ئەگەرچى دەستكارىيەكى بنچىنەيى لە پرسە ئەسلىيەكەيدا نەكرد، چونكە ئەم كۆتايە ۋ بابەتەكەي پىشووئى بەردى بناغەن لە زانستى نۆيى جىۋېپۆلەتلىكدا، ئەويش تىكەلكردنى جوگرافىيا ۋ زانستە سياسىيەكانە.

ماكىندەر تەمەنى ۲۴ سال بون كاتىك موحازەرە بەناۋبانگەكەي داننا. باۋكى ماكىندەر پزىشكىكى گوندنشىن بوو، سالى ۱۸۷۴ ناردى بۆ كۆلىژى ئىپسۆم ۋ لەۋيە بۆ ئۆكسفۆرد ۋ تۆمارى خويىندەكەي پىر بوو لە درەوشانەۋە. پاش ئەۋە ۋەك ۋانەبىژى گەپۆكى زانكۆي ئۆكسفۆرد لە زانستى جوگرافىيادا بۆ ماۋەي دوو سال دامەزرا، پاشان لە ئۆكسفۆرد بە (موعيد) لە جوگرافىيادا دامەزرا ۋ بە شىۋازە جولۋەكەي لە فېزىكرىندا سەدان قوتايى بۆ لاي خۆي راكىشا. پىداگرتنى لەسەر كۆمەلەي جوگرافىيى شاھانە گەۋرەترىن كارىگەرىي ھەبوو لەۋەي ئەۋ كۆمەلەيە خەرجى يەكەم قوتابخانەي بەرىتانى لە زانستى جوگرافىيادا بكات سالى ۱۸۹۹ ۋ ماكىندەرى كرده بەرپۆەبەرى. ئەۋ سالانە كاتىكى باشى دەست كەوت تا لە ھەلگەران بە چىادا ناۋبانگ پەيدا بكات. يەكەمىن سەركىشى سەركەۋتن بە چىاي كىنپاي لە رۆژھەلاتى ئەفرىقىا ئەنجامدا.

لەگەل بەردەۋامبوونى لە پۆستەكەي لە ئۆكسفۆرد، ۋەك موعيد لە جوگرافىيى ئابوورى لە زانكۆي لەندەن ۋانەي دەگوتەۋە ۋ بەھۆي ئەۋ پۆستەۋە سالى ۱۹۰۲ بە بەرپۆەبەرى قوتابخانەي ئابوورى لە لەندەن دامەزرا. لەبەر ھۆگرېۋونى بەردەۋامى بە زانستەكانى ئابوورىۋە چەند جارىك لەنپوان سالانى ۱۹۱۰-۱۹۲۲

له په رله مان هه لېږت در اوه. له گه ل نه و ه ي شدا ته او ای ژيانی زانستی به ر له هه موو شت له ناو نده نه کادیمیه کاند ا بووه و خو ی بو پیشخستنې تو یژینه وهی زانستیانه ی جوگرافیا ته رخا ن کرد، به تاییه ت جوگرافیا وه ک "روانگه یه کی نینسانی".

ماکینده ر له کتیبی "ته وهی جوگرافی میژوو" دا که نه و کار دانه وه به رفراوانه ی هه بوو، یه که م شت تیوری خو ی له باره ی فه زای داخراو پیشکش کردوه، که نه و بیړوکه یه چل سال دواتر به هو ی ویندل و یلکيه وه له وتاری "یه ک جيهان" دا ناوبانگی په یدا کرد. ماکینده ر باوه پی و ابوو "قوناغی کولومبی" که قوناغی چوار سده دؤزینه وه و فراوانبوونی جوگرافییه، له سه ره تای سده ی بیسته مدا کؤتایی هاتووه. نویسی: "له چوارسه د سالدا نه خشه ی جيهان به وردیه کی ریژه یی ته واو بو".

ماکینده ر له "به ها بالا دیموکراسی و راسته قینه کان" ی شدا به شوین هه مان بیړوکه دا چووه و ده لی:

"له کؤتاییدا گه یشتینه جه مسه ری باکور و بینیمان له ناوه راستی ده ریایه کی قوولدا یه، هه روه ها گه یشتینه جه مسه ری باشور و بینیمان به سه ر ده شتایی به رزاییه کی به رزه وه یه، به م دوو دؤزینه وه یه ی دوا یی، کتیبی پیشه نگان ته واو بوو. نه م سه رکیشیه به دؤزینه وه ی ده شتاییه کی فراوانی زه ویی به بیت یان زنجیره چپایه کی گرنگ یان روباړیکی پله یه ک پادا شتی خو ی وه رنه گرت. زیاد له وه یش به ر له ته واو جیگیربوونی مولکه سیاسیه کانی هه موو به شه کانی وشکانی، نه خشه ی جيهان نه ده کیشرا. نیرده ی مژده ده رانی ناینی و په لامارده ر و کشتیار و ده رهینه ری کانه کان و به م دوا ییانه یش نه ندازیاران، هه موو نه وانه له نزیکه وه شویتپی ولاتگه ران هه لده گرن، ته نانه ت دنیا له وپه ری سنووریدا به که می نه بی به ر له ساغبوونه وه ی مولکییه ته راسته قینه ته واوه که ی نه دؤزراوه ته وه. به ده گمن

ناوچه یه كه له نه وروپا یان نه مریكای باکور یان نه مریكای لاتینی، یان نه فریقیا یان ئوسترالیا هه یه كه جینگیرنه بوونی مولکیه ته كه ی به هۆی جه نگیكه وه نه بووی له نټوان هټزه شارستانی یان نیوه شارستانیه كاندا".

له نه وه ده كانی سه ده ی هه ژده یه مدا، میژوونووسیتکی نه مریكی هه لگه وتوو به ناوی فریدریك جاكسون تهرنر بیرۆكه یه كی هاوشیوه ی له باره ی فزای داخراو (الفضاء المقفل) دهرپری نه گهرچی به شیوه یه كی سنوورداریش بوو، كاتیک له باره ی به ره ی رابردوو و بایه خی له میژووی نه مریكیدا نووسی. جا ماكینده ریش هات و رایگه یاند نه و به ره یه له جیهاندا دیار نه ماوه.

ماکینده ر باس له ئاسه واره چاوه پروانکراوه کانی ده سپنکه که ی تهرنر ده کات و ده لی:

"لټره به داوه، جارټیکتر پټویسته له سه رمان له سه رده می پټست کۆلومبیدا باس له سیستمی سیاسی داخراو بکه ین و ده بیته یه کیک له کایه جیهانیه کان. هه موو ته قینه وه یه كه له هټزه کۆمه لایه تیه كاندا، له باتیی نه وه ی له بازنه ی نه وه فزای ناسراوه ی ده وری داوه و له وه فوژا به ره ریه دا بتوټته وه، به توندی له لای دووری گۆی زه ویه وه ده شکټته وه و له نه نجامی نه وه دا نه و توخمه لاوازانه له هه ردوو قه واره ی سیاسی و ئابووری جیهاندا تیکده شکټن.. ئیستا هه ست به هه موو شوک و هه موو کاره سات یان زیاده یه كه ده که ین وه ك چون نه وانه ی له به شی به رانه بری ئیتمه له گۆی زه وری هه ستی پی ده که ن، له وانه یشه له وانه وه له به رانه رمان ده ژین بۆمان بگه رټته وه... به م شیوه یه ده نگدانه وه ی هه موو کرداریکی ئینسانی ده گه رټته وه و ده نگدانه وه که ی جارټیکتر.. به ده وری جیهاندا ده گه رټته وه".

به برپوای ماکینده ر له سیستمی داخراوی تایبته به سه رده مه کان و سووکی نه و جو له بیسنووهره ی له زه وری و ئاسمانه وه تټیدایه، ده بینین ئیتر سه رده می هټزی ده ریایی بالاده ست به سه رجوو و کۆتایی هات. نه گه ر نه مه یش راست بی که واته

سەردەمى ھىزىتىكى زەمىنى ھاتوۋە. ئەى ئىتر سەنتەرى سىروشتى قۇناغى نوۋى لە كوئىدا بوۋە؟ ديارە لە بارستە گەرەكەى زەوى لە جىھاندايە، واتە لە و رووبەرە پان و بەرىنەى ماكىندەر ناوى ناوہ "ناوچەى تەوہرى بۆ سىياسەتەكانى جىھان". لە نىۋ پىنچ نەخشەدا بۆ روونكردەنەوہى بابەتەكەى، دواینیان شایستەى ئەوہىە ناوبىرنى "سەنتەرە سىروشتىەكانى ھىزەكان" و "ناوچە خولگەى" پىشان دەدات. ماكىندەر تەوہرى جوگرافى لە باكور و ناو ناوچەى ئەوروپاى ئاسىيايدا پىشان داوہ، كە لە ناوچەى جەمسەرى باكور بۆ بىبايانەكانى ناوہپاست درىژ دەبىتەوہ، لە خۆرئاوايشەوہ بۆ ئەو بەرزەخە بەرىنەى لە نىۋان دەرىياى بەلتىق و دەرىياى رەشدايە.

بەگوئىرەى ئەو شىكردەنەوہ مېژوۋىيەى كە زۆرىەى بابەتەكەى تايبەتە بەوہ، ئەوروپا و باقىى دنيا بۆ چەندىن سەدە لە ژىر فشارى بەردەوامى ناوچەى تەوہردا بوۋە. "ئەوروپا لە ژىر فشارى بەربەرىتەى دەرەكىدا شارستانىتەكەى بەدەست ھىناوہ، كە واتە من داواتان لىدەكەم ساتىك تەماشائى ئەوروپا و مېژوۋى ئەوروپى بكن وەك ئەوہى سەر بە ئاسىيا و مېژوۋى ئاسىياين، لە بەرئەوہى شارستانىتەى ئەوروپى، بە مانايەكى زۆر راستەقىنە، ئەنجامى مەملانىتەكى دنياىى بوۋە دژى پەلامارى ئاسىياىى. گىرنگىزىن دژىەكى لە نەخشەى سىياسىى ئەوروپاى نوئىدا رووبەرى روسىايە كە نىوہى رووبەرى كىشۋەرەكەى گىرتوۋە، ھەرۋەھا كۆمەلى زەوىى بچوك بچوك كە ھىزە ەرەبىەكان تىيدا نىشتەجىن".

بە سەرنجدان لە چۈنەيەك و كشان لە مېژوۋى ئەوروپىدا ماكىندەر قسەكەى تەواو دەكات و دەلى "بۆ ماوہى ھەزار سال، كۆمەلى گەلى ئەسپسوار لە ئاسىياوہ لە پى ئەو درزە بەرىنەى دەكەوئتە نىۋان چىپاكانى ئۇرال و دەرىياى قەزوين، دەرگەوتوون. بە ئەسپەكانىانەوہ لە مەودا كراوہىەى باشورى روسىياوہ رۆىشتوون و لە مەجەر (ھەنگارىيا) لە جەرگەى نىمچە دورگەى ئەوروپى خۇيدا

جىگىر بوون. ئەوانە - بەتەببەتەنى حال بەو بەرھەلىستىيەى كراون - مېژووى ھەموو گەلانى مەزنى ھاوسىيان دروست كىردووه - روس و ئەلمان و فەرەنسى و ئىتالى و يۇنانى و بىزەنتىيەكان."

لە روانگەى كارىگەرىببەو، پەلامارەكانى مەغۇل لە ھەردوو سەردەى چواردە و پازدەدا، كارىگەرىببەكى قووليان بوو و زۆر لە ئەوروپاي ناوھپراست و روسيا و فارس و ھىند و چىنيان رامالى. ئەو پەلامارانە لەوھى ماكىندەر ناوى دەنى "ناوچەى تەوەر" ياخود "ناوچەى خولگە" وە ھاتن و "ھەموو ئەو سنوورانەى لە جىھانى كۆندا رىكەوتنيان لەسەر كراو، دەستبەجى يان پاش ماوھەك ھەستيان بە ھىزى گەورەى ئەو دەسەلاتە بزۆزە كىرد كە لە دەشتايىبەكانى سىتپىس Steps دا پەيدا بو."

ماكىندەر تىشكى مېژووهكەى خستە سەر زەمەنەكانمان و بىنى ناوچەى تەوەر شانبەشانى گەشەى لە رووى ھىزى ئابوورى و جەنگىو، قورسايى خۆى بەسەر كاروبارى جىھانەو داناو. لە روانگەى مېژوويىشەو بەبەلگە "پىداگرىيەكى ديارىكراوى بۆ پەيوەندىي جوگرافى" بىنى، لەبەرئەوھى -

"ئايا ناوچەى تەوەر بۆ سىياسەتى دنيا ئەو رووبەرە فراوانەى نىوان ئۇرال - ئاسيا نىيە كە كەشتىيەكان ناتوانن پىيى بگەن، بەلام لە زەمانى كۆندا لەبەردەم دەشتەكىيە ئەسپسوارەكاندا كراو بوو و ئەمۇ خەرىكە تۆپىكى ھىلى ئاسنىن دايدە پۆشى؟ پىشتر و ھىشتايش ھەلومەرجىك ھەيە كە ھىزى سەربازى و ئابوورى بەجۆرىك دەبزوئىنى كە دەگاتە مەودايەكى دور، بەلام لە جۆرىكى ديارىكراو. روسيا جىي ئىمپىراتۆرىيەتى مەغۇل دەگىرتەو و فشارەكانى لەسەر فىنلەندە و ئەسكەندەنافيا و پۆلەندە و توركيا و فارس و ھىند و چىن جىگەى پەلامارەكانى پىاوانى سىتپىس بەرەو دەرەو دەگىرتەو. ئەو سەنتەرى ستراتىژىي ناوھپراست لە ھەموو جىھاندا دەگرى، ئەو سەنتەرى ئەلمانيا لە ئەوروپا گرتوئەتى. دەتوانى

به هموو لایه کدا بوه شیتنی، ههروه ها له هموو لایه کیشه وه لینی بدری جگه له باکور".

ماکیندهر دوو هیلال له دهره وهی ناوچهی تهوهر دیاری دهکات. هیلاله گه وره که هه ریه ک له ئەلمانیا و نه مسا و هیند و چین ده گرتیه وه، هیلاله دهره که به پیش به ریتانیا و باشوری ئەفریقا و ئوسترالیا و ویلایه ته به کگرتوه کان و که نه دا و ژاپۆن له خۆ ده گری. له راستیدا هیزی ناوچهی تهوهر هاوتای دهوله تانی که ناری رووی دهره وهی دوو هیلاله که نه بووه. لیره دا ماکیندهر ترسی گه وره ی پیشان ده دات و ده لی "له وانه یه ئەمه روویدات مه گه ر ئەلمانیا له گه ل روسیا هاوپه یمانی بیهستی. له م حاله ته دا دهوله تی تهوهر ده توانی به سه ر ولاتانی که ناری ئوردال- ناسیادا بکشی و داها تی کیشوه ریی زه به لاه بۆ دروستکردنی که شتیگه لی ک به کار بیتنی، ئەوکاته ئیمپراتۆریه تی جیهان دیار ده بی".

ماکیندهر گو تاره به ناویانگه که ی به جه خنکردن له وهی ئەو وه ک زانایه کی جوگرافی قسه دهکات، کۆتایی پی هینا. ناماژی به وه یشدا که "هاوسه نگیی راسته قینه ی هیزی سیاسی له هه ر کاتیکی دیاریکراودا، ئەنجامی لیکدانی بارودۆخی جوگرافییه له رووی ئابووری و ستراتجیه وه، له گه ل ژماره ی ریزه یی جوامیری تهوا و که ره سه ته و ریکخستنی گه له رکابه ره کان". به مه زنده ی ئەو "له م حسابه دا چه ندایه تیبه جوگرافییه کان له چه ندایه تیبه به شه ریه کان زیاتر بۆ پێوانه کردن ده ست ده دن و تاراده یه ک جیگرتیریشن". بایه خی جوگرافی شوینی تهوهر به وه ناگۆری که گه لیکیتر جگه له گه لی روسی تیندا نیشته جی بی.

بۆ نموونه ئەگه ر ژاپۆنی و چینیه کان خۆیان بۆ شکاندنی ئیمپراتۆریه تی روسی و داگیرکردنی زهویه کانی ساز کرد، ئەوا ده بنه مه ترسیی زهرد له سه ر ئازادی جیهان، له بهر ئەوهی ده بنه به ریه ک له سه ر ئوقیانوس بۆ سه رچاوه مه زنه کانی کیشوه ره که. ئەمه یش تایبه ته ندیه که روسه کانی نیشته جی تهوهر نه یانبوووه.

ماکیندر، لہکاتی نووسیندا، لہ کۆتایی جہنگی جیہانیی بہکم ہستی بہوہ کرد کہ "جہنگ لہباتیی ئوہی بۆچوونہکانی رابردوی بہہژینی، پالپشتی کردوون". لہ بابہتی "بہہا بالآ دیموکراسی و راستہقینہکان" دا لہ تاوتویکردنی "ناوچہی تہوہ" بہردہوام بوو کہ ئووکاتہ وک "دل یاخود دلی کیشوہرہ کہ" ناماژہی پیدابوو کہ دہکہویتہ ناوہراستی "دورگہ جیہانیہ کہ" (مہبہستی گۆی زہویہ کہ وک دورگہیہک وایہ-وہرگیتی).

بہلای ماکیندہرہوہ ئووروپا و ئاسیا و ئفریقیا سی کیشوہر نہبوون، بہلکو یہک کیشوہر بوون ئویش "دورگہ جیہانیہ کہ" یہ. لہو رووہوہ دہریا بہسہر بیرکردنہوہی مؤقدا زال بووہ، ئو پانتاییہ بہرفراوانہی بہ دورگہ دانہناوہ، لہبہرئوہی سورانہوہ بہدہوریدا لہ دہریاوہ مہحال بووہ.

ماکیندہر ناماژہی بہوہدا "چینیک بہفر کہوتۆتہ سہر دہریای جہمسہری باکور کہ پانیہکےی دوو ہزار میلہ، یہکیک لہ لیوارہکانی لہسہر زہویہکی تہنکہ لہ باکوری ئاسیا. کہواتہ کیشوہرہ کہ لہ رووی نامانجی دہریاوانیکردنہوہ دورگہیہک نیہ". جگہ لہم راستییہ و رووبہرہ بہرینہکےی، ہیچ جیاوازی لہ دورگہکانیتر نیہ. دورگہ جیہانیہ کہ لہ ماوہ و ژمارہی دانیشٹواندا بہسہر باقیی زہویدا زالہ. لہ رووی زہویہوہ، ئہم دورگہیہ دوو سٹیہکی ہہیہ، سٹیہکےکےیتر بۆ ہردوو ئہمہریکای باکور و باشور و ئوسترالیا و ناوچہ بچوکہکانیتر. زیاد لہوہیش حہوت لہ ہشت بہشی دانیشٹوانی جیہان لہم دورگہیہدا دہژین، لہکاتیکدا تہنیا ہشت-یہکےکےیتر لہ باقیی زہویہکانیتردا دہژی. کہواتہ، ماکیندہر تیبینی کردبوو دنیای کۆن "یہکےی جوگرافیہی مہزنہ لہ گۆی زہویماندا".

ماکیندہر پاش ئوہی "ریژہ و پہیوہندی" یہکانی دورگہ جیہانیہ کہ روون دہکاتہوہ، دریژہی دہداتئی و دہلتی: "ئہگہر ماوہ کہ لہنیوان جہمسہری باکور بۆ جہمسہری باشور بہدریژیی ئاسیا بیٹوین، ۱۰۰۰ میل دہریای داپۆشراو بہ بہفر تا

كەنارى باكورى سىبىريا دەبىنين، پاشان ۵۰۰۰ ميل لە زەوى بۆ بەشى باشورى هيند، ئەنجا ۷۰۰ ميل لە دەرياوه بۆ زەوى داپۆشراو بە بەفر لە جەمسەرى باشور. بەلام ئەگەر بەدرىژى ناوهراستى بەنگال و دەريايى عەرەبى بىيۆين، ئەوا ئاسيا تەنيا ۳۵۰۰ ميلە. لە پاريسەوه بۆ قالدېقۇستۆك ۶۰۰۰ ميل و لە پاريسەوه بۆ سەرلوتكەى هيوايىش هەمان ماوهى پيشووه."

ماكيندەر دەلى "هەردوو ئەمەريكا و ئوستراليا نەك هەر لە رووى رووبەرەوه بچوكن، بگرە ئەو هیزە مرويى و سەرچاوهى سروشتىهيش تىياندايه زۆر كەترە لەوهى لە "كىشوهەرى مەزن" يان "دورگە جيهانیه كە" دا هەيه. دەپرسى: "چى دەبى ئەگەر كيشوهەرى مەزن يان دورگە جيهانیه كە، يان بەشى هەرەزۆريان، لە كاتىكى ئايندەدا بوونە بنكەيهكى بەكگرتوو لە هیزى دەريايى؟ ئايا لە رووى كەشتى و پياوانى كەشتىهوانەوه بەسەر بنكە دورگەيه كەنتردا بالادەست نابن؟". ئەگەرچى ئەلمانیا بەزى، بەلام هیشتا ئەگەرى ئەوه هەيه بەشىكى گەرەى كيشوهەرى مەزن رۆژى لە رۆژان لەژىر سايەى حكومەتیکدا يەكبگرتەوه و هیزىكى دەريايى مەزنى وای لەسەر دروست بكرى كە لە شكان نەيهت. ماكيندەر هۆشدارى دەدات: "ئەگەر ئەلمانیا جەنگى بېردايەتەوه هیزى دەريايى خۆى لەسەر بنچینهيهكى فراوانتر لە هەر هیزىك لە مېژوودا بنیات دەنا. لەپاستیدا لەسەر فراوانترین بنكە دەبى".

دلى كيشوهر (قلب القارة) هەكەى ماكيندەر، لە بنەرەتدا هەمان سنورى تەوهەرى پيشووى هەيه. دلى كيشوهرەكە ناوچەى ناوهراستە لە ئەروپا و ئاسياى دورو كە دورو لە ئەگەرى دەستبەسەرداگرتن لەلایەن هیزى دەريايیهوه. "دەريايى بەلتىق و ناوهراستى روبرارى دانوبى لەبار بۆ دەرياوانى و بەشەكەى لەلای ریزگەكەوه و دەريايى رەش و ئاسياى بچوك و ئەرمينيا و فارس و تبت و مەنگولیا، دەگریتەوه. كەواتە دلى كيشوهرەكە پروسيا براندنبرگ Brandenburg prussia و

نەمسا و مەجەر و ھەر ھەر روسىا لە ناو ھەر ھەيدا لە خۆ دەگرى. ئەو ھەر شىئە سىگۆشە و خاوەن ھىزىكى مەزىنە كە ئەسپسوارانى مېژووى نەيانبوو".

ماكىندەر باسى دەرياي بەلتىق و دەرياي رەشى لە ناوچە ھەدا كەردوھ، لە بەرئەو ھەي لە جەنگى جىھاننى بە كەمدا دەركەوت گەيشتن پېيان، يان دەستبەسەرداگرتنىان لە دەر ھەر ھەر بە ھەر ھىزىكى دەرياي، مەحالە.

ماكىندەر قسەكەي بە خستەنەرووى پېناسە بە كىتر بۆ "دلى كىشورە" تەواو دەكات بە ھەي "برىتتەيە لە بەك بارودۆخى سەروشتى گەنگ كە ھەموويان لە لىوارى چىاكانى فارس كە بەسەر زەوى مېژۆپۆتامىا (عىراق)ى زۆر گەرمدا دەپوانى، لە كاتى زستاندا لە ژىر بە فردا، بە بەكەو ھەيان دەبەستى... لە ناو ھەر ھەر زستاندا ھەك لە مانگەو دەبىينىن قەلقانىكى پان و بەرىن ھەيە و دلى كىشورە كە لە گەورەترىن مانايدا دەردەكەوئى".

ماكىندەر باو ھەرى وابو ئەم رووبەرە كلىلى دورگە جىھاننە كەيە. بەگشتى لە چىاكانى ھىمالاياو بۆ ئوقيانووسى بەستە لەكى باكور، ھەر ھەر لە روبارى فۆلگاو ھەر روبارى يانگەز دىژ دەبىتەو. بە دوروى ۲۵۰۰ ميل بەرەو باكور و باشور و ۲۵۰۰ ميل بەرەو رۆژھەلات و رۆژئاوا دەكشى.

ئەم دلى كىشورە ئەگەر بە شىئە ھەيكى دروست گەشە بكات و لە رووى سەربازى ھەر رىك بخرى، دەكرى بىتە سەنتەر و خولگەي ھىزىكى جىھاننى كارىگەر.

ماكىندەر بەلگەكانى لە چەند گوتە زايەكدا كورت كەردوھ كە بوونە قسەي سەر زاران، لەوانە:

ئەو ھەي ھەككى رۆژھەلاتى ئەوروپا بكات دەست بەسەر دلى كىشورە كەدا دەگرى. ئەو ھەي ھەككى دلى كىشورە كەيش بكات دەست بەسەر دورگە جىھاننە كەدا دەگرى. ئەو ھەيش دەست بەسەر دورگە جىھاننە كەدا بەگرى، دەست بەسەر دنيادا دەگرى".

بۇ ئەۋەيش رېگە لەۋە بگىرى ئەتەۋەيەكى ديارىكراۋ بەتايىبەت روسيا يان ئەلمانىا، بەھۆى جەنگى جىھانىي يەكەمەۋە لە دلى كىشۋەرەكەدا بالادەست بن، ماكىندەر ئامۇزگارى دروستكردنى بەربەستىك لە دەۋلەتانى كرد كە بەرىەككەۋتنەكە لە دەرياي بەلتىقەۋە بۇ دەرياي رەش ھەلبمژى. بە تىپروانىنى ماكىندەر دەۋلەتە سەربەخۆكان برىتىن لە ئىستونىا و لىتوانىا و بۆھىمىاي مەزن و مەجەر و سىرىيى مەزن و رۆمانىاي مەزن و بولگارىيا و يۇنان. ئەم لىستە كەمىك لەۋەى كۆنگرەى ناشتى لە پارسى بىپارىيدا جىاۋاز بوو. لەبەر تىشكى مېژۋوى نويدا، ماكىندەر ھەلەيەكى گەۋرەى كردوۋە، ناۋچەى ھەلمژىنى بەرىەككەۋتنەكە ئامانجى خۆى نەپىكا، چونكە سەرەتا ئەلمانىا و پاشان روسيا ئەۋ بەربەستەيان بەزاند.

لەكاتى جەنگى جىھانىي دوۋەمدا لە سالى ۱۹۴۲، چۈار سال پىش مردنى ماكىندەر، بۇ جارى سىيەم لە وتارىكدا بەناۋىشانى "جىھانى خىر و بردنەۋەى ناشتى" تىۋرى دلى كىشۋەر (قلب القارە)ى تاقىكردەۋە و بىنى بىرۆكەكەى "ئەمپۇ راستر و بەكەلكترە لە بىست يان چل سالى رابردو". جا پىشېبىنى دەكات "ئەگەر يەككىتى سۆڧىەت لە جەنگدا ئەلمانىا بىەزىنى، ئەۋا دەبى مەزىنترىن دەۋلەتى دىنا بى. زياد لەمەيش دەبىتە ھىزى خاۋەن بەھىزترىن سەنتەرى ستراتىژى لە رووى بەرگىرەۋە، چونكە دلى كىشۋەر گەۋرەترىن قەلاى سىروشتىبە لەسەر زەۋى. بۇ يەكەم جارىش لە مېژۋودا، حامىيەيەكى تەۋا لە رووى چەندايەتى و چۆنايەتەۋە، دەستى بەسەردا دەگرى.

ھىچ دەۋلەتەك ۋەك ئەلمانىا ھۆگرى تىۋرەكانى ماكىندەر نەبوۋە. بەگۆيرەى تەفسىرى كارل ھۆشۋفەر نووسەرى بابەتە جوگرافىەكان كە كىتبى زۆرى ھەيە، بىرۆكە بىنچىنەيەكەى ماكىندەر لەبارەى دلى كىشۋەرى ناۋ دورگەيەكى جىھانى، بۇ ماۋەى بىست سال (۱۹۲۵-۱۹۴۵) بەسەر بىرى سىاسىي ئەلمانىدا زال بوۋە.

ھۆشۆفەر لە كاتىكى زوودا ناوبانگى پەيدا كرد، كە بۆ سالى ۱۹۰۸ دەگەرپتەوھە كاتىك ۋەك تىيىنەرىكى جەنگىي فەرمانبەرانى سەركردهى ئەلمانى، رەوانەى ژاپۆن كرا ۋ چىرى كرده سەر بايەخدان بە تىگەيشتن لە كاروبارى رۆژھەلاتى دوور، ۋەك پىسپۆرىك ناسرا، لەپىتى بەھرەيەكى ناوازهوھ بۆ لەبەركردى زمانەكان، فىترى قسەكردن بە شەش زمانى بيانى بوو، لەوانە چىنى ۋ ژاپۆنى ۋ كۆرى ۋ روسى. ھەروھە گەشتەكانى فراوان كرد تا لەنزىكەوھ لە ھەردوو رۆژھەلاتى ناوھپاست ۋ دوور شارەزا بىي. ھۆشۆفەر لە كاتى جەنگى جيهانىيەكەمدا لە پلە سەربازىيەكاندا سەرگەوت ۋ بە پلەى مەيجەر ژەنرال خانەنشىن كرا. پاش خۆبەدەستەوھدانى ئەلمانىا، ئەو ماوھەيەى لە ژيانى زانستىدا ماووب سەرقالى نووسىن لە بوارى جوگرافىيائى سياسى ۋ فىتركردىيەوھ سەرقال بوو ۋ خامەكەى ژمارەيەك كىتەب ۋ نامىلكە ۋ وتارى نەخشاند.

نازانىن ھۆشۆفەر كەى بۆ يەكەم جار چاوى بە كىتەبەكەى ماكىندەر كەوتووھ ۋ رەنگە لە سەرھەتاكانى بىستەكامى سەدەى بىستەمدا بوويي. ھۆشۆفەر دەستبەجى زانى مامۆستائى خۆى دۆزىوھتەوھ ۋ رايگەياند كە قەرزارى ئەوھ. بۆ نمونە سالى ۱۹۲۷ لەبارەى كارنامەكەى ماكىندەر لە سالى ۱۹۰۴، نووسى كە "لە ژيانىدا شتىكى نەديوھ لەو لاپەرە كەمانە بۆ شاكارەكانى سياسەتى جوگرافى مەزنتىر بى". دوو سال پاش ئەوھ باسى بابەتى ھاوپەيمانىيەكى ئەلمانى روسى كرد ۋ ئامازەى بەوھ كرد كە ماكىندەر بۆچوونى بەرىتانىيائى دەربارەى ترس لەو ھىزەى ئەو دوو دەولەتە دەيانىي ئەگەر يەكبگرن، ۋەرگرتووھ. ھۆشۆفەر زۆر جار ئامازەى بەو ھىكەتەى ئۆفەيد دەكرد كە دەلىي "پىئويستە زمانى دوزمن فىتر بىين". نەخشەكەى ماكىندەر بۆ دلى كيشوھر لانىكەم چوار جار لە گۆفارى Zeitschrift fur Geopolitik چاپ كراوھتەوھ. ھەروھە بەيى دوودلى دانى بەوھدا نا كە بىرۆكەكانى لەسەر بنچىنەى بىرۆكەكەى ماكىندەر دامەزراوھ.

رودولف ھىسى ھاوپىتى ھەردووكيان، ئەلقەي پەيۋەندى بوو لەنتوان ھۆشۆفەر و ھىتلەردا. كاتىك ھىتلەر سالى ۱۹۲۲ پاش كىشەي بىرەخانەي پوچەر Beer Hall Putsch لە بەندىخانەدا بوو، ھۆشۆفەر چەند جارىك سەردانى كرد. ھىتلەر لە چەند شوپىنىكى كىتەبەكەي "خەباتەكەم" دا ئەۋەي روون كردۆتەۋە كە ھەندى رىبازەكانى جوگرافىيى سىياسى لە ھۆشۆفەرۋە ۋەرگرتوۋە. كاتىك دە سال پاشتر نازىەكان سەرکەۋتن ھۆشۆفەر لە پىگەيەكى سەرکردايە تىدا بوو كە دەيتوانى كار لە سىياسەتى دنيا بكات. كاتىك كرا بە سەرۆكى پەيمانگەي سىياسەتى جوگرافى نازى، ژمارەيەكى زۆر فەرمانبەرى گرت تا زەۋى بكيلىن بەمەبەستى بەدەستھىناتنى زانىارى لەبارەي سروشست و ھەلومەرجى بزيوى و زانىارىتى جوگرافى خاۋەن بايەخى گەۋرەي جەنگى.

كاتى ھۆشۆفەر بە بىرۆكەكانى ماكىندەر سەرسام بوو، بىرۆكەي ئەۋەي پىۋىستە ئەلمانىا دەست بەسەر دلى كىشۋەرەكەدا بگرى بوو بەمەراقى. وینەكانى بەدرىزايى كىشۋەرەكە لە روبارى رايىن بۆ روبارى يانجىستى بالۆ بوونەۋە و چرى كرده سەر پلانەكەي بۆ روودانى ھاۋپەيمانىەكى زەبەلاح لەنتوان ئەلمانىا و ژاپون و چىن و روسىا و ھىند دژ بە ئىمپراتورىەتى بەرىتانى.

دەستەي گىشتىي فەرمانبەرانى ئەلمانى رەزامەندىيان لەسەر رىنمايىەكانى دا و پالېشتىيان كرد. سالى ۱۹۲۹ دەست بەئىمزاكردنى مىساقى نازى و سۆڧىەتى كرا و خەۋنەكەي ھۆشۆفەر ھاتەدى، بەلام ھەموو سىياسەتەكەي بەباچوو كاتىك ھىتلەر گەۋرەترىن ھەلەي كرد و كۆتاهاتنى جەنگى جىھانىيى دوۋەمى خىرا كرد كاتىك فەرمانى بە فەرماندەكانى كرد ھىرش بگەنە سەر يەكىتتىي سۆڧىەت. ماۋەيەكى كورت پاش برانەۋەي جەنگ، ھۆشۆفەر و ژنەكەي لە خانوۋە بافارىيەكە ياندا خۇيان كوشت.

شىتتىكى سىروسىتېيە كە رەخنەگران ھۆشۆفەر تۆمەتبار دەكەن بەۋەى ئەو بوو بىنچىنەى رىيىزى جەنگى نازى دانا، بەلام ماكىندەر لەو وتارەى رۆزى ۱۹۴۴دا پىشكەشى كىرد ئەو تۆمەتەى رەت كىردەۋە كاتى گوتى: "زانىومانە ھەندى دەنگۆ بىلەو بوونەتەۋە كە من ھەندى بىرۆكەى سىياسەتى جوگرافىم داۋەتە ھۆشۆفەر ئەۋىش داۋىتەى ھىس، كە ئەۋىش لاي خۆيەۋە پىشنىيارى كىردۋە بۆ ھىتلەر لەۋكاتەى بە نووسىنەۋەى كىتەبەكەى "خەباتەكەم" ۋە خەرىك بوو، گۋايە من سەرچاۋەى ئەو بىرۆكەنەم. ئەۋانە سى ئەلقەن لە زنجىرەيەكدا، بەلام من ھىچ لەبارەى ئەلقەى دوۋەم و سىيەم نازانم. لەگەل ئەۋەيشدا من لە دەلىلى قەلەمەكەيەۋە ئەۋە دەزانم كە ھەرچى ھۆشۆفەر لە منى گۋاستۆتەۋە، لە وتارى "تەۋەرى جوگرافىي مىژوو" ۋە رىگرتوۋە كە چىل سال لە مەۋبەر لە بەردەم كۆمەلەى جوگرافىي شاھانەدا پىشكەشم كىرد، ماۋەيەكى درىژ بەر لەۋەى ھىچ پىرسىك لەبارەى حىزىكى نازى لەئارادا بى".

دىارە بىلەو بوونەۋەى رىيىزەكانى جوگرافىي سىياسى تەنبا لە ئەلمانىادا قەتس نەبوو. رووسەكان بەدەگەن نەبى لە ئەلمانەكان چالاكىيان كەمتر نەبوو. نووسىنگەيەكى جوگرافى پىشكەوتتو ھەبو ئەۋىش پەيمانگەى مۆسكۆ بۆ ئابوورى و سىياسەتى جىھانى بوو، كە دەمىك بوو بايەخى بە كىشەى نىۋان وىلايەتە يەكگرتوۋەكان و دورگە جىھانىكە دەدا، كە يەكىتتى سۆفىەت چاۋى لەۋە بوو دەستى بەسەردا بگرى. شىتتىكى خۆشە لەم بارەۋە راي ماكىندەر لە روسيا لە سالى ۱۹۱۹ بزانىن كاتىك حكومەتە كۆمۇنىستەكە ھىشتا لە سەرەتاي كارىدا بوو. باۋەرى و ابوو پلىنگ قەت ناۋچەكانى ناگۆرپى "جۆرى حكومەتى بەرىتانى و ئەمەرىكى و بەھا بالاكانى كۆمەلەى گەلان لەگەل ئەۋە سىياسەتە ناگونجى كە لە قالىبى زۆردارىسى رۆژمەلاتى ئەۋروپا و دلى كىشۋەرەكەدا ناگونجى، چ لەسەر سىستىمى بنەمالە حوكمرانەكان Dynastic بى يان بەلشەفى Bolshvik.

لەوانە يە حالەتى ملهوپىيى بەلشەفى پەرچە كىردارىكى پەرگىرانە بى بۆ ملهوپىيى بىنە مالەيى. بەلام ئەو راستە كە دەشتەكانى روسيا و پروسيا و مەجەر، لەگەل ھاواناھەنگىيى حالەتە كۆمەلایەتییە فراوانەكەيان لە چوارچىۆە يەكى پان و بەرىندا، بۆ رىپۆبلىشتىنى سەربازان و پروپاگەندەي سەندىكايى لەبارە.

راستىيى تىۆرە جوگرافىيەكانى ماكىندەر بەدوور و درىژى تاوتوئى كراون و ھەموو ئەو خالانە سەرژمىر كراون كە كەمترىن گومانىيان لەسەرە. لە عەبىيە ئاشكرাকাكى، سەرنەكەوتنى ماكىندەرە لەوھى حساب بۆ توانا گەرەكانى ھىژى دەريايى بكات. بەلام لە نووسىنەكانى دواتر دانى بەوھدانا كە ھەرپەشەي كەش جوۆرە يەكىتییەكى بەسەر جىھاندا سەپاندووە، بەلام ھەر سوور بوو لەسەر ئەوھى ئەم پىشكەوتنە پالپىشتىيى "دلى كىشووەر"، واتە خەباتى دورگە جىھانىيەكەي كردووە و لاوازي نەكردووە. بەلام رەخنەگران سوورن لەسەر ئەوھى ھىژى دەريايى بووھتە چەكىكى وا ترسناك بەرادەيەك واى كردووە تىۆرى دلى كىشووەر بايەخە ستراتىژىيەكەي لەدەست بدات، چونكە ھىلە ئاسمانىيەكان ئىستا ئوقيانووس و كىشووەرەكان لە ھەموو لايەكەوھ دەبرن. ھىريك Heric بەم شىۆە يە كۆمىنت دەدات:

"ھەوا جىھانى و ھى ھەمووانە. تاكە رىگەيەكى فراوانە كە بەپىتى ئىرادە سەر زەوى يان دەريا وەك يەك دەبىرى. ھىژى ئاسمانى تەنيا بە ھىژىكى ئاسمانى بەرپەرچ دەدرىتتووە و دلى كىشووەر ناناسى كە تەواو لىيى دوورە. دەشى ياساى ستراتىژىيى ئىستا ئەمە بى "ئەوھى سووراي فرۆكەكان بىيى دەست بەسەر بىنەكەكاندا دەگىرى، ئەوھىش دەست بەسەر بىنەكاندا بگىرى دەست بەسەر ئاسماندا دەگىرى، ئەوھىش دەست بەسەر ئاسماندا بگىرى دەست بەسەر جىھاندا دەگىرى".

وېگرت Weigert دەلى "چىتر نە مەھالى گە يىشتن و نە دوورى، دلى كىشورە مان لى ناشارىتە وە. چىتر نەكە وتۆتە پىشت شورەى شوپىنىكى سەخت و بەھىز كە چوونە ناوى مەھال بى، چونكە فرۆكە نوئى دور مە وداكان لە ماوہى پەنجا سال پاش ھۆشدارىيە شوومەكانى ماكىندەر، ناوچەكانى جەمسەرى باكورىيان بەزاند. زياد لە وەيش، ھەمان قەبارەى دلى كىشورە بەرەستىكى سەختە لە بەردەم ھىزى بەرگرىدا. ئەو درىژىيە گەورەيەى روسىاي سۆڤىيەتى و كەنارەكانى دەرياكان، بۆ نمونە، ئەگرى ئەوە زياد دەكەن فرۆكەكانى دوژمن نامانچ پىيكن و كىشەيەكى زۆر ئالۆزى بەرگرىكردن دروست دەكەن. بەگوتەى ماكىندەر "لەكاتىكدا دەكرى لە ھەموو لايەكەوہ بوە شىنيت، دەشكرى لە ھەموو لاوہ لى بدرى".

خالىكى گرنگ ھەيە كە ماكىندەر نەيىبنوہ، چونكە نەيتوانىوہ دەرك بەو پىنگە بەھىزە بكات كە ھەردوو ئەمەريكاكە داگرى دەكەن. لەكاتى نووسىنى كىتايەكەى "بەھا بالا ديموكراسى و راستەقىنەكان" دا ماوہيەكى كورت بوو لە جەنگى جيهانىيەيەكەمدا نمايشىكى ھىز و توندوتىژى ھىزى ئەمەريكايىيىنى. پىدەچى ئەوكاتە لە تىروانىيدا بۆ زەوى سەرقال بووبى بە بىرۆكەى دلى كىشورە و دورگە جيهانىيەكەوہ، لەبەرئەوہ دنيا نوپكە (واتە ئەمەريكا)ى تەنيا وەك ناوچەيەكى كەنارى و "تەنيا شوپىنكەوتەيەكى كىشورە كۆنەكە" بىنى.

سەرەپاي خرابەكانى پىشبينىيە ماكىندەر، بەلگەى بەھىزەن كە پالپىشتى راكانى دەكەن. يەكىتايى سۆڤىيەت ھوكمىتى نوئى لەسەر دلى كىشورە دامەزراند و لە پىيشكەوتنى كشتوكالى و پىيشەسازى و كەلك وەرگرتن لە كانزاكان و ھىلى ئاسنىن و دامەزراوہكانى بوارى ئاسمانىيەوہ، ناوچەكەى كرده بەھىزترىن ناوچەى جيهان لە رووى ئابورى و جەنگىيەوہ. ھەروەھا ئەگەرچى لە بىست سالى رابردودا دەستى بەچەند پلانتيكى پىنجسالى كردوہ، ئەو ناوچەيە نەگەيشتە ئەو

ناستی توانای بہرہ مہینانہی ویلایہ تہ یہ کگرتوہ کان مہیہ تی. نہ گہرچی
یہ کیتی سؤقیہت حوکمی دلی کیشوہر دہکات، ہیشتا دوورہ لہ نامانجہ کی لہ
دہستگرتن بہ سہر دورگہ جیہانیاہ کہ دا، چ جای جیہان.

رہخنہ لاوازی مہندی لہ وردہ کاری بؤچوونہ کانی ماکیندہری دہرختوہ، بہ لام
بنچینہ نہ سلئہ کانی پوچ ناکاتہ وہ. ماکیندہر دہیویست ہا ولاتیانی و گہ لانی
ولتانیتری دیموکرات ہان بدات بؤ باوہرہینان بہ وہی راستیہ جوگرافیہ کان
گرنگیہ کی بنچینہ بیان مہیہ لہ گہ شہی گہ ل و دہولہ تاندا. باوہری وابو دنیا لہ
ناشتیدا ناژی بؤ دیموکراسی تا بہ تہ واوی لہ راستیہ جوگرافیہ کان نہ گہین.
بنچینہ کانی جوگرافیای نوی لہ سہر بؤچوونہ کانی ماکیندہر دہربارہی جیہان و
ناوچہ کانی دانراوہ.

۱۰- "خه باته کهم"

ئەدۆلف ھیتلەر Adolf Hitler

شیتیی مەزنی

کاتی حزبی نازی بەسەرکردایەتی ھیتلەر دواى شلۆقیەکی پەر لە توندوتیژی که زیاتر لە دە سالی خایاند، سالی ۱۹۳۳ جلهوی دەسلاتی لە ئەلمانیا گرتە دەست، جیهانی بە کاره توندوتیژەکانی تۆقاند. سیستمی حوکمرانی لە چەسپاندنی چاودیریکردنیدا هەلشە بوو، دەستبەرداری سەرجهم سیستمە دیموکراسیەکانی حکومەت بوو و بیبەزەبیانە بۆچوونە نەیارەکانی راگرت، که نیسە و کۆمەڵە خێرخوازی و سەندیکا کرێکاریەکانی چەوساندەوه یان بردنیە پال خۆی. ژمارەیهکی زۆر جولهکەى کوشت و لەرێی شەپۆلی لەدواى یەکی پرۆپاگەندەوه بەناشکرا هەپەشەى لە گەلانی دراوسێ دەکرد.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر غەیرە ئەلمانەکان خۆیانمان ماندوو بکردایە و بەوردی کتیبیکی قەبەیان بەناونیشانی "خه باته کهم" Mein Kampf بخویندایەتەوه، بەرنامەکیان بەتەواوی وردەکارییە شەرمهینەکانیەوه بەروونی لەبەردەمیاندا دەبینی. سوپاس بۆ چاودیری نۆدەولەتی لەسەر چاپکراوەکان، لەبەرئەوهی کتیبەکەى سەرکەوتوو بوو لەوهی تەواوی چیرۆکەکه تاییەت بکات بە چینی رەسەنی ئەلمانى. تەنانەت ئەگەر دەقە ئەسلییە نەخۆشەکه تەرجه مەیش بکرایە و بەنازادی بەئینگلیزی و فەرەنسی و زمانەکانیتر دەستاونەستی پێ بکری، ئەوا زۆر کەس بە "خه ونیکی خه یاللی پیاوئیکی خه یالپلاوی دەبەنگ" یان دادەنا. کتیبی "خه باته کهم" هەر بەراستی -وهک ناوناوه- نایابترین کتیبە پرۆپاگەندە

بەرھەمى ھىناوھ. دادوھرى دادگە بە "تاوانبارتيرىن كىتپى سەدەي بىستەم" وھسفى كر دوھ. نەتەوھىھىكى مەزىن و ھاوپەيماھەكانى خۆيان دابەدەم شەپۆلى جىبە جىكردىنى بىر و بۆچوھنە خەيالپەكانى ناوئەو كىتپە. ئەوھ بوو كاتىك ئاگرى جەنگى جىھانىيى دوھم ھەلگىرسا، تەنيا لە ئەلمانىا پىنچ مىيۆن دانەي لى دابەش كرا.

ھىتلەر كە لە ھىنا گەشەي كر د و پەروھدە بوو، لە سەرھتاي تەمەنىدا كۆمەلى ھەست و خەيال و رق و كىنەي لە خۆيدا ھەلگرت كە بەدىرئايى باقىي ژيانى لەگەلى مانەوھ. ھەمووئەوھى لە كىتپى "خەباتەكەم" دا داپشت. دەروازە بەرايپەكانى كىتپەكە وپنەھىكى پوخت و گرنكى ئەو سالاھ بەرايپانە روون دەكەنەوھ.

ھىتلەر سالى ۱۸۸۹ لە براونو لە نەمسا لە كەنارى ئەوبەرى سنوورى ئەلمانى لەدايك بوو، لەبەرئەوھ ھەمىشە وا ھەستى دەكر د ئەو زياتر ئەلمانىيە تا نەمساوى. بەشىوھىھىكى تايبەت رقى لە خەلكى ژيانخۆشى ھىنا بوو. بەگۆرەي گىرآنەوھى ھىتلەر، سالاھ بەرايپەكانى ژيانى پىر بوون لە بىبەشى و ئازار و شكست و بىبەختى و نارپكى. لە تەمەنى سىازدە سالىدا خويىندى لە قوتابخانە وھستا و ھەر لەو دەوروبەرەدا دايك و باوكى مردن، ھەرىوئە تىدەكۆشا تا بىبىتە وپنەگر. كاتىك لەمەدا شكستى ھىنا ھەوليدا بە تەلارسازىھوھ خەرىك بى، بەلام نەبوونى فىركر دىن و بەھرە بوونە كۆسپ لەبەردەم بەدەھىتەنى ئامانجەكەيدا.

ھىتلەر باس لەوھ دەكات كە ئەوكاتەي لە ھىنا بووھ زۆرى خويىندۆتەوھ، بەتايبەت مېژوو. بىركر دنەوھى بەشىوھىھىكى تايبەت كەوتۆتە ژىر كارىگەرىي كىتپىك لەبارەي جەنگى فەرەنسا و پروسىا كە واى لىكر د زۆر شانازى بە رەگەزى ئەلمانىوھ بكات و قەناعەتى بەو چارەنووسە ھىنا كە خوا بۆ ئەو گەلەي ھەلپژاردوھ. لە ھەمان كاتدا رقىكى نەستوورى بۆ جولەكە و سلافيەكان و تەواوى

نائاریه‌کان هه‌بوو. پیتی وابوو جوله‌که به‌ر له هه‌موو شت پاره کۆکه‌ره‌وه و هه‌له‌پرستی نیوده‌وله‌تین و به‌زۆری سۆشیالیست یان کۆمۆنیستن، له‌کاتی‌کدا سلافیه‌کان ره‌گه‌زیکی که‌مترن له ره‌گه‌زی ئەلمانی و که‌لتوریکی تاییه‌ت به‌خۆیان نیه.

تیکه‌لی هیتلر له‌ته‌ک دیموکراسیخوازه کۆمه‌لایه‌تیه‌کان له فیه‌نا وای لیکرد رقی له پرۆپاگندهی سۆشیالیستی و کۆمۆنیستی بی. ئەگه‌رچی ئەو قوتاییه‌کی زرنگ بوو له پلانه‌کانی جه‌نگدا، به‌لام به‌دریژایی ژیا‌نی رقی له مارکسیزم بوو. له‌گه‌ل شه‌یدایی بۆ خۆیندنه‌وه به‌لام هیچ به‌لگه‌یه‌ک له‌به‌رده‌ست نیه که کتییی "خه‌باته‌که‌م" ی کردبیته‌وه. هه‌روه‌ها تابلئیت رقی له دیموکراسی و دامه‌زراره دیموکراسیه‌کان بوو. ئەم رقه کاتی‌ک ده‌ستی پیکرد که ئاماده‌ی دانیشتنه‌کانی رایخسرات Reichsrath ی نه‌مساوی له فیه‌نا ده‌بوو و ریگه‌کانی به‌ناکارا ده‌بینی.

دواجار، کاتی‌ک به‌رگه‌ی هه‌لمژینی هه‌وای بیژراوی فیه‌نا‌ی پایه‌ته‌ختی نه‌گرت، سالی ۱۹۲۱ له میونخ جینگیر بوو که به "شاریکی ته‌واو ئەلمانی" ناوی ده‌برد. هه‌لگیرسانی جه‌نگی جیهانی به‌که‌م خۆشحالی کرد و وه‌ک سه‌ربازی خۆبه‌خش ناوی له که‌تیبه‌یه‌کی بافاریدا نویسی. به‌ر له‌وه‌ی شه‌ر بیرپه‌ته‌وه، به‌غازی ژه‌هراوی ژه‌هراو بریندار بوو. دوو جار سینگی به‌نیشانه‌ رازینرایه‌وه و بۆ پله‌ی چاویش به‌رز کرایه‌وه. به‌به‌زینی ئەلمانیا له جه‌نگدا خه‌مبار بوو، تووچه و شیتگی‌گیر بوو و وای هه‌ست ده‌کرد هۆی شکسته‌که جوله‌که و مارکسی و لایه‌نگرانی ناشتی بوون. هه‌روه‌ک دروستبوونی حکومه‌تیکی دیموکراسی له ئەلمانیا پاش جه‌نگ تووچه‌ی کرد. ئیتر بپاریدا سیاسه‌ت بکات.

سیاسه‌تکردنی هیتلر پاش گه‌رانه‌وه‌ی بۆ میونخ ده‌ستی پیکرد. بۆ ماوه‌یه‌ک وه‌ک هه‌والده‌ری سیاسی سوپا کاری ده‌کرد. بانگه‌یشت کرا بۆ بوونه ئەندام له

گروپیتیکی بچوکدا به‌ناوی "حزبی کرئیکارانی نه‌لمانی" نه‌ویش رازی بوو و نقدی نه‌برد ناوی حزبه‌که‌ی گۆری بۆ "حزبی کرئیکارانی سۆشیاالیستی نه‌ته‌وه‌یی نه‌لمانی"، که نه‌وه ناوکی حزبی نازی Nazi بوو.

دوای ماوه‌یه‌کی کورت، به ماتۆریتی ناوختویی، هیتلر جله‌وی نه‌و ریکخراوه‌ی گرتنه دست

و نه‌ریتنه کۆنه بیماناکی پیشووی هه‌لوه‌شاندوه، که ده‌رکردنی برپاره‌کانی حزب به وه‌رگرتنی رای نه‌ندامان بی. به‌فه‌رمانی هیتلر به‌رنامه‌ی حزبه‌که دانرا و په‌ره‌ی پیدرا به‌مه‌به‌ستی رازیکردنی چینی کرئیکاران، "به‌ژه‌هرکوژانی نیوده‌وله‌تی" له ره‌گه‌وه ده‌ره‌ینا و ده‌سته یاسادانه‌ره‌کانی هه‌لوه‌شاندوه و بنه‌مای گوپرایه‌لیی کوپرانه‌ی بۆ سه‌رکرده Fuhrer به‌بی هیچ پرسپاریتک په‌سه‌ند کرد.

سالی ۱۹۲۲ نه‌و حزبه ۲۷ هه‌زار نه‌ندامی هه‌بوو و تاقمیتی سه‌ربازی به‌سه‌رکردایه‌تی فه‌رمانده لۆندرۆف پالپشتیی هیتلهریان ده‌کرد له‌و کاته‌ی حکومه‌ته‌که‌ی سترتیسمان له‌لاوازیدا له‌تری ده‌برد، هیتلر هه‌ستی کرد ده‌رفه‌ت له‌باره بۆ ده‌ستگرتن به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتدا. شوینکه‌وته‌ی هه‌بوو، هه‌ربۆیه یاخیبوونه به‌ناوبانگه‌کی بیره‌خانه‌ی پوچ Putsch‌ی له میونخ ریکخست، به‌لام نه‌م هه‌وله به‌خرابی شکستی هینا و شازده که‌س له شوینکه‌وتوانی هیتلهری تیدا کوژدان. هیتلر خۆیشی قۆلبه‌ست کرا و پینج سال حوکم درا، که پاشتر بۆ سالتیک که‌م کرایه‌وه.

له‌و کاته‌ی هیتلر له قه‌لای بافاریه له لاندسبیرگ زیندانی کرابوو، بۆ یه‌که‌م جار کاتی هه‌بوو تا میژووی ژبانی بنووسی. له‌راستیدا کتیبی "خه‌باته‌که‌م" زیاتر کتیبیتیکی زاره‌کی بوو تا نووسراو. له‌گه‌ل هیتلر قوتابییه به‌وه‌فاکه‌یشی واته رودۆلف هیس له زینداندان بوو، هه‌ربۆیه هیتلر کتیبه‌که‌ی بۆ هیس ده‌خوینده‌وه و

نهویش راسته‌وخۆ به نامیری چاپ ده‌ینووسیه‌وه. به‌وه به‌شی به‌که‌م ته‌واو بوو. له‌به‌رئ‌وه‌ی کتیبه‌که‌ کرابووه دیاری بۆ شه‌و شازده شه‌هیده‌ی له‌ شه‌ری یاخیبوونه‌که‌ی میونخدا کوژان، ناویشانی نه‌سلپی کتیبه‌که‌ بریتی بوو له "چار سال و نیو له تیکوشان درۆ و ده‌له‌سه و گه‌ژه‌یی و ترسنۆکی". به‌شی دووهم له‌ سالی ۱۹۲۶ له‌ بیرشتینگاردن ته‌واو بوو.

تۆتۆ ټول‌خوس ماده‌ی کتیبه‌ی "خه‌باته‌که‌م" ی وه‌سف کردووه به‌وه‌ی "۱۰٪ میژووی ژیاڼی دانه‌ره، ۹۰٪ بیروباوه‌ره، ۱۰٪ یشی پروپاگنده‌یه". نه‌مه‌یش شیکردنه‌وه‌یه‌کی دادپه‌روه‌رانه‌یه. ره‌نگه‌ نه‌مړۆ عه‌قل نه‌یپړی که‌ کتیبیکی وا ناساز و دریزدادپ و کرچوکال نووسراو و پپ له‌ شتی دژیه‌یه‌ک و دووباره، ده‌ست به‌سه‌ر هه‌ست و سۆزی نه‌ته‌وه‌یه‌کی خاوه‌ن رۆشن‌بیری به‌رزدا بگری. به‌لام هه‌لوسته‌که‌ له‌سه‌ر سیستمیکی دانراو ده‌چوو. سه‌رنجه‌کانی لودویج لۆر شته‌ تاریکه‌کان روناک ده‌کاته‌وه:

گه‌لی نه‌لمانی له‌ سالی ۱۹۲۲ به‌شیوه‌یه‌کی مه‌ترسیدار که‌وتبووه ژیر کاریگه‌ری سیستمی فاشی. هه‌ولیاڼ ده‌دا ریگه‌یه‌ک بۆ گه‌رانه‌وه بۆ ژیاڼی ئاسایی و ریزگرتنی خود بدۆزنه‌وه، بینیاڼ ریگه‌که‌ به‌ ده‌مارگیری و خراب تیگه‌یشتنی کویرانه‌ داخراوه. ده‌وله‌تانی زلهیز جگه‌ له‌ قه‌ره‌بوو بایه‌خیاڼ به‌ هیچ نه‌ده‌دا. حزیه‌کانی کرێکارانی نه‌لمانی، ته‌نانه‌ت نه‌وانه‌یش که‌ ده‌کرا ده‌ستی یارمه‌تی دریز بکه‌ن، بۆ چه‌ند جه‌مه‌ریکی دژیه‌یه‌ک دابه‌ش بووبوون. هه‌موو نه‌مه‌ به‌پاشخانیکی نه‌ته‌وه‌یی چپ روویدا. گه‌لی نه‌لمانی گه‌یشتبووه خالیک که‌ پیده‌چی ئیتر سیستم و ئاسایش ټییدا له‌ ئازادی سیاسی، که‌ بووبوه هاومانای کیشمه‌کیش و خوینپرشتن، گرنگتر بن. هیتلر نه‌م شتانه‌ی باش ده‌زانی و بۆ مه‌رامه‌کانی خۆی قۆستیه‌وه، له‌وه‌یشدا توانا گه‌وره‌که‌ی بۆ ریکخستن و پروپاگنده‌ و ئاماده‌یی گه‌وره‌ پیاوانی پیشه‌سازی نه‌لمانی بۆ پاره‌دارکردنی هه‌لمه‌ته‌کانی، یارمه‌تیده‌ری بوون. هه‌ر

هينده‌ی جيگير بوو نيتري ريزگرتنسي سروشتي نه لمانيه کان بو ده سالات سه قامگيربووني سه رکردايه تيبه فاشيستيه که يان ناسان کرد".

ناهنگي پلانه که‌ی "خه باته که م" که جار دواي جار دوپاتي ده کاته وه برتبه له ره گز (الجنس). بيگهردي و بالايي و سه روه ربي ره گز. نه گه رچي هيتله له هيچ شويتنيکي کتبه که يدا پيتاسه‌ی ره گزي نه کردوه، به لام ده لي ره گزي مرقايه تي بو سي گروپ دابهش ده بي: خولقينه راني روشنبري (که لتور) که يه ک نمونه يان هه يه نه وانيش ناري يا خود توردیه کانن (واته ريک نه لمانه کان) + هه لگراني روشنبري وه ک ژاپونييه کان + تيکشکينه راني روشنبري وه ک جوله که و زنجيه کان. هيتله ر پيداگري له وه ده کات سروشت قهت مه به ستي نه بووه هه موو ره گزه کان به کسان بن، وه ک چون هه موو تاکه کان به کسان نابن، هه ندي کس بالاتر له هه نديکتر دوست کراون. له و روه وه نه لمانه کان به هيترين ره گزي جيهانن، پيوسته نه وان حوکمي ره گزه پله خوارتره کان بکن. چند برکه يه کي کتبي "خه باته که م" بوچووني هيتله له باره‌ی ره گزه که متره کان ده خه نه روو. هيتله له باره‌ی ئيمپراتوريه تي نه مساوي ده لي: "به هوي نه و توپه ليوونه‌ی ره گزه کان که له پايتخت بينيم نه و ئيمپراتوريه ته م درکرد، به هوي نه و تیکه له له چيکي و پوله ندي و مه جري و روئاني و سربي و کرواتى، هه روه که له هه موو جييه کيش نه و مشته خوريه نه به ديبه‌ی ره گزي مرقايه تي به دي ده کري، نه و يش جوله که و جوله که‌ی زياتره".

له باره‌ی نه فرقيه کانه وه ده لي "...شتيتيه کي تاوانکارانه يه خه لک له راهيناني به سروشت نيوه مه يمونيک به رده وام بن... له کاتيکدا مليونان له تاکه کاني بالاترين ره گزه له پيگه‌ی وادان به هيچ شيوه يه ک شايان به شاني نه وان نيوه.. نه وه چ گوناھيکي گوره يه دژ به نيراده‌ی سه رمه دي خالق ده کري که واز له سه دان

سەدان ھەزار لە بونەوەرە ھەرە بە ھەرە دارەكانى بەيئىرى تا لە نىو زەلكاوى چىنى ھەژارندا بىرن، كە چى راھىنان بە ھوتنتوت و زۆلۇ بىرى بۇ پىشە عەقلىەكان".
 لە بارەى ھىندىيە نەتەو ھىيەكانىش دەلى "ھەمىشە يەك بە يەكپان بە چەنەچەن و خۇ بە زلزانىيان بەبى پالپشتىكى راستەقىنە لە رابردوو، سەرساميان كىردووم. ھەرچى پۆلەندى و جولەكە و زنجى و ئاسىيايەكانە لە بە لەمىكدا كۆكراونەتەو ھەوى شايسىتەى رەگەزى ئەلمانى نىن با لە ئەلمانىياشدا لەدايك بووبن و بەزمانى ئەلمانى قسە بىكن".

جۆرە سووكايەتەكى تايبەت بە فەرەنسا دەكات و دەلى "لە رووى رەگەزەو.. پىشكەوتنىكى مەزن بەرەو گۆرپان بۇ بوونە زنجى بەدەيدىنى، تەنانەت دەتوانىن بلىين دەولەتتىكى ئەفرىقى لەسەر خاكىكى ئەوروپى دروست بوو. ناكىرى سىياسەتى ئىمپىريالىزمىي ئىستىقائى فەرەنسا بە سىياسەتى ئەلمانىا لە رابردوودا بەراورد بىكن. ئەگەر فەرەنسا لەو تەرزە پىشكەوتنەى ئىستىقائى بۇ ماوھى سىسەد سال بەردەوام بى، دواين چۆرە خوئىنى فەرەنسى لە دەولەتى خەلاسى رەنگاوپرەنگدا كە لە ئەفرىقى و ئەوروپى پىكىدى، نوقم دەبى".

دەمارگىرى رەگەزبەرستانەى ھىتلەر لەو ھىرشە شىتتەنەى دەيكاتە سەر جولەكە، كە دەلى:

"ھەموو بىرۆكەكانى جولەكە لە ھەموو ئەمانەدا روونە: بەلشەفىزەكردى ئەلمانىا، واتە رىشەكىشكردى كەسە نەتەو ھىيە زىنگەكان كە بە شوئىن جولەكەدا دەگەپىن، تا بتوانىرى وا بىرى كىركارىنى ئەلمانى لە زىر نەبىرى كۆكرىنەو ھى پارە لەلايەن جولەكەو بەنالىن. ئەم بەلشەفىزەكردى تەنبا رىوشوئىنىكى بەرايىە بۇ شاردىنەو ھى وىستى جولەكە بۇ زياتر پردانە جىھان. وەك چۆن لە مېژوودا رووى داو، ئەلمانىا تەو ھى مەزنى لە خەباتى سەختدا. جا ئەگەر گەل و دەولەتەكەمان بوونە نىچىرى ئەو جولەكە ملھور و چلىس و تىنوو بە خوئىنى گەلانە، ئەوا ھەموو

سەرزەوى دەكەوتتە چىنگى ئەو ئەختەبوتە. ئەگەر ئەلمانىا خۆى لە چىنگى رىزگار كرد، ئەوا ئەو مەترسىيە ھەرە گەورەيە لەسەر گەلان، بەبەرچاوى ھەموو جيهانەو بەتەكشكاو دادەنرى..". "بەگشتى، جولىكە لەناو دەستە نەتەوھىيە جۆراوجۆرەكاندا دەجەنگن، ئەويش بەو چەكانەى كە بەپىيى عەقلىتەى ئەو گەلانە كارىگەرتەر ديارن و مژدەى سەرکەوتنى گەورەترىان پىيە. لەنىو دەستە نەتەوھىيە دادراوھەكەى ئىمە لە رووى خويىنەو، ئەو بىرۆكە جيهانيانەى لەم راستىيەو سەرچاوە دەگرن، واتە ئەو مەيلە نىودەولتەتيانەى لە خەباتياندا ھىز بەكار دىنن، گەرا دادەننن، تا دەولت لەدواى دەولت ھەرەس دىننيت و دەيگۆرپى بۆ تۆپەلىك پاشماوھە كە بگرپى مەزنىي ئىمپراتورىيەتى نەمرى جولىكەى لەسەر بنىات بنرى".

بۆ پارىزگار كىردنىش لە بىگەردىي فىترىي ئارىيەكانىش، واتە رەگەزى ئەلمانى، پىويستە رەگەزى نەزىمى تىكەل نەبى. ھىتلەر جەخت لەوھە دەكات شكستى نەتەوھە مەزەنەكان لە رابردودا بەھۆى تىكەلپوونى خويىن و نەمانى بىگەردىي رەگەزەوھە بووھ. بۆ خۆپاراستن لەو كارەساتەيش نەركى دەولتەتە دەست وەرىدات: تەنانەت ئەگەر ترسنۆك و لاوازەكانىش نارەزايان لە دەستبردن بۆ مافەكانيان دەرپى، پىويستە دەولت "پارىزگارى لە مانەوھى خويىن نەتەوھە بەپاكى بكات تا مەرفاىيەتى بگاتە لوتكەى پىشكەوتنى. پىويستە دەولت ھاوسەرگىرى لە چالى رسوايى سىكس دەرپىنى و ەك ئامرازىك بۆ بەرھەمھىنانى نىمچە خواوھند پىرۆز رايىگرپى، نەك خەلقكردنى بونەوھەرگەلىك لەنىوان مەرفا و مەيموندا".

ھىتلەر بەتوندى باوھەرى بە بالايى فىترىي رەگەزى ئارى بەسەر باقىي رەگەزەكانەوھە ھەبوو، ھەربۆيە نەيدەشاردەوھە كە ئەرك و سەرمانى رەگەزى سەرگەورەى دەزانى رەگەزەكانىتر بەزىنى. لەپىنناو بەرژەوھەندىي خۆيدا بەكارىان بىنى و دەريانىبكات و قىيان بكات. لەوانەيە ئەلمانىا بە خەلكەكەى جەنجال بوويى

و پىئويستى بە خاكى زىياتر ھەبى تا لەسەرى بژىن، ھەربۆيە بە ھوكمى ئەوھى ھىزى مەزنى تۆردىيە، مافى ئەوھى ھەيە دەست بەسەر خاكى سلاڧىدا بگىرى، سلاڧەكان لە خاكەكەيان و ھەردەرىنەت و ئەلمانىان تىدا نىشتەجى بكات. بەوھ ھەموو مەزۇنەتە بەدەرىزايى چاخەكان لە نەرىتى بەلھاويشتنى رەگەزى بالا و يەكگرتنى گەلانى پەرتبوى ئەلمانى لەژىر يەك ھوكمپرانىدا، سوودمەند دەبى.

"ھەر نەتەوھەيەك تەنیا رەوبەرىكى فراوانى گونجاو گەرنەنتى ئازادى مانەوھى بۆ دەكات. . يان ئەوھەتا دەبى ئەلمانىا ھىزىكى جىھانى بى، يان ئەلمانىا بەھىچ شىوھەك نامىنى".

ئەو بەلھاويشتنە فراوانەي ھىتلەرىش بىرى لى كەردۆتەوھ، لە بنەپەتدا لەسەر حسابى روسيا دەبى. چاوبەرسىيانە تەماشاي رۆژھەلاتى دەكرد و چاوى بېرىبووھ ئەوھى دەكرى جىبەجى بگىرى: "ئەگەر چىاكانى ئۇدال بە سەرچاوە خاوە گەورەكەي و ئوكرانىاي خاوەن كىلگە لەژمارە نەھاتوھەكانى گەنمەوھ بخرايەنە سەر سنوورى ئەلمانىا، گونجاوتر دەبوو". ئەركى ئەلمانىايە گەلى روسى لە سەر كەردە بەلشەفەكان رزگار بكات. ھەروھە دەلى "ئەگەر ئەمەقۇ باسى زەوى لە ئەوروپا بگەين، وەك سەرھەتا جگە لە روسيا و ويلايەتەكانى لەسەر سنوور شوپىنكىترمان بەخەيالىدا نايەت. پىدەچى بەخت ئامازەمان بەداتى، بەتەسلىمكردنى روسيا بە بەلشەفەيزم، نەتەوھى روسى لەو زىرەكىيە دادەمالىن كە پىشتر مانەوھى وەك دەولەتەك بەدەپەناوھ و مسۆگەر كەردوھ. ئىمپراتورىيەتى مەزن لە رۆژھەلات پىگەيشتوھ تا تووشى دارمان و ھەرس بى".

ھىتلەر ھەروھە گوتى، ھىزى برىتەيە لە پەلاماردان... سنوورى دەولەتان مەزۇ دەروستى دەكات و ھەر ئەویش دەيگۆرى. ئەگەر نەتەوھەيەك سەرھەوتو بوون لە دەستگرتن بەسەر پارچەيەك زەويدا كە مافىان نەبووھ تىيدا، ئەوھ ناپىتە ھۆي ئەوھى نەتەوھەيەكى بالاتر پابەند بى بەوھى تاسەر دانى پىدا بىنى. ئەوھ لە

باشترین حالەتدا بەلگەىە لەسەر هیزى پەلاماردەرەكە و لاوازى نەتەوهكانىتر. ئەوكاتە هەق تەنیا بۆ هیزە.

هیتلەر دان بەوهدا دەنى كە رینگەچارەىتر جگە لە فراوانکردنى رووبەرى زەوى هەبوون بۆ چارەسەکردنى زیادبوونى خیرای ژمارەى دانىشتوانى ئەلمانیا. لەوانە سنووردارکردنى وهچەخستنهوه، ئەوهىش قبول نیه لەبەرئەوهى لەگەڵ تیۆرى رەگەزى سەروردناگونجى. چارەسەرنكىتر هەیه كە دەسەلاتدارانى ئەلمانیا بەر لە جەنگى جیهانىیەى كەم پەنایان بۆ برد، ئەوىش زیادکردنى بەرەمەتتانی كالاى دروستكراو بۆ بازارەكانى دەرەوهیه، واتە زیادکردنى پیشەسازىكارى. بەلام ئەمە بەدلى هیتلەر نەبوو لەبەرئەوهى دەبویست ئەلمانیا خۆى نانى خۆى بدات و پشت بە خۆزینى ببەستى. زیاد لەوهىش بەتوندى بەرەتستى كرا، لەبەرئەوهى بەهۆى سیستەمە پیشەسازىیە قەبەكەوه چینیكى كرىكارانى گوندى دروست دەكات. چارەسەرى سێیەم بریتى بوو لە زیادکردنى بەرەمەى ئەو زەوىەى ئیستا هەیه. بەلام هیتلەر بەرەتستى ئەمەى كرد و گوتى، ئەوه چارەسەرنكى بەشەكى و كاتییە و بەو دەرەنجامە گەشت كە تاكە چارەسەرى راستەقینە ئەوهیه ئەلمانیا دەست بە زەوىى نوێ لەودىو سنوورى ئیستایدا بگرى، بەوهىش زۆر لە ئەلمانەكان دەتوانن لەو شوێنانەدا بژین.

ئەم پرگەیهى خوارەوه پوختەى ئامانجە دوور مەوداكانى هیتلەر سەبارەت بە ژمارەى دانىشتوانى زەوى دەخاتە روو.

"..ئیستا ۸۰ ملیۆن ئەلمانیمان لە ئەوروپا هەیه. ئەم سیاسەتە دەرەكەیش دروست نابى تا ژمارەى دانىشتوان پاش نزیکەى سەد سال ۲۵۰ ملیۆن مۆڤى ئەلمانى نەبى لەم كیشوهرەدا. هەرۆهە لەپیناوا باقىى دانىشتوانى جیهاندا وهك كرىكارانى كارگەكان بەتەپەدراوى نەژین، بەلكو وهك جوتیار و كرىكارانىك كە هەریەكەیان بەكارەكەى بژئوى ئەوێتر مسۆگەر دەكات".

به کورتی هیتلر پټشبینی کردووه ژماره‌ی دانیشتونانی ئه‌لمانیا له ماوه‌ی سه‌د سالی داها تودا سی هینده ده‌بی. هر که سیټک پارچه زه‌ویه‌کی ده‌بی که دوو هینده‌ی نه‌وه ده‌بی که تاکټک پټشتر هه‌یبوو. هه‌روه‌ها هیتلر سه‌رسام بووه به بیروکی دانیشتونانی خاوه‌ن رووبه‌ری به‌رفراوانی زه‌وی، شه‌ویش له‌به‌ر هۆی (جوگرافیسی سه‌ریازی) چونکه بو دوژمن زه‌حمه‌تر ده‌بی.

بو به‌دیپتانی ئامانجه به‌رزه‌فره‌کانیشی، هیتلر پټشنیاری سی ریگه ده‌کات: پروپاگنده و دیپلوماسیه‌ت و هټز. نووسه‌ر له هه‌چ جیه‌کیتری کتیه‌که‌یدا به‌ئنده‌زی نه‌وه‌ی له‌ میانه‌ی باسکردنی بابه‌تی پروپاگنده (واته‌ دیعایه‌) دا کردووه‌تی، باسی خۆی و پلانه‌کانی نه‌کردووه، که باوه‌ری وابوو پروپاگنده یه‌کیکه له‌ چه‌که سه‌رسه‌خت و هه‌ره کاریگه‌ره‌کان. ماکس لټرنه‌ر ده‌رباره‌ی هیتلر ده‌لی "ره‌نگه‌ گه‌وره‌ترین مامۆستای پروپاگنده و ریڅخستن بی له‌ میژووی نویدا". پاشان ده‌لی "بو نه‌وه‌ی هاوتایه‌کی بو بدۆزینه‌وه، ده‌بی بگه‌رینه‌وه بو لۆیالا Loyala و یه‌سوعیه‌کان".

هیتلر بو نه‌وه‌ی ته‌کنیکی پروپاگنده بگه‌یه‌نټه‌ ئه‌وپه‌ری پله‌ی ته‌واوی، له‌ ریگه‌کانی پروپاگنده‌کردنی مارکسیه‌کان، ریڅخستن و ریگه‌کانی که‌نیسه‌ی کاسۆلیکی، پروپاگنده‌ی به‌ریتانی له‌ جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م، جارنامه‌ی نه‌مه‌ریکی و ده‌روونزانیی فرۆیدی کۆلیه‌وه. ده‌نووسی "ئه‌رکی پروپاگنده نه‌وه نیه‌ مافی خه‌لکی جیاواز هه‌لبسه‌نگټنی و لټیان ورد بټه‌وه، به‌لکو بو دووپات‌کردنه‌وه‌ی نه‌و تاکه‌ مافیه‌ که‌ ئاماده‌ی کردووه بو تاوتویکردنی. کاری نه‌وه نیه‌ توژیینه‌وه‌یه‌کی بابه‌تی له‌ حه‌قیقه‌ت بکات -مادام نه‌و کاره‌ له‌ به‌رزه‌وه‌ندیی دوژمن بی- و پاشان به‌ دادپه‌روه‌یه‌کی زانستیانه‌ بیخاته به‌رده‌م جه‌ماوه‌، به‌لکو کاری نه‌وه‌یه هه‌رده‌م و به‌بی دودلی خزمه‌تی مافه‌کانی ئیمه بکات. هه‌له‌یه‌کی ته‌واو بوو له‌و روانگه‌وه تاوتویتی تاوانه‌کانی جه‌نگ بکری وه‌ک

ئو وهی هر دهبی ئه لمانيا به تنها له هه لگيرسانی ناگری ئه و کاره ساته بهر پرس بی. به لام دروسته که باری هه موو لومه یه ک بخریته سهر شانی دوژمن ته نانه ت نه گه ر ئه وه له گه ل رووداوه راسته قینه کانیشدا، وه ک رووی داوه، یه کنه گریته وه .. مه به ست له پرپواگه نده ئه وه نیه شتیک بدریته لاوانی به جۆش که سه رقالیان بکات و قه ناعه تیان پیبکات، مه به ستی من ئیقنا عکردنی جه ماوهره "

هیتله ر جه خت له گرنگی چرکردنه سهر و دووباره کردنه وه ده کات و ده لی:

"قبولکردنی جه ماوهر بۆ ئه وهی ده بییستی زۆر سنوورداره، زیره کیشیان ساده یه، به لام توانای له بیرکردنیا گه وره یه. هه ربۆیه هه موو دیعایه یه کی کاریگه ر له چه ند خالیکی که مدا کورت بیته وه، پیویستیشه به به رده وامی له سه ر ژتی ئه و هاوارانه بدات تا جه ماوهر تیبکات تۆ به هاواره کت چیت له و ده وی. هه ر ته نیا به لیبوونه وه له م هاواره ت و هه ولدانت بۆ ئه وهی هه مه لایه نه بی، ئاسه واره که ده کوژیته وه له به رئه وهی ئاپۆراکان (واته حه شاماتی خه لک) ناتوانن هه رسی ئه و مادانه بکه ن که پیشکه شیان ده کری و پاریزگاری لیبکه ن. به م ریگه یه ئه نجامه که کز ده بی تا له کو تاییدا به ته واوی ده سپرته وه "

باوه ری هیتله ر به دیعایه له وه دا روون ده بیته وه که ده لی "به دیعایه ی زرنگانه و بپر ده توانری و له جه ماوهر بکری باوه ر بینی به وهی به هه شت دۆزه خه و دۆزه خ به هه شته ". بۆیه پیویسته له گه ل نزمترین ئاستی زیره کیدا بگونجی. دیعایه "هه میشه رووی له سۆزه و زۆر به که می رووی له عه قلی مرۆشه ". پیویست نیه دیعایه "به وردیه کی زانستیانه کار بکات، هه روه ک نابی پۆستهری سهر دیواره کان هونه رکاری تیدا بکری... له به رئه وهی ئاپۆرای ئه و جه ماوهره ی پیویسته پیی بکات گه وره یه، پیویسته ئاستی زیره کییان نزم بی".

هه روه ها هه ندی فیلی سایکۆلۆژی دیاریکراویش بۆ دیعایه به که لکه، بۆ نمونه پیویسته مرۆشه، له به یاناندا، هه ول نه دات بیری جه ماوهر بۆ بۆچوونیکی نه یار

بگۆپرى، چونكى روناكى كىز بەكەلكە. لە ئىتواراندا كاتىك خەلك ماندوون و تواناى بەرەنگارىيان دابەزىو، "تا رادەيك بە دەستەيتنانى بە پىرەو ھاتنى عاتىفىي تەوايان ئاسان دەبى". ئامرازىكىتى بە ھىزىش ھەيە، ئەو ىش ئەو ەيە داواى پىشنىار لە جەماوەر بگى كاتىك رەشەخەلك دەرفەتى بە شدارىكرىدىيان لە بابەت و خۆپىشاندانە ھەمەجۆرەكان كە لە تايبەتەندىيەكانى سىستىمى نازىيە، ھەبى. ھىتلەر گوتەنى "خۆپىشاندى ئاپۆراى گەورە گەورە كە سەدان ھەزار كەس تىيدا بە شدارن، گىانى شانازى لە تاكىكى بچوك و بىنرخدا دروست دەكات بە ھەي كە ئەگەرچى ئەو كرمىكى بىنرخە، بە لام بە شىكە لە ئەژدىھايەكى زەبەلاح كە رۆژى لە رۆژان ھەناسە ئاگرىنەكانى ئەو چىنە مامناوئەندە خۆپىتالە دەسووتىتى، بە ھەي ش دىكتاتورىەتى كرىكاران بە بۆنەي سەركەوتنى كوتايى خۆي ئاھەنگ دەگىپى".

ھىتلەر بۆ جارى دووھم و پاشان سىيەم ئەوپەرى بە سووك سەيركىدى ئاپۆراى خەلك دەردەبىرى كاتى بە "مىگەلىكى خاوەن سەرى بە تال" ۋە سىفى دەكات. ئەو زۆر جار ئەو باوەرە رىشەدارەي دەردەبىرى كە مرقۇايەتى لە حالەتى ئاپۆرادا برىتتىيە لە گردبوونەو ەيەكى تەمەل و ترسنۆك و ژنانى و عاتىفى كە شايانى بىركردنەو ەي ژىرانە نيە.

دواين رىگەكانى دىعايەي ھىتلەرى برىتتىيە لە بنەماي درۆي شاخدار و زل و دەلى "ئەم بىردۆزە بە تەواوى راستە، چونكى زلىسى درۆ ھۆكارىكى بە ھىزە وا لە خەلك دەكات بە پراستى بزانن... لە گەل كىچ و كالىي ئاپۆراكاندا درۆي زل لە درۆي بچوك كازىگەرترە، لە بەرئەو ەي زۆر جار لە شتى بچوك و بىنرخدا درۆ دەكەن، بە لام زۆر شەرم دەكەن لە ھەي درۆيەكى زل بكەن. كەواتە ئاپۆرا گەورەكان گومان لە درۆيەكى گەورە ناكەن و ئەو ئاپۆرايانە ھەرگىز ناتوانن ھىندە كە لەرەق بن تا ئەو

رادەیه حەقیقەت پوچەل بکەنەو". بە کورتی درۆ چەندە زلتەری جە ماوەر زیاتر باوەری پێدەکات.

بە مایەکیتری گەورەیی دیعایە هەیه، ئەویش بە مای تاکی شەیتانە. بە پێشکەشکردنی ژمارەیهکی زۆر دوژمن جە ماوەر شپرزە مەکە و داوای لێ بکەیت لە یەک کاتدا رقی لە هەموویان بێ. چە بکە سەر یەک دوژمن و رقی هەمووان لە سەر ئەو دوژمنە چە بکە رەو. بە لای هیتلەرەو جولهکە دوژمنانی جیهانی بوون. بە چاوپۆشین لەو هی دژی دیموکراسی یان مارکسیزم یان پەیماننامەیی فێرسای یان فەرەنسا قەسە بکردایە، هەردەم جەختی لەو دەکرد کە جولهکە پیلانگێرن و بە بلیمەتیەکی شەیتانانە هەول دەدەن ئەلمانیا بپروخێنن و کەلتوری ئاری تیکۆپیک بشکێنن. لە نمونەیی ئەویش، ئەو هاواری هێستیرییه کە دەلی:

"فەرەنسا گەورەترین دوژمنی ترسناکە و هەر بەو شێوەی دەمینیتهو. ئەم گەلە کە بە بەردەوامی دەگۆری بۆ زنجی و پەيوەندیەکانی بە ئامانجەکانی سەرورەیی جولهکە بە سەر جیهاندا دەبەستیتەو، مەترسیە کە بۆ سەر مانەو هی رەگەزی سەپی لە ئەوروپا، لە بەرئەو هی پیسیوون بە خوینی زنجی لە سەر روباری راین لە جەرگەیی ئەوروپادا، پارێزگاری لە تینویتی سادی بۆ تۆلەکردنەو لەم دوژمنە میراتیەیی گەلە کەمان دەکات. بەم شێوەی دەست بە پیسکردنی کیشوهری ئەوروپا لە ناوجەرگەیی خۆیدا دەکات و لە پێی تووشبوون بە پەتای مەروفایهتی پلە نزمترەو رەگەزی سەپی لە بنچینهکانی مانەو هی دەسلالت بپهیری دەکات".

هیتلەر دەلی "کاری دیعایە بە سەرپەرشتیکردنی فێرکردن لە لایەن حکومەتەو ئاسان دەبی. فێرکردنی زۆر

لە کتێبەو هەلەیه و پێویستە فێرکردنی جەستی و تەندروستی جەستی لە پلەیی بە کەمدا بێ. دوو هیش پەرەپێدانی کەسایەتی بە تاییەت بە فەزێلەتە

سەربازىيە كان و گوپرايەلى و ۋەفادارى و ھىزى ئىرادە و خۆجگە و كىردن و تواناي قوربانيدان و شانازىكىردن بە بەرپرسىيارىتى. لە پلەي سىيەمدا چالاكىي زەينى دى. پىئويستە فىركردنى كچان بۇ ئامادە كىردنباي بى بۇ دايكايەتى."

ھىتلەر رقى لە بىرۆكەي فىركردنى ھەمووان بوو، بەلاي ئەو ۋە ھەموو چىنىك و ھەموو بەشىكى ھەر چىنىك يەك جۆرە فىركردنى لە بەردەستدایە. باوھېرى وابو پىئويستە ئاپۇراي مەزنى گەل لە نىعمەتى نەخوئىندە ۋارى بەھرەمەند بى. پىئويستە فىركردنى ئەم گروپەي دوواي تەنيا برىتى بى لە "بلاو كىردنە ۋەي ئەو بىرۆكە گىشتىانەي كە پىئويستە لەرپى دووبارە كىردنە ۋە ۋە لە دل و زەينى خەلكدا ھەلبىكۆلى". با بنەماي پىشەنگ ئەو بى كە منداڭ مولكى دەۋلەتە و تاكە ئامانچىش لە فىركردن راھىتاي ئامىرە كانى دەۋلەتە.

بۆچوونە كانى ھىتلەر لە بارەي فىركردنى مىللى، لە گەل بۆچوونە كانى لە بارەي دىموكراسى بە گىشتى شانبە شان دەپۇن. ئەو لە ھەموو بۆنە يەكدا گالئە بە نەشياوي دەۋلەتى دىموكرات دەكات:

"ئەمپۇ دىموكراسىيەتى خۆرئاواي پىشەكەي كە بۇ ماركسىزم كە بەبى ئەو ناكىرى بىرى لى بىكرىتە ۋە. (دىموكراسى) كىلگەي پىئويست بۇ پەتا جىھانىيە كە دەستە بەر دەكات كە مىكروپە كانى دەتوانن تىيدا بلاو بىنە ۋە... ناكىرى زۆرىنە جىي تاك بىكرىتە ۋە، ئەو ھەر نوئىنەرى گە مژەيى نى بەلكو نوئىنەرى ترسنۆكىشە. چىتر سەد سەرى بەتال نابنە پىاويكى ژىر و سەد ترسنۆك بىرپارىكى قارەمانانەيان پى نادى."

ھىتلەر پىي وابو دىموكراسى "ئەو تىۆرە فرىودە رەيە كە جولى كە بەرزى دەكەنە ۋە، واتە ئەو تىۆرەي دەلى خەلك ھەموو بەيەكسانى خولقاون، لەكاتىكدا ھەر رىبازىكى خاۋەن كۆدەنگى جىھانى و مافى يەكسان، زىانبەخش و وپرانكەرە."

ھىتلەر بىنەماي دىموكراسىيە بە بىنەماي پىشەنگ گۆرى. چىرى دەكرده سەر ئەو خەلكانەي چاوى لەوہ بوو بەبى پىرسىيار كۆپرانە گۆپرايەلى بكن. فوھرەر (واتە سەركرده) لە سەر وو ھەمووانەوہ بوو. بەپىرسىيارىتى ھەموو ئەوہى دەيكات و ھەموو ئەوہى نەيتوانىوہ بىكات دەگرىتە ئەستو. ھىتلەر كە لە كىتەبى "خەباتەكەم" دا پلانى بۆ ئەلمانىا و جىھان دادەنا، بەتەواوى دەستى پىوہ گرت لە يەك لادانى گىنگدا نەبى، ئەوئىش مىساقى نازى و سۆقىيەتى بوو لە سالى ۱۹۳۹، دژوار بوو بۆى رىكەوتنە روسىيەكە قىبول بكات وەك لەم قىسەيەي نۆو كىتەبەكە يەوہ ديارە:

"لەبىرت نەچى دەسەلاتدارانى ئەمرۆى روسىا تاوانبارى ئاسايىن و بەخوئىن پىس بوون. ئەوانە بوو ئەيەكى بەشەرىن كە بەخت يارىان بووہ و لە سەعاتىكى مەرگەساتدا دەولەتىكى زلھىزىيان رامالىوہ و بە دىندەيىەكى تىنوو بەخوئىن ھەزاران كەس لە پىشەرپوہ زىرەكەكانى ئەو دەولەتىيان كوشتووہ و لەناوبىردوہ..".

لېرەدا ئەو پىرسىيارە دىتە پىش، مادام زىاتر لە دە سال بەر لەوہى جەلەوى دەسەلات لە ئەلمانىا بگرىتە دەست و جەنگى جىھانىي دووہم بەرپا بى، ھىتلەر نىيازەكانى خۆى بەپوونى لە كىتەبى "خەباتەكەم" دا بەپوونى خىستۆتە روو، ئەي كەوايى بۆچى سىياسىيەكانى جىھان بايەخىيان بە ھۆشدارىەكانى نەدا؟

ھەندى كەس ئەو گووى پىتەدانەيان بۆ ئەو كەشووہ وا گىشتىيەي ئاشتەوايى و بىركردەنەوہى پىر ئومىد و ھەزى ئاشتىخوازىيەي باوى ئەوكاتە دەگىرپنەوہ. ھۆكارىكىتر چىرۆكى سەرسوپھىنى چاودىرىي نۆوہولەتىيە. كاتىك ھىتلەر رازى نەبوو مۆلەت بە ھەرگىز پانىكى تەواوى كىتەبى "خەباتەكەم" بدات، لە زمانى ئىنگلىزىدا تەنيا چاپىكى دەستكارىكراو بەردەست بوو كە ئەو شتانەي لى لابرابوو كە ويستبووى لاپىرىن، تا سالى ۱۹۳۹. لەو سالەدا كە جەنگ خەرىك بوو بەرپا

دهبوو، دوو بلاوکاری نه ميريکی په کيکيان به ره زامه نديی هيتلر و نه ويريان به بي هيج ره زامه نديک دوو چاپي کتبه که يان ده رکرد که چاوديري ده ستي تي نه خستبوون. له فوره نسا سالي ۱۹۲۶ هيتلر له پي بلاوکاره که يه وه داوايه کی دزي بلاوکرده وهی وه رگيرانيکی ته واوی کتبه که به بي مؤلتي نه و - که نه و کاره سه ريچي ياسا جيهانپه کاني دانان بوو - به رز کرده وه. له لهنده نيش چاپيکی چرکراوهی بلاو کرايه وه که زوربهی نه و برگانهی لي لابرابوون که هيرشيان تيدا ده کاته سه ر فوره نسا، به شيکيشي لي لابرابوو که ستايشي جهنگ ده کات، به وه ييش له تونديي زمانه که ی که م کرايه وه و بوو به کتبيکی ساخته و فريوده ر. له و کاتانه دا مليونان دانه له کوپي کتبه که به ته واوی، له نه لمانيا خویدا ده فروشران و ده ستاوده ست ده کران. هر بوک و زاوايه کی نوئی دانه يه کيان به ديارى ده درايه، هر وه که ده بوو هر نه نداميکی حزبي نازی و هر فرمانبه ريکی مه دهنی دانه يه کيان ه بي. نه و چاپانهی پاشتر له نه لمانيا ده رچوون نه و برگانه يان لي لبرا که هيرشيان بؤ سه ر روسيا و فوره نسا تيدايه، نه و ييش تا مه راهه کاني هيتلر بشاريته وه و دوژمنه به هيزه کان هير بکاته وه و بيانکاته خو.

نه گه ره که رابردوو ته ماشای کتبي "خه باته که م" بکري، ميژوونوسان پييان وايه هيتلر هيج له ميژوو حالی نه بووه. زانايانی مروفناسی (نه نترپولزيا) ده لئين بؤچوونه کاني هيتلر له باره ی ره گه زه کان و پينه يه. زانايانی په روه رده ده لئين بؤچوون و تيوره کاني له باره ی فيرکردن هر هه موويان بؤ سه ده کاني ناوه پراست ده گه پينه وه. سه رجه ميشيان کونه په رستانه ن. زانايانی سياست نارپه زايی دزي ريبازه حکوميه زوردارانه که ی و خراپي ويناکردنی بؤ ديموکراسی ده رده بپن. شماره زايانی نه ده ييش ده لئين هيتلر نازانی چؤن برگه يه که بنووسی يان ده روازه يه که ريک بخت. ويگرت Weigert به پوختی ده لي:

"ھىتلەر نىۋە خويىندەۋار و تىكەلەيەك بوولە چەند كاريگەريەك: ھونەرى ماكيافىلى لە بەرپتوۋە بردنى كاروبارى دەۋلەت بە شىۋەيەك كە لەگەل ئەخلاقدا ناتەبايە، نەتەۋەگەرى و رۇمانتىكىيەتى سۆفياىنى واگنەر، پەرەسەندىنى ئەندامىيەنى داروين، زىدە دەمارگىرى بۆ رەگەزىك لاي گۆبىنو و ھاۋستون ستىۋارت چامبەرلەين، تىكەلەي مەسىحىي ھەريەك لە فىختە و ھىگل، شانازى جەنگىانە لاي ھەريەك لە تىرىشك و بىزىنھاردى. ھەرچى ھۆشۋەفرە ئەلقەي يەكگرتنى نىۋان تىۋرەكان و كردارە.

سەرەپاي ئەم عەببە رۇشنانە، ۋەك رەخنەگىرىكى زىمانتىز بەناۋى ھىندىرىك وىليەم فان لون ۋەسفى دەكات، كىتەبەكە "يەككە لە بەلگەنامە مېتوۋىيە سەراسىمەكانى ھەموو سەردەمەكە، كىتەبەكە سادەيى جان جاك رۇسو و توۋرەيى شىتەنەي يەككە لە پىغەمبەرانى (سەردەمى دىرىن، واتە تەۋرات) تىدبايە". نۇرمان كىزنز پىيى وايە "كاريگەرتىن كىتەبى سەدەي بىستەمە.. بۆ ھەر ۋشەيەكى "خەباتەكەم" پىۋىستە ۱۲۵ كەس، بۆ ھەر لاپەرەيەك ۴۷۰۰ كەس و بۆ ھەر دەروازەيەك ۱.۲۰۰.۰۰۰ كەس ون بىن".

دىارە ھىزى كىتەبەكە لەۋەۋە دى كە ئىنجىلىكى سىياسىي گەلى ئەلمانى بوۋە و سىياسەتى رايخى سىيەمى لە سالى ۱۹۲۲ تا كۆتايى جەنگى جىيەنەنى دوۋەم بەرپتوۋە بردوۋە.

لە بەدبەختى جىيەن، بۆچوۋنەكانى ھىتلەر لەگەل مردنى نوۋسەرەكەيدا نەمردن، ھىشتا لايەنگرى لە ئەلمانى زۆرن. ھكۈمەتە كۆمۇنىستەكانىش زۆر لەو بۆچوۋنەنەيان خواست و بەفراۋانى بەكارىان ھىنا و ھىشتايش. بۆ ھەتاھەتايەپىش دىكتاتورەكان لە ھەموو شوپىنىك سەرچاۋەي مادەيەكى خاۋ بۆ مەرامە خرابەكانىان لە كىتەبى "خەباتەكەم" دا دەبىننەۋە، ۋەك چۆن بۆ ماۋەي چۋار سەدەي پىشتر كارىان بە بۆچوۋنەكانى ماكيافىلى دەكرد.

دنیای زانست

۱۱- "کودەتا لە خولگە ئاسمانیەکاندا"

نیکولائوس کۆپەرنیکۆس Nicolaus Copernicus

شۆرشی گەردوونناسی

لە چاخە بەرایبەکانەوێ مەرۆڤ بە دیمەنی تەنە ئاسمانیەکان سەرسام بوو، بە خۆر و مانگ و هەسارە و ئەستێرەکان و جولەیی نەپساوێیان. هەتھاتن و ئاوابوونی خۆر و زیاد و کەبوونی قەبارەیی مانگ و بەدوایی یەکداھاتنی وەرزەکان و پیشکەوتن و پاشکەوتنی هەسارەکان، هەموو ئەمانە راستیەکی هەستپیکراو نەبوون، بەلکو زۆر شتیان هەبوو کاریان لە مەرۆڤ و ژیانی رۆژانەیی دەکرد. کەواتە هیچ سەیرنیە کە ژمارەییەکی زۆر ئەفسانە و ئاین لە دەوری دیاردە ئاسمانیەکان پەیدا بێن.

لەگەڵ پیشکەوتنی شارستانییتی فەیلەسوفەکان هەولیان داو بە هەندێ زاراوێ ماقوول تەفسیری جولەیی تەنە ئاسمانیەکان بکەن. کۆنترین زانا و بیرمەندەکان لە بواری گەردوونناسیدا یۆنانیەکانن، هەر لە فیساکۆرسەو Pythagoras لە سەدەیی پێنجەمی پێش زاین و ئەرستۆ Aristotle لە سەدەیی چوارەمی پێش زاین. کلاودیۆس بەتلیمۆس Claudius Ptolemy ی میسری کە لە ئەسکەندەرێ دەژیای، هەستا بە ریکخستن و ریزبەندیکردنی ئەو توێژینەوێ کلاسیکیانەیی تایبەت بەو سەردەمە و سەردەمەکانی پێشتر لە کۆمەڵی تیۆردا کە تیگەیشتیان ئاسان بێ. سیستمی بەتلیمۆسی دانا کە ناوێرا "هەرە مەزن" Almagest و بۆ ماوێ نزیکەیی ۱۵۰۰ سال بەسەر عەقڵی خەلکدا زال بوو و جیھان بە تیگەیشتنی راستەقینەیی لەبارەیی گەردوونەوێ داوەنا.

تیۆری بەتلیمۆس لەسەر ئەو بیرۆکەیی دامەزراوێ کە زەوی بارستەییەکی جیگەر و سست و بێ جولەییە. دەکەوێتە ناوێ راستی گەردوون و هەمو تەنە ئاسمانیەکان،

بەخۆر و ئەستىرە جىگىرەكانەو بە دەوریدا دەخولتەنەو. ئەوكاتە ئەو باوهرە باو بوو كە زەوى چەقى كۆمەلى گۆيە كە ھەسارەكان بەتوندى پىيانەو بەستراونەتەو. ھەرچى ئەستىرەكانن بە گۆيەكىترى دەرەوئى ئەو كۆمەلەيەو بەستراونەتەو و ھەر ھەموويان لە ماوھى بىست و چوار كاترەمىردا دەورىك دەسورپىنەو. ئەم بىرۆكە ئالۆزانە لەبارەى ھەسارەكان، بە سورپانەو بە دەورى چوارچىوھى بازنەيەكى گەورەدا تەفسىر كران، لەكاتىكدا گۆكانى ھەسارەكان بەئاراستەى پىچەوانەى بازنەى ئەستىرەكان دەسورپىنەو، بەلام ھىزىكى گەورەتر ھەيە رايان دەكىشى. زوحەل بە دەورترىن ھەسارە لىمانەو و نزىكترىنيان لە فەزاي ئەستىرەكان دادەنرا، بۆيە پىويستى بە ماوھىيەكى درىژترە بۆ تەواوكردنى سورپانەو كەى. لەبەرئەوھى مانگ نزىكترىن ھەسارەيە لە سەنتەرەو، بە ماوھىيەكى كورتر دەورەكەى تەواو دەكات.

رۆزىن Rosen لەبارەى بىرۆكە بەتلىمۆسيەكەو دەلى: رىبازى بۆماو دەلى ئەو ھەسارانەى زۆرەى كات بەرەو رۆژھەلات دەخولتەنەو، ناوبەناو خولانەوھىيان خاوە دەكەنەو تا بەتەواوى دەوھستەن، جا ئاراستەى خولانەوھەكان جارنىكىتر پىچەوانە دەكەنەو و گەشتەكان بەرەو رۆژھەلات دەست پىدەكەنەو و نۆرە گۆرانەكان بەشيوھەكى بىكۆتا دووبارە دەكەنەو."

بەم شيوھە گەردوون، بەپىتى تىۆرەكەى، فەزايەكى داخراوھە كە بەرگىكى خىر دەبىسەنتىتەو، ھىچىتر پاش ئەو گەردوونە نىە.

دوو فاكتر لە پەسەندكردنى گەشتى بۆ تىۆرەكانى بەتلىمۆس يارمەتيدەر بوون، ھەردووكان زادەى بىرى مەوۆ بوون، يەكەم: ئەم سىستەمە پشتى بە روالەتە سەروشتىەكان دەبەست، پشتى بە شتەكان دەبەست بەو شيوھەيە كە سىك بە نىگايەكى تىپەر دەيانبىنى. دووھەم: ئەم سىستەمە فزولى مەوۆسى تىر دەكرد، زۆر خۆشە مەوۆ باوھەرى و ابى زەوى چەقى گەردوونە و ھەسارە و ئەستىرەكان

بەدەوریدا دەخولیتەو، چونكە وا دیتە پیش چاوكە هەموو گەردوون لە پیناوا مروڤدا خەلق كراوه .

ئەم سیستمە جوانە لە بنچینەدا بە دروست مایەو، تا هاتنی چاخە مەزنەكە، واتە سەردەمی راجەنینی زێرین لە ئەوروپا ناسراو بە رینیسانس. تیکشكاندنێ ئەو سیستمە لە سەر دەستی نیکۆلاس كۆپەرنیکۆسی كاهین و وینەكیش و شاعیر و پزیشك بوو، كە یەكێكە لە "پیاوێ جیهانیەكان" و رینیسانس بەهۆیەو نوابانگی پەیدا كرد .

ماوێ ئەو حەفتا سالەى كۆپەرنیکۆسی تیدا ژیا (۱۴۷۳-۱۵۴۳) یەكێكە لە پیر و روزانترین و پیر سەركیشیتەین ماوێ لە میژووی ئەوروپادا. تیبیدا كۆلتۆمبوس كیشوهرە نوئیەكەى دۆزیو، ماجەلان لە پیتی دەریاوێ بەدەوری زەویدا سوورپایەو، فاسكو دی گاما یەكەمین گەشتی دەریایی لە هیند ئەنجامدا، مارتن لۆسەر ریفۆرمە پرۆتستانتیەكەى راگەیاندا و میشیل ئەنجلۆ جیهانیكى نوئی هونەری دروست كرد، هەریەك لە پاراكلسوس و فیسالیوس بنچینەى پزیشكایەتیی نوئیان دانا، لیۆناردۆ دافینشى، "ئەو بلیمەتە جیهانییە مەزنە" وەك وینەكیش و پەیکەرتاش و ئەندازیار و تەلارساز و زانای سروشتی و مامۆستا لە زیندەوهرزانی و فەیلەسوف، گەشایەو. ئای چەند سەردەمێكى لەبارە بو میتشكێكى هەلكەوتووتەر كە كۆپەرنیکۆسە تا سیستمێكى نوێ بو گەردوون پیشكەشى جیهان بكات.

نیکۆلاس كۆپەرنیکۆس لە كەناری رومیاری فیستولا لە شارۆچكەى تۆرون لە پۆلەندە لەدایك بوو. لوکاس واتزلرودی مامی كە پاشتر بوو بە ئوسقوف و حاكمی كانتونی ئەرمیلاند، کاریگەریەكى گەورەى لەسەر نایندەى ژیاى سەرەتای هەبوو. خویندنی نیکۆلاس لە قوتابخانەى ئامادەیی لە تۆرون و پاشان لە زانكۆی كراكاوا لە سالێ ۱۴۹۱ درێژ و هەمەجۆر بوو. بەهۆى نوابانگی وەك یەكێك لە

سەنتەرە يەكەمە ئەوروپىيەكان لە بواری ماتماتىك و فەلەكدا چوۋە ئەمۇ شۆپنە. پىنج سال پاشتر سەفەرى كرد بۇ ئىتالىا تا خويندەكەى لە بۆلۆگنا لە يەككە لە كۆنترىن و بەناوبانگترىن زانكۆ ئەوروپىيەكان تەواو بگات. خويندنى ياساى كەنىسە و فەلەك سەرقالىان كرد. پاشان بۆ ماۋەى سالتىك لە رۆما وانەى لە ماتماتىك و گەردوونناسىدا دەوتەوہ. ماۋەى نىزىكەى پىنج سال لە پادوا و فرارا پزىشكى و ياساى كەنىسەى دەخويند، بەوہ پروگرامە زانستىيەكەى تەواو كرد و سالى ۱۵۰۲ لە فرارا دكتوراى لە ياساى كەنىسەىدا وەرگرت.

كۆپەرنىكۆس بە واسىتەى مامى وەك سەزۇكىكى ياساىى لە كەنىسەى فرونبەرگ دامەزرا و لەوى باقىى سى و پىنج سالەى تەمەنى پاش گەرانەوہى لە ئىتالىا لە سالى ۱۵۰۶، بەسەر برد.

ئەرکە كەنىسەكانى كۆپەرنىكۆس ھەمەلايەنە بوون، رۆلىكى پزىشكى گەورەى لە نىۋاۋرپىيانى لە كەنىسە و بۇ خەلكىش دەگىرا، يارمەتىدا لە بەرگىر كردن لە شارەكەى لە جەنگى نىۋان پۆلەندى و پروسىيەكان و سوارە تىۋتۇنىكەكان. ھەرۋەھە بەشدارىى لەو كۆنگرەى ئاشتىيەيشدا كرد كە پاش ئەوہ بەسترا و راۋىژى خۆى بۇ چاكرردنى لىدانى سەكە و كاغەزى دراۋ پىشكەش كرد. بۇ خەم بەبادان و ئاسودەيش وىنەى دەكىشا و شىعەرى گرىكى وەر دەگىراپە سەزمانى لاتىنى.

ئەۋكاتە گەردوونناسى (ياخود فەلەكناسى) يەككە بوولەو چالاكىيە نۆر و زەبەندانەى كۆپەرنىكۆسى فرە ئارەزۋو زانىبارى، پىيەوہ سەرقال بوو. بەلام ورددە ورددە بوو بە چىژى يەكەمى پاش ئەوہى بۆچۈنەكانى دەربارەى دياردە گەردوونىيەكان پەرەپىدا، ئەو رايانەى ديارە كە لە سەرۋەختىكى زۋوى ژيانىيەوہ بۆى ھاتوون و لەكاتى خويندنى لە كراكاۋ و ئىتالىا بەھىژى كردوون. بەتەنيا و بەھىمنى و بەبى يارمەتى و راۋىژى ھىچ كەس دەستى بە لىكۆلىنەوہكانى كرد. شوورەيەكى پارىژەرى دەورى كەنىسەى كردبووہ روانگە (مرصد) بۇ خۆى.

ئەو كەرەستە فەلەكىيەنەي كۆپەرنىكۆس تۈنەيىۋى دەستىيان بىخا سەرەتايى و ناورد بون. نىزىكەي سەدەيەك بەر لە دۆزىنەۋەي تىلىسكۆب دەستى بە كارەكەي كىردى. بۇ پىۋانە كىردەنەكان سەعاتىكى خۆرى (مىزولە) و جىيەنەنەي چارەكەي (لە پارچەيەك تەختەي سى لا پىكەتەبۇ) بۇ پىۋانە كىردى كۆشەكانى بەرزى ئەستىرە و ھەسارەكان بەكار دەھىنا، كە خۆرى دروستى كىردى. ھەرەھا ئىستىرەلەيىكى بەكار دەھىنا كە تۆپىك بون لەناۋ ئەلقەيەكى ستوۋونى و يەككىكى ئاسۆيىدا. زىاد لەۋەش جەو بۇ روانگەي فەلەكى لەبار نەبۇ. نىزىكى لە دەرياي بەلتىق و روبارەكانى ئەۋى تەمومژ و ھەورى دروست دەكرد و رۆژ و شەۋانى تەۋاۋ سامالى دەگمەن بون. لەگەل ئەۋەشدا كۆپەرنىكۆس لە ھەموو دەرفەتىكدا سال دۋاي سال كارى لە حىساباتە فەلەكىەكانىدا دەكرد.

ئەو بىردۆز (تىۋر) شۆرەشگىرەنەيەي كۆپەرنىكۆس ھەۋلىدا راستى يان ھەلەيى بەسەلمىتى، تەۋاۋ دىسىستىمى بەتلىمۆسى بون كە بۇ ماۋەيەكى دۋور و دىرەز جىگەي رىز بون. بىردۆزەكە بەكورتى ئەۋە بون كە: زەۋى جىگىر نى بەلكو لە ماۋەي ۲۴ سەعاتدا جارىك بەدەۋرى تەۋەرى خۆيدا دەسۋىتەۋە، سالى جارىكىش بەدەۋرى خۆردا دەسۋىتەۋە. ئەو بىرۆكەيە بۇ سەدەي شازدەيەم نامۇ بون، تەنەت كۆپەرنىكۆس نەيۋىزا پىشكەشى بكات تا ئەۋكاتەي گەيشتە قەناعت كە زانىارىي ئەۋتۆي لەلايە بەدرو خستەۋەي مەھالە. سى سال تىپەرى بەر لەۋەي بىردۆزەكەي كۆپەرنىكۆس بىكەۋىتە بەرچاۋى جىيەن.

لەراستىدا ھەندى لە فەلەكىناسە گرىكىيە كۆنەكان پىيان ۋابو لەۋانەيە خۆر چەقى گەردون بى نەك زەۋى. بۇ نمونە ئەرىستاركوست Aristarchus (كۆپەرنىكۆسى كۆن) لە سەدەي سىيەمى پىش زاندا ھەلەتەن ۋاۋابونى خۆرى بە پىۋىستى سۋانەۋەي زەۋى بەدەۋرى خولگەكەيدا، لىكداۋىۋەۋە. بەلام ئەم گرىمانە و گرىمانە ھاۋشىۋەكانى فەلەكىناسەكانىتى خاۋەن بۇچۈۋى ھاۋشىۋە،

له لایه‌ن ئه‌رستۆ و به‌تلیمۆسه‌وه له‌پیناو تیۆری گه‌ردوونیک که چه‌قه‌که‌ی زه‌وی بی، خرا‌نه لاوه. کۆپه‌رنیکۆس له‌پیتی خویندنه‌وه‌ی ئه‌ده‌بی کلاسیکیه‌وه به‌م تیۆره کۆنانه ئاشنا بوو و له‌وانه‌یه ئه‌وانه دلگه‌رمیان کردبێ بۆ سه‌ره‌له‌نوێ پشکنینه‌وه‌ی ئه‌م پرسه.

کۆپه‌رنیکۆس باوه‌ری وابوو ئه‌ریستارکۆس که ۱۸۰۰ سال به‌ر له‌و ژیاوه، لیکدانه‌وه‌یه‌کی بۆ جو‌له‌ی ته‌نه ئاسمانیه‌کان کردوه، که زۆر له سیستمی ئالۆزی به‌تلیمۆسی ساده‌تر بووه.

ده‌شی کۆپه‌رنیکۆس له سه‌روه‌ختیکی زوودا که له‌وانه‌یه بۆ سالی ۱۵۱۰ بگه‌ریته‌وه، شه‌رحیکی گشتی و کورتی بۆ بیردۆزه تازه‌که‌ی کردبێ. ناو‌نیشانی ئه‌و وتاره بریتیه له "سه‌رنجی بچوک" Commentariolus و له‌کاتی ژیا‌نیدا بلاو نه‌کرایه‌وه، به‌لام چه‌ند دانه‌یه‌کی ده‌ست‌نووسی له‌نیوان قوتابیان‌ی فه‌له‌کناسیدا ده‌ست‌اوده‌ست ده‌کرا و تائیتایش لانیکه‌م دوو دانه‌ی ده‌ست‌نووس ماون.

کۆپه‌رنیکۆس له "سه‌رنجی بچوک" دا ئاماژه‌ی به‌وه داوه که ئه‌و کاتیک بینویتی بیردۆزه‌کانی به‌تلیمۆس له‌باره‌ی گه‌ردوونه‌وه زۆر ئالۆز و ته‌واو ناماقوولن و ته‌فسیریکی په‌سه‌ندکراوی بۆ دیارده ئاسمانیه‌کان پشک‌کش نه‌کردوه، ده‌ستی به‌ لیکۆلینه‌وه‌کانی کردوه. ئه‌نجامی سه‌ره‌کی که کۆپه‌رنیکۆس پیتی گه‌شتوه ده‌لی: زه‌وی چه‌قی کۆمه‌له‌ی خۆرنیه، به‌لکو ته‌نیا چه‌قی خولگه‌ی مانگه. هه‌موو هه‌ساره‌کانیش به‌ده‌وری خۆردا ده‌خولیتنه‌وه. ئه‌و "سه‌رنجه بچوک" له قۆناغیکی رۆشنه له په‌ره‌سه‌ندنی بۆچوونه‌کانی ئه‌و گه‌ردووناسه مه‌زنه‌دا.

ئه‌وه ته‌واو زانراوه که نایابترین دانراوی کۆپه‌رنیکۆس که ماوه‌ی سی سال سه‌ره‌م‌کاری له‌سه‌ر کردوه، نه‌ده‌گه‌یشه‌ چا‌پخانه و له‌ناو ده‌چوو ئه‌گه‌ر هه‌ولێه‌کانی زانایه‌کی ئه‌لمانیی لاو نه‌بوايه به‌ناوی جۆرج جواکیم رتیکوس. له هه‌وینی ۱۵۲۹ هات بۆ فراونبۆرگ بۆ سه‌ردانی کۆپه‌رنیکۆس مامۆستای ماتماتیک

لە زانكۆى وتبەرگ، ئەكاتە تەمەنى ۲۵ سال بوو. ناوبانگى روو لەزىيادى كۆپەرنىكۆس سەرنجى راكىشاپوو، ھات تا سەرھتا لە ئەندازەى راستەقىنەى ناوبانگەكەى بىكۆلىتەوہ. چاۋەپوان بوو تەنيا چەند ھەفتەيەك لای بىمىنئتەوہ، بەلام كۆپەرنىكۆس بەگەرمى پىشۋازى لىكرد و واى لىكرد زىاتر لە دوو سال لای بىمىنئتەوہ. رتىكۆس گەيشتە قەناعەت كە خانەخوئىكەى ھەلكەوتوويەكى پلەيەكە. بۆ ماوہى سى مانگ لە دەستنووسەكانى كۆپەرنىكۆسى كۆلىەوہ و لەگەن دانەرەكەى تاوتوئى كردن. پاشان رتىكۆس راپۆرتىكى دەربارەى بۆچوونەكانى كۆپەرنىكۆس نووسى و لە شىۋەى وتارىكدا ناردى بۆ مامۆستاي پىشۋوى، بۆحەننا سىكۆنەر لە نورمبىرگ. ئەو وتارە سالى ۱۵۴۰ لە دانزىگ Danzig بەناوى چاپ كرا بەناونىشانى راپۆرتى يەكەم Narratio Prema. ئەو "راپۆرتى يەكەم" ئەى رتىكۆس يەكەم حەقىقەت بوو لەبارەى بىردۆزەكانى زانا فەلەكناسە پۆلەندىيەكە، كە جىھانى ھەژاند.

لەراستىدا ئەو نامىلكەيە بەوردى تەنيا بەشىك لە بىردۆزەكەى كۆپەرنىكۆس باس دەكات، كە ئەو بەشەيە تايبەتە بە جولەكانى زەوى. رتىكۆس چاۋەپوان بوو راپۆرتىتەر بەدۋاي راپۆرتى يەكەمەكەدا بىن، بەلام ئىتر ھىچ پىويست بەو راپۆرتانە نەما.

تا ئەو رادەيە كۆپەرنىكۆس لە بلوكردنەوہى تەواوى كىتەبەكەى دوودل بوو. عادەتى وابوو كە لىكۆلىنەوہكانى بگەيەنە پلەى تەواوى و ھەستى دەكرد پىويستە جارىك و جارىكىتەر لە ھەر تىبىنيەك دلتيا بىتەوہ. ئەو دانە دەستنووسە ئەسلىيەى پاش سىسەد سال ونبوون لە ناوہراستى سەدەى تۆزدەيەمدا لە پراگ دۆرپايەوہ، بەلگەى ئەوہمان دەداتى كە شەش جار پىداچوونەوہى بۆ كراوہ. جگە لەم دوودلىيانە، لەوانەيە نەيارىيە بەھىزى كەنىسەيش لەمپەر بووبى، چونكە بزوتنەوہى چاكسازىيە پروتستانتى و پىگەيشتنى زەينىيە رىنيسانس واى لە

ناوئەندە ئاينىيەكان كىرەبوو گومان لە تىۆرى سوپانەوەى زەوى و ھەر را و بۆچونىك بكن كە بىتتە ماىەى دووركەوتنەوە لە رىنمايىيە رەسەنەكان. لەو رووئەيشەوە كۆپەرنىكۆس خۆى پىاوى كەنىسە و باوھەردار بوو، نەبوىست رۆلى زىندىق يان شەھىدىك بگىرئى.

كاتى "راپۆرتى يەكەم" پىشوازى لىكرا، رتىكوس و خەلكىترىش تكا و رجاىان لە كۆپەرنىكۆس كىرد تا رىگە بەبلاوكردنەوەى تەواوى كىتتەكە بەدات. ئەوئەيش سەرەنجام قاىل بوو و دەستىنووسەكەى بە رتىكوس سپارد تا ببىا بۆ تۆرمبەرگ و سەرپەرىشتىى لەچاپدانى بكات. بەلام بەر لە تەواوبوونى ئەو كارە رتىكوس وەك مامۆستا لە زانكۆى لىزىچ لەو شارە دامەزرا، ئەوئەيش ئەو ئەركەى بە ئەندىراس ئۆسلاندر سپارد.

ئەو روونە كە ئۆسلاندر لەبەر بۆچوونە پەرگىرانەكانى كۆپەرنىكۆس دلەخووبەى بوو، لەبەرئەو بەبى وەرگرتنى مۆلەت پىشەكەكەى كۆپەرنىكۆسى بۆ بەشى يەكەم لابرە و خۆى پىشەكەكەى بۆ نووسى بەبى ئەوئەى ناوى خۆى بنووسى، بەلكو تەنبا ئەوئەى گوت كە كىتتەكە تەنبا كۆمەلئى گرمانەى تىدايە بۆ فەلەكناسان جىئى بايەخە و پىئوىست نەبوو، يان راست يان شىمانە نەبوو كە زەوى بخولتتەو. بەواتەيەكىتر مەرج نىيە ئەو كىتتەكە بەجدى وەرگىرئى. دىيارە ئۆسلاندر ئەو كارەى بە نىيەتپاكانە كىردووە بۆ خۆلادان لە رەخنەى دوژمنكارانە. وەك مىزوا Mizwa دەلئى "دەشى ئۆسلاندر بەبى مەبەست خزمەتئىكى گەورەى بە كۆپەرنىكۆس كىردبى، گەورەتر لەوئەى بەبىردا بئى، تا پارىزگارى لەم كىتتەكە گىرگە بكات. بەھۆى ئەو پىشەكەكەى سارەكەروە و زىنگانە نووسراو وەك ئەوئەى بەناوى دانەرەوە بۆ خوئنەرانى تىۆرەكانى ئەو نووسەرەى بئى، كەنىسە لە بايەخى شۆپىگىزانەى ئەو "كودەتا" يەى بىئاگا بوو و تا سالى ۱۶۱۶ نەبىخستە لىستى رەشەوە".

بەر لە تەواپوونى چاپ، كۆپەرنىكۆس تووشى شۆكىكى توند بوو، سەرچاۋە يەكى باۋەپپىكراۋ دەلى "لە يەككە لە ساتە درامبە كانى مېژوودا، نىردراۋىك لە فراۋنېزگەۋە ھات و يەكەم دانە لە نايابترىن كىتەپە كانى كۆپەرنىكۆسى لە تۆرمبېرگەۋە ھىناپو و چەند سەعاتىك بەر لە ۋەى گىانى بسپېرى لە بەردە سىتىدا دىنا. ئەۋەش لە ۲۴ى ئايارى ۱۵۴۲دا بوو، ناۋنىشانى كىتەپە كەش برىتى بوو لە "سەبارەت بە ھەلگە پانەۋەى گۆ ئاسمانبە كان" De Revolutionibus Orbium Coelestium بوو. ۋەك باقىي دانراۋە زانستىپە كانىترى ئەۋ سەردەمەش، بە زمانى لاتىنى نووسراپو.

كۆپەرنىكۆس كارىكى دانايانە و ژىرانەى كرد كاتىك ئەۋ كىتەپەى كىردە دىيارى بۆ پاپا پۆلسى سىپەم. بە شىۋازى كىردنە دىيارە كەدا دىيارە كۆپەرنىكۆس پىشېبىنى كىردۈۋە ھەندى زەحمەتى بىنە پىش:

"ئەى باۋكى ھەمەگى پىرۆز ھەقمە باۋەرى تەۋاۋم ھەبى كە ھەندى خەلك كاتىك دەبىستەن مەن لەم كىتەپانەمدا جۈلەم داۋەتە پال زەۋى، دەستبەجى پىيار دەدەن ئەم رايە پىشتگۈى بخرى. مەن ئىستا تىۋرە كانى خۆم زۆر بەدل نىە بۆيە گۈى بە ھوكمى خەلك لە بارە يانەۋە نادەم. لە بەرئەۋە كاتىك كەۋتمە بىر كىردنەۋە لەۋ كەسانەى باۋەرىيان بە جىگىرىسى زەۋى ھەيە لە بەرئەۋەى بۆچۈنە كانى چەندىن سەدە پالپىشتى دەكەن و كاتىك مەن دەلىم "زەۋى دەجۈلى" دەلىن مە ماۋە يەكى زۆر دوۋدل بووم، ئاخۇ ئەۋەى بۆ سەلماندنى جۈلەى نووسىومە بلۋى بەمەۋە، يان ھاۋشىۋەى شۋىنكەۋتوانى فېسساگۇرس كە عادەتسىان وابوۋ نەپنىپە فەلسەفە كانىيان بۆ خزم و دۆستانىيان بە زارەكى دەدركاند. كاتىك زۆر لەمە رامام، خەرىك بووم ئەم كارە تەۋاۋە بەخمە لاۋە، ئەۋىش بە ھۆى ئەۋ رىقلىپوونەى ھەقمە پىشېبىنى رۋوبە پوۋبوونەۋەى بەم بە ھۆى ئەۋەى بىردۆزە كەم تازەيە و پىچەۋانەى ئەۋەيە عەقل قبۋلى دەكات. لەگەل ئەۋەشدا دۆستانم ھانىيان دام ۋاز لەۋە بىنم و

ٺاموڙگاريان ڪردم ٺو ڪٽيبي لاي خوم شار دوومه ته وه بلاو بڪه مه وه، نه ڪ بق
 ٺه وه ته نيا چنه سائٽ بگريته وه به لڪو بق چوارهيندهي ٺه ماوه به.
 ڙماره به ڪي زور له پياواني ديارى بواري زانستيش هه مان داوايان ليڪردم ڪه
 ڪه سانتر ٺاموڙگاريان ڪردم بيڪم و گوڙ به دلءِ راوڪيڪم نه دم و له وه زياتر
 ريگه له ده رڪه وٺنى ڪٽيبي ڪم نه گرم، به لڪو بلاوى بڪه مه وه تا له خزمه تي
 زانايانى ماتماتيكدا بي..

بيگومان خه لڪانى زيرهه و زانا له گه لم ڪوڪ ده بن نه گه ر بيان هوى به ته واوى له و
 به لگانهى له م ڪٽيبي به رده معاندا ده يانخه مه روو تيگه ن. له گه ل ٺه وه يشدا بق
 ٺه وه زانا و نه زانان بزائن ڪه من له حوڪمى هيچ ڪه سيڪ ناترسم، وام بينى ٺم
 ڪارم بڪه مه ديارى بق قه داسه تان نه ڪ بق هيچ ڪه سيڪيتر، له به رٺه وهى ٺي وه،
 ته نانهت به و دوريه شتان له و شوڻيهى منى تيدا ده ڙيم، به وه ناسراون له
 گه وره ترين شهيدايانى هه موو به شه ڪانى زانست و ماتماتڪن. له به رٺه وه ده توان
 له پٽي پيگه و ده سه لاتتانه وه ڙه هري دووزمانان پوچهل بڪه نه وه، نه گه رچي
 پهنده ڪه ده لئى گه زيني دووزمان چاره سه رى نيه. له وانه به هه ندي له چنه بازان ڪه
 هيچ له ماتماتڪ نازانن به پشتبه ستن به برپگه به ڪي ڪٽيبي پيروز ڪه به ٺاره زووى
 خويان ته ٺولى ده ڪن، بلين مافى ٺه ويان هه به حوڪم له سه ر ڪٽيبي ڪم بدن.
 نه گه ر ٺه جوڙه ڪه سانه زاتيان ڪرد ره خنه له پرؤڙه ڪم بگرن و لٽي بدن،
 گوڙيان پينادهم و برپاره ڪه يان به هه له شه به ڪي بينرخ ته ماشا ده ڪم."

ڪڙبه رنيڪوس بيروڪه ڪه له باره ي گه ردوون له م ده ربرپنانه دا پوخت ده ڪاته وه:
 "دورتريني ته نه ٺاسمانيه ڪان بازنه ي ٺه سٽيره جيگيره ڪانه ڪه هه موو شٽيڪيان
 تيدايه، هر له به ر ٺم هوى نه جاولئ. ٺه و له راستيدا چوارچيوه ي ٺه و گه ردوون به
 ڪه جول و سه نته رى هه موو ٺه سٽيره ڪانترى پٽوه په يوه سته، نه گه رچي هه ندي
 ڪه س واده زانن به شٽيوه يڪ ده جاولئ. ٺيمه هوى ڪيتر باس ده ڪه ين ڪه له

تىۋرەكەي ئىمەدا سەبارەت بە جولەي زەوى بەو شىۋەيە ديارە . لەنىۋ تەنە جولۋەكاندا زوحەل يەكەمە و لە ماۋەي سى سالددا دەسورپتەۋە، پاشان مەرىخ كە بەدوۋ سال دەسورپتەۋە . چۈارەمىيان لە رىزبەندىدا كە سورپانەۋەكەي لە سالىكدا تەۋاۋ دەكات زەۋىيە كە خولگەي مانگى بەدەۋردايە . زۈرە بەپلەي پىنچەم دى و سورپانەۋەي لە تۆ مانگدا دەبى، پاشان عەتارىد بەپلەي شەشەم دىت و لە ھەشتا رۆژدا دەسورپتەۋە . خۆرىش لە ناۋەندى ھەموۋاندايە، كە مەشخەلى لەم پەرستگە بىئەندازە جوانەدا داناۋە لە جىيەكدا ھىچ جىيەكىتەر ھاۋتاي نىيە و دەتۋانى لىيەۋە لە يەك كاتدا ھەموۋان روناك بىكاتەۋە . . كەۋاتە لە سىستەمە سەرسورپتەكەدا لىكچۈۋىنىكى ناياب لە گەردۋون و رىژەيەكى دىيارىكراۋ لە ھاۋناھەنگى لە جولەي ئەۋ خولگانە و مەۋداياندا بە رىگەيەكى ۋا كە بە ھىچ رىگەيەكىتەر بەدەست نايەت ."

ناۋەرۋكى كىتەبى "كودەتا لە خولگە ئاسمانىيەكاندا" لە پلانى پەرەپىدانى تىۋرى ئەۋ خولگانەدا كورت دەبىتەۋە . سەرەتا بە پىشكەشكىردى بەدىارى بۆ پاپا پۆلسى سىيەم دەست پىدەكات . پاشان ئەۋ پىشەككىيە ساختەيەي ئوسلاندر نوۋسى، دۋاي ئەۋە كىتەبەكە بۆ شەش بەشى سەرەكى دابەش دەبى، ھەر بەشىكىش بۆ كۆمەلە دەروازەيەك دابەش دەبى . بەشى يەكەم بۆچۈنەكانى كۆپەرنىكۆس دەربارەي گەردۋون و ئەۋ بەلگانەي پىشتىگى لە تىۋرەكەي دەكەن كە دەلى خۆر چەقى گەردۋون، بىرۋەكەي سورپانەۋەي زەوى بەدەۋرى خۆردا ۋەك باقىي ھەسارەكانىتەر و تاۋتۋىكىردى ۋەرزەكان، لەخۆ دەگىرى كە لە چەند دەروازەيەك پىكىدى . لە كۆتايى ئەم بەشەدا بابەتتىكى زانستى لەبارەي حسابى سىگۆشەكان لەخۆ دەگىرى . تىۋرەكانى ئەم بەشە لە ماتماتىكدا لە بەشەكانى دۋاترى كىتەبەكەدا بەكار ھىناۋە .

بەشى دووم باس لە جولەي ئەو تەنە ئاسمانىانە دەكات كە لە زوى ماتماتىكىيە ۋە حساب كراون ۋە بە لىستىكى ئەستىزەكان كوتاي پىدىنى ۋە شويىنى ھەرىكەيان لە ئاسماندا روون دەكاتە ۋە، ئەو لىستەيش زۆرىيە لە كىتەپكەي بە تلىمۆس ۋە رىگراۋە، لەگەل ھەندى راستكردنە ۋە.

ئەو چوار بەشەي ماون شەرخىكى بەوردەكارى بۆ جولەكانى زوى ۋە مانگ ۋە سارەكانىان تىدايە. شىكردنە ۋەي ھەر حالەتتە كۆمەلە شىۋەي ئەندازەيى لەخۇ دەگرى كە ئەو رىزە ۋە روون دەكاتە ۋە كە ھەرىكە لە كۆكان لەسەر بىنەماي حساباتەكانى كۆپەرنىكۆس لەسەرى دەپۇن.

يەككە لە ۋەيانەي دىرى بىردۆزى زەويى جولۇ باس كراۋە، كە ئەو ھۆيە بە تلىمۆس باسى كردۋە، ئەو يە پىۋىستە زوى جىگىر بى ئەگىنا ھەر تەنىكە لە بۆشايى ئاسماندا مەلە بىكات، بە دەم جولە ۋە لە زوى دور دەكە ۋە تە ۋە، ھەر ۋەھا ھەر تەنىكە توور بىر تە ھە ۋە لە ماۋەيەكى زۆر دور بۆ خۇرناۋا دادەبەزى. بە ھىزىزىنى ھۆكانىش ئەو يە ئەگەر راست بى زوى بە ۋە خىرايىە زۆرە بىجولە، ئەو ھەر زوى بۆ بەشى بچوك بچوك ورد دەبى ۋە لە بۆشايى ئاسماندا پەرش ۋە بلۇ دەبىتە ۋە.

پىش دۆزىنە ۋەي تىۋرەكانى مىكانىكى تايبەت لە لايەن گالىلۇ ۋە دۆزىنە ۋەي ياساى كىشكردن لە لايەن نيوتنە ۋە، پوچاندنە ۋەي ئەم بەلگە بە تلىمۆسىانە ئاستەم بوو. كۆپەرنىكۆس ۋە لاسى داۋە تە ۋە بە ۋەي كە ئەو ھە ۋەيەي دەورى زوى داۋە لەگەل دەسورپتە ۋە. زىاترىش ئەو ماقولە كە ۋە گرمانە بىكرى زوى دەسورپتە ۋە نەك ھە ۋەي گەردوون، لە بەرئە ۋەي ئەگەر زوى نەسورپتە ۋە ئەو بۆ روودانى شە ۋە رۇژ ئاسمان دەسورپتە ۋە. بە تىرامانىكى فەلسەفەيش بەرگى لە قەسكەي دەكات ۋە دەلى: ئەو سروسشت نىە كە خۇي خۇي تىك

بشکینیی، خوا گهردوونی دروست نهکردوو هه ته نیا بۆ ئهوهی ئه م گهردوونه
خۆی خۆی تیکبشکینیی.

کۆپه رنیکۆس باوه پری وایه خۆر ناجولیی، ئه و ئه رینی و جیگیره له نیو هه ساره
سوپاوه کاندایه. ئه م باوه ره پش له بیرۆکه که ی به تلیمۆس له باره ی زهوی ده چی.
کۆپه رنیکۆس باوه پری وابوو تاکه ئه رکی خۆر ئه وه یه روناکی و گه رما بۆ گهردوون
دایین بکات و گهردوونیش زۆر سنوورداره. زانیاریه کانی به تلیمۆس ده لێن هه یج
هه زایه ک نیه له ده ره وه ی چوارچێوه ی نه ستیره کاندایه ریی تیده چی هه زای بیکۆتا
لای کۆپه رنیکۆس ناسراو نه بووی، هه روه ک به لای به تلیمۆسی ۱۴۰۰ سال پش
ئه ویشه وه ناسراو نه بوو. هه روه ک له سیستمی به تلیمۆسی له باره ی ئه و خولگه
یه ی ده وری خولگه ی ته نه ئاسمانیه کانی داوه نه خوینرایه وه.

هه ر خولگه یه ک له خولگه جیاوازه کان چه قیکی هه بوو، خۆریش ریک له چه قی
خولگه ی هه ساره کاندایه بوو. گهردوونناسانی پاشتر ئه م دیاردانه یان له سیستمی
کۆپه رنیکۆسدا راست کرده وه.

په سه ندکردنی سیستمی کۆپه رنیکۆس له لایه ن زانیان و گه ل به گشتیه وه
له سه رخۆ بوو. هه ندی بۆچوونی هاوچه رخ هه بوون به توندی نه یاری ئه و سیستمه
بوون. به گویری چیرۆکیک، قوتابیانی زانکو هیرشیان کردۆته سه ر ئه و شوینه ی
کتیبه که ی کۆپه رنیکۆسی تیدا چاپ ده کرا و هه ولیاندا چاپخانه که بشکینن و
ده ستنوسه ئه سلیه که بدپینن، به لام کرێکارانی چاپخانه که به ربه ستیکیان
له نیوان خۆیان و هیرشبه راندا دانا تا کاره کانیان ته واو کرد. هه روه ها تیبیک
ئه کته ری گه رۆک شانوگه ریه کی کۆمیدییان بۆ گالته کردن به کۆپه رنیکۆس
پشککش ده کرد و ئه و پیاوه هه له کیه یان وا پششان ده دا که خۆی به شه یتان
ده فروشی.

بەلام كاردانەوھى رىكخراوھە كەنەسىھەكان جدىتر و توندتر بوو، چونكە ئەو تىۆرە تازانە دژى بىروباوھەپە فەلسەفى و ئاينىھەكانى سەدەكانى ناوھەپاست بوون. ئەگەر تىۆرەكەى كۆپەرنىكۆس راست بووايە مەوژە پىگەبەكى ناوھەندى لە جىھاندا نەدەگرت، لەو جىيەى لىي وەستابوو دەيگواستەوھە و مالاكەى دەيگواستەوھە بۆ يەككە لە ھەسارەكان.

بەلام لەو رووھەوھە كىتەبەكەى كۆپەرنىكۆس پىر بوو لە شتىتر، ھەروھەبەھۆى پىشەكەيە فرىودەھەكەى ئوسلاندرەوھە كەنەسىھە رىوشوئىنىكى فەورى دژى نەگرتە بەر، بەلام رابەرانى رىفۆرم كەمتر بەرەستىيان دروست دەكرد. مارتن لۆسەر لە زۆر بۆنەدا بەتوندى رەخنەى لە كۆپەرنىكۆس دەگرت و ئاماژەى بۆ دەكرد بە "ئەو فەلەكناسە نوئىيەى بەلگە دىئىتتەوھە لەسەر ئەوھى كە ئەوھە زەوييە دەسورپىتەوھە نەك ئاسمان و خۆر و مانگ، وەك ئەوھى كەسەكە لە ھەر بەيەكى بىزۆزىيان كەشتىھەكى جولۇدا بىي و وا گومان ببات كە ئەو جىگىرە و ئەوھە زەوى و درەختەكانن دەجولئىن و بەلايدا تىدەپەپىن. بەلام ئەمە دۆخەكەيە لەم رۆژانەدا، ھەر كەس بىھوئى دەرىبخات ئەوئىش بەتوانايە، پىئويستە شتىك لای خۆيەوھە دابھىئىي و بەباشترىن شتى دابىئى لەبەرئەوھى ئەو دابھىئاوھە ! ئەو بىئەقلە دەيھوئى ھەموو زانستەكانى فەلەك قەلپ بكاھەوھە. بەلام، وەك كىتەبى پىرۆز دەلئى، ئەوھە خۆر خۆيەتى نەك زەوى، كە يەشوع فرەمانى پىي كەردووھە بوھستى".

ھەروھە مەلانكسۆن قوتابىي دىئسۆزى لۆسەر گالئە بە كۆپەرنىكۆس دەكات و دەلئى "ئەو خۆرى وەستاند و واىكرد زەوى بچولئى".

جۆن گالئىنىش مەزمورى ۹۳ "كذلك پبنت المسكونه لاتتزعزع" بە بەلگە دىئىتتەوھە و دەپرسى "كى زات دەكات دەسەلئى كۆپەرنىكۆس لەسەر وو دەسەلئى رۆھى پىرۆز دابىئى؟".

كەنيسەنى كاسۆلىكى تا سالى ۱۶۱۵ رىكارى يەكلاكرەوھى دژى كىتئەكەنى
كۆپەرنىكۆس نەگرتە بەر. ھەموو ئەوھى كرى تۆلەسەندەنەو بوو لە لايەنگرانى
تىۆرەكانى كۆپەرنىكۆس وەك گالىلۆ و برونۆ.

ھەلوئىست لە رىبازى كۆپەرنىكۆس بەم شىوھە بوو:

"بىرۆكەنى يەكەم كە دەلى خۆر چەقە و بەدەورى زەويدا ناخولئەتەو، بىئەقلى و
ھىچوپوچى و ساختەيە لە زانستى لاھوتدا، ھەرۋەھا بىپرۋايىيە لە بەرئەوھى لە
ئەلىفەوھە تا (يا) پىچەوانەنى ئەوھە لە كىتئى پىرۆزدا ھاتوھە. بىرۆكەنى دووھىمىش
كە دەلى زەوى بەدەورەنى خۆردا دەسورپتەوھە و چەق نىيە، لە رووى فەلسەفەيەوھە
ھىچوپوچ و ساختەيە. لە رووى لاھوتىشەوھە لانىكەم لەتەك عەقىدەنى راستەقىنەدا
ناگونجى".

سالى ۱۶۱۶ كىتئەكەنى كۆپەرنىكۆس خرايە لىستى كىتئە حەرامەكانەوھە "نا
راست دەكرىتەوھە". لە ھەمان كاتدا سەركۆنەنى "سەرچەم ئەو نووسىنانەنى
پالپشتىنى لە جولەنى زەوى دەكەن" كرى. كۆپەرنىكۆس بۆ ماوھى زىاتر لە دوو
سەدە لە لىستى رەشدا ماىوھە. تا سالى ۱۸۲۵ ئەو نەفرەتە لابرا.

ئەو چارەنووسەنى ھاتە رىي گالىلۆ و برونۆ بوو بە رىگر لەوھى كەسىتر باوھە بە
تىۆرەكانى كۆپەرنىكۆس بىئى. جىۆناردۆ برونۆ زىاد لە وانىتر رۆيشت و باسى لەوھە
كرى فەزا سنووردارە و خۆر و ھەسارەكانى تەنبا يەكىكەن لە چەند كۆمەلەيەكى
ھاوشىوھە. زىاد لەوھىش پىئى وابو لەوانەيە جىھانىتر ھەبن كە مەخلوقاتى لە ئىمە
باشتر تىياندا نىشتەجى بن.

برونۆ لەسەر ئەم بىدبىنىيە لە بەردەم دادگەنى پشكنىنى ئاينىدا تاوانبار كرا، سالى
۱۶۰۰ بەستىانەوھە بە ستونىكەوھە و سووتاندىان. بەلام سزاي زاناي فەلەكناسى
ئىتالى گالىلۆ سووكتەر بوو، سالى ۱۶۲۲ لە بەردەم دادگەنى پشكنىنى ئاينىدا
وھەستىنرا و ھەرەشەنى ئەشكەنجەدان و كوشتنى لىكرا و ناچار كرا لەسەر ئەژنۆ

كړنوش ببات و هه موو بېروباوه پره كانى و تيوره كانى كۆپه رنيكۆس به درق بختاه وه. جا سزاي به ندى كړدى هه تاهه تايى به سهر دا درا.

فهيله سوف و زانا كانيش به هه مان شيوهى لاهوتيه كاسۆليسك و پروتستانته كان له قبول كړدى بېردۆزه كهى كۆپه رنيكۆس دا دوول بوون. بۆ نمونه فره نسييس باكون كه يه كيكه له دامه زرينه رانى ريگه زانستيه نو يكان، هه وليدا بېروكهى سوپانه وهى زهوى به ده ورى خۆر له خولگه يه دا پوچله بكا ته وه. به م شيوه يه زال بوونى نه رستق و به تليمۆس به سهر زانكۆكانى نه وروپادا بۆ ماوه يه كى دريژ پاش بلا بوونه وهى كتيبي "كوده تا له خولگه ئاسمانيه كاندا" درزى تينه كه وت.

له پاستيدا وهك سستيبينز ده لى "قبول كړدى تيورى كۆپه رنيكۆس له هه موو ده وله تاندا له سهر خۆ بوو. له نه مريكا له هه مان كاتدا هه ردوو تيورى به تليمۆسى و كۆپه رنيكيان له زانكۆى هارڤارد و ييل ده خو يند".

به لام هيدى هيدى تيورى كۆپه رنيكۆس خۆى سه پاند و له ده يان سالى پاشتردا ليكۆلينه وه كان له سهر ده ستى زانا بويره كانى وهك جوردانو برۆنو و تيكۆ براهى و يوچه نا كپيله ر و گاليلق گاليلى و ئيسحاق نيوتن به رده وام بوون و كيتوك به لگه يان كۆ كرده وه كه به درۆخستنه وه، يان مشتومر هه لئاگرن. به هۆى ليكۆلينه وه كانى نه و تويزه رانه وه ناته واويه كانى تيوره كهى كۆپه رنيكۆس پر كرانه وه، له وه يشدا پيشكه وتنى ئاميره كانى چاوديري كړدى ئاسمان يارمه تيده ر بوو.

مه زنترين زاناي فه له كناس راسته وخۆ پاش كۆپه رنيكۆس هات زاناي دانيماركى تيكۆ براهى بوو. تيكۆ براهى هيجى بۆ تيورى خولانه وهى زهوى به ده ورى خۆر زياد نه كرد، به لام به پشتبه ستن به و ئاميره باشانهى پاشاي دانيمارك بۆى دابين كرد، توانى زۆر باشت له كۆپه رنيكۆس چاوديرى و پيوانه كاريبه گه ردوونيه كانى نه نجام بدات. له سهر بنچينهى نه م زانياريانه، پاش مردنى تيكۆ، زاناي نه لمانى يوچه نا كپيله ر توانى سى ياسا به ناوبانگه كهى دابريژى: ۱- هه ساره كان له

خولگە يەككى ھىلكە يى (اھلىلجى) دا دەجولتەن نەك بازىنە يى و خۆرىش لە يەك چە قدا ھە يە .

۲- لە و روو ھە زەوى و باقىي ھە سارە كانىتر لە خولگە يەككى ھىلكە يىدا بە دەورى خۆردا دەخولتەن ھە، بە خىرايەككى رىك ناخولتەن ھە بە لكو كاتىك لە خۆرە ھە نىزىكتر بن خىرايى خولانە ھە يان زىاد دە يى .

۳- دوورى ھە سارە كان لە خۆرە ھە لە گەل ماو ھە كانى خولانە ھە يان بە دەورى خۆردا گونجاو ھە .

گاليلو يەك م كەس بوو تىلسكۆبى بۆ فەلەكناسى دابىن كرد، زۆر لە دۆزىنە ھە تىلسكۆبىە كانى راستىي دۆزىنە ھە كەي كۆپەرنىكۆس دەسەلمىنى . گاليلو بناغە يەككى زانستى پىشكەش كرد كاتىك بنەما بنچىنە يىە كانى زانستى داينامىكا يان زانستى جولەي پىشكەش كرد . ئىسحاق نيوتن بە لگەي بنچرى پىشكەش كرد لەسەر راستىي تىۆرى كۆپەرنىكۆس، ئەويش بە دۆزىنە ھە ياساى كىشكردن و دارشتنى ئەو ياساينە يى ھە سارە كان بە گۆيزە يان دەجولتەن . تىۆرى ئەنىشتانىش لە بارە يى گۆيزە يى (رېژە يى) كە لە سە دە يى بىستە مەدە رەكەوت، پەردە يى لەسەر ھەندى لە شتە تە مومزايە كانىترى گەردوون ھە ئالمى .

لە بەر تىشكى ئەو دەستكارىيە زۆرانە يى زانايانى سە دە كانى پاشتر كردىان، ئەو پەرسىارە بە جى و كراو ھە پەيدا بوو ھە كە : ئايا تىۆرى كۆپەرنىكۆس راستە ؟

نكوللى لە ھە ناكە ين كۆپەرنىكۆس تىۆرىكى ناتەواو و ناوردى لە چەند خالىكدا بە جىيەيشت . زاناکان سە لەماندىان بىرۆكە كەي لە بارە يى سوپانە ھە تە نە ئاسمانىە كان لە خولگە يەككى بازىنە يى دە ھە لە يە، چونكە لە خولگە يەككى ھىلكە يىدا دە سوپىنە ھە . كۆپەرنىكۆس گەردوونى بە سنووردلر دە بىنى بە پىچە وانە يى تىۆرى نوئى كە دە ئى ژمارە يەككى بىسنوور كۆمەلە يى خۆر ھە ن . ھە رو ھە لە وردە كارىە كانىتردا ئەو تىۆرانە يى پىش پتر لە چوارسەد سال پىشكەشى كر دوون

زۆر لە زانىيارىه كانى ئەمپرومان جىاوازن. بەلام لە بنچىنەى تىۆرە كەدا، كە دەلىى خۆر چەقى كۆمە لە ھەسارەكانە، كۆپەرنىكۆس حەقىقەتتىكى بنچىنەى دۆزىهە و بناغەيەكى پىشكەشى فەلەكناسىيە نوئى كرد.

پىنگەى كۆپەرنىكۆس بۆ ئەبەد لە مېژووى زانستەكان رىشەى داكوتا. ھەژموني بەسەر ھاوسەردەمەكانى و تەواوى بىرى پاش خۆيدا، پىنگەيەكى نايابى پى دەبەخشى. ھەك گۆتە دەلىى: "ھىچ دۆزىنەو ھە رايەك لە نىئو دۆزىنەو ھە راکاندا، كاريگەرى لەسەر رۆحى مرقاىەتى لە كاريگەرى تىۆرى كۆپەرنىكۆس مەزنتەر نەبوو. دەگمەن بوو خەلك بزانن دنيا خۆى لە خۆيدا خېرى تەواو خېرە ئەگەر داوا لەم جىھانە بكرايە دەستبەردارى ئەو ھە بىي كە ئەو چەقى گەردوونە.. رەنگە داواى شتىكى لەمە گەورەتر لە مرقاىەتى نەكرايى، لەبەرئەو ھەى بەو دانپىدانانەى زۆر شت لە نىئو تەمومژ و دوكتەدا ون بوون! بەھەشتەكەمان، دنياكەمان، دنياى بەربەريەكان و تەقوا و شىعر، رىبەرى ھەستەكان بوونە تۆمەتباركردنى عەقىدەيەكى شاعىرانە و ئاينانە؟ ھىچ سەير نىە كە ھاوسەردەمەكانى حەزىان نەكردوو ھە رىگە بەدەن ھەموو ئەمە تىببەرى، تا توائىيان بەرەنگارى رىبازىكيان كرد كە (ئازادىيە بىرورا) و (مەزنىيە بىر كەردنەو) يەكى ئەوتۆى بۆ ھەوادارانى ھىتايە كايە كە تا ئەوكاتە نەناسرابوون، لەراستىدا قەت خەويشى بەو دووانەو ھە نەدییوو."

لە كۆتايىدا با لە بۆچوونى سى لە زانا بەناوبانگە ئەمەرىكىيە ھاوچەرخەكان رابمىنن. فانىفار بوش دەلىى "دانراو ھە نايابەكەى كۆپەرنىكۆس بەھۆى كاريگەرى لەسەر ھەموو لايەنەكانى ھەزى بەشەرى، خالىكى ھەچەرخانى مەزنى دروست كرد. نموونەيەكى بەرچاوى لەبارەى كاريگەرى راستىيە زانستى لە ئازادكردنى مېشكى مرقۆ و بەرچاويرۆشنىبوونى لە ھەلمەتەكانى ئايندەى نەزانى و سستى، پىشكەش كرد."

ھارۆلد ك. ئورى خاۋەنى خەلاتى تۆبلى دەلى " زمان لە ئاست ۋە سەفەردى كۆپەنچە كۆپەرنى كۆسدا لائە. بىرۆكە يەكى دەربارەى كۆمەلەى خۆر تىكشكاند كە ماۋەى ھەزار سال بو ھەبوو و بىرۆكە يەكى تەۋاۋ پىچەۋانەۋەى لە بارەى پەيوەندى ھەسارەكان بەخۆرەۋە پىشكەش كەرد. بەو كارەى بو بە يەكەم كەس ھەموو رىگەى نوپى بىرى زانستى پىشكەش كەرد و بىر كەردنەۋەمانى سەبارەت بە ھەموو لايەنەكانى ژيانى مەۋقايەتى گۆرى".

ھەرۋەھا زانائى فەلەكناسى ناسراۋ ھارلان ترو ستىتسۆن دەلى " ھەمىشە ئەۋە ماىەى دۆشدامانە كە لە لىستى دور و درىژى پياۋانى راستەقىنەى بەناۋبانگ لە مېژۋى زانستەكان كە بەشدارىيان لە پىشكەۋتنى زانستەكان كەردۋە، بىكۆلئەۋە پاشان ژمارە يەكى كەمىيان ۋەك سەر كەۋتوۋوتىر نىيان دەستنىشان بىكەيت. لەگەل ئەۋە پىشدا ئەگەر داۋا لە من بىكۆرى سى ناۋيان ھەلبىژىم، بەبى دودلى دەمگوت: كۆپەرنى كۆس و نيوتن و دارۋىن. ئەۋ سىيانە لە ھەندى تايبەتمەندىدا ھاۋبەشن كە ناكۆرى لە بوارى سەر كەۋتنى پىشكەۋتندا لىك جىيا بىكۆرنەۋە. ئەۋ تايبەتمەندىيانە پىش بىرىتىن لە خەيال و بوپىرى و بلىمەتى و ناسكىى دەرخستنى تىگە پىشستنى موعجىزە ئاسا بۆ بىرەكان. بەلە بەرچاۋگرتنى ھەموو ئەۋ مەرجانەى بۆ ھەلبىژاردنى مەزنتىر نى ئەۋ سىيانە پىۋىستىن، پىم واپە پىۋىستە چەپكە گولە كە بۆ كۆپەرنى كۆس بى، لە بەرئەۋەى ئەۋ بناغەى زانستى فەلەكناسى نوپى دانا و بەبى ئەۋە نيوتن نەيدەتۋانى ياساى كىشكەردن دابرىژى. ھەر ئەۋ بو دەرگائى لە بەردەم جۆرە بىر كەردنەۋە يەكى ياخىيانە دا كەردەۋە، كە گۆبەرى ئەۋ بنەماىە دەكەت كە پىۋىستە جىگەى خۆى بىكۆرى بەر لەۋەى تىۋرى پەيدا بوون (ى دارۋىن) پىتى لە نىۋ بىر كەردنەۋە ماندا بچە سىپىتى".

۱۲- "جولەي دل"

ويليەم هارۋى William Harvey

كازيوەي پزىشكىي زانستى

زىندە ۋەرزانى و تويژىنە ۋەكانى لە سەرە تاكانى سە دەي حە قە دە يە مەدا تە نيا كە ميك لە خويىندى فە لە كناسى بەر لە كۆپە رنيكوس پيش كە وتيوو. هيتستا پزىشكان و قوتابخانە كانى پزىشكى لە كار كرىن و فيركردندا پشتيان بە تيۆرە كانى تويكارى و كار ئەندامزانيى تايبەت بە دل و خوينبەر و خوينهينە رە كان و خوين، كە لە پزىشكى يونانىي مەزن گالين Galen ۋە بۆيان مابوويە ۋە، كە لە سە دەي دوو مەدا ژياو، دە بە ست.

بۆ ماوەي زياتر لە ھەزار سال ھيچ زيادە يە كى گرنگ نە خرايە سەر زانيارىە كانى مرقۇ لە بارەي سوپى خوين و كارە كانى دل. ئە رستو دە يزاني خوين لە جگە ردا دروست دە بيت و لە ويۆ دە چى بۆ دل. پاشان لە رپى لە شە ۋە بۆ خوينهينە رە كان. پىي وابو ھەر دلش سەر چاۋەي گە رمىي لە ش و بارە گاي زيرە كييە. ئيرازىستراتوس كە دە رچووي قوتابخانەي ئە سكە نە رىە بوو، باوە رپى وابو خوينبەرە كان ھە لگري جۆ رىكى ھيمن لە ھە وا يان رۆجن.

گالين ئە م بىرۆكە يەي راست كرىدە ۋە دۆزى ۋە كە خوينبەرە كان ھە لگري خوينن نە ك ھە وا. بە لام بۆ چە ندين سە دە پاش ئە و سە ر دە مە، پزىشكان قە ناعە تيان وابو رۆحيك يان شتىكى لە و بابە تە رۆلىك لە دە زگاي خويندا دە ببينى، رە نگە ئە ۋە يش بۆ بوژانە ۋە ي دل بى.

تهنها زانا هره بویره کان زاتيان کردووه قسه له سر شته رابردووه کان و بېرېواوه پرې بوماوه کانی زانا کونينه کان بکه ن. پټيان وابوئو وهی گالين نووسیویه تی له سرچاوه یه کی پیروزه وهی و هیچ مشتومر و گومانیک هه لئاگری. هه ر به گویره ی گالين جگه ر سه نته ری کونه ندای خوینه. ده لی: خواردنی هه رسکراو ده چی بۆ جگه ر و له وی ده گوړی بۆ خوین له گه ل تیکردنی "رؤحیکي سروشتی". هه روه ها خوین له جه سته دا به ره و پیش و به ره و دوا ده پروات له ریگه ی خوینبه ر و خوینبه ر ه کانه وه وه ک نه وه ی له هه لکشان و داکشانی ده ریادا رووده دات. خوینی خوینبه ر که له یه کیک له لاکانی دلوه هاتووه جیاوازه له خوینی خوینبه ر که له لاکه یتره وه له پټی کونیله ی ورده وه دی.

به درتزیای سده کان، زور شتی پرپوچ له باره ی خوینه وه بۆ نه م راستیه سروشتیانه زیاد کراوه. خوین له هه ر به شیکتری جه سته زیاتر پیروزی هه بووه، به به لگه ی به کاره ی تانی له قوربانیه ناینیه کان و ژاندنی خوین به سه ربړگه کانی خواوه نده کاندا.

کاتی سالی ۱۶۰۰ هات گورانکاری له که شه که دا هه مولایه کی گرتبوه وه. رینیسانس له نه وروپا ته نها کاری بۆ زیندووکردنه وه ی نه ده ب نه کرد، به لکو بیدارکردنه وه یه کی زهینیشی گرتوه که کاری له زانسته سروشتیه کان کرد. نه و سه رده مه سه رده می گالیو و کیپله ر و هارشی و باکون و دیکارت بوو. په نجا سال به ر له وه یش نه ندریاس زیسایوس له ئیتالیا نه بونی نه و کونیلانه ی سه لماند که گالین باسی کردبوو. هیچ په یوه ندیه کی راسته وخو له نیوان دوو ژوره که ی دلدا نه بوو. نزیکه ی هه مان سه روه خت، سه رفیتوس که پاشتر جۆن گالئن سووتاندی، باوه پی خوی ده ربړی که خوین له پټی سیه کانه وه ده سوپټه وه، به لام دانی به وه دا نه نا که دل نه ندایکی پالنه ره. هه روه ها ریالندو کۆلومبۆ ماموستای توپکاری له روما باسی له بیروکه ی سوپی خوین له سیه کاندا کرد. سالی ۱۶۰۳

فابریکیوسی پادوایی نه لقه یه کیتری خسته سهر زانست کاتیک دۆزیه وه که خوینهنه ره کان ده مه وانه یان هه یه نه گهرچی نه یده زانی مه به ست له وانه چیه، به لکو ته نیا به و دهره نجامه گه یشت که ته نها بۆ خاوکردنه وهی رویشتنی خوینه بۆ په له کان.

به م شیوه یه نه مانه و که سانیکتری به جهرگ ده بوو هه له شه بهن و گومان به نه سهر بیروباوهره کۆنه که که پیشکه وتنی پزشکی له سه ده کانی ناوه راستدا په ک خستبوو. له لایه کیتره وه که سیش نه یوانی بگاته راستی ته اوو. ههر یه که یان به نه اندازه یه کی گهره به شدارییان له لادانی په رده له سهر راستیی سوپی خوین و نه رکه کانی دلدا کرد، به لام له هه موو حاله تیکدا له سنووری وه لامیکی به شه کی و ناته اوادا وه ستا. نه وهی کۆمه لئی بیردۆزی سیستماتیک و پۆلینکراوی دۆزیه وه و دایرپشتن، عه قلی بلیمهت و تیژی پزشکی ئینگلیزی ویلیه م هارفی بوو.

رینیسانسی زانستی دره نگر له گه یشتنی به کیشوهری نه وروپا به تایبته به ئیتالیا، گه یشته به ریتانیا. به لام له و سه رده مهی هارفی تیدا له دایک بوو (۱۵۷۸) گه لی به ریتانی پئی ده نایه یه کیک له مه زنترین قوناغه میژووییه کان. له سه دهی پاشتردا شازن نه لیزابیت حوکی به ریتانیای کرد، هیزی ده ریایی به رتانیایش به شکانی که شتیگه لی ئیسپانی نه رمادا چه سپا و بدۆزه ئینگلیزه کان زه ویی نوییان دۆزیه وه، شکسپیر و دۆن و سپینسه ر و درایدن و میلتن و جونسون و باکون له جیهانی نه ده بدا دره وشانه وه، به وه ییش بیری تایبته به سه ده کانی ناوه راست له بۆته درا. ئیتر خۆری بیرکردنه وهی رابردوو به ره و ناوابوون چوو، عه قلی خه لک له نیو سنووریکی دیاریکراودا شازاد بوو بۆ داهینانی بیری نوی و کردنه وهی ناسۆگه لیک که پیشتر نه کرابوونه وه.

هارفی بۆ نه وهی پزشکی بخوینی، شتیکی سروشتی بوو که بچی بۆ ئیتالیا. زانکۆی به ناویانگی پادوا ناوئرا "دایک، په روه رده که ری رینیسانسه" و بۆ چه ندین

نهو به سہنتہری پزیشکیی نهو روپا مایہوہ. پاش نهوہی ہارشی لاورانکوی کامبریدیجی تہاوو کرد ماوہی چوار سالی بہ سہر برد کہ زۆربہی لہ ژیر رینوینینی مامؤستای بہ ناویانگ و بہ توانا فابریکیوس دۆزہرہوہی دہمانہ وانہ کانی خوینہ پتہرہ کان بوو و فیز بوو تاقیکردنہوہ لہ سہر ناژہ لہ جیاوازہ کان بکات و روونی بکاتہوہ. رہنگہ چاکہ بۆ تیۆرہ کانی فابریکیوس بگہ پتہوہ لہ چیژبینینی لہ سوپی خوین کہ بہ درژیایی تہمہنی لہ گہ لی مایہوہ.

کاتی ہارشی سالی ۱۶۰۲ گہ پایہوہ ٹینگلتہرا ریچکہ بہ کی ژبانی دہست پیکرد کہ چارہ نووس و ابوو بۆ ماوہی بہ نجا سالی پاشتر بہ ردہ وام و ہک پزیشک و وانہ بیژ و نووسہر کار بکات. کچی پزیشکی تاییہ تی شازن ئہ لیزابیسی خواست. پاش نهوہ لہ زانکوی شاہانہی پزیشکان کاری کرد، ہرہوہا و ہک پزیشک لہ نہ خویشخانہی بارپۆلومیو و و ہک پزیشکی جیمسی بہ کہ م و شارلی بہ کہ م کاری دہ کرد.

سہرباری ئہمہ، ہارشی زیاتر حہزی لہ توژیئہوہی پزیشکی و ئہ زمونکاری بوو تا پزیشکایہ تی. سالی ۱۶۱۶ دہستی کرد بہ وانہ گوتنہوہ دہربارہی سوپی خوین لہ بہ ردہم کۆلیژی پزیشکاندا. ہیشتا دہستنووسی وانہ کہی ماوہ کہ بہ تیکہ لہ بہ کی لاتینی و ٹینگلیزی نووسراوہ و بہ خہ تیک بہ حال دہ خوینریتہوہ. ہندی لہ تاقیکردنہوہ کانی لہ یاداشتہ کانیدا باس کردوہ و روونی کردوتہوہ کہ لہو بہ روارہدا قہناعہ تی تہوایی بہ تیۆرہ بہ ناویانگہ کانی لہ بارہی سوپی خوین پیداکردوہ. دہنووسی "خوین بہ پالٹانی لیدانہ کانی دل لہ بازنہ بہ کی بہ ردہ وامدا دہجولی".

دوازده سال تیپہری بہر لہوہی ہارشی خوی بۆ بلاوکردنہوہی ئہو ئہ نجامانہی پیمان گہ یشتوہ نامادہ بکات. ئہم دواکہوتنہ لہ راگہ یاندنی ئہم جۆرہ دۆزینہوہ مہزنہدا بۆ جیہان بۆچی؟ چہ ند لیکنانہوہ بہ کہ لہم بارہوہ ہن. سیر ویلیہم ٹوسلہر پیی وایہ "لہ وانہ بہ پالٹہرہ کہی ہمان پالٹہری کۆپہرنیکوس بووی کہ

لە دەمارگیری مرۆڤ دەترسا. تەنانەت دەوتری بۆ ماوەی سێ ساڵ نامە شۆرشگیرانەکی لە دۆلابەکیدە دەستبەسەر کردووە. بەهەمان وشەکانی هارشی، تیۆرەکی لەبارەی سوپری خوینی گشتی "نوییه و بەجۆریکە نەبیستراوە، تەنانەت من تەنها لە ئازاردانی کەسیک لە ئەنجامی حەسودیی کەسانیکێ کە مەوێ نیه، بگره دەرلەرزیم لەوەی هەموو مرۆڤ بکەمە دوژمنی خۆم. دابونەریتەکان ئەگەر بگۆڕین بۆ سروسشتیکتر دەتوانن زۆر شت بکەن. ئەو تیۆرانەی چیتراون و ریشەیان داکو تاوە و لەکۆنەوێ جیگیر بوون، کاریگەریەکی گەورەیان لەسەر تەواوی خەلک هەیە."

هارشیش لەو کەسە هەلەشانی نەبوو کە بە ئاسانی روو بکاتە چاپخانه تا تیۆرەکانی بلۆ بکاتەو، چونکە پیتی وابوو "ئاپۆرای نووسەرانی گەمژەیی پرۆپوچ هیچیان لە شەپۆلی مێش لە تافی هاویندا کە مەتر نیه. ئەوانە بە بێتەقلی و نووسینە بێنرخەکانیان و بەرەمە بێ ناوەرۆکەکانیان، هەرەشەیی خنکاندنمان لێدەکەن کاتیگەر دەکێشین".

سەرەنجام دواي سالانتيگ له ئەزموون و تیبینی، هارشی بریاریدا ئیتر کاتی هاتوو. لە ساڵی ۱۶۲۸ لە فرانکفۆرتی ئەلمانیا نامیلکە بەکی ۷۲ لاپەرەیی دەرجوو کە زۆر لە هەلکەوتوانی پزیشکی بە گرنگترین کتیبی پزیشکییان دانا کە تا ئەوکاتە دانرابی. بەتەبیعیەتی حال، ئەو نامیلکە بە زمانی لاتینی بوو، کە زمانی جیهانیی زانست بوو. ناوینیشانی تەواوی بریتی بوو لە: *Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus*

واتە "کۆمەڵی راهینانی توینکاری لەسەر جۆلەیی دل و خوین لە ئازە لاند". بەتەواوی نازانین لە بەرچی ئەم نامیلکە بە لە ئەلمانیا دەرجوو، رەنگە لە بەرئەوێ بووبی بازارپی سالانەیی کتیب کە لە فرانکفۆرت دەکرتیتەوێ خیرا بلۆبوونەوێ دەستاوێدەستکردنی لە نێو زانایانی کیشوهری ئەورپادا مسۆگەر دەکات.

بەدلتیاییه‌وه خەتئاخۆشیی هارفی بەرپرسە لە زۆر لەو هەڵاتەیی چاپ کە روویان داوه .

کردنی ئەم کتیبە "جولەیی دل" بەدیاری بۆ دوو کەش کتیبەکەیان پیرۆز کرد . یەکەمیان بۆ شارلی یەکەم کە پاشا لە مەملەکەتە کەیدا لە دل لەنیو جەستەدا دەچی . دووهمیشیان گوتاریک بوو ئاراستەیی دکتۆر ئارجینت راگری کۆلیژی شاهان و "باقیی پزیشک و دکتۆرە قەدر گرانه‌کانی" کرد . لەمەیی دواییدا هارفی بۆچوونی خۆی لەبارەیی پتیوستیی قبولکردنی راستی، بەچاوپۆشین لە سەرچاوه‌کەیی، دەربریوه و ئاماژە بەوه دەکات کە راستی لە نەریته کۆنەکان بەنرخترە . دەلی: "رایدەگەیه‌نم کە من توێکاری فیژ دەبم و فیژ دەکەم، نەک لە کتیبان بەلکو لە توێکاریی کرداری، نەک لە شوینی فەیلەسوفانەوه بەلکو لە نەخشی سروشتەوه" . هارفی بەمەبەست و بەگیانی توێژینه‌وهی زانستی نوی دەستی بەم دەسته‌واژه‌یه‌وه گرتوه .

کتیبەکە لە جەوه‌ردا لە پیشەکیەک و حەفدە دەروازە پیکدی‌ت و وه‌سفیکی روون و یەکیب بۆ کاری دل و جولەیی بازنەیی خوین لە تەواوی جەستەدا دەکات . پیشەکیەکە تیۆرەکانی گالین و فابریکیوس و ریالدۆ کۆلۆمب و باقیی پزیشکانی کۆن دەخاتە روو و بەوردی و روونی هەلەکانیان شی دەکاتەوه .

هارفی لە دەروازەیی یەکەمدا هەندێ لەو کیشانە باس دەکات کە لە توێژینه‌وه‌کانیدا هاتوونەتە ریگەیی و دەلی:

"کاتی یەکەم جار لیپرام روو بکەم توێکاریکردنی ئاژەلانی زیندوو وه‌ک ریگەیه‌ک بۆ دۆزینەوهی جولە و ئەرکەکانی دل و هەولمدا ئەمە بە پشکنینی کرداری بدۆزمه‌وه نەک بەوهی کەسانیتەر نووسیویانە، ببینیم ئەو کارە زۆر قورس و پیسە بە مادەیی پاشەپۆیی و پڕ لە زەحمەتی، تا خەریک بوو وه‌ک فراکاستۆریوس بگەم ئەو باوه‌رەیی جولەیی دل کەس ناتوانی بیزانێ تەنھا خوا خۆی نەبی . سەرەتا

ئەمزانى كەي گىزىپوون و كەي كىشان روودەدات. ئە كەي و ئە چۆن روودەدەن، ئە وىش بە ھۆي خىرايى جولاڭيان كە لە زۆر ئاژەلدا لە ماوھى چاوتروكانىكدا روودەدەن. بە خىرايى بروسكە دىن و دەچن."

دوچار ھارفى گەيشتە قەناعەت كە دەكرى بە زەحمەتتەكى كەمتر لە جولەي دل ئە ئاژەلە خوينسار دەكان بگۆلرئتەو، ھەك بۆق و مار و ماسىي بچوك و قرزائى دەريا و رۆبيان و قوزاخە و گوڭچكە ماسى. بىنى لە ئاژەلە خوينسار دەكاندا جولەكان "خاوتر و دەگمەنترە". ھەر ھە تىبىنى كەردنى ئەم دياردانە لە ئاژەلە خوينگەر مەكاندا ئاسانترە لەو كاتەي لە گياندانان، لە بەرئەوھى لەو ساتەدا كارى دل روو لە خاوبوونەو دەكات.

ھارفى بە ھۆي ئەزموونەكانى ھە تىبىنى ئەوھى كەرد كە گىزىپوونى دل پال بە خوينەو دەنى بۆ دەرەو، كاتىكىش گىز دەبى خوينبەرەكان دەكشىن بۆ ھەرگىرتنى خوين. لە بەرئەوھى دل ماسولكەيە كە كارى جۆرە مزەخەيەك دەكات و خوين ناچار دەكات لە سورپانەوھەي كە بەردەوامدا مل بنى. ناچار كەردنى بۆ جولان لە نىو خوينبەرەكاندا، دەبىتە ھۆي دللىدان، "وھەك كە مۆۋ فوو بە دەسكىشىكدا دەكات".

بە پىچەوانەي تىورى كۆنى ھەلكشان و داكشان (المد و الجز) سوپى خوين بە يەك ئاراستە دەبى. ھارفى روونى كەردەو كە خوين لە پىي خوينبەرەكانەو بە لاي چەپى دلدا دەچى بۆ كۆتاكەن، پاشان لە پىي خوينبەرەكانەو دەگەرئتەو بۆ لاي راستى دل. جولەي سوپەكە لە پىي بەستنى خوينبەر و خوينبەرەكان لە چەند خالئىكى جىاوازدا زانرا. بە كورتى، دۆزى ھە كە ھەمان ئەو خوينەي خوينبەرەكان ھەلئىدەگىرن، خوينبەرەكان دەگىرئەو ھە سوپىكى تەواو دروست دەكەن.

ھارفى بە شىئەيەكى ناياپ باسى ئەم پىرسەيە دەكات و دەلى:

"ئەم دوو جولەيە، جولەي ھەردوو سۆڭە و ھەردوو گۆنچەكە بەدوای يەكدا روودەدەن بەلام بەشىۋەيەك كە ھاۋناھەنگى لەنتوان دوو جولەكەدا ھەيە، بەشىۋەيەك روودەدەن كە يەك جولەيان ديار بىي بەتايبەت لە ئاژەلە خوينگەر مەكاندا كە ھەردوو جولەكە تىياندا خىران. ھەردوو جولەكە ۋەك ئەۋەي لە پارچەيەكى ئامىرتىكدا بن روودەدەن. ئەگەرچى يەككە لە رەۋپەۋەكانى ئەۋىترىان دەبزوئىنى، بەلام ھەموو رەۋپەۋەكان ۋا ديارن كە لەيەك كاتدا دەجولئىن. يان ۋەك پارچەكانى تەفەنگ، كاتىك دەست بە پەلەپىتكەدا دەنرىي لىدەرەكە دادەبەزىي ۋ لە پۆلاكە دەدات ۋ پرىشكە ئاگرىك لەنىۋ باروودەكەدا دروست دەكات ۋ گىر دەگرىي ۋ كۆپە دەكات، دەرزىي ھاۋىژەرەكە دىئىتتە ژوورەۋە ۋ تەقىنەۋەكە روودەدات ۋ فېشەكەكە بەرەۋ ئامانجەكە دەنئىرىي. بەھۆي خىرايىي روودانى ھەموو ئەم جولانەۋە، ۋا ديارە ۋەك ئەۋەي لە چاۋتروكانىكدا رووبدەن".

كاتى ھارفى بىرى لەۋە كەردەۋە كە جولەي خوين بازنەيىيە، دەشى لەژىر كارىگەرىي فەيلەسوفە دىرىنەكانى ۋەك ئەرستۇدا بووبىي كە دەيزانى جولەي بازنەيى تەۋاۋە ۋ نمونەيىترىنى ھەموو جولەكانە.

ھەرچى زاناي فەلەكناس جۇردانئۆ برونئۆي ھاۋسەردەمى ھارفىيە، بەۋ دەرەنجامە گەيشت كە بازنە "دروشم ۋ تەرزى بنچىنەيىن بۆ ھەموو ژيان ۋ كارەكان لە گەردووندا". شايانى گوتنە ھارفى لە بابەتەكەيدا دەستەۋاژەي ۋەك "جولەيەك ۋەك ئەۋەي بازنە بىي" ۋ "دەكرى جولەي خوين بە بازنەيى ناۋ بنىيىن" ي بەكار ھىناۋە.

شىۋازى ھارفى لە بەلگەھىنانەۋە لەسەر سوپى خوين ورد بوو. بەئى بەگىشتى تا رادەيەكى ناياب ورد بوو، بەلام ئەلقەيەكى بزى تىدا بوو. ئەۋىش ئەۋە بوو: چۆن چۆنى خوين لە خوينبەرەكانەۋە دەچى بۆ خوينھىنەرەكان؟ ھارفى دەيزانى خوين لە لاي چەپى دلەۋە دەچى بۆ خوينبەرەكان ۋ لە خوينھىنەرەكانەۋە دەگەرپىتەۋە

بۆلەي راستى دل. لەگەل ئەوئەيشدا دەلى "ئەرىگىز سەرکەوتتو ئەبووم لە شوئىنكەوتنى ھىچ پەيوەندىك لەئىوان خوئىنئەر و خوئىنئەنرەكان بە كرانەوئەي راستەوخۆ لەئىوان كونەكانىندا".

سەربارى باوئەرى ھارفى بە پئوىستى بوونى ئەو جۆگەلانە، لەبەرئەوئەي مىكرۆسكوبى لەبەردەست ئەبو ئەئىوانى مولولەكان بىئىنى، كە ئەو مولولە وردانەن خړۆكەكانى خوئىن پئىئاندا لە خوئىنئەنرەكانەوئە دەپەرنەوئە بۆ خوئىنئەنرەكان. چەند سائىك پاش مردنى ھارفى ئەو لوغزە لەلەين مارتىئۆ مالىبجى مامۆستاي توئىكارى لە زانكۆي پۆلئونىاوە كرايەوئە. لەوكتەي بە مىكرۆسكوبىكى نوئى بۆقىكى دەپشكنى، تۆرى مولولە خوئىنەكانى بىئىنى كە خوئىنئەنرەكان بە خوئىنئەنرەكان دەگەينەن، رىك وەك ئەوئەي ھارفى پئىشئىبىنى كرد. بەم شئوئەيە دواین ھەنگاؤ لە سەلماندى سوپى خوئىن تەواو بوو.

ھارفى بۆ ئەوئەي بەسەر وەسواسەكانى زال بى، بەلگەي زىاترى لەسەر سوپى خوئىن پئىشكەش كرد، لەوانە بەكارھىئاننى ئەوئەي زانائانى سروشئە بە رىگەي بىر (طريقة الكم) ناوى دەبەن. بەلگەي ھىئايەوئە لەسەر ئەوئەي دل لە ماوئەي كاتژمئىرئىكدا لە نزيكەي چوار ھەزار لئىئاندا پال بە ئەندازەيەك خوئىنەوئە دەئى كە زىاترە لە بىرى ھەموو ئەو خوئىنەي لە لەشدايە. خۆ ئەگەر ئەو بىرە خوئىنەي دل لە رۆژئىكدا دەئىئىرئى پئىوانە بكرئى، بىئى بىرەكەي زۆر زىاترە لە كۆي خواردنى خوراو و ھەرسكراو. بەوئەيش ھەلەي تئۆرە كۆنەكەي گالىنى سەلماند. ھارفى نووسى "بەكورتى، جگە لە كردنى سوپىك و گەپانەوئە، ناكرى خوئىن بھئىئى".

بەلگەيتر ھەن لەسەر سوپى خوئىن كە لە كاريگەرىي ژەھر لەسەر جەستەوئە ديارە: "لە ھالەتى نەخۆشئىيە درمەكان و لە بىرنە ژەھراويكەرەكان و پئىوئەدانى مار و گەستنى سەگى ھار و زوھەرى و شتى لەو شئوئەيەدا، دەبىئىن ھەموو جەستە ژەھراوى دەبئى لەكاتئىكدا شوئىنى بەركەوتنەكە بەھال ئازارى ھەيە يان چاك

ده بيته وه .. دياره نهو په تايه ي بهر شوينيكي دياريكراو كه وتووه، له رتي نهو خوښه ي بؤ دل ده گه رپته وه گويزاوه ته وه و پاشتر له وپوه به هه موو به شه كاني خوښدا بلاو بوته وه .. هه روه ها ده شي هوي نهو وپيش كه نهو دهرمانه پزيشكيانه ي له سر پيست به كار دين، هه مان كاريگه ربيان ده بي وهك نهو ه ي له رتي ده مه وه به كار هاتي، بؤ هه مان شت بگه رپته وه ."

به كار هيتاني ناژه له لايه ن هارقيه وه به مه به ستي تاقيكردنه وه، شتيكي نوي بوو. باوه رې و ابو "نه گه ر زاناياني تويكاري وهك كه له جه سته ي مروڅدا پسپورن، له تويكاري ناژه له بچوكه كانيشدا پسپور بوونايه، نهو شتانه ي تووشې حيره تي كرده وون نه ده مان و گومانه كانيان دهره وينه وه و نهو زه حمه تيانه ي رووبه پوويان بوونه ته وه له ناو ده چوون ."

هه ر به راستي ده تواني هارفي به يه كيك له دامه زرينه راني تويكاري زاني به راوردكاري دابري. بؤ نمونه باسي تاقيكردنه وه له سر مه ر و سه گ و مامز و به راز و بالنده و جوجه له له ناو هيلكه و مار و ماسي و مارماسي و بوق و قوزاخه كان و روبيان و قرزال و گوچكه ماسي و نيسفنج و كرم و ههنگ و زرده واله و ههنگ و سموره و ميش و نه سپي ده كات.

"تبيبنيم كرد نزيكه ي هه موو حه يوانه كان دلان هه يه نهك ته نها حه يوانه گه وره خوښداره كاندا وهك نه رستو پي و ابو، به لكو له حه يوانه بچوكه بي خوښنه كانيشدا هه يه، وهك قرزالي ده ريا و روبيان و زوريتر. ته تانه ت له زرده واله و ههنگ و ميشيشدا. ناوښته يه كم به كار هيتا و دلتيكي ليده رم له به شي سه ره وه ي نهو ه ي پي ده و تري كلك بيني و به زيندووي پيشاني كه سانيتريشدا. له و ناژه له بي خوښانه دا دل به خاوي ليده دات، به خاويش گرځ ده بي وهك له ناژه له بالاكان له كاتي گياندانياندا. نه مه به ناساني له قوزاخدا ده بينري كه دل ده كه وپته بني نهو وه ته يه ي ده كه وپته لاي راست، كه وا دياره له كاتي ده ركردني ليكدا

دەكرىتەۋە و دادەخرى... جۆرە ماسىيەكى بچوك ھەيە كە ۋەك خواردىنى قرزائى دەريا بەكار دى، لە دەريا و روبارى تەيمس راو دەكرى، ھەموو لەشى شەفافە. ئەو مەخلوقەم لە ئاۋدا دانا و چەند جارىك پىشانى ھەندى لە ھاورپىياندا كە چۆن دلى بەپرونى لىدەدات."

جگە لەم دۆزىنەۋە بەناۋىبانگانەى ھارفى، گەۋرەتەين بەشدارىكردى لە خزمەتكردى زانست و توپۇنەۋە پزىشكىيەكاندا، رىگە كارگەيىھەكان ياخود تاقىكردەنەۋەكانە. بنچىنەيەكى دانا كە زانستى كارنەندامزانى و پزىشكى بۆ ماۋەى زىياتر لە سى سال كارى لەسەر كرىد. خۆى دەلى بىر بار "ئەۋەبوو لە رىى تاقىكردەنەۋەۋە لە نەپنىيەكانى سىروشت بىكۆلمەۋە."

پزىشكى مېژوۋىيەكى ھەيە بۆ ھەزاران سال بەر لە ھاتنەدنىاي ھارفى دەگەپىتەۋە. پزىشكەكان فېز بوون بەۋردى ئەو نەخۇشيانەى توۋشى مەۋقە دەبن بزانن و ۋەسەف بكن. تىببىنىكردىن، سەرەپاي گىرنگىيەكەى، بەس نىيە و زۆر جار سەردەكىشى بۆ ھەندى ئەنجامگىرى كە ھەمويان ھەلەن. ئەمە گەۋرەتەين جىيان زىيە لەنىۋان ھارفى و پىشسىنانى. ھارفى تىببىنىكردىن رووكەشانەى تىببەپاند، بەكەمى بە خورافات يان رىزگرتنى تىۋرە كۆنەكانەۋە ۋابەستە بوو، كۆمەلى گرىمانەى دانا و بە تاقىكردەنەۋە پىشكىنى بۆ كرىن. يەكەمىن كەس بوو رىگەى زانستىيانەى بۆ ئەزمونىكردىن لەپىناۋ چارەسەرى پىرسە بايۇلۇۋىيەكان بەكار ھىنا. ھەموو ئەۋانەى لە ۱۶۲۸ ھە پاش ئەو ھاتن رىچكەى ئەۋيان گرتەبەر.

ئەۋەى ماىيەى خۇشىيە قىبولكردىن دۆزىنەۋەكانى ھارفىيە لەلايەن ھاۋسەردەمەكانىيەۋە. كىتەبەكەى بابەتەكى ئەدەبى نەبوو. رەنگە ھارفى خۇشى دەركى بە قوۋلىيە ناۋەرۆكەكەى نەكردى. ھەندى بەرھەلىستى لە موھافىزەكار و دەمارگىرەكانەۋە پەيدا بوو. چۆن ئوبىرى كە ھاۋسەردەمى بوۋە دەلى كە ئەو كۆپى لە ھارفى بوۋە گوتۋىتى پاش بلاۋبوۋنەۋەى كىتەبەكەى لەبارەى سۈرى

خوئىن، بەجدى تاقىكردنەو دەكات. خەلك عەوام و كەسانى گەمژە ئەويان بە شىت دەزانى و ھەموو پزىشكەكانىش دژى بوون.

سىر وىليەم تىمپل ھەستى كەسىكى زىرەكى ئەو سەردەمەى دەربىرپوھ و لەبارەى ھەردوو كىتەبەكەى كۆپەرنىكۆس و ھارفىەوھ دەنووسى "ئەو جىتى مشتومپە كە ئاخۆ ئەم دووانە دوو دۆزىنەوھى نوئىن يان لە بناغەگەلىكى كۆن و ھەرگىراون. ئايا راستەقىنەن يان ناپراستەقىنەن. ئەگەرچى لەوانەى عەقل زىاتر لە دژەپراكانىتر بەلایەوھ خوۆش بى، بەلام عەقل كەم دەيانبىرى. بۆ ئەوھى مۆڤ قايل بەكەن دەبى يەكبىگرن، بەلام ئەگەر ئەم دوو دۆزىنەوھى مەزنى راستەقىنە بن ئەوا ھىچ گۆرانتىك نە لە ئەنجامەكانى زانستى فەلەك و نە لە كارى پزىشكىدا ناكەن. بەم شىوھى بە ئەوان سووديان بۆ جيهان كەم بوو، ئەگەرچى بوونە ماىھى شەرفىكى گەورە بۆ دانەرەكانيان".

ھارفى لە زۆرىەى حالەتەكاندا رەخنەلىگرانى فەرامۆش كردوھ، بەلام دزايەتى قوتابخانەى پزىشكى زانكۆى پاریس دواچار ھانیدا بىدەنگىەكەى بشكىتى. جۆن رىۆلان مامۇستای توپكارى لە قوتابخانەى پاریس ھانى كۆلىژىدا بۆ قەدەغەکردنى خوئىندى بىردۆزەكەى ھارفى. ھارفى ھەولیدا بەرھەلستىەكەى نەھىلى، ھەربۆیە دوو توپزىنەوھى پشتتەستوور بە بەلگەى بنبرى لەبارەى سوپى خوئىن بۆ رىۆلان نارد. ئەو دوو توپزىنەوھىە سالى ۱۶۴۹ لە نامىلكەىەكدا بلاو كرانەوھ، واتە بىست و يەك سال پاش دەرچوونى كىتەبى "جولەى دل". تىياندا بەوردى بەرپەرچى ئەوانەى دابوویەوھ كە رەخنەيان لە كىتەبەكەى گرتبوو.

ھارفى لە توپزىنەوھى دووھمىدا خەمبارى خۆى دەردەبىرى و دەلى:

"لەوھتى سوپى خوئىن لەدايك بووھ، كەم رۆژ يان سەعات تىدەپەرن شتىكى باش يان خراپ لەبارەى ئەم دۆزىنەوھىەم نەبىستم. ھەندى زەمى دەكەن و دەلئىن ئەوھ لە مندالىكى شىرەخۆرى لاواز دەچى و شايانى ئەوھ نىە روناكى ببىنى. ھەندىكىتر

پىيان وايە ئەو مندالە شايستەى خوشەويستى و چاودىرىيە. ئەوانە سەرسەختانە بەرھەلستى دەكەن، ئەوانىترىش بە ئامۆزگارىكىردنى زۆرەو دەپپارىزن. يەككە لەو دوو لايەنە پىيى وايە من بە تاقىكىردنەو و تىببىنيەكان و پشكىنىنى عەينى بەلگەى تەواوم لەسەر سوپى خوین پىشكەش كىردووە. لايەنەكەيتىر پىيى وايە من بەئەندازەى پىويست روونم نەكىردۆتەو و لە ھەموو بەرھەلستىەكان سەلامەت نەبووم. ھەندىكىتر ھەن دەلەين من لەخۆباييانە شەيدايىيەكى زۆرم بە تويكارىكىردنى زىندەو ھەرەكان پىشان داوھ و گالئە بە پىشكەشكىردنى بۆق و مار و مېش و ھەيوانە بچوكەكانىتر لەسەر شائۆ دەكەن. جا بۆ ئەوھى وەلامى قسە خراپەكان بە قسەى خراپى وەك خۆيان بەدەمەوھ رايەگەيەنم كە من شايانى فەلسەفە و گەران بەدواى ھەقىقەتدا نىم و باوھرىشم وايە بۆ من وا باشتر و راستترە ئەگەر رووبەرووى زۆر لەو بەرھەلستى و نىتە خراپانە بوومەوھ، لەبەر تىشكى تىببىنيە دۇنيا و راست و بنېرەكاندا بەرھە روويان بىمەوھ."

خۆشەختانە، ھارفى نەمرد تا بەچاوى خۆى پەسەندكىردنى تىۆرەكانى لەلايەن ھاوشانەكانىوھ بىنى. دامەزاندنى وەك راگرى كۆلۆيى پزىشكى لە سالى ۱۶۵۴ سى سال بەر لە مردنى، بەلگەيە لەسەر بلندىي پلە و پاىەى لەنىو ھاوپرى ھاوپىشەكانىدا.

ئەو رستە لاتىنيەى لەسەر گۆرپەكەى ھارفى نووسرابوو، بەروونى راي ھاوسەردەمەكانى لەبارەيەوھ پىشان دەدات:

"ويليەم ھارفى، كە ھەموو ئەكادىميەكان بەرزەپى بۆ رىزگرتن لە ناوى سەنگىنى ھەلدەستن، يەكەمىن كەس بوو پاش ھەزاران سال جولەى سوپى خوینى دۆزىوھ، بەوھ تەندروستى بۆ دۇنيا و نەمرى بۆ خۆى ھىنا. ئەو تاكە كەسەى بنەچەى ئاژەل و وھچەكانى لە فەلسەفەى درۆزن رىگار كىرد كە مرقۇايەتى بەدەستەھىنانى زانىارى قەرزاريەتى، پزىشكى بەبوونى خۆى قەرزاريەتى. پزىشكى يەكەم و

هاوړتی هردوو خواوڼ شکر جهیمس و شارل، هردوو پاشای دورگه بهریتانیه‌کان، ماموستای چالاک و فره سرکه‌وتوو له تویکاری و نه‌شته‌رگه‌ری له زانکۆی پزیشکی له لندهن. له پیناو هردووکیاندا قوتابخانه‌یه‌کی به‌ناوبانگی دروست کرد و له میراتی تایبه‌تی خۆی کتیبی به‌نرخ‌ی بۆ دابین کرد. دواجار پاش کۆشش سرکه‌وتوو‌ه‌کان له تیبینی و چاره‌سەر و دۆزینه‌وه‌دا و پاش دروستکردنی چه‌ندین په‌یکه‌ر له‌پیناویدا، له نیشتمان‌ه‌که‌ی و له دهره‌وه، کاتیک سوپری ته‌واوی ژبانی وه‌ک پزیشک و ماموستای پزیشکی ته‌واو کرد، به‌بۆ وه‌چه‌ له ۲ حوزه‌یرانی سالی پیرۆزی ۱۶۵۷ له ته‌مه‌نی هه‌شتا سالی پیر له کار و ناوبانگدا، کۆچی دوابی کرد."

نه‌گه‌رچی بریکی زۆر زانیاری له‌باره‌ی دل و بۆریه‌کانی خوین و سیه‌کان که‌له‌که‌ کراوه، به‌لام شتیکی جه‌وه‌ریی که‌م خراوه‌ته‌ سه‌ر دۆزینه‌وه‌که‌ی هارقی، واته‌ سوپری خوین. نیستا زۆر شت دهر‌باره‌ی پیکه‌اته‌ی دل و نه‌رکه‌کانی له‌ بواری ته‌ندروستی و نه‌خۆشی و جو‌له‌ ئالۆزه‌کانی و نه‌رکه‌کانی خوین دهر‌زانری، که‌ له سه‌رده‌می هارقی خۆیدا به‌خه‌یالیشدا نه‌ده‌هاتن.

له‌گه‌ل نه‌وه‌یشدا، وه‌ک کیلگۆر ده‌لی: "نه‌وه‌ روون و ئاشکرایه‌ که‌ به‌شداریی هارقی له‌ پزیشکی و نه‌شته‌رگه‌ری له‌ وه‌سفکردن نایه‌ت. (دۆزینه‌وه‌که‌ی نه‌وه‌) بنچینه‌ی هه‌موو کاره‌کانی تایبه‌ت به‌ چاککردنی بۆریه‌ له‌ ناوچوو یان نه‌خۆشه‌کانی خوین و چاره‌سه‌ری فشاری به‌رزی خوین به‌ نه‌شته‌رگه‌ری و نه‌خۆشیی تاجی و پرۆسه‌ی "شیره‌خۆری شین" که‌ زۆر ناسراوه‌ و هیتریشه‌. جگه‌ له‌ وه‌یش، زانستی کارنه‌ندامزانی گشتی زیاتر له‌ هه‌ر شتیکیتر قه‌رزاری نه‌وه، له‌ به‌ر نه‌وه‌ی جو‌له‌ی سوپرای خوین بنچینه‌ی زانیاریه‌کانی نیستامانه‌ له‌باره‌ی ژینگه‌ی ناوه‌وه‌ی جه‌سته، که‌ خۆ هاوسه‌نگییه‌. نه‌م شله‌یه‌ که‌ هارقی به‌ بیرتیژی خۆی سوپه‌که‌ی دۆزیه‌وه، گرنگترین رۆل له‌ دینامیکیه‌تی ده‌زگاکانی جه‌سته‌ی مرۆفدا ده‌گێری."

رەنگە كەس ماناى ژيانى ھارفى لە پېشكەوتنى پزىشكىدا باشتەر لە پېشپرەوى پزىشكى سەردەمە كەمان، سىر وىلەم ئۆسلەر پوخت نە كۆر دىتتە وە . ئەو بوو لە سالىدى ھارفى و لە گوتارىكىدى سەبارەت بە دلّ لە كۆلۆژى شاھانى پزىشكان لە لەندەن گوتى " .. ئەو بە شكاندنى نەرىتە كۆنەكان لە لايەن رۆحى نوپوھ دەناسرىتتە وە . ئىتر خەلكانىك نە ماون تەنیا بە تىورى باش تاشراو و خەونى باش داپۆژراو كە دەبنە عوزرىكى گشتى بۆ نەزانى، رازى بن، بەلكو لىترە بۆ يەكەمىن جار پرسىكى فسىئۆلۆژى مەزن ھەيە كە لايەنى پشتنەستور بە تاقىكردنە وەى زانستى وە كارى لەسەر دەكەين، كە پىاوىكى خاوەن عەقلىكى زانستىانەى نوپى پىي ھەستاو، توانى بەلگەكان بىكشى و لىيان دوور نەكە وىتتە وە، بزانیەكەى تواناى ئەو پىدا واز لە ئەنجامەكان بىنى، تا بە شىوھەكى سروشتى و بەتۆكەمى پشتنەستور بە تىبىنەكان دەرىكەون . ئەو سەردەمە سەردەمى گوىگران بوو، كە تىبدا گوىيان گرت، تەنیا گوىگرتن، پاش ئەو سەردەمى چا و ھات كە تىبدا خەلك بىنىيان و تەنیا بە بىنن قایل بوون . پاشان سەردەمى دەست ھات، دەستى بىر كەرە وە نەخشەپۆژ، دەستى كار كەر وەك ئامرازىكى عەقل، ئىستا جارىكىتر لە شىوھى نامىلكە يەكى سادە كە ۷۲ لاپەرە يە پېشكەشى دنیا دەكرىتتە وە . دەتوانىن لىتە وە مېژووى سەرەتای پزىشكى ئەزمونى دەست پىبەكەين "

۱۳- "بیردۆزه ماتماتیکه کان"

ئیسحاق نیوتن Sir Isaac Newton

سیستمی جیهان

کتیبی "بیردۆزه ماتماتیکه کان" فلسفه‌ی سروشتی Philosophiae Naturalis Principia mathematica ی سیر ئیسحاق نیوتن ناوبانگترینی هموو کتیبه خاوهن کاریگریه قولله کان بوو له کاروباری مرقف، هر وهك هیچکام له و کتیبانه‌یش هینده‌ی ئەم کتیبه ژماره‌یه‌کی که متر خه‌لك نه‌یانخویندۆته‌وه. له‌به‌رئه‌وه‌ی کتیبه‌که‌ی، به‌پشوو‌دریژیه‌وه، به‌زمانی هونه‌ریی لاتینی فره ئالۆز نووسی و بو‌روونکردنه‌وه‌یش ژماره‌یه‌کی ژۆر شیوه‌ی ئەندازه‌یی ئالۆزی به‌کاره‌یناوه. هر بۆیه‌ خویندنه‌وه‌ی له‌نیو بازنه‌ی زانایانی شاره‌زای گه‌ردوون و ماتماتیک و سروشتدا قه‌تیس بوو.

یه‌کێک له‌ به‌ناوبانگترین ژیاننووسانی نیوتن ده‌لی، کاتیک له‌ دووا چاره‌کی سه‌ده‌ی حه‌فده‌یه‌مدا کتیبی "بنه‌ماکانی ماتماتیک" بلآو کرایه‌وه، ته‌نها سی چوار که‌س له‌ ژياندا مابوون که ده‌یان‌توانی لێی تێبگه‌ن. نووسه‌ریکتیر ئەم ژماره‌یه‌ی بو‌ده‌ یان دوازه‌ که‌س زیاد کردووه.

نیوتن خویشی دان به‌وه‌دا ده‌نی که "کتیبیکی قورسه"، به‌لام هیچ بیانویه‌کی باس نه‌کردووه که بۆچی به‌و شیوه‌یه‌ دایناوه، هیچ ئاسانکاریه‌کیشی دانه‌ناوه بو‌ ئه‌وانه‌ی له‌ رووی ماتماتیکه‌وه نه‌خوینده‌وارن.

سه‌رباری ئەمه‌یش، گه‌وره‌ پیاوانی زانست دان به‌وه‌دا ده‌نێن که نیوتن له‌ گه‌وره‌ترین که‌سایه‌تییه‌ فیکریه‌کانه‌ له‌ ته‌واوی سه‌رده‌مه‌که‌دا. لاپلاس زانای

گەردوونناسى ھەلكە وتووى فەرەنسى كىتئىيى "تىۋرە ماتماتىكەكان" ۋە سەف دەكات بەۋەي "لە سەرۋو سەرجم بەرھەمەكانى بلىمەتئى مۇرۇفەۋەيە". زانائى ماتماتىكى بەناوبانگ لاگرانج دەلى "نيوتن گەۋرەتئىن بلىمەت بوو لە سەر زەۋىي ژىابى". بۆلتزمان پىشپەۋىي زانستە سىروشتى ۋە ماتماتىكىيە نۇتئەكان دەلى "ئەو كىتئە بەكەم ۋە مەزنتئىن كىتئە لە زانستە سىروشتى ۋە ماتماتىكىيەكاندا لە تەۋاۋىي جىھاندا دانرابى".

زانائى گەردوونناسى ئەمەرىكىي بەناوبانگ ۋە. ۋ. كامپل دەلى "ئەۋە بەلایى مەنەۋە روۋنە كە سىر ئىسحاق نيوتن كە بەھەق شايستەي ئەۋەيە مەزنتئىن پىياۋ بى لە زانستە سىروشتى ۋە ماتماتىكىيەكاندا لە سەرجم سەردەمەكانى مېژوودا، پىگە بەكى تاكانەي ھەي بەۋەي پىشپەۋىي مەزنى لە زانستە سىروشتىيە گەردوونىيەكاندا".

نيوتن رىك سەدەيەك پاش مردنى كۆپەرنىكۆس ۋە لە ھەمان سالى مردنى گالىلوڧا ھاتە دنيا. ئەم دوو مەزنى پىياۋە ۋە لەگەلئاندا يۆھەنا كىپلەر بوۋنە ئەۋ بىنچىنەيەي نيوتن تىۋرەكانى لە سەر دامەزئاندا.

نيوتن جادوگەرئىكى ماتماتىكى بوو لە سەردەمى زانا بەھرەدارەكانى ماتماتىكدا. ۋەك مارقئىن دەلى: سەدەي ھەقدەيەم سەردەمى گەشەكردنى ماتماتىك بوو، ۋەك چۆن سەدەي ھەزەدەيەم سەدەي گەشەي كىمىيا ۋە سەدەي نۆزدەيەم سەدەي گەشەي زىندەۋەرزانى بوو. چىل سالى كۆتاي سەدەي ھەقدەيەم كۆمەلئى ھەنگاۋى بۆ پىشپەۋە نا كە لە ھەر ماۋەيەكىتر لە تەۋاۋىي مېژوودا زىياتر بوو". ئاخىر نيوتن گەۋرەتئىن زانستە سىروشتىيەكانى لەخۇيدا كۆ كىردىۋىيەۋە - ماتماتىك ۋە كىمىيا ۋە فىزىيا ۋە فەلەك - چۈنكە لە سەدەي ھەقدەيەمدە ۋە بەر لە سەردەمى پىسپۆرى، زانا دەيتۋانى ھەموو بىۋارەكان بىگىرتتە بەر.

نيوتن كە لە رۆژى جەژنى كرىسمسى سالى ۱۶۴۲دا لەدايك بوو، لە سەرەتاكانى ژياندا كەۋتتى ھۆكۈمەتى كۆمۇنىئىس بەسەرۆكايەتئى ئۆلىفەر كرۆموۋىل ۋە ئەۋ

ئاگره گه‌وره‌یه‌ی له‌نده‌نی به‌ته‌ولوی وێران کرد و ئه‌و تاعونه‌ی سی-یه‌کی دانیش‌توانی شاره‌که‌ی له‌ناوبرد، بینی. دوا‌ی هه‌ژده‌ ساڵ مانه‌وه له‌ گوندیکی بچوک به‌ناوی وڵشۆرپ، نێردرا بۆ زانکۆی کامبری‌دج و به‌خت یاوه‌ری بوو له‌وێ که‌وته ژێر رینوینی مامۆستایه‌کی بلیمه‌ت و لیهاتوو ئه‌ویش ئیسحاق بارۆ مامۆستای ماتماتیک بوو، که به "باوکی عه‌قلی" ی نیوتن ناو براوه. بارۆ بلیمه‌تی له‌ نیوتنی لاودا بینی، هه‌ربۆیه هانی ئه‌و بلیمه‌ته‌یدا. کاتیک نیوتن هێشتا قوتابی بوو له‌ کۆلیژه‌که‌دا تیۆری دوو سه‌ره (ذات الحدین) ی دۆزیه‌وه.

زانۆی کامبری‌دج ساڵی ۱۶۶۵ به‌هۆی تاعونه‌وه داخرا و نیوتن گه‌رایه‌وه بۆ گوند. ماوه‌ی دوو ساڵی داها‌توو له‌ دنیا دا‌برابوو، هه‌ربۆیه خۆی بۆ بیرکردنه‌وه و تاقیکردنه‌وه‌ی زانستی ته‌رخان کرد. ئه‌نجامی ئه‌وه‌یش سه‌رسوپه‌ژین بوو. به‌ر له‌وه‌ی ته‌مه‌نی بگاته ۲۵ ساڵ سی دۆزینه‌وه‌ی کرد که پایه‌یان به‌رز کرده‌وه و بردیانه ریزی عه‌قله‌ زانستییه هه‌لکه‌وتوو‌ه‌کانی هه‌موو سه‌رده‌مه‌کان. یه‌که‌م شت حسابی جیاکاری (التفاضل) ی دۆزیه‌وه که نیوتن ناوی‌نا Fluxions له‌به‌رئه‌وه‌ی ده‌چێته ناو هه‌موو باب‌ه‌ته‌کانی زیادکردن و جوله‌ی ته‌نه‌کان و شه‌پۆل‌دانه‌کان و بۆ هه‌لکردنی پرسه سروشتیه‌کان پێویسته و مامه‌له له‌ته‌ک هه‌موو جۆره جوله‌یه‌ک ده‌کات. "وا دیاره ده‌رگا‌کانی لای ته‌نیشتی ئه‌مباری گه‌نجینه ماتماتیکیه‌کان ده‌کاته‌وه و جیهانی ماتماتیک ده‌خاته ژێر پێکانی نیوتن و شوێنکه‌وتووانی".

دۆزینه‌وه‌ی مه‌زنی دووه‌می نیوتن دۆزینه‌وه‌ی یاسای پێکهاته‌ی تیشک بوو، که به‌و پێیه ده‌ستی کرد به‌ شیکردنه‌وه‌ی ره‌نگه‌کان و روناکیی سپی و سه‌لماندی که تیشکی سپیی خۆر له‌ هه‌موو ره‌نگه‌کانی په‌لکه‌ زی‌رینه پێکدێ. که‌واته ره‌نگ تاییه‌ته‌نده‌یه‌کی تیشکه و ده‌رکه‌وتنی تیشکی سپی -وه‌ک له‌ پێی ئاوێزه‌یه‌که‌وه به‌ تاقیکردنه‌وه‌ روونی کرده‌وه- له‌ تیکه‌لبوونی ره‌نگه‌کانی شه‌به‌نگ پێکدێ. به‌و

زانباريانەى نيوتن لەم دۆزىنەو بە دەستى ھىنان، توانى بەكەمىن تىلبىسكۆبى
پىچەوانەكەرەو دەروست بکات كە ئەنجامى گەرەى ھەبوو.

ھەرچى بىرۆكەى سىيەمە شايانى سەرنجدانىكى مەزە، ئەويش ياساى كىشکردنى
گشتىيە، كە دەوترى ئەم دۆزىنەو زياتر لە ھەر دۆزىنەو بەكەمىن تىلبىسكۆبى
سەردەمە نوپكان، خەيالى زانبايانى بزاندەو. بەپىي چىرۆكىكى باوھەرىپىكراو،
نيوتن ئەم بىرۆكەيەى لەكاتى كەوتنەخوارەوھى سىيۆك بۆ ھاتووە و سەرى لە
دارشتنى ئەو ياسايەو دەرچووە. شتىكى نوپ بۆ بىرۆكەى راکىشانى زەوى بۆ
ئەو تەنانەى لە رووى زەويەو نزيكن زياد نەكرايوو، بەلام بەشداریى نيوتن لە
گەنجىنە زانستىيەكەدا خەيالکردنە مەزەكەى بوو، كە وايكرد بەكارھىنانى ئەو
ياساى كىشکردنە مەوداى جيهانبايەو ھەرىگىرئ: تەنە ئاسمانىەكان ھىزىكى
كىشکردنباي ھەيە كە لە ھىزى كىشکردنى زەوى كەمتر نىە. پاشان بەلگەى
ماتماتىكى بۆ بىردۆزەكەى خستە روو.

سەير لەو ھەدايە نيوتن ھىچكام لەم سى دۆزىنەو ھەرە گرنگانەى، واتە: جياكارى
و رەنگەكان و كىشکردن، بلأو نەكردەو. ئەو لەكاتىكدا بەتەبىعەت ھەزى لە
شاردنەوھى نەھىنەكانى و پارىزگارىكردن لە زانبارىەكانى لە سىنگى خۆيدا ھەبوو،
ھاوكات رقى لە تىبىنى و چەنەچەنەكانى جەماوھر بوو. ھەرىۆيە ھەزى لىبوو
ئەنجامى ئەزمونەكانى بشارىتەو. ھەموو ئەوھىش پاشتر بلأوى كردنەو لەژىر
فشارى ھاوپىكانىدا بوو، دواتر پەشيمان بوو لەوە ملكەچى داوا و تەكاكانىيان بوو،
چونكە بەھۆى بلأوكردنەو ھەكەو ھاوپى زاناکانى كەوتنە مشتومر و رەخنەگرتن لە
كارەكانى. ئەمەيش ئەو شتە بوو نيوتن بەھۆى سروشتە ھەستىارەكەيەو رقى
لىتى بوو.

دواى ئەو گۆشەگىرىيە ناچارى و بەتالىيەى بەھۆى سالانى بلأوبوونەوھى
تاعونەكەو بەسەر نيوتندا ھاتبوو، گەرايەو ھەمەرىدج و پلەى ئوستادى بەدەست

هېنەنە و لە كۆلەيزى ترينىتى Trinity دامەزرا. ماوەيەكى كورت پاش نەوہ مامۆستاي پيشووي، بارۆ خانەنشين بوو و نيوتن كە لە تەمەنى بيست و حەوت سالىدا بوو، بوو بە ئوستادي ماتماتيك، كە نيوتن ماوەي ۲۷ سالى دواتر پاريزگارى لەو پېنگەيە كرد. لە دە يان بيست سالى بەكەمدا شتيكى كەم لەبارەي نيوتنەوہ بيستراوہ. نەوہ زانراوہ نەو لە تويزينەوہكانى لەبارەي تيشك (ضوء) بەردەوام بووہ و بابەتيكى دەربارەي دۆزينەوہيەكى لەبارەي سروشتى ئالۆزى تيشكى سېى بلۆ كردۆتەوہ. راستەوخۆ دواي ئەمە كەوتۆتە دەمەتەقى و مشتومر. يەكەم شت لەبەرئەوہي تيۆرەكانى لەبارەي تيشك لەگەل نەو تيۆرانەي ئەوكاتە باو بوون ناكۆك بوون، دووہم لەبەرئەوہي بابەتەكى راستيەكى لەبارەي فەلسەفەي نەو بۆ زانستە سروشتيەكان لەخۆ گرتبوو. لەو بابەتەدا جەختى لە بۆچوونى خۆي كردبوو كە ئەركى سەرەكىي زانستە سروشتيەكان نەجامدانى تاقىكردنەوہي بەوردى ريكخراو و تۆماركردنى تيبينەكانە لەسەر ئەم تاقىكردنەوانە، پاشان دارشتنى نەو ياسا ماتماتيكيانەي لەسەر ئەجامەكان دادەمەزرين. وەك نيوتن دەلى "رېگەي نمونەيى بۆ زانينى تايبەتەندىي شتەكان نەوہيە لە ئەزمونەكان نەجامگيرى بكرين".

سەرەپاي تەواو كۆكبوونى ئەم تيۆرە لەگەل تويزينەوہ زانستىيە نوپكاندا، لە سەردەمى نيوتندا بەهېچ شتوہيەك قابىلى قبولكردن نەبوو، لەبەرئەوہي بېرواوەپى دامەزراو لەسەر خەيال و عەقل و روالەتى شتەكانيان، كە لە فەيلەسوفە كۆنەكانەوہ مابووہوہ، لەو بەلگانە پى باشتر كە زادەي بەلگە بوون.

نيوتن بە هيرشى زانا بەناوبانگەكان بۆ سەر بابەتەكەي توورە بوو بەتايبەت هۆيجينز و هوك و برياريدا لە ئايندەدا خۆي لەو رقە لابدا بەوہي هېچ بلۆ نەكاتەوہ. گوتى "لەئەجماعى نەو مشتومرپرانەي لە بلۆكردنەوہي تيۆرەكەم سەبارەت بە تيشك هاتە كايە چەوسينرامەوہ، بەشتوہيەك لۆمەي دانايى خۆم

کرد لە راگەياندى ئەم نىعمەتە مەزنە وەك ئەوھى بەدوای سىبەردا بگەریم".
هەر وەك ئاماژەى بەو دا كە ئەو چىژ و تامە زۆيىيەى پىشوووى بۆ خودى
زانستەكانىش نەماوھ.

سالى ۱۶۸۴ پىكاردا ژمىركارىيەكى وردى كرد بۆ زانىنى درىژى چىوھى گۆى زەوى
بەوردى بۆ يەكەمىن جار.

نيوتن ئەو زانىارىيەى ئەو فەلەكناسە فەرەنسىيە پىي گەيشتېبوو، لەگەل تىورى
كىشكردن بەكار هينا بۆ سەلماندى ئەوھى ئەو هيزەى مانگ بەدەورى زەوى و
ئەستىرەكان بەدەورى خوردا دەسورنىتتەوھ، برىتييە لە هيزى كىشكردن. ئەم
هيزە راستەوانە دەگونجى لەتەك بارستەى تەنە هاوسىكان، پىچەوانەيش
دەگونجى لەتەك دووجاى دوورى نيوانيان. لىرەوھ نيوتن پاش ئەوھەوليدەدا
ئەوھەسەلمىنى كە ئەمەيە وادەكات خولگەى هاسارەكان شىوھەيلكەيى بى،
چونكە هيزى توندىي ئەم كىشكردەنە پارىزگارى لە سوپانەوھى مانگ و
هەسارەكان لە خولگەكانيان و هيزى دوورخەرەوھى ناوھندىي جولەكانيان
هاوسەنگ دەكات.

بۆ دووھم جار نيوتن شكستى هينا لە بەلگەهينانەوھ لەسەر دۆزىنەوھى دياردەى
گەرەترىن نەينىي سروشت. وا رىكەوت هەندى زانائىرش بە دواى چارەسەرى
هەمان پرسەوھ سەرقالى توژىنەوھ بوون. زۆر لە زانائانى فەلەكناس رايان وابوو
هەسارەكان بەهيزى كىشكردن بەخۆرەوھ دەبەستىنەوھ. يەككە لەوانە رۆبىرت
هوك بوو، كە يەككە لە رەخنەگرە سەرسەختەكان بوو لە نيوتن. بەلام هىچكام
لەوانە نەيتوانى بەلگەيەكى ماتماتىكى پىشكەش بكات. لەو سەرۆختەدا نيوتن
وەك زانايەكى ماتماتىك ناوبانگىكى زۆرى پەيدا كردبوو و زاناي فەلەكناس ئىدمۆند
هالى لە كامبىرئىدج سەردانى كرد و داواى يارمەتى لىكرد. كاتىك هالى باسى
كىشەكەى كرد، زانى نيوتن دوو سال لەوھەوېەر چارەسەرى كردوھ. زياد

له‌وه‌یش، نیوتن یاسا بنچینه‌ییه‌کانی جول‌ه‌ی ته‌نه‌ی جول‌اوه‌کانی خسته ژۆر هیژی کیشکردن. به‌تبعه‌تی حال، نیوتن نه‌یده‌ویست دۆزینه‌وه‌کانی ئاشکرا بکات. هالی به‌کسه‌ر هه‌ستی به‌گرنگی دۆزینه‌وه‌کانی نیوتن کرد، هه‌ریۆیه‌هه‌موو توانای هاندانی خۆی خسته‌گه‌ر تا نیوتن قایل بکات به‌وه‌ی پتویسته‌ی دۆزینه‌وه‌که‌ی ئاشکرا بکات و که‌لکی لێ‌وه‌ریگیرێ. دلگه‌رمیه‌که‌ی هالی کاری له‌نیوتن کرد و به‌هۆی گه‌رمبوونه‌وه‌ی خۆشی، ده‌ستی کرد به‌نوسینی نایابترین دانراوه‌کانی به‌ناونیشانی "تیۆره‌ ماتماتیکیه‌کان" که لانجه‌ر به "گه‌نجینه‌یه‌کی راسته‌قینه‌ی فه‌لسه‌فه‌ی ماتماتیک و مه‌زنترین دانراوی ناسک که عه‌قڵی به‌شهری به‌ره‌می هیناوه" وه‌سفی کردوه.

شتی سه‌یر له‌کتیبه‌ی "تیۆره‌ ماتماتیکیه‌کان" دا، که هه‌چی له‌گرنگی نه‌وانیتر که‌تر نه‌ی، نه‌وه‌یه‌هه‌ژده‌ مانگ خه‌ریکی دانانی بووه. نیوتن به‌راده‌یه‌ک پتوه‌ی سه‌رقال بووبوو زۆرجار نانخواردنی له‌بیر ده‌چوو و زۆر به‌که‌میش ده‌خه‌وت. ده‌رکردنی ئه‌م کاره‌ زه‌ینیه‌ گه‌وره‌یه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی کورتدا به‌بێ چرک‌کردنیکی سه‌ره‌مه‌ر و به‌هه‌یز نه‌بێ نایه‌ته‌دی. راستیه‌که‌ی ئه‌و کاره‌ نیوتنی له‌په‌وی زه‌ینی و جه‌سته‌ییه‌وه‌ شه‌که‌ت کرد.

زیاد له‌وه‌یش نیوتن له‌کاتی دانانی ئه‌و کتیبه‌دا هه‌ستی به‌ئاسوده‌یی نه‌ده‌کرد، به‌لکو ئه‌و ده‌مه‌ده‌مه‌ به‌رده‌وامانه‌ بێزاریان ده‌کرد به‌تایبه‌ت له‌لایه‌ن هه‌که‌وه‌ که‌ سوور بوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی شه‌ره‌فی دۆزینه‌وه‌ی تیۆری دووجا‌کردنی پێچه‌وانه‌ (التربیع العکسی)ی کیشکردن له‌ جول‌ه‌ی هه‌ساره‌کان به‌و بېرێ. نیوتن له‌و کاته‌دا دوو له‌سه‌ر سه‌تی کتیبه‌که‌ی ته‌واو کردبوو، ئه‌و لافلیدانه‌ نادا‌په‌روه‌رانه‌یه‌ به‌راده‌یه‌ک تووره‌ی کرد که هه‌په‌شه‌ی کرد به‌شی سه‌ییم هه‌لبه‌وه‌شینه‌ته‌وه‌ که‌ گرنگترینیانه‌. لێ‌ره‌دا هالی هاته‌ سه‌ر خه‌ت، هه‌ژمونی خۆی به‌کار هینا و پێداگری کرد که نیوتن به‌و شتیه‌یه‌ی به‌رنامه‌ی بۆ داناه‌ کتیبه‌که‌ی ته‌واو بکات.

ئيدموند هالي رۆلئىكى له ميژووى كټيبى تيۆره ماتماتيكيه كاندا ههيه كه شايستهى گهوره ترين ريژه، نهك ههه له بهرئه وهى ئهه له هاندانى نيوتن بۆ ههستان بهه كاره بهرپرسه، بهلكو له بهرئه وهى ره زامه ندىي كۆمه لهى شاهانه بۆ بلاوكردنه وهى كټيبه كه به دهست هيتاوه. باسى هه مو ئه وهى له سه ره رشتيكردى كۆتايى بۆ ده رچوونى كټيبه كه يش له چاپخانه كردوويه تى، نه كردوه. كاتيكيش كۆمه لهى شاهانه گفته كهى بۆ گرته نه ستوى خه رجى بلاوكردنه وهى كټيبه كه نه برده سهه، هالى، سهه ربارى ئه وهى بارى ئابوورى مامناوه نده بوو و بهه خيوكردنى خيژانئىكى له نه ستو بوو، له باخه لئى خۆى ته واوى خه رجيه كانى دا به وه.

دواى ئه وهى ئه وه كټيبه هه موو به ره به سه ته كانى به رى، سالى ١٦٨٧ به قه باره يه كى بچوك له چاپخانه ده رچوو و دانهى به ده يان دوازه شلن ده فروشرا. له لاپه رهى تايبه ت به ناو نيشانى كټيبه كه و ناوى دانه ره كهى، ناوى سامۆيل پيپيز سه رۆكى كۆمه لهى شاهانه ده ركوت كه ئه وه خاوه ن ئيمتيازى چاپكردى ئه وه كټيبه يه، نه گه رچى، وهك ره خنه گريك ده لئى، گومان ههيه له وهى "له يهك تاكه رستهى تيبگات".

ئاماده كردنى ههه پوخته يه كى ئه وه كټيبه به زمانئىكى ساده، نه گهه مه حال نه بئى، ئاسته مه. به لام ده كرى هه ندى روون بكره ته وه. نووسهه بهه گشتهى باسى جو له تى ته نه كان ده كات له پووى ماتماتيكيه وه، به تايبه ت له رووى داينه ميكي و كيشكردى گشتهى كۆمه لهى خو ره وه. به شهه ركردى ژميركار به كانى جياكارى كه نوين دا به يتنا و له سه ره جم ژميركار به كانى ئه وه كټيبه دا به كارى هيتنا، ده ست پيده كات. پاش ئه وه ديتته سهه پيئاسهى ماناى فهزا و زه مه ن و روونكردنه وهى ياساكانى جو له وهك نيوتن دا يرشتبوو، له گهه ل كۆمه لئى ويته بۆ روونكردنه وهى به كار هيتانيان. بيردۆزه بنچينه ييه كه ده لئى: ههه ره ديله يه كى مادده له لايه ن گه رديه يه كيترى مادده وه كيش ده كرى بهه يزيك، كه پيچه وانه

دەگونجى لەتەك دووجاى دوورى نىوان ھەر گەردىلەيەك و گەردىلەيەكتەر. ھەر ھەم ئەو ياسايە روون دەكاتەو كە ئەو تەنەنەنەي بەيەكتەر دەگەن ملکہ چىن. ھەموو شتىكىشى ھاوپىچ لەگەل وىنەگەل ئەندازەيى كلاسكى شەرح و روون كەردۆتەو.

بەشى بەكەمى كىتىيى "تىۆرە ماتماتىكەكان" باس لە جولەي تەنەكان دەكات لە فەزاي كراوہدا. بەشى دووہمىش باسى جولە دەكات لە "ناوہندىكى بەرەنگارىكار"ى وەك ئاودا. نيوتن مەسەلەكانى جولەي شلە و رىگەكانى شىببونەوہى لە بەرچا و گرتوہ. ھەر ھەم بە شىوہەيەكى ماتماتىكى كۆمەلەي رىگەي بۆ مەزەندە كەردنى خىرايى دەنگ و جولەي شەپۆلەكان تاوتوي كەردوہ. لىرەدا بنچىنەي زانستى نوپى شتە سەروشتىيە ماتماتىكەكان و ئىدرۆستاتىكا و ئىدرۆداينەمىكاي دانا.

نيوتن لە بەشى دووہمدا ئەو سىستەمە گەردوونىيەي بەتەواوى تىكشكاند كە دىكارى دايانا و ئەوكاتە باو بوو. بەگۆرەي تىۆرەكەي دىكارى، تەنە ئاسمانىەكان بەپىي جولەيەكى گىژاوى (دوامى) دەجولتەن. بەپىي ئەو تىۆرە، ھەموو فەزا پەرە لە مادەيەكى تواوہ (ماتەم) كە گىژاوى لە چەند خاللىكى ديارىكارو دروست دەكات. بۆ نمونە كۆمەلەي خۆر لە چوار دە گىژاوى (دوامە) پىكدى گەورەترىنيان خۆرى تىدايە. ھەرچى ھەسارەكانن ھەموويان وەك سورپانەوہى كاغەزەكان بە دەم گىژاوى گىژەلوكە لولپىچەكانەوہ دەسورپىنەوہ. دىكارى دياردەي كىشكەردنى بەم گىژاوانە تەفسىر دەكەرد، بەلام كە نيوتن ھات دەستى بە بەلگە ھىنەنەوہ كەرد بە پشتبەستن بە ئەزمون و كەردارى ماتماتىكى، بەو سەلماندى "تىۆرى گىژاوانەكان بەتەواوى لەگەل راستىيە گەردوونىەكاندا ناكۆكە، لە بەرئەوہ زۆر دوورە لەوہى تەفسىرى جولەي تەنە ئاسمانىەكانى پى بىرى".

لە بەشى سىيەمدا بەناونىشانى "سىستىمى گەردوون" نيوتن دەماخى بەتەواوى بۆ وردىكردنەوى ئەنجامە فەلەكەكانى ياساى كۆشكردن سوتاندوۋە دەنوسى:

"لە دوو بەشى رابردوودا تيۆرەكانى فەلسەفە (زانستەكان)م دانا، ئەو تيۆراوانە ماتماتىكىن نەك فەلسەفە.. ئەو تيۆرانە ياساگەل و مەرجى ھەندى جۆلەى ديارىكراو يان كۆمەلى تۈانا ياخود ھىزن.. لىرە و لەوى شەرحم كىردوون... بەپىي ھەندى شتى خاۋەن سىروشتى گىشتى... ۋەك چىرى و بەرەنگارىي تەنەكان و فەزاي بەتال لە ھەموو تەنەكان و جۆلەى روناكى و دەنگ. ماۋەتەۋە پەيكەرى سىستىمى گەردوون شەرح بىكەم".

نيوتن ھۆى نەكردنى بە كىتەپكى جەماۋەرى باس دەكات و دەلى:

"لەپاستىدا من بەشى سىيەمى ئەم كىتەپم بەشپۆەيەكى مىللى داناۋە تا زۆر كەس بىخویننەۋە، بەلام كاتىك بىنېم ئەۋانەى بەئەندازەى پىۋىست دىراسەى ئەو تيۆرانەيان نەكردوۋە ناتوانن بەناسانى دەرك بە ھىزى ئەنجامەكان بىكەن، ھەرۋەك دەستبەردارى ئەو بىرۋاۋەپ و دەمارگىرىيانە نابن كە چەندىن سالە خويان پىۋە گرتوۋە. لەبەرئەۋە، بۆ خۆلادان لەۋ مرخىش مرخىشانەى لەۋانەيە لىي بىكەۋنەۋە، بىپارمدا مادەى ئەم كىتەپە لە شپۆەى بىرۆكە (بە رىگەى ماتماتىكى)دا كورت بىكەمەۋە، كە تەنھا ئەۋانە بىخویننەۋە لەۋ تيۆرانەى لە دوو بەشەكەى پىشۋودان ھالى بوون، چۈنكە كاتىكى زۆرى ناۋى تەنانت بۆ ئەۋانەيش كە بەدواداچوونىان لە بوارى ماتماتىكدا باشە".

لەبەرئەۋەيە، شپۆازى كىتەپى "تىۆرە ماتماتىكەكان" بە "زۆر قورس و نووسراۋ بە شپۆازىكى زۆر ئالۆز كە جگە لە كاھىنكى بالا كەس پەناى بۆ نابات" ۋەسف كراۋە.

نيوتن لەم بەشەدا قىسەكانى بە باسكردنى راستىيەكى بىنچىنەيى دەست پىدەكات كە تەواو لە تىۋرەكانى رابردو جىاوازە. ئەويش ئەو يە جىاوازى لە نىۋان دياردە زەمىنى و دياردە ئاسمانىيەكاندا نىيە و جەخت لەو دەكات، ئاسەوارى ھاوشىۋە لە سىروشتدا لە ھۆى ھاوشىۋە دەكەۋىتەۋە. بۆ نىمۇنە ھەناسەدان لە مۆۋف و ھەيۋاندا. كەۋتنى بەرد لە ئەۋروپا و ئەمەرىكا، تىشىكى ئاگرى مۆبەق و تىشىكى خۆر، پىچەۋانەبۇنەۋەي تىشىك لە سەر زەۋى و لە سەر ھەسارەكانىتەر. بەۋەيش ئەو بىرۋاۋەپەرەي پوچ كىردەۋە كە دەلى جىھانەكانىتەر تەۋاون و تەنھا زەۋىيە كە ناتەۋاۋە. بەلام نيوتن سەلماندى ھەموۋان ملكەچى ھەمان ياساگەلى ماقولن.

تەنھا ئامادەكردنى لىستىك بەۋ بابەتەنەي لە بەشى سىيەمدا باس كراۋن كارىكى بەپاستى سەرسۈپھىنە. بەشىۋەيەكى گومانېر جۆلەي ھەسارەكان و جۆلەي پاشكۆكانىيە بەدەۋرىاندا سەلماند. رىگەكانى پىۋانەكردنى بارستەكانى خۆر و ھەسارەكانى روۋن كىردەۋە. ھەرۋەھا بابەتەكانى چىرى زەۋى و پىشۋاۋىكردنى ھەردوۋ ۋەرزە فىنكەكەي بەھار و پايز و تىۋرى ھەلكشان و داكشانى دەريا و خولگەي كلكدارەكان و جۆلەي مانگ و ھەموۋ بابەتەكانى پەيۋەست بەمانەي باس و تەفسىر كىردەۋە.

نيوتن لەپى تىۋرى "شەلۋقىەكان" ھەۋە سەلماندى زەۋى و خۆر مانگ كىش دەكەن، بەۋەيش مانگ بەۋ كىشكردنەي خۆر شەلۋق دەبى ئەگەرچى كىشكردنى زەۋى بۆى لە كىشكردنى خۆر بەھىزترە. ھەرۋەھا ھەسارەكانىتەرىش ئەگەرى شەلۋقبۇنۇيان لى دەكرى. خۆرىش چەقى جىگىرى گەردوۋن نىيە، بەپىچەۋانەي بىرۋاۋەپەرە پىشۋەۋەكان، بەلكو ۋەك چۆن ئەۋ ھەسارەكان كىش دەكات ھەسارەكانىش ئەۋ كىش دەكەن و بەھەمان شىۋە

دەجولئى. لە سەدەكانى پاشتردا تيۆرى شلۆقىيەكان بوو مایەي دۆزىنەوئەي
 ھەردوو ھەسارەي نىپتۆن و پلۆتۆ.

نيوتن ئەندازەي بارستەي ھەسارەكان و بارستەي خۆري بەبەرورد بە
 بارستەي زەوي دۆزىوئە. چپىي زەوي لەنيوان پىنج تا شەش ھىندەي چپىي
 ئاو مەزەندە کرد (ئەو چپىيەي ئەمرۆ زانايانى سروشت بەكارى دىنن برىتييە لە
 ۱۶۸۶). لەسەر ئەم بناغەيە نيوتن بارستەكانى خۆر و ھەسارەكان و
 پاشكۆكانىانى حسيب کرد، كە ئادەم سميث ئەو بە كاريك "لەسەرئو مەوئەي
 عەقل و كاري مرقۇقەوئە" وەسف دەكات.

دوئى ئەوئە ئەر راستىيە دى كە دەئىي زەوي گۆيەكي تەواو خرى نيە، بەلكو
 بەھۆي سورپانەوئەوئە لە ھەردوو جەمسەرەكەيدا تەختە. نيوتن ئەمەي شەرح
 کرد و ئەندازەي تەختىيەكەي حسيب کرد. نيوتن لە روانگەي تەختبوونى زەوي
 لە ھەردوو جەمسەرەكەوئە و خواربوونەوئەي لاي ھىئىي كە مەرەيى، گەيشتە ئەر
 دەرەنجامەي ھىزي كيشكردن دەبىي لە ھەردوو جەمسەرەكە كە مەتر بىي لە ھىئىي
 كە مەرەيى. ئەمەيش تەفسىري "پيشوازيكردن" ي دوو ەرزە فيئىكەكە و
 جولئى قووچەكيي تەوئەري زەوي دەكات. بەلنىكۆلئىنەوئە لە شىئوئەي ھەسارەكە
 توانرا درىژىي شەو و رۆژ لەسەر ئەو ھەسارەيە مەزەندە بكرى.

نيوتن لە گەرانى بەدوئى ھۆكانى ھەلكشان و داكشان (المد و الجز) دا ياساي
 كيشكردى گەردوونى بەكار ھىنا. كاتىك مانگ پى بىي ئەو پەري كيشكردن
 دەكەوئتە سەر ئاوي سەرزەوي و ھەلكشان روودەدات. ھەرئوئە خۆر كار لە
 ھەلكشان و داكشان دەكات. كاتىك خۆر و مانگ لەسەر يەك ھىل بن، ھەلكشان
 دەگاتە لوتكە.

بابەتيكىترىش ھەيە كە جىيى بايەخي ھەمووانە و نيوتنىش تيشكى خستۆتە
 سەر، ئەوئەيش بابەتي كلكدارەكانە. تيۆرەكەي ئەوئە بوو كلكدارەكان كاتىك

له ژیر کیشکردنى زهويدا ده چن، ريره وگه لىكى هيلكه يى خاوهن مه وداى زۆر دوور ده گرنه بهر كه برينى سالانىكى ده وى. له بهر نه وه کلکداره كان كه خورافاته كان به نيشانهى شووميان ده زانى، وهك ديارده يه كى ئاسمانى جوان و بى زيان جىگه ي راستى خۆيان ده گرن. ئىدموند هالى به به كار هينانى تيۆره كانى نيوتن له باره ي کلکداره كان، توانى کلکدارى ناسراو به ناوى "کلکدارى هالى" بناستته وه و پيشبينى ده ركه وتنه وه ي هه ر ۷۵ سال جاريك بكات. به بينينى هه ر کلکداريك ده توانى به وردى ريره وى له ئاينده دا ديارى بكرى.

يه كيك له دۆزينه وه مه زن و سه رسور هينه كانى نيوتن ريگه ي مه زنده كردنى دوورى نه ستيره يه كى جىگيره، كه پشت به برى نه و تيشكه ده به ستى كه ده كرى به پىچه وانه بوونه وه ي تيشكى خۆر له هه ساره يه كه وه، ده ست بكه وى. كتيبى "تيۆره ماتماتيكيه كان" هيج هه ولتيكى بو شه رح كردنى هۆكه ي پيشان نه داوه به لكو ته نيا چۆنيتى گه ردوونيه كه ي شه رح كردوه. دواى نه وه نيوتن نه و تۆمه تانه ره ت ده كاته وه كه ريگه كه ي ريگه يه كى ميكانيكى روت بى و به هيج شيوه يه ك هۆكانى نه دابيه پال به ديهينى مه زن (واته خوا)، هه ربويه له چاپى دووه دا دانپيدانان و باوه رى به به ديهين زياد كردوه. ده نووسى:

"هاتنه كايه ي نه م سيستمه قه شه نغه ي خۆر و هه ساره و کلکداره كان به بى رينمايى و سه روهرى بونه وه ريكي فره زيره ك و به هيز ناكرى... وهك چۆن مروفى كوير هيج بىرۆكه يه كى له باره ي ره نغه كانه وه نيه، به هه مان شيوه هيج بىرۆكه يه كمان نيه له باره ي نه وه ي خواى دانا چۆن چۆنى هه موو شته كان ده بينى و لىيان ده گات".

نيوتن باوه رى وابوو ئه ركى زانسته كان بنياتنانى زانيارى و بره وپيدانیه تی، چه نده يش زانياريه كانمان ته واوتر بى زياتر له تيگه يشتنى هۆكه نزىك

دەبىنە، ئەگەرچى لەوانە يە مەروۇ ھەرگىز ياسا زانستىيە راستەقىنە سىرۇشتىيە كان نە دەۋزىتە ۋە .

كىتئىبى "نىۋرە ماتماتىكىيە كان" زادەى زىرە كىكى بىۋىنە يە، لە بەرئە ۋە ئەوانەى بە نيوتن سەرسامىن و بۆى دىگەرمن، جەخت لە ۋە دەكەن كە لە بۆشايىدا نەنىۋسىۋە . ۋەك كۆھىن دەلى: "تىۋرە مەزە كانى نيوتن لە سەر كارە كانى ئەوانەى پىش خۆى بنىات نراۋە . ئەندازەى شىكارى لە داھىنانى دىكارى و فۆرما، جەبر لە داھىنانى ئۆگرتىد و ھارىۋت و ۋالىس، ياساى جولە لە داھىنانى كىپلەر و ياساى تەنە داخزاۋە كان لە داھىنانى گالىلو . ھەرۋە ھاساى پىكھاتنى خىرايىيە كانى گالىلوى بەرھەم ھىنا، كە ياسايە كە دەلى دەكرى ھەر جولە يەك بۆ پىكھىتەرە كانى شى بىكرىتە ۋە، كە ھەريە كە يان لە ۋىتر سەربەخۆيە .. ئەمە كەمىكە لە ۋە بابەتە زۆرانەى چاۋەپوانى تىۋرە مەزە كانى نيوتنجان دەكرد . بەلام دەبوو بلىمەتى نيوتن دواىن پىداچوونە ۋەى مەزنىان بۆ بىكات، تا لە كۆتايىدا و بۆ دواىن جار بىسە لەمىنى كە سىستىمى گەردوون چۆن چۆنى بەگۆيرەى ياسايەكى ماتماتىكى بەرپۆۋە دەچى ."

ۋەك جان دەلى، جىهان پىۋىستى بە پىاۋىك ھەيە بتوانى تىۋر زىاد بىكات، ئەنجامگىرى تىۋر بىكات و تىۋر درىژ بىكات، ئەو پىاۋەش زۆر بەنايابى لە كەسايەتى نيوتندا دەر كەوت .

نيوتن خۆى دان بە ۋە دا دەنى كە "سىستەمە كەى بۆ جىهان"، زانستى مىكانىكاي گەردوون لە سەر بنچىنەى ئەو كارانە دامەزراۋە كە كۆپەرنىكۆس دەستى پى كەرد و ھەريەك لە تىكۆ براھى و كىپلەر و گالىلو لىيانە ۋە ۋەرگرت . نيوتن دەلى "ئەگەر مەن دوورتر لە پىاۋانىترم بىنىۋە، ئەۋە لە بەرئە ۋە يە مەن لە سەر شانى ھەرە مەزە كان ۋە ستاوم ."

له پراستيدا ده شئې هوی نهو بهر ه لستي و مشتومرانهی ژيانی نيوتنيان پر
 کردوه، مه بينی زه بينی باوی سرده مه که ی بی. که شه که پر بو له و تيوره
 نوټيانهی ژماره يه کی زور له زانا به تواناکان پشکنيان بؤ کردون. بويه سهير
 نيه نزيکهی له هه مان کاتدا دوو پياو به جيا له يه کتر دوو دوزينه وه بدوزنه وه.
 پیده چي نه مه ريک له ههردو دوزينه وه سره که کانی نيوتندا روی دابي که
 لیبز و هوک دوزيانه وه. لیبز حسابی جياکاری و هوک گورانکاری له تيوري
 کيشکردنی زه ويدا کرد ماوه يه ک دوی نه وهی نيوتن دوزينه وه. به لام نه وان
 بهر له نيوتن، که بلاوکردنی کتبه که ی پشتگوي خست، به جيهانيان راگه ياند.
 هاوسه رده مانی نيوتن له نينگلته را و نيسکوتله ندا گهر متر له خه لکی کيشوهری
 نه وروپا پيشوازيان له کتبه که ی "تيوره ماتماتيکه کان" کرد، به لام
 پيشوازيکردنی له هه موو شوټنيک له سرخو بوو. وه ک نيوتن پيشبيني کرد،
 تيگه يشتن له کتبه که پيوستی به توانايه کی ماتماتيکی گوره هه بوو، به لام
 شيوازی بيوتنه ی پيشکه شکردنی وای له خه لک کرد، ته نانه ت نه وان هيش
 بپروکه يه کی ساده يان دهر باره ی کتبه که هه بوو، روی تي بکن. ورده ورده
 زانايان، له هه موو شوټنيک، تيوره کانی نيوتنيان په سهند کرد. له سه ده ی
 هه ژده يه مدا له دنيا ی زانستدا دانيان پيدانا.

پیده چي نيوتن دوی نوو سینی "تيوره ماتماتيکه کان" چير چيژکی نه و تو ی
 له تويزينه وه زانستيه کان نه بينی، نه گهر چی چل سال پاش بلاوکردنه وه ی
 ژيا و له و ماوه يه دا چه ندین ريزلټناني بينی: نه وه بوو کرا به به رپوه بهری
 خانه ی سکه و شازن نان Anne نازناوی (سوار) ی پي به خشی. سالی ۱۷۰۲ به
 سه روکی کومه له ی شاهانه هاته هه لټزاردن تا مردنی له سالی ۱۷۲۷ و
 بلاو بوونه وه ی چاپی دووه م و سييه می کتبه که ی بينی. به گشتی نه و په ری ريز
 و شکوی لټنرا.

دۆزىنەۋە زانستىيەكانى سەدەى بىستەم گۆرانكارى لە تيۆرەكانى نيوتندا كرد يان نەگونجاۋىيى ھەندىكىيانى دەرخت، بەتايبەت لە بوارى فەلەكناسيدا. بۆ نمونە تيۆرى گۆيرەيى-ى ئەنىشتاين جەخت لەۋە دەكات كە فەزا و زەمەن رەھا نىن ۋەك نيوتن ۋاى دەزانى. بەگشتى، ۋەك ھەندى لە كەسانى جىمتمانە و پياۋى مەيدانى زانست و تەكنەلۇژيا باسى دەكەن، پىكھاتەى بالەخانەيەكى ھەۋرېر، ئاسايشى پردى ھىلىكى ئاسنىن و جولەى ئۆتۆمبىلىك و فرىنى فرۆكەيەك و مەلى كەشتىەك لە ئۇقيانوس و پىوانەكردنى زەمەن و شتى لەو جورانەى شارستانىيتى ھاۋچەرخمان، ھىشتا لە بناغەدا لەسەر ياساكانى نيوتن دەۋەستەن. ۋەك سىر جەيمس جۆنز دەلى "تيۆرەكانى نيوتن نەك ھەر لە بوارى پىشخستەنە مەزنەكانى بۆ زاستە نوپكان گونجاۋن، بگرە باباى فەلەكناس كاتىك دەيەۋى سالتنامە دەرياوانىەكەى (ملاحى) ئامادە بكات يان جولەى ھەسارەكان گەنگەشە بكات، خەرىكە بلىين ھەر تيۆرەكانى نيوتن بەكار ينى. ئەو ئەندازيارەى دەيەۋى پردىك يان كەشتىەك دروست بكات يان ئۆتۆمبىلىك دىزاین بكات، رىك ھەمان ئەۋە دەكات كە لە حالەتلكدا دەيكرد كە تيۆرەكانى نيوتن نەگونجاۋى نەسەلماندايە. ھەمان شت بۆ ئەندازيارىكى كارەبايش راستە جا چ تەلىفونىك چاك بكاتەۋە يان ويستگەيەكى بەرھەمپىنانى كارەبا دىزاین بكات. ھىشتا زانستە بەكارھىتئراۋەكانى ژيانى رۆژانەمان لەسەر ياساكانى نيوتن دامەزراۋن. مەحالە بزائرى ئەو زانستانە چەندە قەرزارى عەقلى ساف و تىزى نيوتنن، كە لەسەر رىگەى راست داينان. تيۆرەكانى بەرادەيەك دامەزراۋ و قايلكەرن كە ھىچ كەسك نىە لىيان تىگەيشتىى و توانىيىتى گومان لە راستىيان بكات".

دەبى ئەو ستايش و پەسنكردنەى نيوتن لەسەر زارى ئەنىشتاين بەدەستى ھىنا، ھەر جورە پلارىكى فەيلەسوفە ركابەركان بسىرتەۋە "چونكە سروشت

كتىبىكى كراۋە بوولە بەردەمىدا وتوانى بەبى زەحمەتى پىتەكانى
بخوئىتەۋە. ئەۋ لە يەك كەسدا كەسايەتتى زانايەك كە تاقىكردەۋەي ئەنجام
داۋە وتيۆر دارپىژ و مىكانىكى و ھونەركار لە دەربىرنى لە خۆيدا كۆ
كردبوۋەۋە."

نيوتن لە كۆتاكانى ژيانىدا ھەلسەنگاندنىكى لەخۆبوردوانەي بو ژيانى خۆي
كردوۋە كاتىك دەلى "نازانم چۆن دىمە بەرچاۋى دنيا، بەلام ۋەك لاۋىك دىمە
بەرچاۋى خۆم كە لە كەنارى دەريايەكدايە، ناوبەناۋ بە دۆزىنەۋەي چەۋىكى
لوستر يان گويچكە ماسىەكى جوانتر لە ھى ئاسايى دلى خۆش دەبى، لەكاتىكدا
ئۇقيانوسى كەۋرەي حەقىقەت ھەموۋى لە بەردەمدايە بەبى ئەۋەي
بدۆزىتەۋە."

۱۴- "بنهجهی رهگهزهکان"

چارلز داروین Charles Darwin

مانهوهی شیاوترین

له ریکهوتیکی سهیردا سالی ۱۸۰۹، رهنگه زیاتر له هر سالتیک له تهواوی میژودا، له دایکبونی ژمارهیهک سهرکردهی هره مهزنی بهخووه بینی. چارهنوس وایوو ههریهک لهو مهزنانه له بواری خویدا دهریکهوی. ههریهک له چارلز داروین (نیوتنی زیندهوهرزانی) و نهبراهام لینکولن نهو پیاوه مهزنی پرسی نازادکردنی کزیلهی نایه کزلی و بهدیپینا، له ههمان رۆژدا له دایک بوون و ههر خهریک بوو له ههمان سهعاتیشدا بی.

لهو مهزنه پیاوانهی لهو سالددا چاویان به روناکی ههلهینا، ههریهک له گلاستون، جینیسون، نه دگار ئالان پۆ، ئولیفهر ویندل هولمیز، نه لیزابیت بارتیل براونینگ و فیلیکس ماندیلسوون بوون.

هیچکام لهو ناوه به ناویانگانه، له راستیدا له نیو نهو ملیونان که سهیش که له سهدهی نۆزدهیهمد له دایک بوون، جگه له کارل مارکس، کهسیان له داروین زیاتر رۆلیان له گۆرینی ناراسته سه رهکیهکانی هرز و هیتانه کایهی دیدیکی نوئی له بابته مرزییهکاندا نه بووه. "داروینیزم" بیرۆکهیهکه وهک مارکسیزم و مالتوسیزم و میکیافیلیزم له عهقلی خه لکدا چه سپا و جیگیر بوو.

نهگه رچی بنه ما بنچینه ییهکانی تیورهکانی داروین له جیهانی زانستدا به شیوهیهکی گشتی په سه ند کران، به لام ماوهی سه دهیهک مشتومریان له سه ر بووه. شه ره بنچینه ییه نوێکانی ههردوو سه دهی نۆزدهیهم و بیسته م که له

بوارەكانى "بابەتى مەيمون" دا لە ويلايەتى تىننيسى گەيشتە لوتكە، شتىكى كەمە لە نمونەى شەرپك كە سالى ۱۸۵۹ دەستى پىكرىد و تا ئەم دەيايە هېچ ئامازەيەك بۆ ھاتنەكايەى ئاگرىبەست بەدى نەدەكرا.

داروين بەلاوى ئامازەيەكى ئەوتقى پىشان نەدەدا كە ئەوئەى لى بخوئىرتتەوئە ئەو كەسە لە ئايندەدا دەبىتە زانايەكى خاوەن ناويانگى جىيەنى. لە بنەمالەيەكەوئە ھاتوئە كە ژمارەيەك زاناي ديار و پياوانى پروفىشنالى تىدا بوئە، بەلام تەنانەت باوكىشى گومانى ھەبوو لەوئەى كورەكەى بىتتە شتىك. لە قوتابخانەى "رىساكانى زمان" چارلى بچوك لە خوئىندنى زمانە مردوئەكان و مېتوئدى كلاسكىكى وشك و قورس بىزار بوو. چاودىرى ئەو قوتابخانەيە سەرنجى دابوو داروين كاتى خۆى بە تاقىكردنەوئەى كىمىيائى و كۆكردنەوئەى جىر و جانەوئەر و كانزاكانەوئە دەكوئى. بۆ ئەوئەى رىچكەى باوكى بگرى، لە تەمەنى شازدە سالىدا نىردرا بۆ زانكوئى ئەدەنبرە بۆ خوئىندنى پزىشكى. دواى دوو سال برىارىدا كە پىشەى پزىشكى بۆ ئەو دەست نادات. ھەربۆيە چوو بۆ كامبرىدج تا مەشق لەسەر كە ھەنوئى كەنىسەى ئىنگلىزى بكات.

لە روانگەى خوئىندنى شكلىئەوئە، داروين خوئىندنى سى سالىكەى لە كامبرىدج بە كات بەفېرۆدان دادەنا. بەلام بەخت يارەرى بوو كە بوو بە ھاوپىتى دوو مامۆستاي خاوەن ھەژموونى گەورە. داروين كاتىكى زۆرى لەگەن ھىنسلۆ مامۆستاي رووھكناسى و سىدگويك مامۆستاي جىۆلۆجىيا بەسەر برد لە گەشتەكانىدا بۆ كىلگەكان و كۆكردنەوئەى قۆلانچە و تىبىنيەكانى مېژووى سروشتى.

داروين لاپەلايى، لەرپى سىدگويكەوئە دەرفەتى بۆ ھەلكەوت وەك زانايەكى سروشتى لەسەر پىشتى كەشتىكى دەريايى بەناوى بىگل Beagle گەشتىك بكات، لە نىردەيەكدا دەرچوو بۆ ئەنجامدانى روپپوئىكى فراوان لە نىوئە گۆى باشورى زەوى. ئەو گەشتە كە داروين "بە گرنگترىن و مەزنترىن رووداو لە

ژيانمدا" دايدنهی، بپرياری له کايهی هه موو ټاينده ژيانيدا. بپروکهي بوونه کاهينيش له سه ر بيگل مردنيکی سروشتی مرد.

بيگل له ماوهی پينج سالی نيوان ۱۸۲۱-۱۸۲۶ به نزيکهي له سه ر هه موو کيشوه ر و هه موو دورگه يه کی گه وره له نگره ر گرت. داوا له داروين کرا وه ک که سيکی جيولوجی و زانا له رووه کناسی و ناژه ټناسی و له زانسته سروشتيه کاندا به شيويه کی گشتی کار بکات. ټه وه يش ټاماده کردنيکی ناياب بوو بو ژيانی ټايندهی له تويزينه وه و نووسيندا. بو هه رکوي پروفيشتايه کومه ټيکی زور رووه ک و ناژه ټی به به ر دبوو و زيندووی وشکانی و ټاوی کوره کرده وه. به چاوی زانايه کی سروشتی هه موو ټه و رووه ک و ناژه ټانهی ده پشکنی که له سه ر زهوی و ده ريادا ده ژيان. له ده شته کانی بامبا له ټه رجه نيتن و ټيزاييه کانی چياي ټه نديزی وشک و ده رياچه سويزه کان و بيابانه کان له شيکی و ټوستراليا و دارستانه چره کانی به رازيل و تيراديل فويگور و ټاهيتی و دورگه کانی سه ری سه وز و پټکه اته نه جيولوجيه کانی که ناری ټه ميريکای باشور و چياکانی و گرکانه زيندوو و کورواوه کان به دورگه و زهويه کانی کيشوه ره که، به ربه سته مه رجانيه کان و مه مکاره به به ر دبووه کان له پاتاگونیا و ره گزه مرويه له ناوچووه کان له پيرو و نيشتمانيه ټه سلټه کان له

تيراديل فويگور و پاتاگونیا.

له نيو سه رجه م ټه و ناوچانهی داروين سه ردانی کردن، هيجيان وه ک دورگه کانی گالاپاگوس Galapagos له دووروی ۵۰۰ ميل له خورټاواي که ناری ټه ميريکای باشور، چيژيان پي ټه به خشی. داروين بينی له هه موو شوټينيکی ټه م دورگه گرکانيه چه پ و چوله وانيبه وشکه ټاندا، کيسه ټی زه به لاج ده ژين... مارمیلکهی زل زلی ټی بوو که له زور زووه وه له به شه کانيتری جيهاندا پوکاوه ته وه، هه روه ها قرزالی زه به لاج و شيري زل زلی ده ريای ټی بوو. ټه وهی به شيويه کی ټاييه ت

توشى سەرسوپمانى كۆردى ئەو بولۇپ بائىندەكانى ئەو دورگە يەلە بائىندەكانى كىشورەكەى تەنىشتى دەچوون، بەلام تەواو وەك يەك نەبوون. زياد لەو ەيش، جياوازى لەنتوان رەگەزە جياوازەكانى بائىندە لەنتوان دورگە يەك و دورگە يەك كىتردا ەبوو.

ئەو دياردە غەربىيەنى لە دورگەكانى گالاباگوس و ەندى راستىترىش كە پىشتەر لە ئەمەرىكەى باشوور تىببىنى كۆردبوون، بىرۆكەى پەرەسەندى لە مېشكى دارويندا بەھىزتر كۆرد، كە خەرىك بولۇپ لە زەينىدا چەكەرى دەكۆرد. ئەمە دەقى چىرۆكەكە يە وەك خۆى دەگىتپتەو:

"سەرم زۆر سوپما كاتىك لە پىكھاتەكانى بامبادا ەندى ئازەلى حەفرى كەورەم دۆزىو ەكە بە قاوغى ھاوشىو ەى قاوغى ئەرمادىو ئىستا داپوشراو ە. دووم (سەرم سوپما) لە شىوازى جىگرتنەو ەى ئازەلە سەير لىكچو ەكان بۇ يەكتر لەكاتى چوونىندا بەرەو باشور لە كىشورەكەدا. سىيەمش بە مۆركى ئەمەرىكەى باشورىيەنى زۆرەى بەرەمەكانى ئەرخەبىل گالاباگوس، بەتايبەت لە چۆنىتى جياوازبوونى كەمىان لە ەر دورگە يەكەى ئەو كۆمەلە دورگانە. ەيچ دورگە يەكەيان نىە بەمانا جىلۆجىبەكە زۆر كۆن بى".

داروين چىتر زانىرىيەكانى "التكوين" ە پراست نەدەزانى كە دەگوت ەر رەگەزىك بەتەواوى خەلق كراو ە و بەدرىزايى سەردەمەكان نەگۆراو ە. (مەبەست سىفرى تەكوينى تەوراتە-وەرگىپ).

ەر لەگەل گەرانەو ەى بۇ ئىنگلتەرا، دەستى كۆرد بە پاراستنى ياداشتەكانى لەبارەى پەرەسەندى و كۆكردنەو ەى زانىرى لەبارەى رەگەزە جياوازەكان. ئەمە بۆچوونى بولۇپ لەبارەى "بەنچەى رەگەزەكان". سالى ۱۸۴۲ يەكەم رەشنىووسى تىۆرەكەى لە ۳۵ لاپەرەدا نووسى. گرىكۆيرەى گەورە لە سەرەتادا ئەو بولۇپ چۆن دەركەوتىن و نەمانى جۆرەكان لىك بداتەو ە. بۆچى رەگەزەكان پەيدا دەبن و

به‌تپه‌رینی کات گۆرانیان به‌سهردا دیت و بۆ چه‌ند جۆریک دابه‌ش ده‌بن و
نۆربه‌ری جاریش به‌ته‌واوی بزر ده‌بن؟

داروین به‌رپیکه‌وت کتیبه‌که‌ی مالتۆسی له‌باره‌ی دانیش‌توان خوینده‌وه، له‌وه‌دا
کلیلی ئه‌و گرێکویره‌یه‌ی نۆزه‌وه. مالتۆس روونی کرده‌وه که تیکرایی زیادبوونی
ژماره‌ی دانیش‌توان "کۆمه‌لی هۆکاری ئه‌رینیانه‌ی په‌کخستن" وه‌ک نه‌خۆشی و
رووداوه‌کان و جه‌نگه‌کان و برسیتیبه‌کان، دوايان خستوه. داروین ئه‌وه‌ی به‌بیردا
هات که هۆکارگه‌لینکی هاوشیوه کار بۆ نزمکردنه‌وه‌ی ژماره‌ی ئاژه‌ل و رووه‌که‌کان
ده‌که‌ن. بۆیه ده‌ننوسی:

"کاتی به‌پشتبه‌ستن به‌سهرنجدانی به‌رده‌وام و دوور و درێژم له‌عاده‌تی ئاژه‌ل و
رووه‌که‌کان، ته‌واو ئاماده‌بووم بۆ مه‌زنده‌کردنی به‌های مملانیی مانه‌وه که له
هه‌موو جیه‌که‌له‌ئارادایه، ده‌ستبه‌جێ ئه‌وه‌م به‌خه‌یالدا هات که له‌م جۆره
هه‌لومه‌رجانه‌دا ره‌گه‌زه‌باشه‌کان هه‌ول ده‌ده‌ن پارێزگاری له‌ره‌گه‌زه‌که‌یان بکه‌ن
له‌کاتیکدا ره‌گه‌زه‌بیکه‌لکه‌کان ده‌پووکتینه‌وه. ئه‌نجامی ئه‌مه‌یش پیکهاتنی
ره‌گه‌زگه‌لی باشه. سه‌ره‌نجام بیردۆزیکم له‌لا گه‌لآه‌بوو که ده‌توانم له‌به‌ر تیشکیدا
کار بکه‌م".

به‌م شیوه‌یه‌ ریبازی به‌ناوبانگی داروین "هه‌لبێژاردنی سروشتی" یان "مملانیی
مانه‌وه" یان "مانه‌وه‌ی باشترین" له‌دایک بوو، که به‌ردی بناغه‌بوو بۆ نووسینی
"بنه‌چه‌ی ره‌گه‌زه‌کان" (اصل الاجناس).

داروین بۆ ماوه‌ی بیست سال یاداشته‌کانی ده‌ننوسیوه و به‌لگه‌ی بۆ بیردۆزه‌کانی
ده‌هینایه‌وه. بۆ ئه‌وه‌ بریکێ نۆر ده‌قی خوینده‌وه، وه‌ک به‌سته‌ی ته‌واوی گۆفاره
ده‌وریبه‌کان، کتیبه‌کانی گه‌شتنامه و ماتماتیک و چاندنی گول و میوه و سه‌وزه و
په‌روه‌رده‌کردنی ئاژه‌ل و میژووی سروشتی گشتی. خۆی ده‌لی "کاتی له‌لیستی

ئەو كۆپىنەنە خۇيىندومنە تەو ۋە كورتم كىرۈنە تەو ۋە رادە مېنم، كە چەندىن بەستە تەو ۋە رۆژنامە ۋە گۆزار دەگىرتەو، بە چالاكى خۆم سەرسام بوم."

قەسە لەگەل پىسپۇرانی بە خىتوكردنى ئاژەل ۋە روو ك كىرە ۋە كۆمەلى پىرسىياری بۆ ھەر كەسك دەنارد كە گومانى ھەبوو لەوانە بە زانىياری بە كەلكيان لەلا بى. ئىيسكە پەيكەرى چەند جۆرىك لە باندە مالىيەكانى نامادە كىرە ۋە تەمەن ۋە كىشى ئىيسكىانى بە ھى رەگەزەكانى باندە كىتوپەكان بەرۈرە كىرە، كۆترى مالى بە خىتو كىرە ۋە تاقىكردنەو ھى زۆرى لە تىكەلكردنى رەگەزى ئاژەلەكان (واتە پىكەپىنەنە جۆرى دوو رەگ) كىرە. ھەروەھا تاقىكردنەو ھى لەسەر مېو ۋە ئەو تۆوانە ھى دەكەونە سەر رووى دەريا كىرە، چەند شىتېكىترى پىشكىنى كە پەيوەندىان بە گواستەنەو ھى تۆو ھە ھە ۋە بۆ ئەو مەبەستە ھەموو زانىيارىيەكانى روو ھەكناسى ۋە ئاژەلناسى ۋە زانىستى كەكارى يان ئەو لەشە بە بەرۈدبوانە ھى بەكار ھېنا، كە لە گەشتەكە ھى لەسەر كەشتى دەريايى بېگەل بە دەستى ھېنا بون. بۆچوونى شەخسى خۇشى بۆ ئەم زانىيارىانە زىاد كىرە، چۈنكە خۆ ھەمىشە لە بېر كىرەنەو ھەدا بوو لە تېۋرە شۆپشگىرەنەكانى.

داروین باو ھى ۋە ابوو پالېستىكىرەنە بە ھىزى رىبازەكە ھى "ھەلېزاردنى سىروشتى" لە لىكۆلېنەو لە "ھەلېزاردنى دەستكرد" (الانتقاء الصناعى) ھە ھاتو ھە. ئەو ھەتا لە ھالەتى ئاژەلە مالىيەكان ۋە روو كە مالىيەكاندا (ئەسپ ۋە سەگ ۋە پىشپە ۋە گەنم ۋە جۆ ۋە گولەكانى باخچە) مەزۇ بە سوودتەرىنەنە ھەلېزاردو ۋە بە خىتو كىرەنە. بەم شىو ھە لە پىنى ئەم پىرۆسە ھەو ھە ئاژەلە مالىيەكان ۋە بەرۈبومەكان ۋە گولەكان دەستكارى كراون، بە شىو ھەك بەكەمى دەتوانىزى بىناسىرەنەو كە ئەوانە ھېچ پەيوەندە كىيان بە پىشىنە كىتوپەكانىانەو ھە ھە. بەم شىو ھە رەگەزى نو ھى لە پىنى ھەلېزاردنەو پەيدا بون. پەروەردە كە ر ئەو ئاژەلەنە ھەلدە بىزىرە كە سىفاتەكانىانى بەدلە ۋە ئەوانىتر بە خىتو ناكە. سەرەنجام دوا ھى چەند نەو ھەك

ھەندى رەگەز پەيدا دەبن كە جياوازن لەوانەى پىشتر ھەبوون. سەرجم جۆرە جياوازه كانى سەگ، ەك سەگى لەشدرىژ و قاچ كورت، سەگى پاسەوانى مەر و مالات، رەنگ سپى گوى درىژ و ھەموو جۆرە كانى سەگى راو، ھەر ھەموويان لە گورگەو ھاتوون.

داروين گوتى، ئەگەر بگرى پەرەسەندن لەرپى ھەلبژاردنى دەستكردەو ە بكرى، ئاخۆ سروشت ناتوانى لەرپى ھەلبژاردنى سروشتىو ە ئو ە بكات؟ لە سروشتدا "مەملانىى مانەو ە" جىگەى بەخىوكەر دەگرىتەو ە. داروين سەرنجىدا لەنىو سەرجم جۆرە كانى ژياندا، دەبى ژمارەىەكى زۆر لە تاكەكان لەناو بچن. لەنىو ئوانەى لە ھەر جۆرىكدا لەدايك دەبن، تەنيا رىژەىەكى كەمىان دەتوانن بژين. ھەندى رەگەز خۆراك بۆ ھەندى رەگەزىتر دەستەبەر دەكەن. شەرەكە بەبى پچران بەردەوام دەبى. رەكابەرى توند ئاژەل و روو ەكە ناباشەكان لەناو دەبات و دەپووكىنەو ە و گۆرانكارى لە رەگەزەكاندا روو دەدات، تا لەگەل بارودۆخى پىويست بۆ مانەويان بگونجىن.

بەم شىو ە داروين سوور بوو لەسەر ئو ەى قەلاىەك بەلگە بۆ تىۆرە كانى دروست بكات كە گۆبەرى ھەموو ھىرشىك بكات. بەلام بۆلوكردنەو ەى تا پەنجاكانى سەدەى نۆزدەىەم پشتگوى خست. سەرەنجام، پاش پىداگرى ھاوپى دلسۆزەكانى، دەستى بە ئامادەسازى كرد بۆ كارىكى مىژووى لە چەند بەرگىكدا. بەلام لەو كاتەى ئو كارە نرىكەى لە ناو ەراستدا بوو، بروسكەىەك روویدا، داروين نامەىەكى لە ئەلفرىد روسل و الاسەو ە پىگەىشت، كە يەكىك بوو لە ھاوپى زاناكانى و سەرقالى توۆزىنەو ە و دۆزىنەو ە بوو لە مىژووى سروشتىدا لە ئەرەبىلى مەلاىۆ. و الاس باسى لەو كەرد كە ئو وىش بىرى خۆى بە لىكۆلنىو ە لە بنەچەى رەگەزەكانەو ە سەرقال كردو ە، ئو وىش ەك داروين، كىتەبەكەى مالتۆسى خویندۆتەو ە و ئو كارەى بەخەيالىدا ھىناو ە.

نامہ که وتاریکی تیدا بوو له باره‌ی "مه‌یلی جۆره‌کانی ره‌گه‌زه‌کان بو به‌جی‌پیشتنی یه‌کجاره‌کی شیوه‌ نه‌سلیه‌که‌یان". نه‌وه ریک‌ یه‌کیک بوو له راستیه‌کانی تیۆری داروین. داروین گوتی "نه‌گه‌ر والاس چاوی به‌ یاداشته ده‌سخه‌ته‌کانم که سالی ۱۸۴۲ نووسینم بکه‌وتایه، پوخته‌یه‌کی له‌مه‌ باشتری نه‌ده‌نووسی. ته‌نانه‌ت زاراه‌کانیشی هه‌مان ناو‌نیشانی ده‌روازه‌کانی کتیبه‌که‌ی منه".

داروین تووشی گریکوئیرک بوو، نه‌وه روونه که هه‌ردووکیان ریک به‌هه‌مان نه‌نجام گه‌یشتبوون، له‌کاتیکدا سه‌ربه‌خۆ و جیا له‌ یه‌کتر کاریان ده‌کرد، هه‌روه‌ها سه‌رباری نه‌وه‌ی داروین سالانیکه‌ی به‌ بیرکردنه‌وه و تووژینه‌وه له‌و بابه‌ته‌دا به‌سه‌ر برد و بۆچوونه‌کانی والاس له‌په‌ر لیتی په‌یدا بوون. سه‌ره‌نجام بریار هاته سه‌ر نه‌وه‌ی هه‌ریه‌که‌یان کارنامه‌که‌ی خۆی له‌ کۆبوونه‌وه‌ی داهاتووی کۆمه‌له‌ی لینائی Linaenn پیشکه‌ش بکات. به‌وه‌هۆیه‌وه تیۆری په‌ره‌سه‌ندن و هه‌لبژارنی سروشتی بۆ یه‌که‌م جار له سه‌ره‌تای ته‌مموزی ۱۸۵۸ راگه‌یه‌نرا. ماوه‌یه‌کی کورت پاش نه‌وه وتاره‌که‌ی هه‌ردووکیان له‌ رۆژنامه‌ی کۆمه‌له‌که‌دا بلآو کرانه‌وه.

رووداوه‌که‌ی والاس هه‌ماسی داروینی تاودا و وازی له‌و کتیبه‌ قه‌به‌یه هینا که ناماده‌ی ده‌کرد و بریاریدا "پوخته" یه‌ک بنووسی. له‌نزیک کۆتایی سالی ۱۸۵۹ جۆن مورای له‌ له‌نده‌ن نه‌و کتیبه‌ی بلآو کرده‌وه که بوو به‌ به‌ردی بناغه له‌ میژووی زانسته‌کان. تیراژی چاپی یه‌که‌م ۱۵۰۰ دانه بوو هه‌ر هه‌مووی له‌ یه‌که‌م رۆژدا فرۆشرا و چاپیتری به‌دووادا هات، تا ژماره‌ی نه‌و کتیبانه‌ی له‌ ژیانی دارویندا (سالی ۱۸۸۵ مرد) فرۆشران، ته‌نها له‌ ئینگلته‌رادا گه‌یشته ۲۴ هه‌زار دانه. کتیبه‌که‌ بۆ نزیکه‌ی هه‌موو زمانه شارستانیه‌کان وه‌رگێردراوه. ناو‌نیشانی نه‌سلیه‌ی کتیبه‌که‌ بریتی بوو له‌ "بنه‌چه‌ی ره‌گه‌زه‌کان له‌ ریگه‌ی هه‌لبژاردنی سروشتی یان مانه‌وه‌ی ره‌گه‌زه‌ باشه‌کان له‌ مملانی له‌پیتاوانه‌وه‌دا". پاشان زه‌مه‌ن نه‌و ناو‌نیشانه‌ دوور و درێژه‌ی کورت کرده‌وه بۆ "بنه‌چه‌ی ره‌گه‌زه‌کان".

داروين لە چوار دەروازەي يەكەمى كۆپنەنەي كەيدا بنچىنە جەوھەريەكانى تىۆرەكەي شىكردۆتەو. ئەو چوار دەروازەيە لەسەر ئەو بەرھەلستىيانە وەستاون كە رەنگە رووبەرووي تىۆرەكە بىنەو. دواي ئەو چەند دەروازەيەك دىن، كە باس لە زانستى چىنەكانى زەوي و دابەشبوونى جوگرافىيانەي رووك و ئاژەلەكان و راستىيە گونجاوكان بۆ پۆلئىنكردنەيان و زانستى رووي دەروەي بونەوەرەكان و زانستى كۆرپەلەزاني دەكەن. دواين دەروازەيش ھەموو ئەوانەي كورت كردۆتەو. داروين لە سەرەتاي "بنەچەي رەگەزەكان" دا ئەو گۆرپانانەي لەئەنجامى چاويدىركردنى مۆفەو بەسەر ئاژەلە مالىيەكان و رووكە مالىيەكاندا ھاتووە، لىك دەداتەو و ئەو جۆرانەي لە "ھەلبىژاردنى دەستكرد" كەوتوونەتەو لەتەك ئەو گۆرپانانەي لە سروشتدا يان لە "ھەلبىژاردنى سروشتى" دا روودەدەن، بەراورد دەكات. لە كوي ژيان ھەبى گۆرپانەيش بەبەردەوامى روودەدات. ھىچ دوو كەسىكىش نىن تەواو لىك بچن.

داروين مەملەنتى مانەوې بۆ ھەمەجۆرى زياد كرد و ھەندى نمونەي بەناوبانگى بەكارھىنا بۆ شەرحكردنى ئەوې چۆن چۆنى تواناي بونەوەرە زىندووھەكان بۆ زۆربوون زياد دەكات و تا چ رادەيەك لە بارىكدا تواناي ژيانى ھەبى. تەنانەت خاوترىن ئاژەلەيش لە زاوژىدا بەخىرايى دنيا پىر دەكات. ئەگەر ھەموو فىللىك بۆ تەمەنى بالقىوون گەورە بىي و بەسروشتى زياد بكات، ئەوا وەك داروين دەلى "دواي ۷۴۰ بۆ ۷۵۰ سال ۱۹ مليون فىل لە وەچەي ئەو جووتانەي يەكەم لەژياندا دەبن". لەو رووھە ژمارەي ئەوانەي لەدايك دەبن زۆر زياتر لەوانەي دەكرى بژين، كەواتە دەبى مەملەنتى لەسەر مانەوھە ھەبى، جا يان لەنتوان تاكىك و تاكىكىترى ھەمان رەگەز، يان لەنتوان رەگەزە جىاوازەكاندا، يان لەنتوان بونەوەرە زىندووھەكان و بارودۆخى ژيانى سروشتىدا".

ئەو رىئاسەتتە ئىچ رىزىپەتتىكى نىيەتتە دەلىل ھەممۇ روھكە يان ماسى يان بولمىشە يان ئازەللىك، بەررۇقىشە ھە، بېشىمار تۆۋەن بەررەم دېنى زىاتر لەۋەي دەتوانى ئەگەل دىئاي جەنجالدا بگونجى، يان زىاتر لەۋەي لەدايك دەبى. تىكراي زىادبۇونىش بەپىي زىادبۇونىكى لەدوايەكى ئەندازەبىيە، واتە جازان بۇونە.

ھەر ھەر رەسىمىكى لەبارەي بۇ روونكرىدە ھەي پىشت بەيەكتىرەستى بونە ھەرە زىندۇۋەكان پىشكەش كىرۋە. دارۋىن بىنى پىتاندنى روۋەكى لەپىگەي ھەنگە ھە، بۇ بەپىتكرىدى گۈلەكانى بانسىيە ھەندى جۆرى بەررىم گىرنگە.

"ژمارەي ھەنگ لە ھەر ناۋچەيەكدا تا رادەيەكى زۆر لەسەر ژمارەي ئەو مىشكانەي كىلگە كە خانەكانى تىككەدەن ۋە شەنە ھەنگىنەي دىروستىيان دەكەت دەۋەستى.. ژمارەي مىشكىش، ھەك ھەممۇ مۇقىت دەزانى، لەسەر ژمارەي پىشە دەۋەستى.. كە واتە زۆر ھەقىقەت دەپىرى كە بۇونى ھەر ئازەللىكى راۋچى (دېندە) بە ژمارەيەكى زۆر لە ھەر ناۋچەيەكدا، لەپىي پىشتەستى كائىنەك بەۋىتر، بەكەم شت بىرپار لەسەر ژمارەي مىشك ۋە پاشان ژمارەي ھەنگ ۋە دواي ئەۋەش بۇونى گۈللىكى دىيارىكراۋ لەۋ ناۋچەيە، دەدات".

كىتەبى "بەنچەي رەگەزەكان" بە روونكرىدە ھەي چۈنەتتىي كاركرىدى بىنەماي "ھەلپزاردنى سىروشتى" لە ۋەستاندنى زىادبۇونى ژمارەي دانىشتوان دەست پىدەكەت. ھەندى تاكى رەگەزىك لە ھەندىكىترىيان بەھىزترن، يان خىراتر دەپۇن، يان زىرەكتىر، يان بەرگىيان بۇ نەخۇشى زىاترە، يان زىاتر بەرگەي سەختىي كەشۋە ۋە دەگىرن. ئەۋانە بەزىندۇۋىي دەمىننە ۋە زىاد دەكەن ۋە لاۋازەكان لەناۋ دەچن. كە روپىشكى سېي لە ناۋچە جەمسەرىيەكان دەژى لەكاتىكدا رىۋى ۋە گورگ ۋە كەروپىشكى قاۋەبىي كە گەرەترىش، لەرىشە دىن. زەرەفەي مىل دىرېژ تۋانىۋىيانە بۇن لەبەرئەۋەي تۋانىۋىيانە لەكاتى ۋەشكە سالىدا دەمىيان بگاتە خۋاردن لە لوتكەي درەختەكان، لەكاتىكدا زەرەفە مىكورتەكان لەبىرسا مىردۇون. ئەم جىاۋازىيانە

بىنەماي "مانەۋەي باشترىن" دەسەلمىنن، كە لە ماۋەي دەيان ھەزار سالدا بۈۋەتە ماپەي دروستبۈنى رەگەزى نوئ.

دارۈين نامازە بۇ روالە تىكى گزنگ لە روالە تەكانى "ھەلبۇزاردنى سروسشتى" دەكات و دەلى:

"وابارە ئەو نىرىنانەي زياتر لەگەل شوئىنە سروسشتىە كانيان گونجان، ۋەچەي زياتر دەخەنەۋە.. بىزنى كۆل (ۋاتە بى شاخ) يان كە لە شىرى بى چىرونك دەرفە تيان بۇ خستەنەۋەي ۋەچەي زۆر لاۋزترە"، "بە زۆرى مەلانى لە نىۋان بالندە كاندا ھىمىنتر دەبى"، ئەۋا نىرىنەي رەگەزە جياۋازە كان ھەۋل دەدەن لە رىي خويىندى زۇلال يان پەرى جوان يان ئەنجامدانى ھەندى فىلى سەيرەۋە مېينە كان كىش بكن.

ھەرۋەھا كە شوھەۋايش فاكتەرىكى بەھىزە لە ھەلبۇزاردنى سروسشتىدا، لە بەرئەۋەي ۋادىيارە ۋەرزە زۆر سارد و وشكە كان زياتر بەر بەستەن لە بەردەم زاۋىزىكرىندا. لە يەكەم سەرنجدا ۋا دەردە كەۋى كارىگەرىي كە شوھەۋا ھىچ پەيوەندى بە مەلانىي مانەۋەۋە نى، بەلام لە ۋرۋوۋە كە شوھەۋا دەبىتە ھۆي كە مكرنەۋەي خواردن، ئەمىش لە تەك خۇيدا مەلانىيەكى توند لە نىۋان تاكە كاندا دىنى، چ لە نىۋان ھەمان رەگەز يان لە نىۋان تاكە كانى رەگەزە جياۋازە كان كە ھەمان جۆر خواردن دەخۆن. ۋاش چاۋەپروان دەكرى ئەۋەي زياتر لە ۋانىتر دەزى ئەۋ تاكانە بەھىزانە بن كە تواناي بەرگەگرتنى گەرما يان سەرمایان ھەيە و زياتر تواناي بە دەستەينانى خواردن يان ھەيە.

دارۈين دەنووسى:

"ھەلبۇزاردنى سروسشتى ھەموو رۇژىك و بگرە ھەموو سەعاتىك لە جىياندا لە بۆسەدايە بۇ كە مەترىن جياۋازە كان و جا ئەۋەي بىكەلكە فېرى دەدات و دەست بە ھەموو باشەكانەۋە دەگرى. بەھىمنى و دەستبەجى و لە ھەر كۆي دەرفەتى بۇ

بەرەخسى له باشکردنى هەر زیندەوه رێكى ئەندامى کار دەکا، ئەویش بەگۆرەى بارودۆخى ژيانە ئەندامى یان نائەندامیەکەى. هیچ لەم گۆرپانە هیواشانەمان نەدى لەکاتى پێشڕەویکردندا، تا دەستى زەمەن تێپەرىنى سەردەمەکانى روون کردەوه. تێروانىنمان بۆ چاخە جیۆلۆجییه زۆر کۆنەکان ناتەواو دەبێ و جگە لە جیاوازی شیۆهەکانى ژيانى ئیستا لە بارى ژيان لە رابردودا، نابینن."

داروین لە دواى دەروازەکانى کتیبەکەیدا ئاماژە بەوه دەدات کە هیچ سنوورێک بۆ هیزی هەلبژاردنى سروشتى نیە و پێى وایە مرقۆ دەتوانى "لە لیکچوونەوه بەو دەرەنجامە بگا کە شیمانە هەیه هەموو بوونەوهرە ئەندامیەکان کە لەسەر زەوى ژیاون لە یەك وینەى ئەسلیۆه هاتبن، کە یەكەم جار ژيانى تى گەراوه".

بەم شیۆهیه لە شەرى سروشت و لە برسیتیهکان و لە مردنەوه، گەرەترین بابەت بۆ بیرلیکردنەوه دەدۆزینەوه، ئەویش بەرەمەپێنانى ئاژەلە بالاکانە. مەزنیەك هەیه لەم بۆچوونە لەبارەى ژيان بە سەرجم هیزەکانیۆه کە بەدیهینەر کردوویەتیه وینەیهك یان چەند وینەیهك. لەکاتیکدا ئەم هەسارەیه بەپێى یاسای جیگىرى کیشکردن دەسوړێ، هەر لەم سەرەتا سادەیهوه بيشومار وینەى ئەوپەرى جوان و سەرسوړهین پەیدا بوون و هیشتايش پەیدا دەبن.

تیۆرى پەرەسەندنى بیکۆتا کە کتیبى "بەچەى رەگەزەکان" پيشکەشى کرد بەم شیۆهیه. لەگەل ئەوهیشدا بەپێچەوانەى راي باو، داروین بەدیهینەرى تیۆرى پەرەسەندن نین، ئەم بیرۆکەیه لە ئەرستۆ و لۆکریتۆسیش کۆنترە. زۆر لە عەقلە زۆر زیرەکەکانى پشتگیری ئەم ریبازەیان کردووه، لەوانە بوفۆن و گۆتە و ئیراسموس داروین (باپیری چارلز) و لامارک و هیزبەر سپینسەر.

تیۆرەکەى چارلز داروین لە دوو رووهوه ناویانگی دەرکرد: یەكەمیان کۆنىی بەلگەکان کە مشتومر هەلدهگرن بۆ سەلماندنى راستیى تیۆرى پەرەسەندن، زیاتر لەوانەى بيشتر پيشکەشیان کرد. دووهەمیان ئەو تیۆرە بەناویانگەکەى لەبارەى

هه‌لبژاردنی سروشتی به تفسیریکی ماقوول بۆ شیوهی پهرسه‌ندنه‌که خسته روو.

جا نه‌گه‌ر ته‌م تیۆره شوږشگێرانه نوڤیه راست بی، ئیتر پاش شه‌وه نابئ چیرۆکه‌کی ته‌ورات له‌باره‌ی دروستبوون (ی‌گه‌ردوون و مرۆڤ) قبول بکری. که‌نیسه‌یه‌که‌سه‌ر زانی تیۆری داروین مه‌ترسییه‌ له‌سه‌ر دین و گه‌رده‌لولیک به‌ره‌لستی به‌رپا کرد. نه‌گه‌رچی داروین زۆر به‌ئاگایی جولایه‌وه و بېردۆزه‌کی له‌سه‌ر ره‌گه‌زی به‌شهری جیه‌جی نه‌کرد، که‌چی نه‌و تۆمه‌ته‌ بلاوبویه‌وه که‌ نه‌و دانه‌ره‌ ده‌لی مرۆڤ له‌ مه‌یمونه‌وه هاتوه.

هه‌ولئ زۆر دران بۆ که‌مکردنه‌وه‌ی پایه‌ی داروین له‌رێی گالته‌پیکردنه‌وه. وتاریک له‌ رۆژنامه‌ی کوارته‌ری ریشو Quarterly Review داروینی به‌ "که‌سیکی وه‌مدار" وه‌سف کرد که‌ له‌ کتیبه‌که‌یدا ده‌یه‌وی "چینی مه‌زه‌نده‌ی بۆگه‌ن و رامانه‌ پێسه‌کانی پشتنه‌ستور بکات"، "هه‌روه‌ها شیوازی مامه‌له‌کردنی له‌گه‌ل سروشت ئابروبه‌ره، چ ئابروبه‌ریه‌ک".

رۆژنامه‌ی سپیکته‌یته‌ر Spectator نه‌و تیۆره‌ی به‌دل نه‌بوو "له‌به‌رئه‌وه‌ نکولئ له‌ کۆتا ئامانجه‌کان ده‌کات، به‌وه‌یش ئاماژه‌یه‌ بۆ تیگه‌یشتنیکی ناه‌خلاقبانه‌ له‌لایه‌ن شه‌وانه‌ی به‌رگری لێده‌که‌ن". زیاد له‌وه‌یش، داروین به‌وه‌ تۆمه‌بتار کرا که‌ بڕیک راستی کۆ کردۆته‌وه‌ بۆ پالپشتیکردنی بنه‌مایه‌کی قه‌لب "نا‌توانیت له‌ زنجیره‌یه‌ک بلقی هه‌وایی پیاویک دروست بکه‌یت".

مامۆستا هویل رازی نه‌بوو دانه‌یه‌ک له‌ کتیبی "بنه‌چه‌ی ره‌گه‌زه‌کان" له‌ کتیبخانه‌ی کامبریج دابنری، که‌ داروین تێیدا خویندی و په‌روه‌رده‌ بوو.

داروین پالپشتیه‌کی به‌هیزی له‌لایه‌ن هاوڕی زاناکانیه‌وه‌ لیکرا، هه‌ندیکیش به‌ته‌واوی به‌ره‌لستییان ده‌کرد. له‌وه‌که‌سانه‌ی بۆچوونی کۆنه‌په‌رستانه‌یان هه‌بوو، که‌سانی وه‌ک ئوین له‌ ئینگلته‌را و ئاگاسیز له‌ شه‌مه‌ریکا بوون. هه‌ردووکیان پێیان

وابوو بیره داروینیهکان بیدینیهکی زانستییه و زۆر نابات له بیر ده چټیهوه. زانای فهلهکناس سیر جۆن هیترچیل داروینیزم به "یاسای هه لگه راندنه وهی دۆخه کان" وه سف ده کات. سیدگۆیک مامۆستای داروین بۆ زانستی چینهکانی زهوی له زانگۆی کامبریدج ده لسی ئه م تیۆره "تا ئه اندازه یه کی خه مهینه ر به تال و شه پخوازه". داروین ده نووسی که ئه و "هینده به کتیه که ی پیکه نیوه تا شه ویلاگی هاتۆته ئیش".

به لام سه رباری هه موو ئه مانه، که سانیتیکی بویریش هه بوون له پشت داروین، له پیشیانوه چارل لایل زانای چینهکانی زهوی، تۆماس هوکسلی ئوستادی زینده وه رانی، جۆزیف هووکه ر زانای رووه کناس، ئاسا گرای زانای رووه کناسی ئه مه ریکی به ناوبانگ. له ناو ئه مانه دا داروین له هه موویان زیاتر پشتی به هوکسلی ده به ست که ناوئرابوو "بریکاری گشتی" و وه ک "پاسه وانی به ئه مه کی داروین" ئاماژه ی بۆ ده کرا. داروین پیاوی جه ده ل نه بوو و هه رگیز بۆ به رگریکردن له تیۆره که ی له کۆبوونه وه گشتیهکاندا نه بینراوه، به لکو ئه وه ی زۆربه ی ئه رکی به رگریکردنه که ی گرتۆته ئه ستۆ، هوکسلی بویر بووه.

هوکسلی به کیک بوو له وه که سانه ی به کیک له دوو رۆله گرنه که ی ده بینی له کۆبوونه وه ی کۆمه له ی به ریتانی له ئۆکسفۆرد سالی ۱۸۶۰. به رنامه ی کۆبوونه وه که ی تیۆری داروین بوو. به رگریکاری هه ره گه وه له لایه نی نه یارانه وه قه شه و بیه رفۆرس قه شه ی ئۆکسفۆرد بوو، که له کۆتایی وتاریکی پر هه را و هۆریادا که پیتی وابوو تیۆره که ی داروینی شپرو وپ کردوه، ئاوپری له هوکسلی دایه وه که له سه ر سه کۆی وتاردانه که دانیشتیوو و به ته شقه له وه لیتی پرسی: "ده مه وی له ئوستاد هوکسلی بپرسم: ئایا هاتنه که ی له مه یمونه وه له سه ری باپیره وه بووه یان داپیری؟". هوکسلی به ده نگی به رز به هاوپییه کی گوت "خودا

خستيه برده ستم". جا سرڪوت تا وه لامي پرسياره كه بداته وه. ده لٽين گوتويه تي:

"مرؤڙ بؤي نيه شهرم بڪات له وهی باپيري مهيمونه، به لكو ٺو باپيرهی به هؤيه وه ههست به ريسوايي ده كه م ٺوه به پياويك بي زيره كيه كي له رزوك و ناجيگيري هه بي، به سرڪوتن له بواي كاره كهيدا قانع نيه، به لكو خؤي ده دات به مل هندی مه سه لهی زانستيدا كه شاره زاييه كي راسته قينهی ٿيياندا نيه، هه ريويه به ره وانبيژيه كي بي ٺامانچ ته مومڙيان به ده ورده دروست ده كات و به ورياييه وه و له رتي لادانتيكي ره وانبيژانه و بانگه شهيه كي زيره كانه بؤ ده مارگيري ٺايني، سه رنجي گونيگرائي له جهوههري بابته كه دور ده خاتوه".

ٺه مه يه كي كه له به ريه كه وتنه زوره كاني نيوان كه نيسه و زانست به هؤي ريبازه كهی داروين و ٺو په ره سه نندهی له سالاني دواتر ده برده وام بوو. داروين له گه لڙ چونه ته مه ندا بؤ چووني له بارهی ٺاينه وه گوري. کاتيڪ گه نچ بوو باوه ري به بيروكي دروست كردن هينا به بي ٺوهی له ڙياني و له پڙي گوتاره كانيه وه ده ريبري و ٿييدا باوه ري خؤي پيشان بدات به وهی مرؤڙ، له ٺاينده يه كي دورده ده بيته مه خلوقتيكي ته واوتر له وهی ٺيستا هه يه. داروين هه روه ها ده لي:

"سه رچاوه يه كيتر كاري ٿي كردم بؤ پرسيار كردن له بووني "خوا" كه په يوه ندي به عه قله وه هه يه نه ك شعور، كه كاميان گرنگتره. ٺوه يش له ٺاسته می، يان وردتر بلٽين مه حاليي وينا كردني ٺه م جيهانه پان و به رينه سه رسوره ينه وه دي، كه مرؤڙيش ده گرتته وه و تواناي ته ماشا كردني رابردو و ٺايندهی هه يه، وه ك ٺوهی ٺه نجامي ده رفته تي كوير يان پٽويستتي كوير بي. له کاتيڪدا من له مه راده ميٽم، ههست ده كه م ناچارم بؤ كائينتيكي يه كه م برونم كه خاوهن عه قليكي زيره كه به راده يه كه له عه قلي مرؤڙ ده چي. به راستي من شايستهی ٺه وه م به ٺيلحاد وه سف

بىرىم. ۋەك بىرىم بى، لە سەرۋەختى ئووسىنى "بىنچەي رەگەزەكان" دا ئەم بىرۈكەيە لە مىشكەدا بەھىز بوو. لە ۋاكتە ۋە - لەگەل ھەندى گۆرانكارىدا - ۋەردە ۋەردە رووى لە لاۋازى دەكات. بەلام ئەۋكاتە گومان پەيدا دەبى: ئاخۇ دەكرى متمانە بە عەقلى مروۇ بگەين، كە بەپرواى من، لە عەقلىكى ۋەك عەقلى ئايخترىن ئازەلە ۋە پەرەي سەندوۋە. ئاخۇ دەكرى متمانەي پى بگەين لە كاتىكدا لە ئەنجامگىرىدا بەم ئەنجامانە دەگات؟".

لەۋىدا داروین ھەردو دەستى بەرز كەردە ۋە گوتى:

"من لافى ئەۋە لىنادەم كەمترىن تىشكەم خستوتە سەر ئەۋ پىرسانە، چونكە لوغزى پەيدا بوونى سەرجم بوونە ۋە رەكان لە رىتى ئىمە ۋە مەحالە. پىۋىستە من ۋەك تاكتىك، قايل بىم بە ۋەي لە لايەنگرانى رىيازى بەسەنە بوونى عەقلى بەشەرى بۆ تىگەيشتن لە ۋەحى بىمىنمە ۋە".

دوای كىتابى "بىنچەي رەگەزەكان"، قەلەمە بەپىرشتەكەي داروین چەندىن كىتابىتىرى بەرھەم ھىنا، كە باسىان لە بابەتى تايىمەندانە تر دەكرد و پىيار وا بوو بىنە پاشكۆيك بۆ پەرەسەندىن لە رىتى ھەلپژاردنى سىروشتى ۋە تەۋاۋ و پالپىشتى بگەن، ئەۋ پەرەسەندەي بەشپۆەيەكى روون لە كىتابى "بىنچەي رەگەزەكان" دا پىشكەش كرا. يەكەم جار دوو بەرگى بچوك بەناونىشانى "لە بارەي رىگە جىاۋازەكانى پىتاندىنى ئۆركىدەكان بەھۆى جانە ۋە رەۋە" و "سىروشتى روۋەكە ھەلژناۋەكان" دەرچوون. دوای ئەۋە دوو كىتابى قەبە دەرچوون: "ھەمە جۆرىي ئازەل ۋە روۋەكەكان بە دلدانە ۋە" و "دابەزىن (انحدار)ى مروۇ ۋە ھەلپژاردن سەبارەت بە رەگەز". ئەم كىتابىنى دوۋاى باسىان لە دەرپىنى سۆزەكان لە مروۇ ۋە ئازەلەكان و روۋەكە جانە ۋە رەخۆرەكان و ئاسەۋارى پىتاندىن بە موتوربەكردن و ھىزى جۆلە لە روۋەكەكان بوون.

داروین لە كىتابى "بىنچەي رەگەزەكان" دا مەبەستى بوو گەنگەشەكردنى بابەتى

پهیدا بوونی مرۆڤ کال بکاتهوه، له بهرتهوهی باوه پری وابوو هر پیداکریه ک له سهه قوناغی په ره سه نندن، ده بیته مایه ی فریدانی ته واوی تیوره که. له گه ل نه وه یشدا بریکی زۆر به لگه ی له سهه "دابه زینی مرۆڤ له ئاژه لیتره وه" خسته روو، تا روونی بکاته وه که مرۆفیش به ره می په ره سه نندن له وینه ی نه ویتره وه.

داروین جیه نهجی خۆی به قوولی له سهه سه ره جه م بواره مه زنه کانی زانسته کان به جیه تیشته. زانایانی زینده وه روزانی ریبازی په ره سه نندی نه ندامیمان په سه نند کرد، زانایانی چینه کانی زهوی و کیمیاناس و فیزیاناسه کانیش به ه مان شیوه. پیشتریش زانایانی ره گه زه مرۆبیه کان و زانایانی ده روونناس و فه یله سوف و زانایانی کۆمه لئاس و ته نانه ت زانایانی میژوو و زانایانی سیاسه ت و فه قیهه کانی زمان.

چارلز ئیلوود ده لێ:

"کاتی مرۆڤ له و کاریگه ریه گه وره یه ی کتیبه که ی داروین له سهه هه موو لقه کانی فیکری به شه ری به تایبه ت زانسته کانی زینده وه ران و ده روون و کۆمه لایه تی، راده مینی ده گاته نه و نه نجامه ی.. پتویسته بالترین کورسیی شه ره ف وه ک مه زنترین بیرمه ند بدریته داروین، که بیر خۆی له سه ده ی تۆزده یه مدا وه به ره میناوه، نه ک ته نها له ئینگلته را بگره له سهه رتاسه ری دنیا دا".

ویست له باره ی کتیبی "بنه چه ی ره گه زه کان" ه وه ده لێ "به راستی کاریگه ریه کی گه وره ی هه بوو، ته نیا به پیشکه شکردنی بنه مایه کی نوێ بزۆز نه ک مت، هه موو لقیکی توێژینه وه ی ژیرلوژوور کرد، له فه له کناسیه وه بۆ میژوو، له زانسته کته کردنه کانه وه بۆ ده روونناسی و له کۆریه له ناسیه وه بۆ ناین".

له لایه کیتره وه هه ندی پراکتیزه کردن بۆ تیوره کانی داروین هه ن، که بینگومان نه و له وه بیتا قه ت بووه، وه ک فاشیزم که بیرو که ی هه لبژاردنی سروشتی، یان مانه وه ی باشتیرینی به کار هینا تا پاسا و به پاکتا وکردنی هه ندی ره گه زی تایبه ت بدات.

به‌همان ریگه به‌رگری له جه‌نگی نیوان گه‌لان کرا، گوايه نامرازیکه بۆ له‌ناوبردنی لاوازه‌کان و به‌رده‌وامیی مانه‌وه‌ی به‌هیزه‌کان. هه‌روه‌ها داروینیزم له‌لایه‌ن لایه‌نگرانی مارکسیزمه‌وه شیۆینراوه به‌هۆی جیبه‌جیکردنی له‌ململانئیی چینه‌کاندا، هه‌روه‌ها هه‌ندێ گرووپی درنده داروینیزمیان بۆ پاساودانی له‌ناوبردنی کۆمه‌لگه‌ بچوکه‌کان به‌کار هێنا.

له‌به‌رئه‌وه‌ی داروین تابلئیت ورد بوو له‌ تئیبینی و نه‌زمونکردندا، کتێبه‌که‌ی له‌گه‌ل فراوانبوونی مه‌عریفه‌ی زانستی له‌ زۆریه‌ی باره‌کانیدا به‌پته‌وی مایه‌وه. نه‌گه‌رچی دۆزینه‌وه‌کانی زانسته‌ نوێکان گۆرانکاری له‌ تیۆره‌کانیدا کرد، به‌لام توانی به‌شیۆه‌یه‌کی سه‌یر پێشبینیی ئه‌و بۆچوونانه‌ بکات که ئیستا له‌ بۆماوه‌زانی و کنه‌کاری و زۆر بواریترا باون.

نرخاندنێکیتری پێگه‌ی بالایی داروین له‌ میژووی زانسته‌کاندا له‌لایه‌ن زانایه‌کی گه‌وره‌ی زینده‌وه‌رانه‌وه‌ بوو، ئه‌ویش جولیان هوکسلی نه‌وه‌ی هوکسلیی هاوڕێی بوو. جولیان ده‌لی:

"کتێبه‌که‌ی داروین جیهانی ژیانی خسته‌ چوارچێوه‌ی یاسای سروشتی. چیترا پتویست نیه‌ یان مومکین نیه‌ وا بیر بکه‌ینه‌وه‌ هه‌ر جۆره‌ ئاژهل یان رووه‌کتیک به‌شیۆه‌یه‌کی تاییه‌ت خه‌لق کرابی. یان ریگه‌ جوان و زیره‌کانه‌کانی له‌ به‌ده‌سته‌یتانی خۆراک یان هه‌لاتن له‌ دوزمن، باسی هێزیکیی بان سروشتی تیدا کراوه، یان ئامانجیکیی مه‌به‌ست له‌پشت ئه‌و پرۆسه‌ شۆرشگێرانه‌وه‌ بی. نه‌گه‌ر بیرۆکه‌ی هه‌لبژاردنی سروشتی راست بی، ئه‌وا ئاژهل و رووه‌که‌کان و مرۆف خۆیشی، به‌هۆگه‌لیکی سروشتی، کوێر و له‌خۆوه، به‌م حاله‌ی ئیستا گه‌یشتوون، ریک وه‌ک ئه‌وه‌ی روو ده‌دات بۆ پیکه‌یتانی شیۆه‌ی چیا، یان واده‌کات زه‌وی و هه‌ساره‌کانیتر له‌ خولگه‌یه‌کی هێلکه‌یییدا به‌ده‌وری خۆردا ده‌سووپینه‌وه‌.

ململانئیه‌کی کوێرانه‌ بۆ مانه‌وه‌ رووده‌دات، پرۆسه‌ی بۆماوه‌ خۆبه‌خۆ رووده‌دات بۆ

ہے لہذا رڈنی لہ بارترین جۆرہ کان بۆ مانہ وہ و پەرہ سەندنێ رہ گەزە کان بەرہ و پیشە وہ .

کتیبە کە ی داروین وای لیکردین بتوانین پیگە ی مرۆڤ و شارستانیتی ئیستا مان لہ روشنایی کە راستە قینە دا ببینین . مرۆڤ کالایە ک نیە دروستکردنی تەواو بوویت و پیشکە و تنی زیاتر نە بی . ئەو میژوو یە کە دوور و درێژی لہ پشتە وہ یە ، نە ک میژوو یە ک بەرہ و پاشە ک شە و دابە زین ، بە لکو بەرہ و ھە لزان . بەر دە میشی والایە بۆ پەرہ سەندنێ زیاتر بۆ پیشە وہ . زیاد لہ و یش ، لہ بەر تیشکی پەرہ سەندن دا پیویستە فیر بین پشوو درێژتر بین بە بە راورد بە و ملیۆن سالە ی مرۆڤ لہ سەر زەوی ژیاوہ و ئەو ھە زار ملیۆن سالە ی بۆ پیشکە و تنی ژیا نی پیویستە . دە توانین زیاتر دامینگیری پشوو درێژی بین کاتیک فە لہ کنا سان ئەوہ دووپات دە کە نہ وہ کە لانیکە م ھە زار ملیۆن سالیترمان لہ بەر دە مدایە تا بەرہ و وینە یتری بالاتری نوێ بۆ پیشە وہ پەرہ بسینین .

۱۰- "لینکدانه وهی خهون"

سیگموند فرۆید Sigmund Fried

دنیاى نه‌ست

هه‌موولا له‌وه‌دا کۆکن که ده‌روونناسی له باقیی لقه‌کانی زانست جیاوازه له‌وهی له هه‌موویان ته‌مومژاویتەر و به‌لوغزتر و له هه‌موویان که‌متر قابیلیه‌تی سه‌لماندنی زانستیانه‌ی تێدایه، له‌به‌رئ‌وه‌ی زانای ده‌روونناس کار له‌سه‌ر ته‌مومژاویتەرین دیارده‌ سه‌روشته‌یه‌کان ده‌کات. هه‌ر تیۆرێک له‌ کیمیا یان فیزیادا ده‌کری به‌ تاقیکردنه‌وه‌ ساغ بکریته‌وه‌ و به‌سه‌لمی، به‌لام تیۆره‌کانی بواری ده‌روونناسی وا نین. لێره‌وه‌ بوو مشتومرێکی توند له‌نیوان سیگموند فرۆید و ده‌روونشیکاره‌کان سه‌ری هه‌لدا که ماوه‌ی زیاتر له‌ شه‌ست سالی خایاند.

تیۆره‌کانی فرۆید قابیل به‌ سه‌لماندن بن یان نا، کاریگه‌ری قوول و بیه‌اوتایان له‌سه‌ر بیری نوی هه‌بووه. ته‌نانه‌ت ئه‌نیشته‌ین خۆیشی وه‌ک فرۆید ده‌ستی بۆ شیوه‌ی بێرکردنه‌وه‌ی هاوسه‌رده‌مه‌کانی نه‌برد و ده‌ستی له‌ ژانیان وه‌رنه‌دا. فرۆید کۆمه‌لی بێرۆکه و زاراوه‌ی له‌ بازنه‌ی ناوچه‌ نه‌ناسراوه‌کانی عه‌قلدا دارپشت، که‌ بوونه‌ به‌شیک له‌ ژانی رۆژانه‌مان. هه‌موو بواره‌کانی مه‌عریفه، ئه‌ده‌ب و هونه‌ر و ئاین و ئه‌نتروپۆلۆژیا و فێرکردن و یاسا و کۆمه‌لناسی و تاوانناسی و میژوو و میژووی ژانی تاکه‌کان و توێژینه‌وه‌کانیتر له‌سه‌ر تاک و کۆمه‌لگه، هه‌ستیان به‌ کاریگه‌ری رێنماییه‌کانی ئه‌و کرد.

سه‌رباری هه‌موو ئه‌وه‌یش، هه‌ندی شیرینی و روناکی له‌و رێنمایانه‌دا هه‌یه. ره‌خنه‌گرێک ده‌لی:

"كاتى تىۋرەكانى فرۆيد دەرکەوتن، بەلای مرقى ئاسايىيەو ەك گەورەترىن خۆشى تىكدەر لە مېژووى فيكرى بەشەرىدا دەرکەوت. گالتە و شادىي مرقى دەگۆرى بۆ چەپاندنىكى خەمناك و نامۆ. لە رىشەي خۆشەويستىدا دوژمنايەتى و لە رىشەي نەرم و نيانيدا رق و كىنە، لە خۆشەويستى رۆلەدا زىناكردن لەگەل مەحرەمان، لە بەخشندەيى و رقى چەپىتراو لە باوك تاوانكارى دەبىنى ەك تەبىعەتىكى ئاسايى و بۆماوەي مرقى".

لەگەل ئەو ەيشدا بەمۆي فرۆيدەو، ئەمپۆ خەلك بىرۆكەيان لەبارەي خۇيانەو ە جياوازە. باوەرپان وايە بىرۆكەكانى فرۆيد ەك بنچىنەي جىنسىانەي تىكچوونى ئەركەكانى دەمار، بوون و گرنكىي غەرىزەي جىنسى لاي مندال، ئەركى خەونەكان، گرىي ئۆدىب، چەپاندن و بەرەنگارىكردن و خۆيىندەو ەي بىر، شتى ئاسايىن. پاشان ەببەكانى مرقى ەك ەلگەوتنەكانى زمان و لەبىرچوونى ناوەكان و نەبوونى تواناي بىرکەوتنەو ەي پەيوەندىە كۆمەلايەتتەكان، كاتىك لە روانگەي فرىدەو ە سەير بكرىن گرنكىەكى نوئ ەردەگرن. ئىستا ئاستەمە دەرک بە ئەندازەي ئەو دەمارگىرىيە بكرى كە دەبوو فرۆيد لەكاتى بلاوكردنەو ەي تىۋرەكانىدا بەسەرياندا زال بىي. ئەو ە زۆر توندتر بوو لەو ەي كۆپەرنىكۆس و داروون دوچارى بوون.

كاتى فرۆيد لە فرايبىرگ كە يەكىكە لە شارەكانى مۆراقىيا، لەدايك بوو، ەيشتا كىتئىي "بنەچەي رەگەزەكان"ى داروون دەرەكەوتبوو. ئەو ە سالى ۱۸۵۶ بوو. باپىرانى فرۆيدىش ەك باپىرانى كارل ماركس حاخام بوون. بەلام فرۆيد، بەپىچەوانەي فرۆيد گوتى "بەجولەكە مامەو ە".

فرۆيد لە تەمەنى چوار سالىدا لەتەك مالىباتەكەي چوو ەتە ئىنەنا و مندالى لەوئ بەسەر برد. بەگوتەي گرنگترىن ژيانووسى ئەو، كە ئىرنىست جۆنزە، فرۆيد "لە گومانە دانايانەكەي لە تەقلەدانەكانى ژيان، لە نەرىتى گىرەنەو ەي چىرۆكىكى

يەھودى لە كاتى باسكردنى بنەمايەكى ئەخلاقيدا، ھەر ھەلە باوەرپنەبوونى بە مەسەلەكانى ئاين" قەرزى باوكى بوو، كە بارزگانى خورى بوو. دايكى فرۆيد تا تەمەنى ۹۵ سالى ژيا و ھىشتا كەسىكى پىر چالاكى و بزۆز بوو. سىگمۇند فرۆيد مندالى تۆبەرە و كۆرە خۆشەويستەكەى بوو. پاش ئەو فرۆيد دەنوسى "ئەو مرقەھى نازدارى بى رىكابەرى بى لەلای دايكى، بەدرىژايى ژيانى ھەست بە ھەستەكانى مرقەھى زال دەكا، ئەويش متمانەبوونە بە سەرکەوتن، كە زۆربەى جار ھاندەر دەبى بۆ سەرکەوتنى راستەقىنە".

فرۆيد لە سەرھەتاي ژيانيدا شەيداي تىۆرەكانى داروين بوو، لەبەرئەوھى ھەستى دەكرد ئەو بىردۆزانە "ئومىدگەلىكيان بۆ پىشكەوتنىكى ناوازە بۆ تىگەيشتنمان لە جىهان لى دەخوينرئىتەوھ". ھەزى لى بوو بىتتە پزىشك و پەيوەندى بە زانكۆى ڤىناوھ كەرد بۆ خويندنى پزىشكى و سالى ۱۸۸۱ بەكارلۆرئۆسى بەدەست ھىنا. كاتىكش وەك پزىشكى نىشتەجى (موقىم) لە نەخۆشخانەى گشتى دامەزرا، لە توپزىنەوھ لە زانستى دەمار و توپكارى مېشك بەردەوام بوو. دواى چەند سالىك بەختى گۆرا و ناوبانگىكى جىھانى پەيدا كەرد. ھاورپىيەكى لەگەلى چوو بۆ پارىس تا لەژىر ڤەرمانى جان شاركو كار بكات، كە ئەو كاتە مامۆستايەكى ڤەرەنسىيى زۆر بەناوبانگ بوو لە زانستى نەخۆشى و پىسپۆر لە دەماردا، بەوھ توانى لەنزىكەوھ ئاگاي لە كارەكانى شارل لە ھىستىريا و چارەسەرکردنى نەخۆشەكە بە خەواندنى ئىحائى بى. ئەوھى بۆ فرۆيد مايەى سەرسامى بوو شاركو راستىيى دياردە ھىستىرىيەكان و زۆر روودانى لە پىاوان، ھەر ھەلە روودانى ئىڤلجىيى ھىستىرى و گرزوونى ھىستىرىيەنى دەمارەكان لە پىي خەواندنى ئىحائىوھ" و لىكچوونى لە روالەتدا بەگشتى بە تۆرەكانى ھىستىرىيى راستەقىنەى دەسەلماند. بەلام كاتىك فرۆيد گەراپەوھ ڤىنا، نەيتوانى پزىشكە ھاورپىكانى بە بوونى ھىچ بنەمايەكى زانستىيەنە بۆ چارەسەرى شلەژانە دەمارىەكان (الاضطرابات العصبية)

له پټی خه وانندنې موگناتیسیه وه. له وه به دتر، نه وه بوو به هوی بوچوونه په رگیرانه کانیه وه له کارگه ی توپکاری می شک دوور خرایه وه. له وکاته وه بوو به که سایه تیکی گزشه گیر و له ژیاڼی نه کادیمی پاشه کشه ی کرد و له ناماده بوونی کۆبوونه وه کانی کومه له ی زانایان دابرا. له کاتی کارکردنی تایبه تی خوی وه ک پزیشک، چهند سالیک له سر نه نجامدانی تاقیکردنه وه به خه وانندنې موگناتیسې برده وام بوو، به لام ورده ورده دهوری چۆل بوو له بهر نه وه ی ته نها ژماره یه کی کم له خه لک ده چوونه ژیر باری نه زمونه کانی، هه روه ها له بهر نه وه ی خه وانندنې موگناتیسې خویشی هه ندی جار ناسه واری دلته زین له سر نه وه که سه ی ده یخه ویتنی دروست ده کات. هه ربویه نه وه ی گۆږی به په ره پیدانی ریگه کانی ناسراو به "به شداری نازاد" (المشاركة الحرة) که له وکاته وه بوو به پیشه ی شیکردنه وه ی دهورونیی نه سلې.

حاشاهه لته گره که فرۆید دامه زرتنه ری پزیشکی نوئی نه خو شیبه عه قلیه کانه. بهر له سه رده می نه و، پزیشکی نه خو شیبه عه قلیه کان کاری له سر نیشانه کانی شیتی ده کرد، وه ک قلیشبوونی لوت و نه خو شیبی عه قلی شیتانه ی دابه زیو، که پټویستی به دابریڼ له نیو نه خو شخانه ی نه خو شیبه عه قلیه کاند. فرۆید کاره نیکلینیکه ی به چاره سه رکردنی حاله ته کانی چه پانندن و ململانیتی ده ماری (التنازع العصبی) ده ست پیکرد. هه ر زوو گه یشته نه و نه نجامگیریه ی که نه و ململانیتیا نه ته نیا تووشی نه خو شه کانی ده مار نابن، به لکو دوو چاری عه قل ساغه کانیش ده بن. زیاد له وه یش، شله ژانه ده ماریه کان له راستیدا نه خو شنی نین، به لکو هه ندی حاله تی دهورونیی عه قلن. کیشه ی گه وره چۆنیتتی چاره سه ری نه و شله ژانه عه قلیه به ربلاوه یه. له سر بنچینه ی تیبینی و نه زمون و چاره سه رکردنی زور نه خو ش له ښه نا، بنه ماکانی شیکردنه وه ی دهورونی یان دهورونشیکاری له کۆتاییه کانی نه و سه ده یه دامه زاند.

فرۆيد يەككە بوولەو نووسەرە مەزنانەى بواری زانستى كە نووسىنى زۆرە . ناتوانىن سەرجم ئەو بىرۆكە تازە و بۆچوونە سايكولوژيانەى نووسىنى، لە هېچ تاكە كىتەب يان بىلوكراوھە كىدا بىبىنەھە . رەنگە يەكەم كىتەبى، كە كىتەبى مەزنى "لىكدانەھەى خەونەكان" ە و لە سالى ۱۹۰۰ دەرچووه، خۆشەويستىرەن كىتەب بووبى لە دلى خۆيدا، كە نىكەى تەواى تىبىنى و بۆچوونە بنچىنەيەكانى لەخۆ گرتووه . لە يەككە كە كىتەبە بەرايەكانىدا بەناونىشانى "چەند توپۇزىنەھەىك لە ھىستىريا" و سالى ۱۸۹۵ دەرچووه، باوھرى خۆى دەرپرېوھ بەھەى كە شلەژانە سىكسىەكان "فاكتەرى بنچىنەى و گىرنگىرەن ھۆى شلەژانە دەمارى و شلەژانە دەمارىيە دەروونىەكان" ە، كە بەردى بناغەيە لە تىورى شىكردنەھەى دەروونى . لە سالى كەمە بەرايەكاندا، فرۆيد بۆچوونەكانى لەبارەى بەرەنگارى و گواسنەھەى ھىز و كىشەكانى سىكس لە سەردەمى مندالى و پەيوەندى نىوان ياداوھرىيە دىزىوھكان و ھەمەكان و مىكانىكەتى بەرگرى و چەپاندن، نووسى .

پوختەيەكى كورتى تىورە سىياسىەكان ھەندى ئالۇزى شىكردنەھەى دەروونى روون دەكاتەھە . يەكەم شت وشەى (نەخۆشە عەقلىەكان) و وشەى (نەخۆشە عەقلىيە دەروونىەكان) ھاومانانەن . دەكرى نەخۆشە عەقلىيە دەروونىەكان بە لىكە لە نەخۆشە عەقلىەكان دابىرى و بەگشتى لەسەر سەختىرەن ھالەتەكانى شلەژانە دەمارى و دەروونىەكان جىبەجى دەكرىن . بەگۆرەى راپۆرتىكى نوئى، لەنىو چوار ھەزار پزىشكى دەروونى لە وىلايەتە يەكگرتووهكانى ئەمەرىكا تەنبا سىسەد پىسپۆرپان لە شىكردنەھەى دەروونى تىدايە .

چارەسەرى تاكەكەسى بەدەگمەن نەبى بەلای فرۆيدەھە پەسەند نەبووه و ھالەتەكانى خراب پىكەپىنانى دەروونى تاكەكان، ھەك نىشانەى كىشەى ئابوورى و كۆمەلەيەنى و كەلتورى جىھانى ھاچەرخ داناوھ . مەبەستى ئەو بوولە رىشەھە لە نەخۆشى بەدات .

زۆږبهی ره‌خه‌گران کۆکن له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی ناوبانگی فرۆید پشت به‌ دۆزینه‌وه و رۆچپوونه نیو عه‌قلی ناھۆشیار (العقل غیر الواعی) ده‌به‌ستئ. فرۆید عه‌قلی مرۆفی به‌ چاخیکي به‌سته‌له‌ک به‌راورد کرد، که له‌ ده‌ به‌ش هه‌شت به‌شی له‌ژیر روی ده‌ریاکه‌دایه و ته‌نیا دوو به‌شی ئه‌وه‌یه له‌به‌رچاوه. ئه‌و پټی وابوو زۆږبه‌ی عه‌قل له‌نیو عه‌قلی ناھۆشیاردا شاراوه‌یه. له‌ژیر رووه‌که‌دا کۆمه‌لی پائنه‌ر و هه‌ست و مه‌رام هه‌ن که مرۆڤ نه‌ک هه‌ر له‌ که‌سانیه‌تریان ده‌شاریتته‌وه، بگره‌ له‌ خۆیشیان ده‌شاریتته‌وه.

ده‌روونناسی فرۆیدی ده‌لی عه‌قلی ناھۆشیار زاله، له‌کاتیکدا چالاکی عه‌قلی هۆشیار له‌ ناوه‌ندیکی شوینکه‌وته‌دا کورت ده‌بیته‌وه. کاتیک توانیمان له‌ قوولاییه‌ گه‌وره و نه‌زانراوه‌کانی عه‌قلی ناھۆشیار تیبگه‌ین، سروشتی ناوه‌کی مرۆڤ ده‌ناسین. فرۆید ده‌لی زۆږبه‌ی بیرکردنه‌وه‌مان ناھۆشیارانه‌یه و مه‌گه‌ر به‌پیکه‌وت بیته‌ هۆشیارانه. عه‌قلی ناھۆشیار سه‌رچاوه‌ی شله‌ژانه‌ ده‌ماریه‌کانه، له‌به‌رئه‌وه‌ی مرۆڤ هه‌ول ده‌دات یاداوه‌رییه ناخۆشه‌کان و حه‌زه نادروسته‌کانی بخزینیتته ئه‌و ناوچه‌یه، به‌لام ته‌نها ده‌توانئ بیپاریزیئ، بۆ سه‌رئشه‌کانی ناینده.

فرۆید چالاکی زه‌ینی تاك بۆ سی ئاست دابه‌ش ده‌کات که ناویان ده‌نی: ئاید ID (کورتکراوه‌ی وشه‌ی Idiosyncrasy) که بریتیه له‌ یه‌که‌ی بۆماوه‌یی یان پلازمای بۆماوه‌یی له‌ ناوکدا)، خود Ego و خودی بالا (Super Ego). ناو ئاید بایه‌خی پله‌ یه‌کی هه‌یه. فرۆید ده‌لی "ناوچه‌ی کارکردنی ئاید به‌شه‌ تاریکه‌کی که‌سایه‌تیمانه که ناتوانین پټی بگه‌ین. ئه‌و شته‌ که‌مه‌ی ده‌رباره‌ی زانیومانه، له‌پټی لیکۆلینه‌وه له‌ خه‌ونه‌کان و پیکهاته‌ی نیشانه‌کانی شله‌ژانه‌ ده‌روونیه‌کانه‌وه زانیومانه". ئاید ناوه‌ندی غه‌ریزه و هه‌لچوونه‌ به‌راییه‌کانه و بۆ دواوه، بۆ رابردوی ئاژه‌لیمان، پهل ده‌کیشئ، که رابردویه‌کی به‌سروشت ئاژه‌لی و سیکسییه. ئه‌و ناھۆشیارانه‌یه. فرۆید ده‌لی "ئاید هه‌موو شتیکی بۆماوه و هه‌موو ئه‌وه‌ی له‌کاتی

له دایکبووندا ههیه و هه موو ئه وهی له پټکاتهی که سه که دا چه سپاوه، تیدایه".
ناید کویر و هه له شهیه و هه موو مه بهستی به دیهتانی حهز و چیژه کانیه تی به بی
حسابکردن بو ئاکامه کان.

تۆماس مان گوتهی "هیچ به هایهک و هیچ خیر و شهر و هیچ نه خلاقیک نازانی".
مندالی تازه بوو نمونهی نایده. ورده ورده له کاتی گه شهی مندالدا له ناید-هوه
خود گه شه دهکات. خود له باتی ئه وهی به ته واوی ملکه چی بنه مای چیژ بی،
بنه مای حهقیقهت به پیرهی ده بات. خود ههست به جیهانی ده ور به ری دهکات و
ده زانی ده بی حهزه سه رکه شه کانی جله و بکات تا یاسا کانی کومه لگه نه شکینی و
وهک فرۆید ده لی: خود ناوه نده "له نیوان خواسته سه رچله کانی ناید و
حه رامکردنی جیهانی ده ره کی" دا. به م پیه خود (خود پیهی ده وتری: من) وهک
چاودیریک به سه ر پالنه ره کانی نایده وه کار دهکات و به گویره ی هه لو یسته
راسته قینه کان ده یگونجینی و ده رک به وه دهکات که خو لادان له سزا یان
خو پاراستن له وانیه پشت به م جو ره چه پاندنه بیهستی. له وانیه شه له نه نجامی
ململانی نیوان خود و ناید، هه ندی شله ژانی ده ماری روو بدات که کار له
که سایه تی تاک ده که ن.

دواین شت ره گه زی سییه مه له پرۆسه ی زه ینیدا، ئه ویش خودی بالا (به کوردی
پیهی ده وتری: به رزه من) ه، که ده کری به هۆش (الوعی) پیناسه بکری. ا.ا.
بریل که گه وره ترین لایه نگری فرۆیده له نه ماریکا ده لی "خودی بالا
پیشکه وتووترین په ره سه ندنی زه ینییه که بکری مرۆف پیهی بگات و پیکدی له
نیهسته نیی هه موو حه رامکراوه کان و هه موو ریتسا که سایه تیه کان که باروان له
مندالیدا ده چه سپینن. هه سترکردن به هۆش به ته واوی پشت به گه شهی خودی بالا
ده بهستی".

خودی بالایش له ئاید دهچی له وه دا که ناھوشیارانه یه و ههردووکیان له مملانییه کی بهرده وامدان و خود وهک ناوبریوان له نیتوانیاندا کار دهکات. بهها ئه خلای و ریساکانی سلوک له نیتو خودی بالادا خویان حه شار داوه.

کاتی ئاید و خود و خودی بالآ له ته باییه کی گونجاودا بن، تاک میتشک ساف و ئاسوده و بهخته وهر دهبی. به لام ئه گهر خود رنگه ی به ئاید دا یاساشکیتی بکات، خودی بالآ دله پراوکی و ههستکردن به گوناھ و دیارده یتری هوشیارانه دروست دهکات.

فاکته ریکتر هیه که میک له ئاید دهچی و فرۆید دۆزیه وه، تیۆره که ی بوو ده رباره ی ئاره زووی سه رکه ش (الشهوه الجامحه) Libidoo ده لی: هه موو هه لچوونه کانی ئاید بارگاوین به وینه یه ک له "چالاکیهی دهروونی" که ناوی ناوه Libidoo واته ئاره زووی سه رکه ش "جه وهری ریبازی شیکردنه وهی دهروونی". هه موو ئه وهی مرۆف فیژی ده بی له که لتور و هونه ر و یاسا و ئاین، له په ره سه ندنه کانی ئاره زووی سه رکه شن. له کاتی کدا وهک چالاکیه کی سیکسی ئامازه بۆ ئه م ئاره زووه ده کری، له راستیدا وشه ی "سیکسی" به مانایه کی زۆر فراوان به کار ده هینری، به شیه وه یه ک له حاله تی منداله تازه بووه کاندا هه ندی کاری وهک مژینی په نه گه وره و شیرخواردن و پیساییکردن ده گرتنه وه. له ساله کانی پاشتردا له وانه یه ئاره زووه که له پتی هاوسه رگیره وه بۆ که سیکتر بگوتیتته وه و شیوه ی لادانیه کی سیکسی وه ربگری، یان به داهینانیه کی هونه ری یان ئه ده بی یان موسیقی گوزارشته لی بکری. ئه مه یش پرۆسه یه که به "جیگرتنه وه" (الاحلال) ده ناسری. به لای فرۆیده وه غه ریزه ی جینسی گه وره ترین سه رچاوه یه بۆ کاری داهینه رانه.

فرۆید له جیمشتومرترین تیۆره کانی شیکردنه وهی دهروونیدا پیتی وایه له ژیر کاریگری ئاره زووی سیکسیدا هه ندی هه سته سیکسی به رانه ر باوک و دایکی

لەلای مندال دروست دەبى، كە سەرەتا بە يەكەمىن چىژە سىكىسيەكان كە لە خواردن لەرپى مەكى دايكىەو دەست پىدەكات و مندال پەيوەندىەكى خۆشەويستى بەدايكىەو دەبى. كاتىك تەمەنى زىاد دەكات، بەلام لە تەمەنىكى زوودا، لای مندالى نىرىنە ھەلچوونى سىكىسى گەورە بەرانبەر دايكى دروست دەبى، ھاوكات رقى لە باوكى دەبىت و ھەك ركبەرىك لىنى دەترسى. ھەرچى مندالى مېنىە بە لەوانە بە لە پەيوەندىيە نزيكەكەى لە دايكى دور بەكەوتتەو بەكەوتتە خۆشەويستى باوكى، لەبەرانبەردا رقى لە دايكى بىتتەو بە ركبەرى بزانى. بەجىبە جىكردنى ئەم تىۆرە لەسەر مندالى كور، ناوى دەنى "گرى ئۇدىب" كە ناوەكەى لە كەسايەتەكى ئەفسانەى گرىكىسى كۆن بەناوى "ئۇدىب" ھەرگىراو كە باوكى خۆى دەكوژى و دايكى دەخووزى.

فرۆيد دەلى: گرى ئۇدىب لە پىشىنە بەرايىە كانمانەو ھاوئەتەو كە لە شۆرپشەكانى غىرەدا باوكيان كوشتون. كاتىكىش مروفى سروشتى دەگاتە قۇناغى پىگەيشتن پالئەرە ئۇدىبىەكان تىيدا گەشە دەكەن. بەلام تاكە لاوازەكان لەوانە بە ھىچ شىئەيەك سەرکەوتتو نەبن لە پچرىنى پەيوەندى بە باوانيانەو، لەبەرئەوە ملپان دەبى بە مى كۆمەلى شلەژانى درونىەو.

لەپاستىدا فرۆيد پى وايە "شلەژانە دەرونىەكان، بەبى جىاوازى، شلەژانن لە ھەزىفەى جىنسىدا". ھەبۆيە نابى ئۇبالى ھاوسەرگىرىيە شكستخواردووەكان يان كاروبارەكانى ئەويندارىي سەرئەكەوتتو لای پىگەيشتوان، بخرىتە گەردنى شلەژانە دەمارىەكان. بەلام دەكرى ھەموو ئەمان بەرئە پال گرى دەرونىەكانى قۇناغى سەرەتاي مندالى.

بە پراكتىزەكردنى تىۆرەكەى لەسەر بوارى زانستى رەگەزە مروفىيەكان (ئەنتروپۆلۆژيا)، فرۆيد گەيشتە ئەو ئەنجامگىرىيە كە سروشت و ئەفسانە ئاينىەكانى مروفى سەرەتايى بەرەنجامى گرىكانى دايك و باوكن. باوەپىشى وابوو

ئاین هیچ نیه جگه له گوزارشتکردن له گرتی ئۆدیب. پاش شیکردنەوهى سەدان
 حالت که بۆ چارهسەر هاتبوونە بەردەستی، پایەى غەریزەى سیکسى و حەزە
 سیکسىەکان و رۆلیان له پیکهینانى که سایەتیدا زۆر بەرز کردەوه و بەهۆى
 سەرەکی شلەژانە دەماریهکانى دانا. ئەمەیش بپاریکە هەندى له گەرە
 پسپۆرانی دەروونشیکارى رەتیاں کردۆتەوه، وهک پاشتر روونى دەکهینهوه.

کاتى کۆمەلگە تاک ناچار دەکات زۆر له حەزە قوولەکانى بوەستینى، ئەوا
 بەشیوهیهکی ناھۆشیارانە چەپاندنیکى زۆر له دەروونیدا هەلەگرتى. ئەگەر
 زاراوهکانى فرۆید بەکار بینین: هۆشى مەرۆف سەرکەوتوو دەبى له وهى رینگه له
 "هیزه تاريکهکانى ناھۆش (لاوعى)" که چەپینراون و رووشکین کراون، بگرتى
 جارىکتیر دەریکەونەوه. سەربارى ئەمەیش، لهوانەیه ئەو کەسانەى تووشى
 شلەژانى دەمارى بوون ناوبەناو بەهۆى ئەم چاودیتیرکردنەوهوه بەدەست شلەژانى
 عاتیفیەوه بنالینن. فرۆید دەلى "ئەرکى چارهسەرکردن بە شیکردنەوهى دەروونى
 ئەوهیه حالەتەکانى چەپاندن بدۆزیتەوه و لەجینگەیان حالەتى حوکمی دروست
 دابنى، که دەشى پەسەندکردن یان وهلاخستنى ئەوهى لیبکەویتەوه که پیشتر
 رەفز کراوه. بەهۆى سروشتى بەئازارى مادە چەپینراوهکە، عادەت وابووہ که
 نەخۆش هەول دەدات رینگه له دۆزینەوهى چەپاندنەکەى بگرتى". فرۆید بەم
 کۆششانە دەلى "بەرەنگاریەکان" و پزیشک دەیهوى بەسەریاندا زال بى.

ئىستا ئەو رینگەیه باس دەکەین که فرۆید بۆ مامەلەکردن لەتەک چەپاندن و
 بەرەنگاریەکان دایهیناوه، که بە "بەدوايه کداهاتنى ئازادى بپۆکەکان" (التسلسل
 الحر للافکار) دەناسرى. ليشاوتیکه له قسەى عەقلى هۆشيار له پى نەخۆشیکەوه
 که لەسەر تەختەى پسپۆرێکى شیکردنەوهى دەروونى له ژووریکى روناکى کزدا
 راکشاوه. نەخۆش هان دەدات هەرچى بەخەيالیدا دى بىلى بەبى ئەوهى هیچ
 ئاراستەیهکى هۆشيارانە بە بیرهکانى بدات.

فرۆيد پىتى وايە شىۋازى "بەدوايە كداهاتنى ئازادى بىرۆكە كان" تاكە رىگەى بەكارە بۇ چارەسەرى شلەژانى دەمار و ئەۋەى بەدپەيتنا كە لىتى چاۋەپوان دەكرا، ئەۋىش دەرخستنى مادە چەپىنراۋەكەيە بۇ ۋىنە ھۆشيارانەكەى، ئەۋ مادەيەى بەرەنگارىە كان دەستبەسەريان كرىدبوۋ.

برىلّ لەبارەى رىگەكەى فرۆيد لەگەلّ نەخۆشە كان دەلىى "ھانىدەدان ھەر كاردانەۋە (انعكاس) يەكى ھۆشيارانە دەرىخەن و خۇيان بدەن بەدەم تەركىزى ھىمانەۋە، شوپىن رووداۋە زەينىيە خۇبەخۇكان بكون و ھەموو شىتىكى بۇ بدركىنن. بەۋ شىۋەيە سەرەنجام ئەۋ بىرۆكانەى بەدەست ھىنا كە ئازادانە بەدواى يەكدا دەھاتن و بەرەۋ ئەسلى نىشانەكانمان دەبا".

ئەۋ مادە لەبىركراۋەى نەخۆش لە عەقلى ناھۆشيارى لە ماۋەيەكدا كە دەشىى بگاتە چەندىن مانگ لە چارەسەرى شىكىردنەۋەى دەروونى، دەرىدىتى، اباۋە شىتىكى ئازار بەخش و دزىۋ و ترسىنەر و ناشىرىنە لە رابردوۋ، كە نەخۆش ھەز ناكات لە بارى ھۆشيارىدا بىرى بكونەۋە.

لەم جۆرە پىۋسەيەدا، بەدلىنبايەۋە ئەۋ ياداۋەرىيە كەلەكە بووانە بىرىكى زۆر زانىبارى نەگونجاۋ و بىكەلگىيان تىدايە. كەۋاتە ھەموو شت لەسەر تواناى پزىشك بۇ شىكىردنەۋەى مادەكەى لە روۋى دەروونىۋە ۋەستارە، ئەۋ مادەيەى، ۋەك زۆر لە رەخنەگران باسى دەكەن، دەكرى بە رىگەى بىشومار تەفسىرى بۇ بكرى. لەبەرئەۋە لەۋ بارەدا زىنگى و لىھاتوۋى پىسپۆرى شىكىردنەۋەى دەروونى بايەخىكى زۆر بنچىنەى ھەيە.

فرۆيد لەپىتى چارەسەركردنى نەخۆشەكانى بەرىگەى شىكىردنەۋەى دەروونى، شىتىكى دۆزىۋە كە ناۋىنا "ھۆكارىكى گىرنگ كە خەۋنى پىۋە نادىترى"، ئەۋەيش پەيۋەندىيەكى توندى عاتىفىيە لەنىۋان نەخۆش و پزىشكە شىكارەكە، كە پىتى دەۋترى "خوئىندەۋەى بىرۆكە كان يان گواستەۋەى بىرۆكە كان".

"ده‌کریځ خویندنه‌وه‌ی بیړوکه‌کان له‌نیوان دوو کوټاییدا جیاواز بی، په‌کټیکیان خوښه‌ویستی‌ه‌کی عاتیفیی خاوه‌ن سیفه‌تیکی سینکسیانه‌ی ته‌واوه. نه‌ویتریان ده‌ربرینټکی له‌جله‌و ده‌رچووه له‌گڼه‌ری و رقی تال". له‌م هه‌لوټیسته‌دا پزیشکه ده‌روونشیکاره‌که "وه‌ک بنه‌ما، له‌ شوینی په‌کټیک له‌ دایبایی نه‌خوښه‌که ده‌بی، باوکی یان دایکی". فرۆید خویندنه‌وه‌ی بیړوکه به "چاکترین نامراز بؤ چاره‌سهری ده‌روونی" داده‌نی، به‌لام به‌کاره‌یتنایی سه‌ختترین و گرنه‌گترین به‌شه له‌ هونه‌ری جوانکردندا. فرۆید باوه‌پی وایه کټیسه‌که "چاره‌سهر ده‌بی، به‌وه‌ی نه‌خوښ قه‌ناعه‌ت پی بکریځ که‌ئو جارټیکتر موماره‌سه‌ی هه‌ندی په‌یوه‌ندیی سوژداری ده‌کاته‌وه که له‌ سه‌ره‌تای مندالټیپی نه‌ودا په‌یدا بوون".

په‌کټیکتر له‌و ریگه به‌ره‌مداران‌ه‌ی فرۆید بؤ گه‌یشتن به‌ مملانی و سوژه ناوه‌کیه‌کان دایه‌یناوه، شیکردنه‌وه‌ی خه‌ونه و نه‌و په‌که‌م که‌س بوو پټی گه‌یشت، چونکه پیش نه‌و خه‌ون به‌ شتیکی بی مانا و بی نامانج داده‌نرا. کټیبه‌که‌ی "لیکدانه‌وه‌ی خه‌ون" په‌که‌م هه‌ول بوو بؤ لیکولینه‌وه‌یه‌کی زانستیانه‌ی نوی له‌و دیارده‌یه. فرۆید پاش سی و په‌ک سال له‌ بلاوکردنه‌وه‌ی کټیبه‌که، سه‌رنجی خوځی ده‌ربری، به‌وه‌ی کټیبه‌که "تا‌ئم روژه گوره‌ترین ډوژینه‌وه‌کانی تیدایه که به‌خت یاوه‌ری بووه بؤ ډوژینه‌وه‌ی و به‌نرخترینیانه".

به‌گوت‌ه‌ی فرۆید "بؤمان هه‌یه جه‌خت له‌وه بکه‌ین که خه‌ون نه‌نجامدانیکی به‌رده‌وامی جه‌زیکي چه‌پینراوه". هه‌ر خه‌ونیک درامایه‌که له‌ جیهانی ناوه‌کیدا "خه‌ونه‌کان هه‌میشه نه‌نجامی مملانی‌یه‌کن". فرۆید ده‌لی "خه‌ون پاسه‌وانی نووستنه" و نه‌رکی یارمه‌تیدانه له‌ نووستن نه‌ک بیزارکردنی، به‌وه‌یش به‌ر بؤ نه‌و گرځیپانه شل ده‌کات که به‌ره‌می نه‌و ناره‌زووانه‌ن که به‌دینایه‌ن.

به‌بپوای فرۆید، جیهانی خه‌ون له‌ ژیر ده‌سه‌لاتی عه‌قلی ناوه‌شیاردايه له‌ په‌که‌ی بؤمایي (ناید)دا. خه‌ون بؤ پسپوږی ده‌روونشیکاری گرنه‌گه، له‌به‌رته‌وه‌ی

دەيگە يەنئىتە عەقلى ناھۆشيارى نەخۆش. ئەو عەقلى ناھۆشيارە كانگەي ھەموو ئەو ھەزە بەرايى و ھەزە عاتىفيانە يە كە بەھۆى خود و خودى بالاۋە، لە ژيانى ھۆشياردا چە پىنراوان. ھەزە ئاژەلەھە كان ھەمىشە لە ژىر روۋەھەن و لە كاتى خەوندا خۆيان دەردەخەن، تەنەت لە كاتى خەوتنىشدا ھەرىكە لە خود و خودى بالا (من و بەرزە من) ۋەك دوو پاسەوان چاودىرى دەكەن. لە بەرئەۋە يە ماناكانى خەون ھەمىشە روون نىن، بەلكو لە شىۋەي ھىمادا دەردەكەون كە لىكدانە ۋە يان پىۋىستى بە كەسى پىسپۆر ھەيە. ناكىرئ رەمزە كانىش بە مانا ھەرىكە يان ۋە رىگىرئ مەگەر لە خەونە سادە كانى مندالاندا. كىتئىي "لىكدانە ۋەي خەون" چەند نەمۇنە يەكى تىدبايە كە فرۆيدا لە روۋى دەروونى ۋە شى كىرۋونە تەۋە.

يەكىكىتر لە شىۋە دەربىنە كانى عەقلى ناھۆشيار ھىرشە ھەلە كان و ئەو قسانەن بەھەلە لە زمان دەردەچن و ھەروەھا فىلە كانى مېشك جەنجالە كانە. فرۆيد دەلى "پىسپۆرى دەروونشيكارى بە ھەمان رىگە سوود لە لىكدانە ۋەي خەون دەبىنى، ھەروەك سوود لە ۋە زار دەرچوونە سادە و زۆرانە و ئەو ھەلەنى خەلك دەيانكەن و بە كارى لە پىر ناۋ دەبىرئ".

سالى ۱۹۰۴ فرۆيد ئەو بابەتەي لە كىتئىي "چارەسەرى دەروونىي ژيانى رۆزانە" دا پىشكىنۋە. تىيدا دەلى "ئەم دياردانە زادەي رىكەوت نىن، بەلكو مانايان ھەيە و دەكرئ تەفسىر بىكرئ. مەۋقە دەتوانئ بوونى ھەلچوون و نىيازى خەفەكرامى لى بخوئىنئتە ۋە". لە بىر كىردنى ناۋىك ماناي ئەۋەيە ئەو كەسە رقى لە خاۋەنى ئەو ناۋەيە. كاتىك كەسىك بەھۆى لىتئىكچوون لە خىشتەي مەۋعەدە كاندا شەمەندە ھەرى لە دەست دەچئ، لەۋانە يە ئەۋە نىشانەي ئەۋە بئى ھەزى لە سواربوونى نىە. ئەو مېردەي كىلىي مالاكەي ون يان لە بىر دەكات، لەۋانە يە لە مالاكەيدا ئاسوودە نەبئ و ھەز نەكات بۆي بگەپتە ۋە. دەكرئ وردبوونە ۋە لەم ھەلەنە پىسپۆرى دەروونشيكارى بگەيەنئتە دالانە كانى عەقلى ناھۆشيار.

دەكرى ھەمان شت لە نوكتەكانىش بە دەست بى، كە فرۆيد ناوى دەنى "باشترىن دەمەوانەى پاراستنە كە مرقى ھاوچەرخ بەرھەمى ھىتاوھ"، چونكە بەھۆيەو بە شىئەيەكى كاتى لە حالەتەكانى چەپاندن رزگار دەبىن كە كۆمەلگە دەيەوى بىشارىنەو.

رەنگە بەھۆى ھەستىكى ئاگە داركردنەوھى رابردوو، يان ھەولئى رزگار بوون لە خەيالآتىكى روو لەزىاد، يان ئەوپەرى رەشبینىەوھ بووبى كە فرۆيد لە كۆتا رۆژەكانى ژياندا بە "غەرىزەى مردن" ھەو خۆى سەرقال كەردبوو، تا كار بەوھ گەيشت ئەو بىرۆكەيە لە بايەخدا رىك ھەك "غەرىزەى جىنسى (سىكىسى)" دابنى. فرۆيد پىتى وابوو غەرىزەيەكى مردن ھەيە، كە ھەموو مادە زىندووھەكان بەرەو گەرانەوھ بۆ ئەو حالەتە نائەندامىەى لىيەوھ ھاتبوو پەلكىش دەكات. بەگۆيرەى ئەم رايە، مرقە بەردەوام دوو ھىز كىشى دەكەن: ھىزى ھاندان بۆ ژيان كە برىتییە لە غەرىزەى جىنسى، ھەروھەا دژە ھىزىكىتر كە ھاندانە بۆ فەوتان يان لەناوچوون، ئەويش غەرىزەى مردنە. بەتەبىعەتى حال، سەرەنجام غەرىزەى مردن زال دەبى. ئەم غەرىزەيە بەرپرسە لە جەنگ و لە جۆرەكانى سادىت ھەك دەمارگىرى دژى رەگەز و چىنەكان و چىزبىنىنى رۆر لە دادگەيە تاوانكارىەكان و شەپە گا و لەسىدارەدان بەبى دادگەيىكردن.

ئەمە بەگورتى ھەموو خالە سەرەكەكان بوون لە تىۆرى فرۆيدا.

ئەمۆ زانايانى دەروونناسى بۆ دوو يان سى جەمسەرى ناكۆك دابەش بوون، ھەندىكىيان پشتگىرى لە فرۆيد دەكەن و ھەندىكىترىيان بەرھەلستى دەكەن. تەنانەت قوتابىەكانىشى لە پەنجا سالى رابردوودا ھەلۆيستىيان لە قبولكردنى رەھامى تىۆرەكانى گۆرپوھ. ئەوھەتا ئەلفرېد ئەدلەر Alferd Adler يەكەك لە شوپنكەوتە بەرايىەكانى لە بەرھەى فرۆيد جيا دەبىتەوھ لەبەرئەوھى باوھەرى وابوو فرۆيد زىاد لە پىۆيست جەختى لەسەر غەرىزە سىكىسىەكان كەردۆتەوھ. ھەك

جىگرەۋەى ئەو رىيازەش، ئەدلەر جەخت لەۋە دەكات كە حەزى ھەموو مەۋقەت كە
بۇ سەلماندنى سەر كەۋتنى، چاۋگى بىچىنەنەنە لە رەفتارى مەۋقەدا.
يەكەن لە جىابوۋە بە ناۋبەنگە كانىتر كارل يۇنگە Karl Jung كە ئەۋىش ھەۋلىدا
لە رۆلى سىكس كەم بىكاتەۋە.

يۇنگ مەۋقەنەنەنە بۇ دوو جۆرە دەروونى دابەش دەكات: يەكەنەن ھەلگە پراۋەنە لە
ناۋەۋە بۇ دەروە، دوۋەمىيان ھەلگە پراۋەنە لە دىار (ظاھەر) ھەۋە بۇ نادىار (باطن)،
ئەگەرچى دەيزانى ھەر كەسەك تەنكە ئەيەكە لە ھەردوۋ جۆرەكە. بە پىچەۋانەنە
فرۆيدىش يۇنگ جەختى لە سەر گىرنگى ھۆكارە كانى بۆماۋە دەكرد لە پىكەنەنەنە
كەسايە تىدا.

بەگشتى رەخەنە گرانى فرۆيد لە چەند خالەكدا لەگەلى ناكۆكن، لەۋانە سۈرۈبوونى
لە سەر بايەخى يەكەمى شەۋزانە دەروونە كانى سەردەمى مندالى و تۆمە تباركردنى
خەلك بەۋەى غەرىزە بەرەنە تۈندە كان ھەلىئەندە سۈرپىتن. ھەروەھا پىدانى رۆلىكى
سەرەكى بە ئارەزۋى زايەندى (ۋاتە سىكسى) لە پىكەنەنەنە كەسايە تىدا.
ھەروەھا ھەندى كەس لەۋەدا نەيارىن كە باۋەرى ۋايە بەدۋايە كداهاتنى ئازادانەنە
بىرۆكە كان رىگە يەكە لە دەستگە ىشتن بە عەقلى نادىار (باطن) دا ھەلە ناكە.
بە تايىبەت ئەۋە زەق دەكەنەۋە كە لىكدانەۋەى ئەۋ زانىارىانەنە لەۋ رىگە يەۋە
دەست دەكەۋن كارىكى ئاستەمە.

بەلام لەگەل ئەۋە ىشدا، ۋەك يەكەن لە زانىارى دەروون دەلى "ئەۋ گۆرپانگارى و
پەرەسەندەنەنە لە ماۋەى شەست سالى رابردودا روويان داۋە، بە ھىچ شىۋە يەك
پىنگە ۋە ھەزموونى فرۆيدىان كەم نەكردۆتەۋە. ئەۋ مەملەكەتى عەقلى نادىارى
كردەۋە و روونى كردەۋە كە چۆن يارمە تىدەرە لەۋەى ۋامان لىبكات بەم شىۋە يە
بىن كە ئىستا ھەن. ھەر دەبوۋ لە بەر تىشىكى تاقىكردنەۋەى زىاتردا زۆر لە
بۆچۈۋن ۋە ئەنجامگىرە كانى دەستكارى بىكرىن. دەتوانىت بلىتت جىگرەۋە كانى

ئەو "سەردەمىكى نوئى" يان لە پزىشكىيە نەخۆشىيە دەروونىيە كاندا دەنوسىيەو. بەلام فرۆيد "سەردەمى كۆن" نى نووسىيەو و كارەكەى لەو بوارەدا بە بناغە دەمىنئەتەو.

ئىمە لە تىروانىنى نويمان بۆ دياردەى "شىتتى" زۆرقەرزارى فرۆيدىن. بۆچوونەكان بەو ئاراستەيە روو لەزىادبوونن كە پىتى وايە "نەخۆشانى شلەزانە عەقلىيەكان كەسانى وەك ئىمەن، بگرە زياتر لەو وەيشن وەك ئىمە بن". ئەلىكسەنەدەر رايد مارتىن دەلى: "چ ئەو رابگەيەنرئى يان نا، ەموو نەخۆشخانەكانى نەخۆشىيە عەقلى و دەروونىيەكان، توخمەكانى دەروونناسىيە فرۆيدى و تىۆرە بنچىنەيەكانى بەكار دىنن. ئەوەى پىشتر بە جىهانىكى نەناسراو و ترسىنەر و تەمومزاولى و بى ئامانچ و بىمانا دادەنرا، لەپىتى فرۆيدەو بوو تە جىهانىكى روناك و پىرمانا و سەرنچراكىش و بەچىژ و دانپىدانراو، نەك ەەر لە پزىشكىدا، بگرە لە ەموو زانستە كۆمەلەيەتەكاندا".

بىرى فرۆيد بە ەمان ئەندازە لەسەر ئەدەب و ەونەرىش رەنگىداو تەو. لەم سالانەى دووايىدا بۆچوونەكانى فرۆيد لە جىهانى خەيال و شىعر و دراما و باقىيە وىنە ئەدەبىيەكانىتردا گەشەيان كىدو. لەوبارەو بىرنارد دى قۆتۆ دەلى "هېچ زانايەكىترى سىروشتى ئەو كارىگەرىيە بەهتەز و بەبلاوەى لەسەر ئەدەب نەبوو". قوولئى كارىگەرىشى لەسەر وىنەكىشان و ەلكۆلئىن و جىهانى ەونەر بەگشتى كەمتر نەبوو.

سەرزىمىركردنى بەشدارىيەكانى بلىمەتتى فرۆيد لە بنىاتنانى زانارىيەكانمان، لە تىۆر و بۆچوونى ەمەلەيەنەدا، كارىكى ئاستەمە، ئەوئىش بەهۆى فراوانىيە بوارە ماندووكەرە قورسەكانى و سىروشتى دۆزىنەو فرە ئاراستەكانى. نووسەرى ئىنگلىزى رۆبىرت ەامىلتۆن لە ەولئىكىدا گەيشتە ئەو ئەجامەى بلى: "فرۆيد زانستى دەروونى لە نەخشەدا دانا. ئەو زانايەكى بدۆز و مەزن بوو، زۆر لە

سەرگەرتنەكەيشى بۆ ناسكى و شىتۈزە ئەدەبىيەكەى دەگەرىنئىتەو. سەربارى ئەوئەى رىگەكەى پىشت بە شىتئىكى بەرەست نابهستى، ھىچ رىگەبەكىتر نىبە لە دەروەئەى ئەدەبى روتت كە لەو ھەپتەخىشتەر و ناسكتەر و خاوەن شىتۈزىكى سەرنجراكىش بى. ئەو وئەى كىر جىھان لەرۈوى دەروونىئەو بىر بىكەتەو، ئەوئەىش پىتۈستىيەكى بىنچىنەبىبە بۆ سەردەمەكەمان. خەلكى ناچار كىر كۆمەلئى پىرسىيار لە خۆيان بىكەن كە بۆ بەرئەوئەندىيەكانىان گىرنىگن. لە بابەتە نەزۇكەكانى دەروونناسىيە ئەكادىمىيە سەدەئەى تۈزەدەبەم، دژە تىۋرەكانى لە دەروونشىكارىدا بەرھەم ھىئا، بە سەلبىياتە تارىكەكانىئەو.

فرىدرىك وىرئام كە يەككىكە لە پىزىشكە دەروونىيە ئەمەرىكىيە بەناوبانگەكان، لە روانگەبەكىترەو دەدوئى و دەلئى: "پىتۈستە مەۋقە ئەو رۈون بىكەتەو كە جگە لە زۆر لە راستىيە ئىكلنىكىيە تازەكان لەبارەئەى ئەو نەخۇشانەئەى فرۆئىد سەرنجىدان، ئەو سى گۆرئانكارى لە ئامادەسازى بۆ لىكۆلئىنەوئەى كەسايەتى و چارەسەرى عەقلى ھىئاىيە كايە. يەكەمىيان قىسەكردن بوو لەسەر سەرجەم پىرۈسە ساىكۆلۆژىيەكان و بىرلىكردنەوئەىيان بە لۆژىكى زانىستە سىروشتىيەكان. ئەمە تەنھا ئەو كاتە كىر كە فرۆئىد بىرۈكە واقىيەكەئەى دەربارەئەى عەقلى نادىيار و رىگە زانىستىيەكانى پىشكىنىنى پىشكەش كىر. دووئەمىيان پىشكەشكىردنى رەھەندىكى نوى بوو بۆ چارەسەرى دەروونى، ئەوئەىش كارىگەرىيەكانى قۇناغى مىندالىيە نەخۇشەكەبە. بەر لە فرۆئىد بەشىۋەبەك مامەلە لەتەك نەخۇشىيە عەقلىيەكان دەكرا وەك ئەوئەى ھەموو نەخۇشىيەك ئادەم بى، كە ھەرگىز مىندال نەبوو. سىيەمىشيان كىردنەوئەى تىگەبىشتىنئىكى جۆرايەتى بوو لە غەرىزەئەى سىكىسى. دۆزىنەوئەى تازەكە لىرەدا ئەو بوو كە مىندال زىيانى سىكىسىيان نىبە، بەلكو غەرىزەئەى سىكىسى خۆى قۇناغى مىندالى ھەبە."

أ. نؤ. تانسلی له راپورتیکیدا بۆچوونیکي هاوشیوه درده بری و ده لئی: "سروشتی شورشگنیرانهی نه جامگیریه کانی فرۆید کاتیک درده که وی که بیر له وه بکهینه وه نه و بوارنکی ده پشکنی پیش نه و که س به هیچ شتوهیه ک تیی نه چوه، نه ویش ناوچهیه که له عه قلی مرؤف که که س پیشتر دزهی نه کردوه ته ناوی و دیمه ته نارپونه کانی به ناقابیل به ته فسیرکردن یان به لادانی خراب دانراوه، یان زانایان فه رامۆشیان کردوه له بهر نه وهی ده که ویتته ژیر به هیترترین هه رامکراوه به شهریه کان. نه م کایه به هیچ شتوهیه که په ی پی نه براوه. هه ربویه فرۆید ناچار بوو گریمانه ی بوونی ناوچهیه کی نا هۆشیاران له عه قلد ا بکات، پاشان هه ول بدا له پئی له بهر یه که ه لوه شانندی روونی زنجیره ی رووداوه عه قلییه هۆشیاران که نه وه، بجیته ناوی".

له کۆتاییدا، وینفرید ئۆفه رهۆلسته ر ده لئی "هۆیه کی به هیزه هیه بۆ باوه رپوون به وهی پاش سه د سالیتر فرۆید له ریزی کۆپه رنیکۆس و نیوتندا داده نری وه ک یه کیک له و پیاوانه ی ئاسوی نوییان له بهر ده م هزدا کرده وه. نه وه روونه که له م سه رده مه ماندا که س وه ک فرۆید تیشکی نه خسۆته سه ر قوولاییه کانی عه قلی مرؤف".

فرۆید دواين مانگه کانی ژيانی له تاراوگه به سه ر برد. پاش داگیرکردنی نه مسا له لایه ن نازیه ته وه، ناچار بوو سالی ۱۹۳۸ ښه نا به جی بیلی و ئینگلته را مافی به نابه ری پټبه خشی، به لام دواي که میک له سالیک زیاتر به هۆی شیرپه نجه ی ده مه وه له سپټه مبه ری ۱۹۳۹ کۆچی دوايي کرد.

۱۶- "گوڤره‌یی: تیۆرەت تایبەت و گشتیه‌کانی"

ئەلبیرت ئەنیشتاین Albert Einstein

ئەفسانە‌ی چاخی ئەتۆم

ئەلبیرت ئەنیشتاین یه‌کیکه له‌که‌سه ده‌گمە‌نه‌کانی میژوو، چونکه توانی له‌ژیانیدا بیهته ئەفسانه. وه‌ك برتراند رسل به‌راستی تییینی کردوه "هه‌موو که‌س ده‌زانن ئەنیشتاین شتیکی سه‌رسوره‌ینی کردوه، به‌لام ته‌نیا که‌میک ریک ده‌زانن ئه‌و شته‌ چیه‌ کردویه‌تی". ئە‌گەر به‌وردیش نه‌بی ده‌بی ئه‌وه بزانی که به‌ئاسته‌م ده‌ که‌س هه‌بن له‌ سه‌رتاسه‌ری دنیا‌دا که به‌ته‌واوی له‌ تیۆره‌کانی ئەنیشتاین له‌باره‌ی گه‌ردوونه‌وه تییگن، ئه‌و تیۆرانه‌ی، ئە‌گەر نه‌لێن ملیۆنان، هه‌زاران که‌س که هه‌ول ده‌ده‌ن بزانی ئه‌و جادوگه‌ره مه‌زنه‌ی ماتماتیک چی ده‌لی، ده‌خه‌له‌تین و گزبه‌ری ده‌که‌ن.

تینه‌گه‌یشتن له‌ بیردۆزه‌کانی ئەنیشتاین له‌ سروشتی ئالۆز و نااسایی بواری کاره‌که‌یه‌وه ده‌ست پیده‌کات. ت. ا. بریدجز T. E. Bridges ده‌لی زانایه‌کی ئینگلیزی ناو نادیار به‌م شیوه‌یه باسی کردوه:

"ئهم ریبازه‌ی ئەنیشتاین، قسه‌ له‌سه‌ر ریزه‌ی نیوان رووداوه سروشتی و ماتماتیکیه‌کان ده‌کات. که‌واته به‌ زاراوه ماتماتیکیه‌کان نه‌بی شه‌رح ناکرئ و مه‌حاله به‌هه‌چ شیوه‌یه‌کێتر پیشکه‌ش بکرئ، که بکرئ ئه‌وانه‌ی شاره‌زاییه‌کی پیشکه‌وتووین له‌ جه‌بردا نیه‌ لێی حالێ ببن".

جۆرج و. گرای-ش به‌هه‌مان شیوه ده‌لی:

"ئەبەدەتتەكى دانەرى بىردۆزى گۆيرەنى بىردۆزەكەى بە زىمىنكى ماتىماتىكى خىستىۋىيەتتە روو، لەپاستىدا بەبى ئەۋرىگە بە ناكىرى باس بىرى. ھەر ھەۋلىك بۇ تەرجىمە كىردى بۇ زىمانى باۋ جۆرە لافلىدانتىكە.."

لەگەل ئەۋەشىدا دەشى ھەندى دىمەنى دىيارىكراۋى جىھانكەى ئەنىشتاين بىرىتتە روو بەبى پەنابردن بۇ رەمزە ماتىماتىكىكەكان. ئاى چ دىنبايەكى خەيالىيە، كە ئەۋ بىرۆكانەى بۇ چەندىن سەدە دانباين پىدا نرابوۋ ئاۋەتوۋ دەكاتەۋە. "ئەمەش شىتىكى نامۆيە كە داۋا لە مۆۋقى رەشۆكى بىرى ھەرسى بىكات،" بۇ نمۇنە داۋامان لىدەكات دان بە ھەندى بىرۆكەدا بنىين كە جىنى باۋەپىكىردن نىن، ۋەك ئەۋەى: فەزا كەۋانەيىە و نىزىكتىن دوو خال ھىلىكى راست نىە، گەردوون سنووردارە بەلام بەبى سنوور، ھىلە تەرىبەكان لەكۆتايىدا بەيەك دەگەن، تىشكەكانى روناكى بە ھىلى چەماۋە دەپۆن، زەمەن گۆيرەيىە و ناكىرى بە ھەمان رىگە لە ھەموو شوين پىۋانە بىرى، پىۋانەى درىژەكان بەپى جىاۋزى خىرايى جىاۋزە، زەۋى شىۋەلۇلەكى (اسطوانى) بە نەك خىر، تەنى جولۇۋ قەبارەى دەچىتتە يەك بەلام بارستەى زىاد دەكات، جگە لە سى رەھەند ياخود دوورايىە باۋەكە، دوورايىەكى چۈرەمىش ھەيە كە زەمەنە.

ئەگەرچى ئەنىشتاين بىشومار بىردۆزى لە ماتىماتىكدا ھەيە، بەلام ناۋبانگەكەى بەر لە ھەموو شت پىشت بە بىردۆزى گۆيرەنى ياخود رىژەنى (النظرية النسبية) دەبەستى. ئەۋەش كارىكە ۋاى لە بانىش ھۆفمان كىردوۋ بلى ئەۋە كارىكى: "مىژۋىيە و دانەرەكەى بەھەق بىردۆتە رىزى گەۋرە زاناىانى ھەموو سەردەمەكان شانبەشانى ئىسحاق نىوتن و ئەرشمىدس. ئەم تىۋرە بە دژىەكىيە سەرسۈپھىن و سەركەۋتنە ئاشكراكەى، خەيالىگەى جەماۋەرى كىردەۋە."

شۆپشەكەى ئەنىشتاين سالى ۱۹۰۵ دەستى پىكىرد و لە رۆژنامەيەكى ئەلمانىدا بەناۋنىشانى "سالنامەى زانستى سىروشت" دەرکەۋت لە سى لاپەرەدا

به ناو نيشانتيكى سهرنجرانه كيتش "له بارهى دايناميكي كاره بايى ته نه وه جولاره كان". نه نيشتاين نه وكاته له ته مهنى ۲۶ سالي دا بوو وهك فه رمانبه ريتكى ئاسايى له به رپتوه به رايه تىي تۆماركردنى دۆزلوه كانى سويسرادا كارى ده كرد. سالى ۱۸۷۹ له بنه ماله يه كى جوله كه له شارى ئولم له باقاريا له دايك بوو. كاتيك قوتابى بوو جگه له ماتماتيك، كه هر له سهره تاوه نيشانهى هه لكه وتويى پتوه ده ركوت، هيچ شتيكتيرى به باشى نه ده زانى. له بهر خراپيوني بارى گوزه رانى خيترانه كى هيشتا ته مهنى پازده سال بوو ناچار بوو خۆى خۆى به خيو بكات.

كۆچى كرد بو سويسرا و توانى له خويندنى زانستى له نه كاديميائى هونه ره ته كنه لۆژيه كان له زيوريخ به رده وام بى. كچه هاوپرته كى له نه كاديميكا خواست و بوو به هاوالاتيه كى سويسرى. كاتيك بوى نه لوا وهك حه زى ده كرد ببه تته مامۆستايى زانكو، بو نه وهى بژتوى ژيانى پهيدا بكات، له كارى كدا جينگير بوو كه تنييدا راپورتى به رايى و تۆماركردنى داواى دۆزه ره وان بو تۆماركردنى دۆزينه وه كانيانى ناماده ده كرد. له كاتى ده ست به تاليشدا به خويندنهى كتبه كانى فهيله سوف و زانايانى سروشت و ماتماتيكه وه خۆى خهريك ده كرد. زۆرى نه برد كه وته خو بوو ده ركردنى ليشاويك بىرۆكهى سهير له فيزيادا، كه كاردانه وهى دوورمه ودايان ليكه وته وه.

نه نيشتاين سالى ۱۹۰۵ له رۆژنامه كهيدا تيۆره تايبه ته كهى ريزه بيبوونى خسته روو و گزبه رى بىرۆكه باوه كانى مرۆفى ده ربارهى زه مه ن و فهزا و ماده و وزه كرد. بناغه كانى ئەم بىر دۆزه له دوو گريمانهى سهره كيدا دانران. يه كه ميان نه و تيۆرى گويزه بيه بوو كه ده لى هه موو جوله كان گويزه بين، ئەم تيۆره نمونه يه كى باوى هه يه له شه مه نده فه رى جولاو يان كه شتىي جولودا. ئەو كه سهى له كه شته كدا دانيشتوه كه په نجه ره كانى به په ردهى تاريك داپوشرابن و ژاوه ژاويكى كه مى تيدا بى، هيچ بىرۆكه يه كى نه له بارهى خيترايى و نه له بارهى ئاراستهى

شەمەندەفەرەكەو نەبى. بگرە لەوانەيە ھەر ھەست بە جولەى شەمەندەفەرەكە نەكا. ئەو كەسەيش لە كەشتىەكى پەنجەرە قەپاتدا بى لە ھەمان دۆخدا دەبى. ئىمە بە شىۋەيەكى گۆيرەيى نەبى ھەست بە جولە ناكەين، واتە بەبەرورد بە تەنەكانىتر. لە مەودايەكى فراواندا جولەى زەوى بۆ پىشەو ھەستى پى ناكرى تا تەنەترى ئاسمانى نەبن پىيان بەراورد بكرى.

گرىمانەى دووھى ئەنىشتاين ئەو ھەيە خىرايى روناكى لە جولەى سەرچاۋەكەى سەرەخۆيە. خىرايى روناكى كە ۱۸۶۰۰۰ ميل/چركەيە ھەمىشە و لە ھەموو جىيەكى سەرزەوى جىگىرە و شوپىن يان كات يان ئاراستە كارى تىناكەن. بۆ نمونە لە شەمەندەفەرىكى جولۇدا روناكى بەھەمان ئەو خىرايى دەپوات كە لە دەرەوى شەمەندەفەرەكە پى دەپوات و ھىچ ھىزىك نىە كارى تىبكات و واى لىبكا خىراتر يان ھىواشتر بى. زياد لەو ھەيش، ھىچ شتىك نىە خىرايى لە خىرايى روناكى زياتر بى ئەگەرچى ئەلىكتروئەكان لەم خىرايى نىزىك دەبنەو ھە. لەپاستىدا روناكى تاكە ھۆكارى جىگىر و نەگۆرە لە تەواى سروسىندا.

سالى ۱۸۸۷ ھەردوو زاناي ئەمەرىكى مېچىلسۆن و مۆرلى تاقىكردنەو ھە ناوبانگەكەيان ئەنجامدا كە بنچىنەى تىۋرەكەى ئەنىشتاينى لەبارەى روناكى ھە دانا و جىھازىكى زۆر وردى بۆ پىوانەكردنى خىرايى روناكى زۆر بەوردى دروست كرد. دوو بۆرى كە درىژى ھەريەكەيان مىلىك بوو بە (مىتامد/لاكىشەيى) دانران، يەكىكىيان بە ئاراستەى سورپانەوى زەوى بەدەورى خۆر و ئەويتريان بەپىچەوانەى ئاراستەى جولەى زەوى دانران و لەكۆتايى ھەر بۆرىەكدا ئاوتىنەيەك دانرا. لەيەك كاتدا تىشكىكى روناكى خرايە سەر ھەردوو بۆرىەكە. لەو روو ھەيشەو ئەشپرى نەبىنراو ھەموو ئەو فەزايە پر دەكات كە تەنىكى رەقى تىدا نەبى، يەكىك لە دوو تىشكە روناكىكە لە مەلەوانىك دەچى كە دزى تەوژم مەلە دەكات، لەكاتىكدا تىشكەكەيتەر بە مەلەوانىكىتر بەراورد دەكرى كە بەئاراستەى تەوژم مەلە دەكات.

ئەو ھەردو زاناكەى تووشى سەرسوپمان كىرد ئەو ھەردو تىشكەكە لە ھەمان ساتدا گەپانەو. ئەم تاقىكردنەو ھەيش بە سەرنەكەوتو دانزا. (ئەشیر بەو شتە گرىمانەكراو ھەوتىرى كە بۆشايى گەردوونى پىر كىردو ھە. بەكوردى وشەيەكەم شك نەبرد بۆيە ھەر بە ھەربى دامنايەو-و ھەرگىز).

رۆژنامەكەى ئەنىشتاين سالى ۱۹۰۵ ھەلامى ئەو پىرسىارەى داىو ھە كە مىچىلئۆن و مۆرى و ھاوپىيانان لە زانايانى سىروشتى سەرسام كىردبوو. حسابى ئەشیری نەكرد، لەپاسىدا دوو بۆرىكە بەدروستى خىرايى روناكياين پىوانە كىردبوو. ئەنىشتاين بەو ھەرنەجامە گەيشت كە روناكى ھەمىشە بەھەمان خىرايى ھەپوات، ئىتر ئەو باروودۆخەى تىيدا پىوانە ھەكرى ھەرچى بى. جۆلەى زەوى بەلای خۆرەو، كار لە خىرايى روناكى ناكات.

بەپىچەوانەى زانيارىەكانى نىوتن، ئەنىشتاين پىيى وابوو شتىك نىە بەناوى "جۆلەيەكى رەھا" و بىرۆكەى جۆلەى رەھاى تەنىك لە فەزادا شتىكى بىمانايە، چونكە جۆلە ھالەتى سىروشتى ھەموو شتەكانە. ھىچ شتىك لە ھىچ شۆنىكى سەر زەوى يان گەردووندا نىە كە لە ھالەتى سكونىكى تەواو يان سكونىكى رەھاىدا بى. جۆلە لە ھەموو لايەكى جىھانە ناساكىنەكەماندا بەردەوامە، لە گەردىلەى بىئەندازە بچوكەو ھە بۆ گەورەترىن گەلەئەستىرەى ئاسمانى. بۆ نمونە زەوى بەخىرايى ۲۰ مىلى/چىركە بەدەورى خۆردا دەسوپىتەو ھە. لە جىھانئىكىشدا ھەموو شت تىيدا بچولت و ھىچ شتىكى جىگرى تىدا نەبى بۆ بەراوردكردن، ھىچ پىئورەيىكى جىگىر نابى بۆ بەراوردكردنى خىرايەكان و درىزى و قەبارە و بارستە و زەمەن، مەگەر بە جۆلە گۆرەيىەكانيان بەراورد بىكرىن. بەلام روناكى خۆى گۆرەيى نىە، خىرايەكەيشى جىگىرە و ناگۆرپى بەچاوپۆشىن لە سەرچاو ھەكەى يان شۆينى بىنەر، ھەك تاقىكردنەو ھەكەى مىچىلئۆن و مۆرى سەلماندى.

يىگومان لاوازترين بىرۆكەكانى ئەنېشتاين لە تىگەيشتندا، كە تواناي ئاوه ژووكردنه وهى بىروباوه پره بۆماوه كانى لە هه موويان كه متر بووه، بىرۆكەى گۆيره بىبوونى زه مه نه (نسبیه الزمن). ئەنېشتاين پىسى وايه ئەو رووداوانهى لە يەك كاتدا لە چەند شوپىنىكى جىاواز لای بىنه رىك روو دە دەن، لە هه مان ساتدا لای بىنه رىكىتر كە لە چاو بىنه رى بە كه مدا دە جۆلى، روويان نه داوه. بۆ نمونه ئەگەر بگوترى دوو رووداو لە يەك كاتدا روويان داوه، يە كىكيان لای بىنه رىك لە سەر زهوى و ئەويتريان لای بىنه رىك لە ناو شه مه نده فه ر يان فرۆكه يەك، ئەوا لە راستيدا ئەو دوو رووداوه لە هه مان ساتدا روويان نه داوه. كه واته زه مه ن ره ها نيه بەلكو به گۆيرهى شوپىن و خىرايى بىنه رىژه بيه.

بەجىبه جىكردى ئەم بىر دۆزه لە سەر گهردوون، ئەوا ئەگەر رووداوىكى وهك ته قينه وه يەك، لە سەر ئەستىره يەكى دوور روويدابى و كه سىك لە دانىشتوانى زهوى دىبىتى، ئەوا ئەو ته قينه وه يەك لە هه مان ئەو كاتدا رووى نه داوه كە لە زهوى وه بىنراوه. بەپىچاوانه وه، ئەگەر چى خىرايى روناكى ۱۸۶۰۰۰ ميله لە چركه يەكدا، ئەوا رووداوىك كە لە سەر ئەستىره يەكى زۆر دوور روويدابى، لەوانه يە چەند سالىك بەر لە گهيشتنى هه واله كەى بە زهوى روويدابى. ئەو ئەستىره يەى ئەمۆ دە بىنرى، يىگومان هه مان ئەو ئەستىره يەكە ماوه يەكى زۆر لە مه وپيش بىنراوه، لەگەڵ ئەوهى دەشى ئىتر لە كاتى چاودىرىكردنه كە دا نه مابى.

ئەگەر بكرايه بىر لە بوونى كه سىك بكه ينه وه كە خىرايى زياتر لە خىرايى روناكى بە دەست بىنى، ئەوا بە پىتى تىورى گۆيره يى ئەو كه سه ده توانى پيش رابردوى بكه وى و لە ئاينده دا لە داىك ببى. هه ر هه ساره يەك سىستىمى تايبه تى خۆى هه يه بۆ زه مه ن كە جىاوازه لە خشته كانى زه مه ن لە هه موو شوپىنىك. ئەمۆ، لە سەر هه ساره يى ئىمه ته نيا ماوهى سوپانه وهى زهوى به ده ورى خولگه كە يدا. لە بهر ئەوهى مشتەرى كاتىكى زۆتر لە زهوى ده وى لە سوپانه وه به ده ورى خۆردا،

ئەمۇ ساللە سەر رووى مشتەرى لە ساللە سەر رووى زەوى درىژترە كاتىك خىرايى بەھۆى خاويى زەمەنەو زىاد دەكات. ئىمە راھاتويىن وا بىر بىكەنەو كە ھەموو تەننىك سى دورايى (زەھەندى) لە فەزادا ھەيە، فەزا دورايى كە بۆ زەمەن و ناكرى ھىچكام لە زەمەن و فەزا بەبى يەكتر ھەبن. لە بەرئەو ھەريەكەيان پشت بەويترىان دەبەستى. لەو روو ھە جولە و گۆران بەردەوامن، ئەمۇ ئىمە لە گەردوونىكى چوار ھەندىدا دەژىن، زەھەندى چوارەم زەمەنە.

بەم شىو ھەردو دەسپىكە بنچىنەيەكەنى تىورى ئەنیشتاين وەك نىو سەدە پىشتر خستى ھەرو، برىتىن لە گۆرەيىبوني ھەموو جولەكان. ھەرو ھە بىرۆكەى روناكى وەك ئەو ھى تاكە بىرى نەگۆرە لە ھەموو جىھاندا.

ئەنیشتاين بە پەرەپىدەنى گۆرەيىبوني جولە باو ھەپنىكى رىشەدا كوتايى بەتەواوى داپوخاند. پىشتر درىژى و بارستە بە دوو شتى رەھا و جىگىر لە ھەر ھەلومەرجىكدا دادەنران، بەلام ئەنیشتاين ھات و راىگەياندا بارستە ياخود كىش يان درىژى ھەر تەننىك لە سەر خىرايى جولەى تەنەكە وەستاو ھە. بۆ نمونە: بىنە بەرچاوت شەمەندەفەرىك درىژى كەى ۱۰۰۰ پى بى و بەخىرايىك بەرانبەر ۵/۴ى خىرايى روناكى بى پروات، بەلای ئەو كەسەى بەو ستاوى تەماشاي شەمەندەفەرە تىپەپىو كە دەكات، وا دىتە بەرچاوى كە درىژى كەى تەنیا ۶۰۰ پى بى ئەگەرچى بەلای ئەو كەسەى سواری بوو ھەر ۱۰۰۰ پىيە. بەھەمان شىو ھەر تەننىكى ماددى كە لە بۆشايدا دەجولتى، بەپى خىرايى كەى دەچىتە يەك. جا ئەگەر دارىكت بەخىرايى ۱۶۱۰۰۰ ميل/چركە بەئاسماندا فرىدا كە درىژى كەى ياردەيەك بوو، ئەمۇ درىژى كەى نىو ياردە دەچىتە يەك. سوپانەو ھى زەوى ئەو كارىگەرىيە سەيرەى ھەيە و چىو كەى نرىكەى سى بۆصە كەم دەكاتو ھە.

ھەرو ھە بارستەيش گۆراو ھە. كاتىك خىرايى زىاد دەكات بارستەى تەنەكە گەورەتر دەبى.

ئەزمونەکان دەریانخستوو ئەگەر گەردیلەکانى مادە بەخیزایى ۸۶٪ى خیزایى رووناكى بچولتین، کیشیان دووقاتی کیشەکیان لە حالەتى نەجولاندا زیاد دەکات. ئەم راستییە بەیوەندی گەورەى بە پەرەسەندنى وزەى ئەتۆمیەو هەیه. تیۆرى ئەسلى ئەنیشتان لە سالى ۱۹۰۵ بە تیۆرى تاییەتى گۆیرەى دەناسرى، لەبەرئەوئەى ئەنجامگیرەکانى تەنیا تاییەتن بە جولە ریکخواوەکانى لە هیلکی راستدا و پەیوەندیان بە جۆرەکانیتری جولەو نیه. لە جیهانەکهماندا، ئەستیرە و تەنە ئاسمانیەکانیەکانیتر بەکەمى بەشیوەیەکی ریکخواو لەسەر هیلکی ریک دەجولتین، لەبەرئەوئەى هەر بېردۆزیک هەموو شیوەکانى جولە لەخۆ نەگرى، وەسفیکى تەواوى گەردوون بەدەستەو نادات. لەبەرئەوئەى هەنگاوى پاشترى ئەنیشتان دارپشتنى تیۆرە گشتیەکەى بوو لە گۆیرەبیدا، ئەوئەى پڕۆسەیک بوو دە سال جییه جیکردنى سەختى خایاند. ئەنیشتان لە تیۆرى گشتیى گۆیرەبیدا لەو هیزە تەمۆزایەى کۆلیوەتەوئەى کە جولەى ئەستیرە و کلکدار و نەیزک و گەلەئەستیرە و تەواوى تەنە ئاسمانیەکان رابەرایەتى دەکات، کە بەدەورى گەردوونى بەریندا دەخولتینەو.

ئەنیشتان لە تیۆرە گشتیەکیدە لەبارەى گۆیرەى کە سالى ۱۹۱۵ بلامى کردەو، بېرۆکەیکەى نوئى لەبارەى کیشکردن خستە روو و کۆمەلای گۆرپانکاریى جەوهەرى لە هەردوو بېرۆکەى کیشکردن و رووناکیدا هینایەکایە، کە لە سەردەمى سیر ئیسحاق نیوتنەو بەگشتى پەسەند کرابوون. نیوتن کیشکردنى بە "هیز" دادەنا، بەلام ئەنیشتان سەلماندی کە بۆشایى دەورى هەر هەسارە یان تەنیکىتری ئاسمانى، کایەیکەى کیشکردنە کە لە کایەى موگناتیسى دەورى موگناتیس دەچى. تەنە زەبەلاحەکانى وەك خۆر و ئەستیرەکان، کایەیکەى کیشکردنى زۆر بەهیز دەورى داوون. بەم شیوەى کیشکردنى زەوى بۆ مانگ لیکدراوە. هەرەها ئەم تیۆرە راڤەى جولە هەلەکانى عەتاردى کرد کە نزیکترین

ھەسارەيە لە زەويەو. ديارە ئەو دياردەيە بۆ ماوہى چەندىن سەدە فەلەكناسانى
حەيران كەردبوو و ياساى كىشكردنەكەى نيوتن توپژىنەوہى گونجاوى لەسەر
نەكرد. كاپەكانى كىشكردن زۆر بەھيژن بەرادەيەك تيشكى روناكى دەچەمىننەوہ.
سالى ۱۹۱۹ واتە چەند سالىك دواى راگەياندىنى بىردۆزى گشتىي ئەنيشتاين،
ويئەگران ھەندى ويئەى تيشكىي گىرانى تەواوہتىي خۆريان گرت، بەيەكجارى
راستىي تيۆرەكەى ئەنيشتاينى سەلماند، كە دەلى ئەو تيشكانەى كاپەى
كىشكردى خۆر دەبىن، بەھيلى چەماوہ دەپۆن ئەك بەھيلى راست.

لەم دەسپىكەوہ ئەنيشتاين راستىيەكى خستە روو كە دەلى فەزا كەوانەيە.
ھەسارە بۆقزەكان لەژىر كاريگەريى خۆردا، (لە جولەياندا) كوررتىن ريگەى
مومكىن دەگرنە بەر، ريك وەك چۆن روبار لە رويشتنى بەسەر زەويدا بەرەو دەريا،
بەئاسانترىن ريگەى سروشتيدا ريچكە دەبەستى. بەپيى حسابى زەوييانەى خۆمان
بۆ شتەكان، ئەو كەشتى يان فرۆكەيەى ئوقيانوس دەبىرى، شوين ھيلىكى
چەماوہ دەكەوى، واتە كەوانەيەك لە بازنەيەك، ئەك بەھيلىكى راست. لىرەوہ
ئەوہ روون بوويەوہ كە نزيكترىن ماوہ لەنتوان دوو جەمسەردا ھيلىكى چەماوہيە
نەك ھيلى راست. ريسايەكى ھاوشىتوہيش جولەى ھەسارەكان و تيشكە
روناكيەكان ريك دەخات.

ئەگەر تيۆرەكەى ئەنيشتاين لەبارەى فەزاي چەماوہ پەسەند بكەين، ئەوا
ئەنجامگىريى لۆژىكى ئەوہ دەبى كە فەزا سنووردارە. بۆ نمونە، ئەگەر تيشكىي
روناكى لەئەستىرەيەكەوہ دەرچوو، ئەوا پاش مىليونان سال، لەكۆتايدا
دەگەرپىتەوہ ھەمان ئەو خالەى لىتى دەرچووہ، ريك وەك ئەو گەشتيارەى بەدەورى
زەويدا دەسورپتەوہ. گەردوون لە فەزادا بۆ ناكوتا ناكشى، بەلام سنوورى ھەيە،
ئەگەرچى ناتوانى ئەو سنوورانە ديارى بكرىن.

له نیو سرجه م دوزینه وه زانستییه مه زنه کانی نه نیشتايندا، بیړوکه کانی له باره ی تیوری نه تومی گوره ترین کاریگریی قول و راسته و خوږیان له سر جیهانی نه مړ هه بووه. ماوه یه کی که م دواي بلاوکردنه وه ی وتاری یه که می سه باره ت به گوږه یی، که له روژنامه ی "سالنامه ی فیزیا" دا بلاو کرایه وه، هه مان روژنامه وتاریکیتری کورتی نه نیشتاينی به ناو نیشانی "نایا کیماسیی خودی ته نیک له سر وزه کی ده وه سستی؟" بلاو کرده وه که تئیدا تیوره که ی دریزتر ده کاته وه. نه نیشتاين له و وتاره دا جه ختی له وه کرد که لانیکه م له پووی تیوریه وه ده کری وزه ی نه تومی به کار بهیتری. ده شتوانری نه و وزه یه به پیی هاوکیشه یه که نه نیشتاين دایرشت - ده بهیتری، نه وه یش به ناوبانگترین هاوکیشه یه له ته واوی میژوودا. هاوکیشه که به م شیوه یه:

= ب ۲ (واته وزه یه کسانه به بارستای جاران دو جای خیرایی روناکی). به پیی راپورته که ی نه نیشتاين، نه گهر بتوانری وزه ی ناو نیو ره تل له هر ماده یه که ته قینرای، به کار بهیتری، نه وا هیزه که ی ده گاته هیزی ته قینه وه ی حوت ملیون تن ماده ی T.N.T.

وهک نووسه ریک گوتویه تی "نه گهر هاوکیشه که ی نه نیشتاين نه بوایه زاناکان له تاقیکردنه وه کانیاندا له سر پرزه کردنی یورانیوم به هه له دا ده چون، به لام گومان هیه له یه که کانی وزه یان چند یه که یه که له بومبه کاندا ده رکیان به گرنگیه که ی کردبی".

نه نیشتاين له هاوکیشه به ناوبانگه که یدا سه لماندی که وزه و بارسته هه مان شتن و ته نها له دؤخدا جیاوازن. له راستیدا بارسته وزه یه کی چرکراوه یه. بارنیت ده لی "نه م هاوکیشه یه وه لامي زور له لوغزه کانی زانستی فیزیا ده داته وه، که ماوه یه کی دور و دریز به لیلی مابوویه وه. ته فسیری نه وه ده کات چون چونی ماده تیشکده ره کانی وهک رادیوم و یورانیوم ده توانن گه ریدلی خاوه ن خیرایی مه زن

دەرىدەن ۋە مىليونان ساللە دەردانى بەردەۋام بن. ئەمەش لاي خۆپەۋە روونى دەكاتەۋە كە چۆن خۆر ۋە ھەموو ئەستىزەكان دەتوانن بۆ ماۋەي مىلياران سالل روناكى ۋە گەرما بنىرن، چونكە ئەگەر خۆر بەھۆي پروسەي سووتانى ئاساييەۋە بەناۋ بچوۋايە، دەمىك بوو زەۋي لە سەرما ۋە تارىكىدا مردبوو. ھەرۋەھا بېرى وزەي شاراۋەي نىۋو ناۋكى خانە ۋە ژمارەي ئەۋ گرامانەي يۆرانيۆم كە پېۋىستە لە بۆمبىكدا ھەبن، تا بتوانى شارىك وىزان بكات، ئاشكرا دەكات".

ھاۋكىشەكەي ئەنىشتاين بە تىۋرى ماپەۋە تا سالى ۱۹۳۹، كە دانەرەكەي بوو بە ھاۋلاتىەكى ۋىلايەتە بەكگرتوۋەكانى ئەمەرىكا پاش ئەۋەي نازىەكان لە ئەۋروپا دەريانكرد. كاتىك ئەنىشتاين زانى ئەلمانەكان يۆرانيۆم ھاۋردە دەكەن ۋە سەرقالى توۋزىنەۋەن بۆ دروستكردنى بۆمبىكى ئەتۆمى، نامەيەكى زۆر نەيتى بۆ سەرۆك رۆزفېلت نووسى: "چەند ۋىنەيەكى دەستخەتم لە ھەندى توۋزىنەۋەي نوۋ بەدەست گەپشتوۋە، كە ھەرىەك لە ا. فىرمى E.F. fermhi ۋە ل. سزىلارد L. Szilard ئەنجامى دەدەن، ۋاي لىكردووم پىشېبىنى بىكەم توخىمى يۆرانيۆم لە ئايندەيەكى زۆر نىزىكا بگۆپى بۆ سەرچاۋەيەكى نوۋى ۋە گرنكى وزە... ھەرۋەھا ئەم دياردە نوۋىيە سەردەكېشى بۆ دروستكردنى بۆمب، بۆمبىكى لەم جۆرە ئەگەر كەشتىەك ھەلىبگىرئ ۋە لە بەندەرىكدا بىتە قىتتەۋە، دەشى بتوانى تەۋاۋى بەندەرەكە ۋە ھەندى ناۋچەي دەۋرۋبەرىشى بەتەۋاۋى وىزان بكات".

ئەنجامى راستەۋخۆي نامەكەي ئەنىشتاين بۆ رۆزفېلت ئەۋە بوو دەست بە پىرۆژەي دروستكردنى بۆمبى مانھاتان Manhattan ئەتۆمى كرا. نىزىكەي پىنچ سالل داۋى ئەۋە، يەكەمىن بۆمبى ئەلماگوردو Almagardo لە ۋىلايەتى نىۋ مەكسىكو تەقىەۋە. ماۋەيەكى كورت پاش ئەۋە بۆمبىكى ئەتۆمى لەلايەن ئەمەرىكاۋە بەسەر شارى ھىرۆشىماي ژاپۇندا بەردراپەۋە، كە وىزانكارىەكى

توقىنەرى خستەو و بوو ھۆى ئەوھى جەنگ لەگەل ژاپون بەخىرايى كۆتايى
بىت.

ئەگەرچى بۆمبى ئەتۆمى دىيارترىن جىبە جىكردنە كىردارىە كانى تىۆرە كانى
ئەنىشتاين بوو، بەلام ئەوھى ناوبانگە كەى چەسپاند دەستكە وتىكىترى بەناوبانگ
بوو. لەتەك تىۆرە تايبەتەكەى لەبارەى (گۆيرەى) لە سالى ۱۹۰۵، ياسا روناكىيە
كارەبايىبەكەشى ھەبوو، كە تەفسىرى ئەو كارىگەرىيە رۆشنە كارەبايىبە ناپوونە
دەكات كە رىگەى خۆش كىرد بۆ پەيدا بوونى تەلە قزىون و سىنە ماى قسەكەر و
"چاوى كارەبايى" ناسراو بەچاوى سىجرى، كە لە زۆر بواردا بەكار ھات. بەھۆى
ئەم دۆزىنەوانەو سالى ۱۹۲۲ خەلاتى نۆبل لە فىزىادا بەخىرايە ئەنىشتاين.

ئەنىشتاين لە سالى كۆتاكانى ژيانىدا بەلىبران وبەبى ماندوبوون سەرقالى كار كىردن
بوو بۆ دانانى تىۆرى ناسراو بە تىۆرى كايەى يەكگرتوو (المجال الموحد).
ھەولیدەدا ھارمۆنىەت و سىستەمەندى سىروشت بسەلمىنى. بەبىرواى ئەو،
پىويستە ياسا سىروشتىە كانى ئەتۆمى ورد بەسەر تەنە ئاسمانىيە زەبەلاخەكاندا
جىبەجى بىكرى، لەبەرئەوھى تىۆرى كايەى يەكگرتوو تەواوى دياردە سىروشتىەكان
لە يەك ھۆلدا ئاوتتە دەكات. ھىزى كىشكرىدن و كارەباى موگناتىسى و وزەى
ئەتۆمى ھەر ھەموويان ھىزگەلىكن يەك تىۆر دەيانگىرتتەو. سالى ۱۹۵۰ پاش
چەندىن توۆزىنەوھە كە ماوھى زىاتر لە نەوھەكى خاياند، ئەنىشتاين ئەم تىۆرەى
پىشكەشى جىھان كىرد و بىرواى خۆى دەربىرى كە كىلىلى ئەم گەردوونە لەو
تىۆرەدايە، چونكە لە يەك بىرۆكەدا، بىكۆتابوونى بچوكى و جىھانى خولوى ئەتۆم
و بەرىنى پانتايى فەزاي پىر لە ئەستىزە كۆ دەكاتتەو. ئەم تىۆرە، بەھۆى
زەحمەتییە ماتماتىكىەكانەو، بەپى راستىيە چەسپاوەكانى زانستى فىزىا تاقى
نەكراوھتەو. لەگەل ئەوھىشدا ئەنىشتاين باوھرى چەسپاوى ھەبوو بەوھى رۆژىك

دی تیۆره کهی له بارهی کایهی یه کگرتوو ته فسیریک بۆ "سیفه تی نه تو میانهی وزه" ده کات و بوونی جیهانیککی باش ریکخراو ده سه لمینتی.

نه نیشتاين له مو حازه ره به کیدا سه بارهت به بناغه کانی تیۆری گشتیی گۆیره یی که سالی ۱۹۲۲ له زانکۆی گلاسجو پیشکه شی کرد، نه و فه لسه فه یه ی روون کرده وه که به ده یان سال کۆششی زهینی قورس بۆی هاتوو و له سه ری چوو. تییدا گوتی:

"نه نجامه کانی دوایی خه ریکه ساده دیار بن، هر قوتابه کی زیره کی زانکۆ ده توانی به بی زه حمه تیه کی زۆر تییا ن بگات. به لام سالانی تو یژینه وه له تاریکیدا به دوای راستیه کدا که مرۆف هه سته پیده کات و ناتوانی ده ریبه ری، هه روه ها حه زی به هیز و ئالوگۆری متمانه و گومان تا مرۆف ریگه به ره و روشنی و پاشان تیگه یشتن ده بری، هه موو نه مانه ته نها نه و که سه ده یانزانی که خۆی موماره سه ی کردی."

له بۆنه یه کیترا نه نیشتاين به لگه یه کیتری به ده سه ته وه دا له سه ر لایه نی رۆحیی قوولی سروشتی خۆی، که گوتی: "جوانترین و قوولترین سۆز و هه لچوون که بکری دامانبگری، هه سته کردنه به پالنه ریکی شاراو ه به ره و بوونی شتیکی ناپوون. نه وه یه که تووی هه موو زانسته راسته قینه کان ده وه شینتی. هر که سیش نه م هه لچوونه پیتی نامۆ بی، نه وا زانینی نه وه ی ناتوانین بۆ ناو تاریکیه کانی رۆبچین، به کرده وه هه یه و وه ک بالترین حکمهت و مه زترین جوانیی دره وشاوه دا گوزارشت له خۆی ده کات که به هره سه سه کانمان توانای تیگه یشتنی نه له وینه زۆر زۆر سه ره تابه یه که یدا نه بی. نه م زانین و نه م هه سه ته له نیو دینداریکردنی راسته قینه دا حه شار دراوه."

ژماره یه کی بیشومار له زانایان دانیان به فه زلی نه نیشتايندا ناوه و ئاماره یان به ده سه تگرتنی به سه ر دنیا ی زانسته دا کردوو. پۆل ئۆبه زه ر ده لی "ده سه ته سه رداگرتن وشه یه کی لاوازه بۆ وه سفکردنی کاره کانی نه لیبیرت

ئەنە ئىشتاين، چۈنكى ئەو ئىئورانەي پىشكەشى كىردن ئىئورى شۆرشگىرەنە بوون. سەر دەمى ئەتۈمىيان تىدا لەدايك بوو و ناشزانين مرۆقايەتى بەرە و كويى دەبەن. بەلام لەو دەنئايين كە ئەمە مەزنىتىن زانا و فەيلە سۈفى سەدەي بىستەمە. خەرىكە لە چاوى ئىمەدا قەدىستىك بى، كارەكانى مەمانەي پى بەخشين بە عەقلى مرۆقە.

زانا بانئىش ھۆفمان دەلى "گىرگىي بۆچوونە زانستىيەكانى ئەنە ئىشتاين تەنھا لە سەر كەوتنە مەزنى كەيدا نى، لەبەرئەوئەي كارىگەرىيە ساپكۆلۆژىيە كەي بەھەمان پە بەھىزە و لە قۇناغىكى رەخنە گرانەيش لە مېژووى زانستدا. ئەنە ئىشتاين سەلماندى ئەو بىرۈكانەي ماوئەيەكى دوور و درىژ پەسەند بوون، پىرۆز نىن. ئەمە لە ھەموو شتىكىتر زياتر بوو و خەيالگەي كەسانى ۋەك بۆھرو دى بىرۈگلى ئازاد كىرد و بوو بە ئىلھام بەخشى سەر كەوتنە كانىيان لە مەملەكەتى رستەدا. چاوى بۆھەرلايەك بگىرپىن، فېزىيى سەدەي بىستەم جىپەنجەي نەسراوئەي بلىمەتى ئەنە ئىشتاينى ھەلگىرتۈۋە."

پىرسىت

- ۳ _____ * ھىزى گەورەى كىتىپ.
- ۴ _____ * كىتىپ چەكە
- ۶ _____ * پىشەكى

دنياى مروڭ

- ۷ _____ * "مىر" نىكۆلۆ ماكىافىلى
- ۴ _____ * "زانىنى گىشى" تۆماس پىن
- ۱۴ _____ * "سامانى گەلان" ئادەم سىمىپ
- ۴ _____ * "بىنەماى دانىشتوان" تۆماس مالتوس
- ۱۱ _____ * "ياخىبوونى مەدەنى" ھىنرى دەيىقىد تۆرو
- ۸ _____ * "كوخەكەى مام تۆم" ھارىت بىچەر ستۆ
- ۵ _____ * "سەرمایە" كارل ماركس
- ۵ _____ * "كارىگەرىى ھىزى دەريايى لەسەر مېزوو" ئەلفرىد ت. ماھان
- ۱۱ _____ * تەومەرى جوگرافىيى مېزوو "ھالفۆرد ج. ماكىندەر
- ۸ _____ * "خەباتەكەم" ئەدۆلف ھىتلەر

دنيای زانست

- ★ "گودتا له خولگه ناسمانيه كاندا" نيكولاوس كۆپه رنيكوس _____ ۷.
- ★ "جولتهى دل" ويليه م هارفى _____ ۶.
- ★ "بيردۆزه ماتماتيكيه كان" نيسحاق نيوتن _____ ۶۱.
- ★ "بنه چهى رهگه زهگان" چارلز داروين _____ ۸.
- ★ "ليكدانه وهى خهون" سيگموند فرويد _____ ۷.
- ★ "گويرهئى: تيؤره تايبهت و گشتيه كانى" نهلبيرت نهنيشتاين _____ ۵.

